

ISSN 2311-8040

НАУКОВИЙ ВІСНИК

ЛЬВІВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Серія юридична

Випуск 2

Львів
2014

УДК 34(05)
ББК 67я5
НЗ4

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.
НЗ4 **Серія юридична** / головний редактор В. В. Серeda. – Львів: ЛьвДУВС, 2014. –
Вип. 2. – 532 с.

Виходить чотири рази на рік.

Засновник – Львівський державний університет внутрішніх справ.

Включено до переліку наукових фахових видань України з юридичних наук
(постанова президії ВАК України № 1-05/4 від 14 жовтня 2009 р.).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

В. В. Серeda, кандидат юридичних наук, доцент (*головний редактор*); **В. К. Гришук**,
доктор юридичних наук, професор (*заступник головного редактора*);
О. М. Балинська, доктор юридичних наук, доцент (*відповідальний секретар*).

Члени редколегії: **Т. З. Гарасимів**, доктор юридичних наук, професор;
З. Р. Кісіль, доктор юридичних наук, професор; **В. О. Навроцький**, доктор
юридичних наук, професор; **А. С. Токарська**, доктор юридичних наук, професор;
М. П. Гетьманчук, доктор історичних наук, професор; **Я. А. Гончарук**, доктор
економічних наук, професор; **М. С. Кельман**, доктор юридичних наук, професор;
О. В. Авраменко, кандидат юридичних наук, доцент; **А. В. Баб'як**, кандидат юри-
дичних наук, доцент; **Р. І. Благуа**, кандидат юридичних наук, доцент; **В. С. Бліхар**,
кандидат філософських наук, доцент; **С. В. Богданов**, кандидат юридичних наук
(за згодою); **С. С. Гнатюк**, кандидат юридичних наук; **Д. Є. Забзалюк**, кандидат
історичних наук, доцент; **М. В. Ковалів**, кандидат юридичних наук, професор;
В. О. Кучер, кандидат юридичних наук, доцент; **А. Р. Лещух**, кандидат юридичних
наук; **Ю. С. Назар**, кандидат юридичних наук, доцент; **В. В. Сенік**, кандидат тех-
нічних наук, доцент; **І. Ю. Сковронська**, кандидат філологічних наук, доцент;
Г. В. Смолин, кандидат юридичних наук, доцент; **Т. І. Созанський**, кандидат
юридичних наук, доцент; **П. Станіш (Stanisz Piotr)**, доктор права габлітований
(за згодою); **Г. Б. Яновицька**, кандидат юридичних наук, доцент; **Н. В. Медвідь**.

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх
справ (протокол № 9 від 30 квітня 2014 р.).

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11429-302Р від 4 липня 2006 р.

Адреса редакції: Україна, 79007 м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Тел.: (032) 233-61-95.

У публікаціях висловлено позицію авторів, яку не завжди поділяє редакційна ко-
легія. Відповідальність за достовірність фактів, статистичних даних, точність викладено-
го матеріалу покладається на авторів і рецензентів.

Під час передруку матеріалів посилання на Науковий вісник обов'язкове.
Рукописи не повертаються.

© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2014

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК [94(477.8):342.5]:303.44

О. В. Кондратюк

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС УКРАЇНЦІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (XVIII–XIX ст.ст.)

Проаналізовано формування державного і правового статусу українців на українських територіях, які входили до складу Російської імперії. Констатовано, що суверенної держави і права українських земель у період знаходження України в складі Російської імперії не існувало, оскільки територія України була частиною царської Росії, за формою державного устрою – провінція Росії, а за формою правління – абсолютна монархія Росії із антидемократичним ранньо-буржуазним державно-правовим режимом.

Ключові слова: державний статус, українські правові традиції, Російська імперія, норманська теорія, українська еліта.

Постановка проблеми. 1781 р. територію Української держави (Гетьманщину) було поділено на Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва. У Харківське намісництво була перетворена Слобідсько-Українська губернія. В Катеринославське намісництво об'єднано південні регіони України. Імператор Павло I у 1796 р. скасував намісництва і знову відтворив в Україні губернії: Малоросійську з центром у Чернігові, Київську, Подільську, Харківську та Новоросійську. Остання 1802 р. була поділена на Миколаївську, Катеринославську та Таврійську губернії. Такий адміністративно-територіальний поділ із незначними змінами існував в Україні аж до 1917 р. Ці процеси не могли не відобразитися на формуванні державного і правового статусу українців на українських землях під владою Російської імперії.

Стан дослідження. Вивченню питань становлення українських правових традицій, державного і правового статусу українців у складі Російської імперії присвячено чимало праць відомих істориків, правознавців і письменників, а саме: Т. Андрусяка, І. Гловацького, М. Гетьманчука, М. Грушевського, Б. Гудя, С. Дністрянського, В. Заруби, В. Калиновича, М. Костицького, В. Кондратюка, С. Кондратюка, В. Кубійовича, В. Кульчицького, К. Левицького, В. Макарчука, С. Макарчука, Ю. Сливки, П. Стецюка, Б. Тищика, І. Терлюка. Попри історико-правову вагомість

праць учених, варто констатувати, що зазначені наукові пошуки не вичерпали коло наукових досліджень у напрямі вивчення державного і правового статусу українців у Російській імперії, а відтак потребують подальшої наукової розвідки.

Мета статті – дослідження проблеми історико-правових закономірностей визначення державного і правового статусу українців у Російській імперії.

Виклад основних положень. Після третього поділу Речі Посполитої українські етнічні землі опинились у двох імперських світах: Східному (Росія) та Західному (Австрія, згодом Австро-Угорщина). В складі Російської імперії перебували 85% всіх українських земель. Наприкінці XVIII ст. (завершення Катерининського періоду правління) Російська імперія була абсолютною феодальною монархією з унітарною системою державного устрою, авторитарним політичним режимом, централізованим бюрократичним апаратом [1, с. 86].

Після юридичного закріпачення в 1783 р. українських селян і «дарування» Катериною II козацькій старшині «Жалованої грамоти» 1785 р. українське суспільство різко розмежувалося. Чітко був означений наймасовіший суспільний стан – «кріпаки». Російське кріпацтво незначно відрізнялося від давнього рабства, а інколи було навіть жорстокішим. Пан (московин, татарин, німець, голландець, місцевий малорос) міг програти кріпака в карти, проміняти на коня чи мисливського пса, назавжди розлучити з жінкою та дітьми, до смерті засікти-закутувати за найменший непослух (сумнозвісна поміщиця Салтичиха).

Нове малоросійське дворянство, яке вийшло з учорашніх козаків, поповнило лави урядових службовців: і керівників столичних департаментів, і численну армію дрібних канцеляристів. Це їх Тарас Шевченко в сатиричній поемі «Сон» називав «землячками з циновими (казенними) гудзиками». Багато з них відцуралися не лише рідної мови, а й рідних батьків, славних дідів і прадідів. Змінюючи або переробивши на московський кшталт власні прізвища, вони допомагали «визискувати «рідний народ» не згірш за зайд-окупантів». Про таких національних спритників чимало написано у класичній та модерній українській літературі, від Івана Котляревського, завершуючи Михайлом Коцюбинським та Іваном Нечуєм-Левицьким.

На тлі нових суспільних взаємин українці мали вписуватись-вростати у чужий уклад життя, що не відповідав їхньому світосприйняттю, традиційній громадській організації, персональній і колективній ментальності. Населення українських земель строго підпорядкову-

валосся центральним (у Петербурзі) та місцевим органам влади й управління.

До центральних органів влади належали: імператор всеросійський – монарх, який мав необмежену владу і передавав її спадкоємцеві. Рада міністрів (з 1811 р.) – очолювала центральне галузеве управління (міністерства: фінансів, військово, освіти, юстиції та ін.). З 1810 р. при імператорі діяв дорадчий орган із найвищих чиновників без чітко визначених функцій – Державна рада (Государственный совет). У 1812 р. як загальнодержавний орган влади була створена «собственная, его императорского величества» канцелярія. Вона складалася з трьох відділень: перше здійснювало контроль за міністерствами; друге – упорядкування законодавства; третє – політична поліція з виконавчим органом – корпусом жандармів. Існували й інші відомства – департамент поліції, сенат (найвищий суд), синод (вище управління Церквою) і Збройні сили. Усі ці відомства мали свої представництва на місцях, призначувані царем [1, с. 86–87].

Місьцеве управління відповідало адміністративно-територіальному поділу. Генерал-губернатор очолював військово-територіальний округ із трьох губерній і у військово-поліційних питаннях керував керівниками губерній – губернаторами, котрих призначав цар. При губернаторах діяли губернські правління, куди входили: віце-губернатор; радник; прокурор; канцелярія; казенна палата; «присутствіє» поліції; рекрутське «присутствіє»; суд; палата державних маєтностей. Опорою влади було губернське дворянське зібрання на чолі з предводителем. Повітове правління (або земський суд) очолював справник (капітан-справник), якого обирали дворяни на три роки, а згодом (з 1862 р.) призначав губернатор. Йому підпорядковувались заступник, засідателі та поліцейські чини – станові пристави, котрі очолювали стани – поліційні дільниці повіту [1, с. 87].

Місьцеве самоврядування реалізовувалося через волості й села. У волості діяв волосний сход зі службових і виборних осіб. Вони обирали волосного старшину (старосту), волосне правління (старосту, писаря, засідателів), волосний суд. У селах вищим органом вважалися збори (сход, сходка), котрі обирали сільського старосту, що виконував адміністративні й поліційні функції [1, с. 87].

Отже, на початку XIX ст. у Росії суто в німецькому дусі була розроблена і впроваджена система управління (і по вертикалі, і по горизонталі) обширними територіями імперії з численним і різномірним різномовним населенням. Пріоритет у такій всеохоплювальній держа-

вницькій структурі, знову ж таки на німецький лад, належав владній вертикалі; про жодне волевиявлення народу і його участь у державотворенні не йшлося. Досвід Бірона стосовно структурування системи державного правління в Росії ще з першої половини XVIII ст. нові розбудовувачі імперії використали сповна.

Духовною суттю системи державного правління за царювання Миколи I стала така морально-психологічна й етична категорія, як страх. У сучасників цей імператор отримав прізвисько «Ніколай Палкін», оскільки лише особи дворянського стану не могли зазнати тілесних покарань. Проте й дворяни Російської імперії залишалися в постійному страху. Достатньо пригадати, що помилування так званих декабристів здійснив аж через три десятиліття після цього, суто дворянського заклоту, лише наступник Миколи I. Поза страхом залишався лише цар-імператор. Однак незабаром страх добрався і до царів – страх перед терористами-народниками, згодом – лівими есерами, анархістами. І його першопрчиною стала створена найвищими можливо-владцями система державного правління.

Про феномен страху в російському великодержавному суспільстві критично висловлювались російські культурні діячі. Особливо гостро говорив і писав про це ненормальне явище П. Чаадаєв, товариш О. Пушкіна, за що і був проголошений «божевільним» з усіма наслідками для талановитого публіциста і філософа у тогочасній Росії.

Однак чи не найповніше і найпереконливіше про атмосферу патологічного страху в Росії, спричиненого жорстоким авторитарним самодержавним режимом, розповів європейцям француз маркіз де Кюстін у книзі подорожніх нарисів «Росія в 1839 році». Про страх, яким пройняте все російське суспільство, йдеться чи не в кожному нарисі книги. З особистих спостережень у великоросійській «глибинці» де Кюстін робить висновок: що безкультурніший і убогіший народ, то він відсталіший у розумовому, чуттєвому (емоційному) й духовному розвитку від решти світу, то він упевненіший у своїй винятковості, власній вищості та безоглядно підвладний впливу такого фантома, як манія національної величності. Оскільки в Росії заборонена критика режиму, – робить висновки маркіз, – навіть у вигляді добрих побажань, то вся критична енергія народу, «цієї сірої маси» спрямована назовні, на інші держави й інші народи. Довірливі розмови з багатьма російськими аристократами, – вказує де Кюстін, – засвідчують, що більшість з них світоглядно мало чим відрізняються від простолюдинів [2, с. 146–153], відтак він застерігає Європу і європейців від загрози нової «ординської навали».

Через дев'ять років після виходу в Брюсселі 1844 р. останнього накладу книжки «Росія в 1839 році» (вийшла вона, окрім Франції, великими накладками і багатьма європейськими мовами) Микола I розпочав Кримську війну (1853–1856 рр.). Метою воєнної авантюри стало заволодіння протоками Босфор і Дарданелли, розгром Туреччини – важливого захисного бастиону на шляху до Середземномор'я та Індії. А завоювання Індії, в Тестаменті (Заповіті) Петра I наступникам, постає одним із головніших геополітичних завдань Імперії.

На час правління Миколи I припадає офіційне утвердження антинаукової норманської теорії заснування Давньоруської держави. Цю теорію ще в першій половині XVIII ст. висунули історики-німці при царському дворі – Г. Байер, Г. Міллер, А. Шлецер та ін. Її підхопили придворні російські історики, причому маніпулюючи фактами, перекручуючи і фантастично домислюючи і вигадуючи їх. Наприклад, офіційний російський історик Василій Татіщев (1686–1750 рр.), аби переконати співвітчизників у норманському (варязькому) походженні руської династії та її порідненні з елітами Північної Русі, навмисно вигадав так званий Іоакимівський літопис [3, с. 240–241].

Остаточно у першій половині XIX ст. утвердив норманську теорію як офіційну імперську доктрину придворний історик Микола Карамзін (1766–1826 рр.) у 12-томній «Истории государства Российского». «Ідеолог дворянства і освіченого абсолютизму», – сказано про М. Карамзіна в «Советском энциклопедическом словаре». Однак сучасник історика Олександр Пушкін іронічно зауважив, що Карамзін подав «перевернуту історію східних слов'ян» і особливо постарався переконати світ у «принадності державницького батога» в царській Росії. Не сприймав О. Пушкін і сентенцію Карамзіна: «История народа принадлежит царю» [4, с. 414], бо було очевидно, яку історію замовить цар, таку історик і напише.

Ганебну практику «творення» історії на догоду владоможцям, на жаль, ми спостерігаємо і в сучасному світі. До прикладу, йдеться про урочисте відзначення у 2002 р. за участі президента Росії В. Путіна 1250-річчя Старої Ладоги як нібито першої столиці Русі. Львівський історик І. Мицько з цього приводу слушно зауважує, що це «своєрідний комплекс меншовартості росіян стосовно Києва, як правдивої столиці Русі» [5, с. 23–24].

У Росії в першій половині XIX ст. висунуто дві імперські концепції: «ідеального Отечества» і «великой русской нации». Приблизно в ті ж часи політичною елітою бездержавної Польщі розроблена кон-

цепція власної «ідеальної Ойчизни». Коштом етнічних українських і білоруських земель Росія прагне назавжди закріпити в єдиному імперському тілі всі східнослов'янські землі, поляки – відродити нову Річ Посполиту в кордонах до 1772 р. Стосовно ставлення до українців, то обидві сторони категорично заперечували окремішність і самобутність українського етносу. І одні, й інші вважали українців органічними частинами власних народів з певними діалектними відмінностями в мові. Це тоді, коли українці чисельно переважали поляків і не надто кількісно уступали великоросам.

Славне минуле України і під імперським тиском не могло не виховати нову, молоду, мислячу національну українську еліту, третю за ліком. Ці молоді люди чітко усвідомлювали, що проголошення росіянами та поляками власних «ідеальних батьківщин», великих монархій означає заперечення України й українців, присвоєння сусідами їхнього історичного минулого, знищення їхньої мови і самобутньої культури, національних звичаїв і обрядів, усього українського традиційного укладу життя.

Мабуть, мають рацію дослідники з діаспори, котрі про ті часи пишуть так: коли постало питання, бути чи не бути нашій нації на цій землі, Бог послав українцям геніального поета-пророка – Тараса Шевченка. Його вирвані з власного серця, душі заклики до Волі, до Свободи, «порвання невільничих кайданів», створення «сім'ї вольної, нової» пробудили мільйони українців по обидві сторони Збруча – і в Російській, і в Австрійській імперіях. Під впливом творчості Т. Шевченка в середині 40-х років у Російській імперії (саме в Україні) зросли визначні особистості – Микола Костомаров (1817–1885 рр.), Пантелеймон Куліш (1819–1897 рр.), Василь Білозерський (1825–1899 рр.), Микола Гулак (1822–1899 рр.) та ін. Це люди з новим, українським поглядом на історію власного краю, народу, перспективу світового історичного процесу, а найголовніше – вони чітко усвідомлювали необхідність відродження української державності на основі історичного досвіду.

Цікава з цього погляду характеристика, яку надає Миколі Костомарову в «Енциклопедії українознавства» галицький історик Я. Пеленський: «Видатний український історик. Син дідича (поміщика) – росіянина і українки, селянки-кріпачки. Прихильник ідеї українського месіанізму та панславізму. Програмна праця «Книги Биття українського народу». Основоположник народницького напрямку в українській історіографії. Вважаючи метою історичної науки дослідження минулого людської громади, народу, Костомаров у своїх історичних монографіях, історіософських розві-

дках («Мысли о федеративном начале в древ. Руси», «Две русские народности», «Черты народной южно-русской истории» – всі в «Основи» (1860–1861 рр.) і публіцистичних статтях («Правда москвичам о Руси», «Правда полякам о Руси», «Україна» – лист до редакції лондонського), «Колокола» 1860 р.) обстоював самостійність української нації й окремішність українського історичного процесу, який, на його думку, є втіленням вільнолюбного демократичного духу українського народу» [6]. Згодом звернення М. Костомарова до журналу «Колокол» із питання складної долі України й українців у царській Росії дало підставу російському письменнику та суспільному діячеві Олександрю Герцену заявити, що демократизм російської інтелігенції вивіряється на «оселке украинского вопроса».

Появу в 40-х роках XIX ст. нової освіченої української еліти з її державницькими поглядами вороже сприйняла більшість російської інтелігенції. Особливо українофобією вирізнявся В. Белінський («неистовый Виссарион» – так називали його самі росіяни). На спроби українців відродити свою літературну мову В. Белінський відреагував так: «Ми маємо повне право сказати, що тепер уже немає малоросійської мови, а є обласне малоросійське наріччя, як є і білоруське, сибірське та інші подібні їм обласні наріччя. Літературна мова малоросіян повинна бути мовою їхнього освіченого суспільства – мовою російською» [7, с. 177].

Наприкінці 1845 р. (у грудні) молоді українські патріоти створили у Києві Кирило-Мефодіївське братство. Так оцінював цю подію сучасний американський дослідник Г. Грабович: «У віршах середини 1840-х років Т. Шевченко з величезною емоційною силою сформулював ідею «міллєнарного» воскресіння України, її особливого майбутнього і справив вирішальний вплив на ідейний розвиток учасників Кирило-Мефодіївського товариства» [8]. Засновники братства поруч із відродженням національної державності висували проект створення довкола незалежної України добровільної федерації незалежних слов'янських держав Сходу, Заходу та Півдня. Отже, Україна мала б стати центром, серцевиною слов'янського світу. В такий спосіб київські «братчики» своїм міжнародним проектом руйнували на пні й норманську теорію, і російську та польську концепції ідеальних батьківщин, а також російську та польську концепції єдиних великих націй, де українці вважалися б не самобутнім етносом, а невід'ємною частиною російського чи польського народів.

Ознайомлення зі справою «братчиків» вразило Миколу I та його найближчих сановників. Утрата Малоросії означала б загибель Імперії –

так трапилось унаслідок Хмельниччини з могутньою і процвітаючою Річчю Посполитою. Зрештою вирішили не надавати справі широкого розголосу, оскільки знало про неї лише вузьке коло осіб – цар і декілька високопосадовців. Покарали тільки «зачинщиків», а найсуворіше – двох: поета Тараса Шевченка (як ідейного натхненника та ще автора поеми «Сон», де царицю виставлено в сатиричному вигляді) та математика Миколу Гулака (за твердість переконань). Інших на різні терміни заслали у віддалені губернії [9].

В. Белінський на завершення судового процесу над кирило-мефодієвцями відреагував так: «Ох, ці вже хохли! Адже барани – а ліберальничають в ім'я галушок і вареників зі свинячим салом! І ось тепер писати нічого не можна – все бруднять. А з іншого боку, як і жалітися на уряд? Який же уряд дозволить друковано проповідувати відлучення від нього області?» [7, с. 441].

Зазначимо, що негативний образ українця-«мазепинця» (з самотійницькими державницькими прагненнями) створений не стільки царським чиновництвом, скільки ліберальною російською інтелігенцією. Цей стереотип упродовж багатьох десятиріч поширювався нею і усно, і письмово та міцно закріплений у свідомості росіян і сьогодні.

Наш сучасник, відомий російський політолог, корінний москвич (українець за походженням) Андрій Окара зазначає: українці в нинішній Росії спостерігають зневагу до всього українського на двох рівнях культури. «З одного боку, – це побутова ксенофобія – доброзичливе, а то й не дуже, глузування над «хахлом-салоїдом», «хахлом-придурченком», над українською мовою; сюди ж входять уявлення про Україну як про «молодшого брата», що живе за рахунок «старшого», а також неприхована злорадість з приводу кризи української економіки та всіляких негараздів. З іншого боку, – це концептуальна ксенофобія – доволі складна система уявлень про Україну та українську ідею як про вигадку ворогів Росії з метою розчленування «єдиної російської держави», «єдиного русского народа». Викриття «української химери» «ревнителіями общерусского единства» відбувається за описаною Дугінін конспірологічною моделлю масонської змови [10].

Сучасний російський історик О. Міллер вважає Кирило-Мефодіївське братство тією історичною позначкою, на якій «достатньо миле до того українофільство» перетворюється (й організаціїно оформлюється) на модерний український націоналізм [9, с. 227]. З цим не можна не погодитися.

Через модерний націоналізм у XIX ст. пройшли майже всі бездержавні європейські народи, котрі в другій половині XIX – на початку XX ст. вибороли власну державність. Інакше було в Росії. До ідей національної самобутності та державної незалежності, проголошених «братчиками» за життя Миколи I, тут повернулися після його смерті й сходження на престол Олександра II. Новий цар був прогресивнішим. Достатньо згадати звільнення селян від кріпацтва у 1861 р. Однак до малоросів з їхнім вільнодумством – аж надто суворим. Якщо Микола покарав «братчиків» персонально, то за Олександра карався увесь народ. Два нищівні удари за його царювання були завдані всьому українству в Росії. Перший – це Валувський циркуляр («Циркуляр министра внутренних дел П. А. Валужева Киевскому, Московскому и Петербургскому цензурным комитетам от 18 июля 1863 г.») і другий – Емський указ («Выводы особого совещания для пресечения украинофильской пропаганды после исправления в соответствии с замечаниями, сделанными Александром II 2 мая в г. Эмс»).

Найбільшого гоніння зазнала українська мова. Категорично заборонялось використовувати «малоросійський діалект» в шкільництві (а воно майже всуціль було сільське), у навчальних закладах усіх рівнів, не кажучи вже про заборону вживати ненависний царедворцям «діалект» на будь-якій державній службі, в армії, поліції, на флоті. Усе, що писали українці, мало подаватися до друку «великоруською» мовою або ж перекладалося російською безпосередньо у видавництві. Наукова, художня й інша література, театральні п'єси, народні казки, народні пісні та думи, навіть колискові пісні мали друкуватися російською. Суворо заборонялось ввезення україномовної друкованої продукції з-за кордону.

Ці антиукраїнські заборони й обмеження діяли до початку XX ст. Їх намагалися обходити, «тримаючи дулю в кишені». Приміром, в другій половині XIX ст. у Києві та інших малоросійських містах великою популярністю користувалася пісня «Іди, іди, дощику» ... у перекладі французькою – публіка замовляла її чи не частіше за сьогоднішні хіти «Хрещатик» та «Ой, летіли дикі гуси».

Такими в загальному були державно-правовий статус і морально-психологічний стан українців у Російській імперії XVIII – кінця XIX ст.

Висновки. Суверенна держава і права українських земель у період знаходження України в складі Російської імперії не існували. Територія України була частиною царської Росії. На її території була форма правління у вигляді абсолютної монархії Росії. За формою держа-

вного устрою Україна була провінцією Росії, яка об'єднувала декілька губерній. Державно-правовий режим був антидемократичним. Правова система української провінції була продовженням права Російської імперії і характеризувалася як ранньо-буржуазна.

1. Заруба В. М. Історія держави і права України: навч. посібник / В. М. Заруба. – К.: Центр навч. л-ри, 2005. – 224 с.
2. Кюстін А. де. Правда про Росію. Подорожній щоденник / А. де Кюстін. – К.: Ярославів Вал, Укр. письменник, 2009. – 242 с.
3. Толочко А. «История российская» Василия Татищева: источники и известия / А. Толочко. – М.: НЛЮ-Критика, 2005. – С. 196–245.
4. Пушкин А. С. Собрание сочинений: в 10 т. / А. С. Пушкин. – М.: Худож. лит., 1977. – Т. 9: Письма 1815–1830 годов; примеч. И. Семенко. – 462 с.
5. Мицько І. Родовід княгині Ольги за європейським епосом / І. Мицько // Другі «Ольжині читання» (Пліснеськ – Львів, 14–15 червня 2007 р.). – Львів: Львів. галерея мистецтв, 2007. – С. 18–34.
6. Енциклопедія українознавства: словникова частина: у 10 т. / гол. ред. В. Кубійович. – Львів: Наук. т-во ім. Т. Шевченка, 1994. – Т. 3: Зернове господарство – Крушельницький. – С. 805–1200. – Перевидання в Україні.
7. Белинский В. Г. Полное собрание сочинений: в 13 т. / В. Г. Белинский. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – Т. 12: Письма 1841–1848. – 597 с.
8. Грабович Г. Шевченко як міфотворець. Семантика символів у творчості поета / Г. Грабович. – К.: Рад. письменник, 1991. – 212 с.
9. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 56.
10. Окара А. «Українські тумани» та «русское солнце»: українофобія як гностична проблема / А. Окара // Український вибір. – М., 1998. – № 5/6 (лістоп.-груд.). – С. 10.

Кондратюк А. В. Государственно-правовой статус украинцев в Русской империи (XVIII–XIX вв.)

Раскрыты особенности формирования государственного и правового статуса украинцев на украинских территориях, которые входили в состав Русской империи. В процессе исследований установлено, что суверенного государства и права украинских земель в период нахождения Украины в составе Русской империи не существовало, поскольку территория Украины была частью царской России, по форме государственного строя – провинция России, а по форме правления – абсолютная монархия России с антидемократическим ранне-буржуазным государственно-правовым режимом.

Ключевые слова: *государственный статус, украинские правовые традиции, Русская империя, норманская теория, украинская элита.*

Kondratyuk O. V. State and legal status of Ukrainians in Russian empire (XVIII–XIX of century)

Formation of state and legal status of Ukrainians on Ukrainian territories, which entered in the structure of the Russian empire, is analysed in the article. It is established in the process of scientific secret service, that a nation-state and right for Ukrainian earth in a period being Ukraine in structure of the Russian empire did not exist, as territory of Ukraine was part of Russia Empire, as a form of the political system – it was a province of Russia, and as a form of a rule – absolute Russia monarchy with the antidemocratic earl-bourgeois state-legalmode. Russia, after wars with Turkey, fastened for itself earth of central, south and east Ukraine and spread the administrative-territorial device on all the territory. In Ukraine, next to a new administrative-territorial device, the new organs of administration and court were entered. A governor or governor general stood at the head of province. A tsar appointed governor general in governor generals. Branch establishments of corresponding ministries operated in provinces. At a governor there was a management in composition of vice-governor, advisers and public prosecutor. Provinces in Ukraine were divided into districts, administratively-constabulary and judicial functions which were executed by captain-performer. The population of Ukrainian territory strictly submitted to the central and local organs of power and management. On a background new public mutual relations Ukrainians had to be written into the stranger bourgeois way of life, which did not answer their perception of the world, traditional public organization, personal and collective mentality. At the beginning of the 19th century in Russia, especially in the German spirit, the inculcated control system (both for vertical lines and for horizontals) was worked out by vast territories of empire with a numerous and heterogeneous polyglot population. Priority in such all-embracing state structure, again, on the German line-up, belonged to the imperious vertical line; about any will of people and his participating in creation of the state in general language of not remembered in general.

Key words: state status, Ukrainian legal traditions, Russian empire, normany theory, Ukrainian elite.

Стаття надійшла 21 січня 2014 р.

УДК 347.65/.68(477)«9/16»

М. М. Ливак

**СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ СПАДКУВАННЯ
ЗА ЗАПОВІТОМ У ФЕОДАЛЬНОМУ
УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

Розглянуто закономірності організації інституту спадкування в феодальному українському суспільстві, з'ясовано походження правових норм цього інституту, сферу впливу та особливості реалізації відповідно до феодаль-

ного права. Досліджено такі джерела, як Договір Русі з Візантією, Руська Правда, Статути Великого князівства Литовського та магдебурзьке право.

Ключові слова: спадкування, заповіт, майно, Руська Правда, Литовські статути, Магдебурзьке право.

Постановка проблеми. Важливим елементом організації, реформування та демократизації усіх систем суспільства в Україні є формування правової держави, яка покликана забезпечити виконання конституційного принципу верховенства права (ст. 8 Конституції України), недоторканість і захист таких важливих соціальних цінностей, як життя, здоров'я людини, її безпека, честь і гідність. Інститут спадкового права в усіх правових системах – і стародавніх, і сучасних – є одним із найважливіших. Глибокі історичні корені спадкування зумовлюють потребу детального вивчення історії розвитку та становлення інституту спадкового права, ознайомлення із досягненнями цивілістичної доктрини і практики минулих років.

Вивчення історичного досвіду регулювання таких відносин в українському суспільстві є надзвичайно важливим для розуміння того, яким повинен бути цей інститут на сучасному етапі державно-правового розвитку.

Стан дослідження. Вивченню інституту спадкування за заповітом присвячено багато наукових праць відомих українських учених-правознавців, серед яких – В. Васильченко, О. Дзера, І. Жилінкова, З. Ромовська, Н. Саніахметова, Є. Фурса, Н. Харитонова, Л. Шевчук, В. Чуйков, К. Ярошенко, В. Дроников, А. Заводський, І. Нелін. Значний інтерес учених до питань спадкового права природний, бо це обумовлено реаліями життєдіяльності суспільства, адже у процесі життя людина накопичує певну кількість матеріальних благ і цінностей, якими вона бажає задовольнити не тільки свої потреби, а й потреби рідних і близьких. Необхідно зазначити, що комплексного історико-правового дослідження означеної теми ще не існує.

Мета статті – використовуючи дослідження попередників, ґрунтовно розглянути інститут спадкування за заповітом визначеного історичного періоду та виокремити його особливості.

Виклад основних положень. Із розвитком суспільних відносин у Київській Русі у IX ст. формується Закон Руський та основоположні засади інституту. Закон Руський, який припускає М. Б. Свердлов, ґрунтувався на племінних звичаях із поправками, продиктованими формування феодального суспільства і держави, активно використовував-

ся на території південно-східних слов'ян у Києві. Його норми враховувалися за укладення міждержавних договорів (русько-візантійські договори 911 та 944 рр.) [1, с. 171].

Джерела права Київської Русі – це договори Русі з Візантією. У цих міжнародно-правових актах відображено норми візантійського та давньоруського права. Договір Русі з Візантією 911 року – зазначає про «обряджені» – спадкування за заповітом. «Якщо хтось помре, не розпорядившись своїм майном, а своїх у нього не буде, то нехай вернеться майно його на Русь найближчим молодшим родичам. Якщо ж зробить заповіт, то візьме заповідане йому той, кому написав успадковувати його майно, і так успадковує його» [2]. Відповідно до цієї статті, в разі, якщо така людина не залишила заповіт, її майно має бути розподілене між найближчими родичами на Русі [3, с. 13]. За договором 911 року, спочатку новий порядок спадкування набув поширення серед дружинників, але думки вчених з приводу визнання цього договору джерелом спадкового права Русі неоднозначні. Відомий російський вчений П. П. Цитович на основі аналізу цих договорів робить висновок, що вони не є джерелами російського права спадкування: «Для нас принаймні ясно, що історія догм російського права спадкування не може бути розпочата з цих пам'ятників, і не може ж починатися десь за межами Російської землі. Пам'ятки ці несуть документи російського права, і тому зміст деяких з наявних у них постанов про спадкування може бути лише приводом, а ніяк не матеріалом для того, щоб пускатися в якісь здогадки і припущення про російське спадкування до Руської Правди» [4, с. 13]. Держава не могла присвоїти собі майно іноземця, воно передавалося дружині, дітям, можливо, в разі встановлення опікуна малолітнім дітям, або на збереження безпосередньо опікуна [5, с. 54].

Характеризуючи спадкове право Стародавньої Русі, зауважимо, що нормативно-правові акти того часу містять спадкування за заповітом і за законом або звичаєм. Спадкування називалося «дупа», або статок, тобто те, що залишається після смерті людини [6, с. 45].

Закон про спадщину за заповітом засвідчує, що на Русі в той час майно належало особі, а не роду. Якщо б майно належало роду, то не було б місця для заповіту: член роду не міг би розпоряджатися і віддавати у власність після своєї смерті те, на що і сам не мав права власності за життя. Спадщина ж за законом вказує на те, що родинні відносини і тоді мали таке ж значення, яке вони мають нині, тобто закон не заперечував права родичів на маєток після померлого, якщо тому не суперечив заповіт. За спадкування за заповітом визначалася частка

кожного з синів, у той час як у випадку відсутності заповіту це зробити вони повинні були самі.

Отож у X столітті сформувалися і закріпилися обидва інститути спадкування: за заповітом і законом. Причому, заповіт був письмовим актом, а спадкоємцями за законом визнавалися найближчі родичі померлого, на яких лежав обов'язок кровної помсти.

Фактично Закон Руський – норми права, які виникли в основних центрах Русі, осередках класового суспільства – це система руського права [7, с. 247]. На жаль, його текст не зберігся, про існування Закону можемо здогадуватися лише з окремих посилань у пізніших джерелах.

Використання норм, які ґрунтувалися на Законі Руському, в Руській Правді свідчить не про намагання зберегти у писаному законі архаїчні правові норми, а про розвиток звичаєво-правових норм у результаті законодавчої діяльності ранньофеодальної держави, про зміну їх функцій в процесі становлення системи ранньофеодального писаного права [1, с. 73]. Чи містилися в ньому правові норми, що регулювали спадкування, з впевненістю складно говорити, але очевидним є те, що Руська Правда як правонаступниця Закону Руського чітко закріплює це поняття.

Руська правда містила норми спадкового права, згадуючи лише рухоме майно (будинок, худоба, товар, рабів). Земля була колективною власністю громади. Спадкування за заповітом не відрізнялося від спадкування за законом чи звичаєм. У заповіт включалися тільки особи, які мали право спадкування за законом. Завданням заповіту був розподіл майна між законними спадкоємцями.

Джерела дають можливість припустити, що спадкоємцями за заповітом, як і за законом, були близькі родичі померлого, зазвичай сини. Якщо померлий не залишив заповіт, то майно успадковували члени його сім'ї («свої»), судячи із ст. 92 Просторової редакції Руської Правди, «всі діти»), а якщо у покійного не було дітей, «маєток» переходив родичам, причому тільки найближчим («малим ближнікам») [8, с. 64–79]. Форма заповіту була усною. Однак у деяких випадках, можливо, було й письмове його оформлення.

Руська Правда називає заповіт «ряд». Крім чоловіка, господаря будинку, в якості заповідача могла виступати жінка. Це природно, бо в російському праві існувала роздільна власність подружжя. Дружина не тільки могла мати окреме майно, а й мала право розпоряджатися ним незалежно від чоловіка. Дочки при синах не брали участь у спадщині, чоловік не успадкував у своєї дружини. Закон більше уваги приділяє

заповітом чоловіка, що цілком зрозуміло, оскільки основні багатства перебували в його руках.

Законодавець не обмежував свободу заповіту матері. У разі жорстокого поводження щодо неї синів вона могла або всіх їх позбавити спадщини, або заповідати його тому, хто був до неї добрий. Коли всі сини були до неї «лиси» (погані, не ввічливо зверталися), вона могла заповідати майно дочкам, навіть заміжнім. Затвердження права спадщини по жіночій лінії тісно пов'язано з процесом феодалізації, і на-самперед з інтересами панівного класу.

Отож, Руська Правда вирізняє дві підстави наслідування: за заповітом і за законом. Коло спадкоємців обмежувалось однією низхідною лінією. Пріоритетним є спадкоємство по заповіту. Переважним правом у здобутті спадку володіли сини, в разі відсутності у спадкодавця синів майно смердів переходило до князя, а майно бояр і дружинників – до дочок. Вдова спадкодавця отримувала майно на прожиток.

Правонаступницею Київської Русі на території сучасної України стала Галицько-Волинська держава, що існувала у 1199–1340 рр. Саме до неї відійшла київська спадщина: русько-полянське населення, територія, внутрішні проблеми й основні напрями зовнішньої політики [9, с. 37].

Галицько-Волинське князівство продовжує правовий розвиток після феодальної роздробленості Київської Русі. З огляду на те, що процес формування права тут визначався становленням і розвитком внутрішньо-общинних відносин, то важливе місце у правовій системі Галицько-Волинського князівства належало звичаєвому праву, яке відповідало, зберігалось і удосконалювалось у межах общини. Можливо, цим і пояснюється те, що за опрацювання правових джерел означеного періоду не знаходимо суттєвих доповнень до попередніх норм інституту спадкування (Руська Правда продовжувала діяти на території Галицько-Волинського князівства.)

Устави галицьких князів більше стосувались економічних право-відносин, спрямованих на збереження обороноздатності міст (загроза з боку Золотої Орди), а шлюбно-сімейне право урегульовувалося нормами Руської Правди та, як зазначалось, звичаєвим правом [5, с. 65].

Також потрібно звернути увагу на те, коли Галичина входила до складу Польського королівства (1349–1569 рр.). Одним із перших нормативних актів Польського королівства, який набув чинності у Галичині, був Вислицький статут 1347 р. Він мав дві частини: перша стосувалася норм цивільного права, друга – кримінального. Згодом до нього було введено додаткові законодавчі розпорядження, які регулювали

відносини власності, спадкування майна, стосувалися позовів, судових доказів і показань свідків. Ця пам'ятка цікава тим, що багато статей за своїм змістом збігається з «Руською правдою».

Статут узагалі містить низку норм, які стосуються права родинного і спадкового. Так, наприклад, доволі характерні статті 4 «О удові, при чому їй зостать, коли муж умреть», 5 «О сиротах, иже нікого не мають, ні отца, ні матери, ні племени»; в останньому статті законодавець установлює горожанське повноліття для «мушинок» у 15, а для «дівичь» – у 12 р. і підкреслює необхідність установлення опіки («опекальників») сирітським майном, поки діти не досягнуть до згаданого віку («докуль доростуть діти тих літ»). В статті 6 «О дітях, у котрих умреть мати», підкреслюється право дітей на розділ майна на випадок одруження батька вдруге і про заховання за ними права після «смерти батька» во імені отчизни і материзни, але не другої жони». В статті 8 «О дівках, которі мають братї рожоноі», розповідається про право дочок за відсутності синів на батьківське майно; в статті 9 «О опекальниках дівичих» розповідається про право підопічних дівичь вільно виходити заміж навіть і без згоди «опекальників», але за порадою родичів («але з радою приржоних своїх»). Це встановлено з огляду на можливості зловживання з боку опікунів щодо підопічних їм дівчат-сиріт: опікун часом перешкоджав своїй підопічній виходити заміж [10, с. 255].

У першій половині XV ст. польські правителі намагалися уніфікувати польське законодавство шляхом його кодифікації. Цей процес завершився створенням «Повного зводу статутів Казимира III» (1420–1423 рр.). В історико-правовій літературі його частіше згадують як Вартський статут 1423 р. Цей загальний збір польських законів був актом, чинним на всій території Польської держави, і характеризувався чіткістю й досконалістю правових норм. Головну увагу тут було приділено регулюванню сімейних, спадкових та опікувальних відносин. Деякі статті стосувалися компетенції сільських старост. Як джерело права, цей кодекс був чинний у Галичині до 1569 р.

Оскільки на польських землях письмові джерела права виникли значно пізніше, ніж на українських, деякі дослідники небезпідставно зазначають, що раннє законодавство Польського королівства формувалося з урахуванням українського досвіду правотворення. Існує думка, що до прийняття статуту короля Казимира III у пограничних з українськими землями польських регіонах діяла Руська Правда. Із цим, зокрема, був згодний вітчизняний дослідник Ф. Леонтович, який зважав

на схожість правових норм Руської Правди та польських статутів [11, с. 52]. Порівняльний аналіз цих правових джерел доводить, що законодавство Польського королівства розвивалося, зокрема, на засадах давньоукраїнського права. Причинами цього були насамперед сусідство з Галицько-Волинською державою та вплив її високорозвиненої правової системи.

Подальший розвиток звичаєвого та писаного права на українських землях тривав у Великому князівстві Литовському, Руському та Жемайтійському, або, як його ще називали, – Литовсько-руському князівстві. Головними джерелами права в цій державі, поряд зі звичаєвим правом і Руською Правдою, було великокняже законодавство, Статути Великого князівства Литовського та магдебурзьке право.

Сучасний литовський дослідник права Великого князівства Литовського С. Лазутка вважає, що Статути є «складним і тривким продуктом місцевих умов розвитку феодального суспільства Литовської держави» [12, с. 52].

За формою систематизації Статут 1529 р. був зводом законів, який охоплював систематизоване земське і звичаєве право і низку кодифікованих нових норм права. Також спадкові відносини у Першому Литовському статуті регулювалися нормами звичаєвого права, у якому закріплювалося право розпоряджатися майном за допомогою заповіту. Вільно заповідати можна було рухоме майно, а також куплену нерухомість, яка не входила до родового маєтку. Права заповідати майно не мали неповнолітні, ченці, сини, які не були виділені, залежні люди, еретики, божевільні, ті, що тимчасово втратили розум, а коли оговтувалися, повертали собі право складати заповіт. Статут визначав порядок складання заповіту. Обов'язковою вважалася присутність священика або свідків, які заслуговували на довіру. Не могли бути свідками «спершу ті, котрі тестаментні свої чинити не можуть, та ті, котрим в тому тестаменті щось заповідано» [13].

Аналіз норм спадкового права у Першому Литовському статуті дозволяє зробити висновок, що головним їх джерелом було звичаєве право, а також норми писаного права, доповнені судовою практикою. Норми звичаєвого права і традиції українського судочинства слугували міцною підвалиною подальшого розвитку спадкового права в Україні.

Статут 1566 року вперше виділяв заповіти в спеціальний розділ, хоча аспекти цього правового інституту регламентуються в інших розділах, як приміром, у Статуті 1588 року спеціальний розділ «Про тестаменти» регулює питання, пов'язані зі спадкуванням за заповітом.

«Тестаменти» (лат. – заповіт, завіт, духівниця) – назва заповіту в джерелах права Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, України-Гетьманщини до поч. 19 ст. та акт односторонньої волі щодо розпоряджання особою своїм майном на випадок смерті.

Відповідно до Литовських статутів (1529, 1566, 1588) тестамент складався за життя на рухоме та нерухоме майно. Спадкодавцем могла бути особа, яка мала право на відчуження власності. Заповіданню підлягали майно, набуте законним способом, а також права та обов'язки, пов'язані з цим майном. Спадкові батьківські («отчизна») та материнські («материзна») маєтності не можна було заповідати в обхід прямих спадкоємців. Спадкоємцями могли бути світські або духовної особи з необмеженою правоздатністю; також дозволялося заповідати майно церкві.

Особа, яка бажала скласти тестамент, мала бути «при добрій пам'яті та здоровому розумі» й свою волю виявляла в присутності земського чи замкового уряду – у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій; полкового, сотенного і міського уряду – в Україні-Гетьманщині. За неможливості запросити на складання тестаменту усіх урядовців допускалася присутність одного представника уряду та двох свідків або в разі відсутності урядовця – трьох свідків. Тестамент складався у письмовій формі, скріплювався підписами та особистими печатками присутніх. Заповідач міг необмежено змінювати тестамент, скласти новий, законну силу мав останній, в якому було чітко зазначено особу заповідача, його спадкоємців та частки майна, що заповідалися. Складання тестаменту заборонялося здійснювати через представника заповідача. Після смерті заповідача необхідно було невідкладно записати тестамент до актових книг місцевого суду. Особи, що перебували в походах, у дорозі, за кордоном, укладали тестамент у присутності двох свідків. Такий тестамент якнайшвидше мав бути пред'явлений князю чи суду, а пізніше – гетьману чи хорунжому та підтверджений присягою свідків. Свідками не могли бути особи, що не мали права заповідати, а також виконавці тестаменту, опікуни, наречені, особи, на користь яких складався тестамент. Порушення порядку укладання, виправлені дати та частини тексту, підчистки та інше робили тестамент недійсним.

Якщо не було спадкоємців за законом і за заповітом, майно визнавалося вимороченим і переходило до державної казни, великого князя. Вперше у Великому князівстві Литовському таку норму було введено ІІ Литовським статутом 1566 р., де було зазначено, що «котрі без нащадків і спадкоємців своїх вмирають, ні на кого права свого природженого, вислуженого і набутого не записавши; тим звичаєм маєтки спадком на нас Господаря Великого, князя Литовського... переходять і

переходити будуть». Аналогічне положення містилося у III Литовському статуті 1588 р. [14].

Отже, говорячи про спадкове право за литовськими статутами, потрібно зауважити, що воно вперше виділилось як окремий самостійний інститут цивільного права. Статути Великого Князівства Литовського – ретельно розроблений юридичний документ, у якому відображено досягнення політичної і правової думки того часу.

З XIV ст. українські (руські) міста розпочинають отримувати міське самоуправління на основі Магдебурзького права. Спочатку воно стосувалося тільки німецького населення, а згодом поширювалося на усіх міщан.

Магдебурзьким правом відомо було успадкування за законом і заповітом (документ про заповіт називали «духівниця», або «тестамент»). Спадкоємцями були і сини, і дочки померлого. Спадкоємні частки і у рухомому, і нерухомому майні визначав закон. Якщо законних спадкоємців не було або вони не прийняли спадщину в певний строк, майно називалося виморочним і надходило до скарбниці (витрачалося на потреби монастирів, міста). У міщан приватновласницьких міст дві третини спадкового майна за законом переходило дітям для забезпечення їхніх повинностей на користь власника. У разі спадкування за заповітом необхідно було додержуватися певних формальностей. Духівниця укладалася в письмовій формі, підписувалася спадкодавцем і його повіреним (виконавцем волі заповідача) або парафіянським священником. Через обмеження прав спадкодавця розпоряджатися власним майном заповіт треба було засвідчити в судових органах [18, с. 261].

Висновки. Отже, якщо охарактеризовувати розуміння спадкування, а саме – спадкування за заповітом в українському феодальному суспільстві, то треба зазначити, що формувалося воно на основі звичаєвого права. Держава, надаючи звичаям юридичної сили, безпосередньо втручалася і змінювала їх лише у процесі спадкування майна, розрізняючи привілейовані суспільні верстви (бояри, дружина) та суспільні низи (холопи, смерди). Звичайно, що, як і будь-яке джерело феодального права, Руська Правда закріплювала і охороняла домінування прав феодалів. Але якщо аналізувати загальні норми, які регулювали інститут спадкування, то зазначаємо про їх тогочасну прогресивність у питаннях охорони прав та інтересів спадкоємців.

Обґрунтованою буде думка, що центром права феодального суспільства є людина з визначеними правами й обов'язками, які зумовлювалися насамперед належністю до певної соціальної категорії та були визначальними для поведінки індивіда впродовж усього життя

[16, с. 179]. Інститут спадкування у цьому контексті не є винятком, а швидше типовим представником.

1. Свердлов М. Б. От Закона Русского к Русской Правде / М. Б. Свердлов. – М.: Юрид. лит., 1988. – 175 с.

2. Русско-византийский договор 911 г. // История России: мультимедиа-учебник. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.history.ru/content/view/1369/87/>

3. Памятники русского права / под. ред. проф. С. В. Юшкова. – М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1952. – 288 с.

4. Цитович П. П. Значение договоров русских с греками в истории русского наследственного права / П. П. Цитович // Наследственное право. – 2009. – № 1. – С. 13.

5. Рудий Н. Я. Інститут опіки та піклування в Україні: історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н. Я. Рудий. – К., 2011. – 232 с.

6. Древнерусское государство и право: учебное пособие / под редакцией кандидата юридических наук, доцента Т. Е. Новицкой. – М.: Зеркало, 1998. – 96 с.

7. Юшков С. В. Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение / С. В. Юшков. – М.: Гос. издат., 1950. – 257 с.

8. Янин В. Л. Законодательство Древней Руси / В. Л. Янин // Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. – М., 1984–1985. – Т. 1. – 519 с.

9. Заруба В. М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII ст. – початок XIV ст.) / В. М. Заруба. – К.: Істина, 2007. – 128 с.

10. Бойко І. Й. Правове регулювання шлюбно-сімейних відносин у Галичині в складі Польського королівства (1349–1569) / І. Й. Бойко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2007. – № 2. – Т. 20 (59). – С. 28–33.

11. Лашенко Р. М. Лекції з історії українського права / Р. М. Лашенко. – К.: Україна, 1998. – 248 с.

12. Леонтович Ф. И. Русская Правда и Литовский Статут / Ф. И. Леонтович. – К., 1865. – 92 с.

13. Зимин А. А. Правда Русская: монография / А. А. Зимин. – М.: Древлехранилище, 1999. – 424 с.

14. Лазутка С. А. I Литовский Статут – феодальный кодекс Великого княжества Литовского / С. А. Лазутка. – Вильнюс, 1974. – 211 с.

15. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юрид. літ., 2002. – Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – 2002. – 464 с.

16. Історія держави і права України: підручник / А. С. Чайковський (кер. авт. кол.), В. І. Батрименко, Л. О. Зайцев, О. Л. Копиленко та ін.; за ред. А. С. Чайковського. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.

17. Правовий звичай як джерело українського права / за ред. І. Б. Усенка. – К.: Наук. думка, 2006. – 280 с.

18. Історія держави і права України: підручник: у 2 т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – Т. 1. – кол. авторів: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, Д. Святоцький та ін. – К.: Ін Юре, 2003. – 656 с.

Ливак М. М. Становлення інститута наследования по завещанию в феодальном украинском обществе

Рассмотрены закономерности организации института наследования в феодальном украинском обществе, установлено происхождение правовых норм этого института, сферу влияния и особенности реализации в соответствии с феодальным правом. Исследовались такие источники, как Договор Руси с Византией, Русская Правда, Уставы Великого княжества Литовского и магдебургское право.

Ключевые слова: наследование, завещание, имущество, Русская Правда, Литовские уставы, Магдебургское право.

Luvak M. M. Formation of the institution of inheritance by will of the Ukrainian society of feudal

The article examines the patterns of organization Institute of inheritance in feudal Ukrainian society, explained the origin of the legal norms of this institution, the sphere of influence and implementations in accordance with the feudal rights.

An important element of the build process of reforming and democratization of all systems of the society in Ukraine is formation of legal state, which is to ensure the implementation of the constitutional principle of the rule of law (article 8 of the Constitution of Ukraine), the inviolability and protection of such important social values of life, health, security and safety, honour and dignity. Institute of hereditary rights of all legal systems, both ancient and modern, is one of the most important. Deep historical roots inheritance stipulate the necessity of detailed studying of the history of development and formation of the Institute of hereditary right, get acquainted with the achievements of the civil law doctrine and practice of the previous years.

The actuality of this article is that the study of the historical experience of regulation of such relations in the Ukrainian society is extremely important for understanding how should this Institute at the current stage of state-legal development exist.

The aim is to review the Institute of inheritance by will of a certain historical period and to highlight its features.

The text of the article confirms a high level of preparation of the author, his mastery of the technique of scientific-analytical knowledge and corresponding representation of regarding inheritance by will in feudal Ukrainian society. The obvious positives seen competently research purpose, clarity in the supply of analytical material, correctness and adequacy of the present argument.

Key words: inheritance, wile, property, Ruska Pravda, Lithuanian regulations, Magdeburg Law.

Стаття надійшла 10 березня 2014 р.

ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Досліджено правові засади реалізації земельної реформи в Західноукраїнській Народній Республіці. Проаналізовано особливості земельного законодавства, основні етапи підготовки земельної реформи, а також її роль у формуванні фінансово-економічної політики держави. Охарактеризовано законодавчу діяльність органів державної влади та управління Західноукраїнської Народної Республіки, а також нормативно-правові акти, які регламентують повноваження та юрисдикцію органів влади та управління ЗУНР у земельній сфері.

Ключові слова: *Західноукраїнська Народна Республіка, Державний секретаріат земельних справ, Українська Національна Рада, земельна реформа, земельний фонд.*

Постановка проблеми. Відновлення незалежної Української держави на західноукраїнських землях і розбудова її державно-правових інститутів слугували новим поштовхом в об'єктивному дослідженні колись заборонених тем з історії українського державо- та правотворення. Значення цього історичного факту зрозуміле. Вперше з часу Київської та Галицько-Волинської держави корінне населення західноукраїнських земель, після більш як півтисячолітнього чужоземного панування, стало знову господарем своєї долі, проголосивши державну незалежність.

Створена на західноукраїнських землях восени 1918 року Західноукраїнська Народна Республіка, за прикладом інших народів Європи, створила власні законодавчі та виконавчі органи влади. Парламентом та урядом ЗУНР було прийнято низку законів і розпоряджень, які регламентували діяльність усіх галузей державного життя, зокрема і у земельній сфері.

Стан дослідження. Проблема механізму правової реалізації головних засад земельної політики Західноукраїнської Народної Республіки в українській історіографії відображена у працях і спогадах видатних українських учених, політичних та громадських діячів: В. Гнатюка, М. Грушевського, Д. Дорошенка, К. Левицького, М. Лозинського, О. Лотоцького, Є. Петрушевича, М. Чубатого та ін.

Сучасний стан досліджень цієї проблематики представлений у працях О. Вівчаренка, П. Гая-Нижника, Я. Грицака, О. Добржанського, О. Карпенка, Г. Капустян, М. Кобилецького, Г. Ковальчака, В. Кондратюка, М. Костицького, А. Коцура, О. Красівського, М. Кугутяка, В. Кульчицького, Б. Лановика, М. Литвина, С. Литвина, І. Лісної, В. Макаручука, М. Настюка, К. Науменка, М. Никифорака, В. Осечинського, О. Павлюка, О. Реєнта, О. Рубльова, Б. Тищика, Ю. Тлущака та ін.

Окремих питань реалізації фінансово-економічної політики ЗУНР присвячені численні праці діаспорних учених: В. Вериги, Б. Винара, Т. Гунчака, М. Гуцуляка, І. Лисяка-Рудницького, І. Нагаєвського, І. Новосівського, І. Хоми, Л. Цегельського, М. Шаповала, В. Шевчука, С. Ярославина та ін.

Метою статті є аналіз правового механізму реалізації земельної реформи в Західноукраїнській Народній Республіці.

Виклад основних положень. Однією з найголовніших і найскладніших проблем, з якими довелось зіштовхнутись керівництву Західноукраїнської Народної Республіки, були проблеми фінансово-економічного спрямування, без вирішення яких не могла нормально функціонувати молода Західноукраїнська держава. Розбудова економіки і фінансової системи були пріоритетними завданнями уряду ЗУНР, який розумів усю важливість цих доленосних напрямів.

У структурі урядових міністерств ЗУНР – Державного секретаріату – важливе місце посідав Державний секретаріат земельних справ, який розробляв проекти земельної реформи і здійснював нагляд за земельними ресурсами, що також було одним із найголовніших напрямів у реалізації фінансово-економічної політики держави.

Державний секретаріат земельних справ займався впровадженням і реалізацією земельного закону, який був прийнятий Українською Національною Радою. Крім того, в його компетенції був нагляд і контроль за обробкою земель, який здійснювали рілничі референти. Також секретаріат здійснював управління лісовим господарством, для чого створювались повітові лісові інспектори та управи державних маєтків.

Державному секретаріату земельних справ підпорядковувались спочатку рілничі референти при державних повітових комісаріатах. Надалі розпочали утворюватись окремі земельні відділи – уряди при цих комісаріатах. Крім цих урядів, у повітах створено з представників різних організацій і громад повітові земельні комісії, яким відповідно підпорядковувались громадські (сільські) рілничі комісії. У складі

секретарства були відділи лісового господарства, водного господарства, управа камеральних дібр. У повітах діяли лісові інспектори (уряди) та місцеві управи камеральних дібр [1, с. 189].

Одним із перших рішень Державного секретаріату земельних справ стала вказівка управі камеральних дібр (лісоохоронним службам) віддати населенню у користування пасовища та визначити ділянки лісу, необхідні для опалення міст. Крім того, вони повинні були надати допомогу в заготівлі будівельного матеріалу. Українська Національна Рада Законом «Про заборону позбування і обтяження більших посіlostей» законодавчо обмежила спекуляцію лісовими ділянками перед прийняттям земельного законодавства [2, арк. 21]. Згідно з цим законом, визначався порядок продажу та купівлі лісу табулярних дібр (державних лісів).

Іншим Законом Української Національної Ради від 18 березня 1919 року – «Про вивласнення великих табулярних посіlostей» – визначався порядок конфіскації земель у великих землевласників. Було встановлено, що землі, які були націоналізовані державою, повинні були перейти у так зване тимчасове управління земельних комісій у повітах. Саме ці комісії повинні були розподілити ці землі між селянами для подальшого використання.

Розуміючи необхідність відбудови сільського господарства, землі зазвичай надавались виключно під таке призначення і це, без сумніву, сприяло не тільки відродженню сільськогосподарських угідь, а й підвищувало авторитет органів державної влади та місцевого повітового управління.

До прийняття земельного законодавства у власність народу передавались землі великих землевласників. Кількість землі, яка залишалась у попередніх власників, визначала повітова земельна комісія, але її розміри не могли перевищувати 100–200 моргів (морг – 0,57 гектара). Решта землі переходила у тимчасове управління повітових і громадських земельних комісій. Усі землі великих землевласників переходили у власність ЗУНР. Урожай, вирощений на цих землях, повітові і громадські земельні комісії розподіляли між селянами, які на них працювали, відповідно до кількості робочих днів. Військовослужбовці української армії отримували свою частину урожаю в розрахунок на найбільшу кількість трудоднів. Наближення весни вимагало рішучих дій секретарства для проведення весняно-польових робіт та організації роботи з повного обробітку всіх орних земель незалежно від форми власності. Відтак Державний секретаріат земе-

льних справ спільно з секретарством внутрішніх справ оперативно видав розпорядження «В справі примусової управи землі на 1919 рік» [3, с. 18–20].

Розпорядженням передбачено, що всі землі, які були придатні для обробки, повинні були використовуватись відповідно до свого призначення. Було ухвалено рішення про санкції, які вживались щодо власників та орендарів тих земель, що ними не оброблялись. Рільнична комісія мала право вивести такі землі у так званих «недобросовісних» власників чи орендарів у державне розпорядження. Окрім того, у певних випадках такі землі могли бути передані безземельним чи малоземельним селянам, які, своєю чергою, за користування цими землями сплачували належний податок. У розпорядженні передбачались санкції і кримінального, і матеріального спрямування. Зокрема «за кожен гектар необробленої землі власники карались штрафом від 200 до 500 корон. Хто спеціально, з умислом робив перешкоди в проведенні польових робіт та приховував посівний матеріал, живий і мертвий інвентар, притягувався до кримінальної відповідальності, яка передбачала арешт від одного до шести місяців або штраф від 100 до 50 000 корон» [4, с. 186].

Питання, визначені в цьому розпорядженні, Державне секретарство земельних справ проводило через уповноважені органи: повітові земельні комісії – при Державних повітових комісаріатах та громадські земельні комісії – при громадських урядах (сільських комісаріатах). Остаточне рішення в земельних питаннях та нагляд за діяльністю комісій ухвалював Державний секретар земельних справ.

З часу прийняття цього розпорядження припиняли діяти всі закони і розпорядження колишньої Австро-Угорщини та попередні розпорядження Державного секретарства земельних справ, які регулювали земельні правовідносини. Але вони не могли вирішувати всі аспекти земельної проблеми, яка виникла перед Українською Національною Радою та Державним секретаріатом. Особливої гостроти вона набула весною 1919 року, коли в окремих громадах селяни захоплювали поміщицькі маєтки і самовільно ділили землю. Земельне питання мало важливе значення у діяльності парламентсько-урядових кіл та всіх політичних партій. Правильне, справедливе і законне рішення з цього питання ставало актом історичної справедливості до широких мас, котрі століттями терпіли тяжкий національний та соціальний гніт. Загальнополітична ситуація у Європі та світі порушувалась вже не як економічне, а політичне питання.

Відсутність рішень парламенту та уряду із земельних питань, а також розруха в знищених постійною з 1914 року війною селах, загрожували голодом, соціальним вибухом і поширенням більшовицької агітації. Незважаючи на труднощі, українське населення розуміло важливість історичного моменту і з гідністю долало військовий час, голод і розруху. Масових заворушень, за винятком невеликих інцидентів, не було.

Окрема комісія при Державному секретарстві земельних справ разом із представниками Української Національної Ради та українськими юристами підготувала проект закону про земельну реформу. Її автором став віце-президент Української Національної Ради, адвокат Лев Бачинський [5, с. 6]. У ній зазначалось, що: «1) землю посідати можуть лише ті рільники, що досі обробляли її власними руками, чи то власним чи чужім господарстві... 3) ліси і полонини не становлять предмету наділу але переходять у власність громад, в котрих вони лежать... Винятки допускаються лише тоді, коли держава, громада або упривілейована спілка для ведення рільничого промислу або для ведення рільничої школи або вірцевого господарства потребує доконче більшого обшару землі... Земля може переходити дорогою спадщини лише на діти та внуки, на родичів, братів та сестер, і то лише остільки ті члени родини працюють і думають даліше працювати власними руками на землі... Землю тратить без жодної винагороди, хто її умисно або з грубого недбальства через два роки перестав управляти власними руками..., хто землю з розмислом обертає в неужиток... Земля продана за довги в примусовий спосіб переходить до земельного фонду... Ріки та всі підземні багатства становлять державну власність і лише держава може добувати сама» [6, арк. 17].

Зазначимо, що цей закон хоча і не вирішував усі проблемні земельні питання, проте визначав основні напрями земельної реформи, передбачаючи роз'яснення окремих статей щодо наділення землею малоземельних чи безземельних селян. Земельним законом передбачено також процедуру конфіскації земельних угідь і регламентовано коло суб'єктів, у яких підлягала конфіскація землі. Це були зокрема колишні поміщицькі, монастирські, єпископські, церковні землі; землі, які їх власники використовували для спекулятивних цілей, а також ті землі, які не оброблялись, незважаючи на державно-владні приписи стосовно такої категорії земельного фонду.

Відповідно до земельного закону, всі землі, що підлягали конфіскаційній процедурі, «творюють Земельний фонд ЗОУНР, яким до часу

розділу» між селянством управляють обласна, повітові та громадські земельні комісії» [1, с. 251].

У законі був регламентований та визначений порядок утворення і складу зазначених земельних комісій. Громадські комісії, які мали безпосередньо зайнятися розподілом землі, обиралися у складі 6-ти членів і 3-х їх заступників усіма мешканцями цієї громади загальними, рівними, прямими і таємними виборами. Сьомим членом був за посадою комісар (голова) громади. Фінансування всіх операцій повітових земельних комісій належало до компетенції філії сільськогосподарського кредитного фонду.

Зі створеного земельного фонду належало наділити землю всіх охочих, які займалися рільництвом у такій послідовності:

1) жовнірів-інвалідів, що втратили своє здоров'я у війнах, ведених Українською Народною Республікою;

2) вдів і сиріт тих, що полягли у цих війнах або внаслідок них;

3) жовнірів-інвалідів зі світової війни 1914–1918 рр.; сиріт і вдів, що їх батьки або мужі втратили життя в цій війні або внаслідок її;

4) сиріт і вдів невоєнних осіб;

5) інших безземельних і дрібноземельних рільників [7, с. 114].

Повноваженнями земельних комісій був також розподіл земель на господарські цілі – земельно корисні, культурні, добродійні, а також належання земель до компетенції громад.

Щодо лісів, то вони не підлягали розподілові, а переходили у власність і безпосередню юрисдикцію ЗОУНР. Лише ліси, які «не творять комплексу, який надається до раціональної або охоронної лісової господарки», могли залишатися у приватних власників [7, с. 114].

Водойми (ставки, озера, болота) ставали теж власністю колективною – громад, за винятком суднохідних і сплавних рік. Наділення землею мало відбутися після закінчення війни, а відшкодування власникам конфіскованих земель повинно було визначатись окремих законом, прийнятим парламентом ЗОУНР.

Провідними ідеями цього закону була конфіскація землі у великих землевласників і наділення землею безземельних і малоземельних селян на праві особистої власності. Третьою стала ідея відшкодування попереднім власникам, вона також була компромісною. Без відшкодування передавались домени (землі, що становили власність колишньої Австро-Угорщини); земля тих власників, які зі зброєю в руках виступили проти Української держави; земля, яка була набута виключно шляхом спекуляцій в часи війни 1914–1918 років.

Лише 9 травня 1919 року Виділ УН Ради в окремому законі роз'яснив положення земельного законодавства. Це стосувалося заборони узаконення продажу або купівлі табулярних дібр великими землевласниками, за винятком їх купівлі дрібними землевласниками, і подальшого затвердження республіканською земельною комісією. Власники, або їхні законні представники, мали право оспорювати ці рішення впродовж 5 років [8].

Отже, земельну проблему можна було вважати вирішеною. Але водночас зауважимо на суттєві недоліки закону.

По-перше, згідно з параграфом 18, наділення людей землею не могло розпочатися перед завершенням війни і поверненням жовніврів і полонених додому. Отже, це наділення відкладалося на невизначений час. По-друге, в законі не було зафіксовано про те, як конфісковувались землі, – з відшкодуванням їхнім попереднім власникам чи ні. По-третє, в законі не зазначено, за платню чи без неї наділялись люди землею. Ці питання відкладалися до вирішення майбутнім Сеймом [4, с. 188].

Крім того, земельний закон ЗОУНР спричинював певне незадоволення серед селян краю, оскільки земля передавалась за відповідну грошову компенсацію.

Висновок. Незважаючи на певні недоліки, на нашу думку, земельний закон був кваліфіковано розробленим правовим документом і відповідав тогочасній світовій соціально-політичній ситуації. Він також виражав інтереси різних соціальних груп населення Західної області Української Народної Республіки.

1. Тищик Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923 рр.). Історія держави і права / Б. Й. Тищик. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 392 с.

2. ЦДІАЛ. Фонд 581 «Колекція документів про діяльність урядів і армій Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки». – Опис 1. – Спр. 96.

3. Вісник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. – Вип. 3. – 2 березня 1919 р.

4. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Уряди. Постаті / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; гол. ред. ради Ярослав Ісаєвич. – Львів, 2009. – 350 с.

5. Кульчицький В. Українська юриспруденція в персоналіях / В. Кульчицький, О. Вівчаренко, І. Бойко. – Івано-Франківськ, 1995. – 39 с.

6. ЦДІАЛ. Фонд 361 «Посвідчення, проєкт закону, листування та інші матеріали про діяльність Української Національної Ради та закордонної групи УНР у Відні». – Опис 1. – Спр. 148.

7. Тищик Б. Й. Становлення державності в Україні (1917–1922 рр.): монографія / Б. Й. Тищик, О. А. Вівчаренко, Н. О. Лешкович. – Львів–Івано-Франківськ: Вік, 2000. – 271 с.

8. Республика. – 1919. – 9 травня.

Сливка С. С. Правовой механизм реализации земельной реформы в Западноукраинской Народной Республике

Исследованы правовые основы реализации земельной реформы в Западноукраинской Народной Республике. Проанализированы особенности земельного законодательства, основные этапы подготовки земельной реформы, а также ее роль в формировании финансово-экономической политики государства. Характеризуется законодательная деятельность органов государственной власти и управления Западноукраинской Народной Республики, а также нормативно-правовые акты, которые регламентируют полномочия и юрисдикцию органов власти и управления ЗУНР в земельной сфере.

Ключевые слова: *Западноукраинская Народная Республика, Государственный секретариат земельных дел, Украинская Национальная Рада, земельная реформа, земельный фонд.*

Slivka S. S. Legal mechanism of conducting of agrarian reforms in Western Ukrainian National Republic

In the article marked, that creation on the territory of Western Ukraine in autumn in 1918 of Western Ukrainian National Republic, for example from other people of Europe, created the own legislative and executive bodies of power. By parliament and government of WUNR the row of laws and orders which regulated activity of all industries of state life was accepted, including in the sphere of land.

Established, that one the most important and most difficult problems with which it was to clash guidance of WUNR, there were problems of financial-economic direction, without the decision of which the young Western Ukrainian state could not normally function.

The given article is dedicated to the research of historic and legal principles of financial and economic policy in the Western Ukrainian National Republic, and the article is devoted to the research of the legal principles of conducting of agrarian reforms in Western Ukrainian National Republic. The features of agricultural legislation, the main stages of preparation of agrarian reform, and also its role in formation of financial and economic policy of state are analyzed. The legislative activity of public authorities and Western Ukrainian National Republic Department, and also normative and legal acts which regulate powers and jurisdiction of authorities and WUNR Department in agrarian sphere are characterized.

Key words: *Western Ukrainian National Republic, State Secretariat of Agrarian Affairs, Ukrainian National Council, agrarian reform, agrarian fund.*

Стаття надійшла 26 березня 2014 р.

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКИХ УРЯДІВ ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ У ПОЛЬЩІ (1919–1926 рр.)

Висвітлено українську проблему в діяльності польських урядів «досанаційного» періоду, підходи різних політичних сил Другої Речі Посполитої до вирішення українського питання. Визначено головні урядові та політичні чинники Польщі, які впливали на українське питання в державі. Зосереджено увагу на українській проблематиці в місцевому самоврядуванні, школі та ін.

Ключові слова: *Польща, українське питання, історико-правові засади, самоврядування, національна школа.*

Постановка проблеми. Національно-державна політика Польської держави здійснювалася в складних умовах, що було обумовлено повоєнною системою Версальських договорів, яка ще з початку містила гострі протиріччя. Особливо складною залишалася проблема нових кордонів і прав національних меншин, насамперед українців Галичини і Волині, які після поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. опинилися у складі новоутвореної Другої Речі Посполитої. На початку 1920-их рр. українську проблему польським урядовим чиновникам доводилося вирішувати, зважаючи на зовнішній аспект – потужний український еміграційний рух та його опосередковану підтримку європейськими державами. Зважали поляки також і на український національний рух, який, хоча і на стадії затухання, продовжувався у Східній Галичині та Західній Волині.

Стан дослідження. Проблема національної політики Польської держави та українського питання зокрема стала предметом аналізу українських і польських дослідників – С. Красівського [1], М. Кугутяка [2], С. Кульчицького [3], І. Соляра [4], Б. Й. Тищика [5], Т. Броварека і Г. Хамупчака [6], М. Папежинської-Турек [7] та Р. Тожецького [8] та ін. Однак обсяжна історіографічна база залишає місце для вивчення особливостей розвитку українського питання в першій половині 1920-их рр.

Мета статті полягає у тому, щоби відтворити історико-правові аспекти і трактування українського питання польськими офіційними чинниками, і висвітлити практичні аспекти національної політики Польщі на «досанаційному етапі».

Виклад основних положень. Основним змістом процесу формування політики Другої Речі Посполитої в українському питанні була дискусія про національний та багатонаціональний характер Польської держави. У цій полеміці шовіністичний табір – Народно-національний союз (ННС) і Християнсько-національна партія праці (ХНПП) – пропагував інкорпоративне приєднання східних окраїн, унітарний устрій Польської держави та національну асиміляцію українського населення. У своїй політиці національний табір спирався на підтримку частини консервативних кіл – Християнсько-національну партію (ХНП) і Християнсько-національну землеробську партію (ХНЗП), які утворювали поміркований табір і входили до об'єднаного блоку правих сил – Християнського союзу національної єдності («Хєни»).

Рішення Ради Амбасадорів від 15 березня 1923 р., яке санкціонувало анексію західноукраїнських земель і зводило українське питання до рангу внутрішньої проблеми Польщі, стало каталізатором для спроб реалізації ендеками доктрини національної держави. Висувалося гасло створення уряду польської більшості, тобто усунення національних меншин від впливу на державну політику. На цій основі здійснювалося зближення «Хєни» з партією заможного селянства – Польською народною партією «П'єст» (ПНП-П), яка прагнула шляхом колонізації західноукраїнських земель та усунення місцевого населення від участі в аграрній реформі вирішити земельне питання польського селянства.

Політику блоку «Хєно-П'єст» в українському питанні у 1923–1926 рр. дослідник М. Генік поділяє на три етапи. Радикалізація національного руху, створення блоку «Хєно-П'єст» та приход до влади сформованого ним кабінету В. Вітоса становлять суть першого етапу. Політика уряду «Хєно-П'єсту» спрямовувалася на бездоганну реалізацію принципів Лянцкоронського пакту. Було заблоковано заходи попереднього позапарламентського кабінету В. Сікорського в справі адміністративних реформ і політичної амністії, які планувалися з метою зниження гостроти міжнаціональних антагонізмів. З метою пришвидшення «органічного злиття з землями корінної Польщі» націоналісти активізували діяльність Польського товариства опіки над східними кресами (ПТОНСК), яке проголошувало своїм завданням «зміцнення польського елемента всіма засобами культурного і суспільного впливу [9, с. 6]. Засуджуючи курс національної політики «Хєно-П'єсту», орган соціалістів «Robotnik» зазначав, «ендеція йде на крес з гаслом, що там немає (...) українців (...), що маса місцевого населення – це тільки етнографічний матеріал, який всіма засобами і якнайшвидше треба змусити до полонізації» [10, с. 193].

Політика українізації в УСРР і посилення національно-визвольного руху на західноукраїнських землях теж вимагала застосування інших методів національної політики. Зміна зовнішньої і внутрішньополітичної ситуації актуалізувала дискусію у правоцентристському таборі про концепції політики в українському питанні.

Унаслідок розходжень із ендецією спостерігалась консолідація консервативного руху, що відображено і в поглядах на українську проблему. Ліберально-консервативний табір не схвалював радикалізм дій націоналістів на «східних кресах», закликав: «Повернім, бо буде погано, бо не втримаємо» [11, с. 3].

Неможливість цілковитої реалізації принципу національної держави і зміни у партійно-політичній системі Польщі та на міжнародній арені зумовили модифікацію програмних засад ендеції. Окремі діячі ННС (С. Грабський, Є. Гертих, В. Вакар та ін.), побачивши безперспективність і шкідливість тотальної дискримінації, намагалися переконати шовіністичний табір у необхідності зміни національної програми і політики.

Зміст українсько-польських відносин визначався і переговорами на Святоюрській горі у Львові 1921 р. У серпні цього року відбулися таємні переговори між представниками обох сторін. Українців представляв Тит Войнаровський. Він зазначав, що поляки обіцяли Східній Галичині широку автономію, лише закордонні справи і військо могли бути спільними; галицький уряд очолять українці, а поляки будуть їхніми заступниками; польсько-український договір мав бути затверджений в Лізі Націй. Представник варшавського уряду М. Лось наполягав на тому, щоб український провід припинив завдавати клопотів Польщі на міжнародній арені, тоді «... може рахувати, що збудує будучність своєму народові на засадах європейської і християнської цивілізації...» [12, с. 218]. Однак тодішній міністр закордонних справ Польщі Скрімут зазначав, що це була «неофіційна розмова».

Після укладення Ризького договору влітку 1921 р. А. Шептицький вирушає до Риму з метою підтримки справи незалежності українського народу, насамперед неприєднання Східної Галичини до Польщі. Польська розвідка постійно аналізувала його діяльність за кордоном. Боячись його впливу, польські власті арештували хворого Митрополита на польсько-чеському кордоні 1923 р., і тільки втручання варшавського нунція зумовило його звільнення з-під арешту і повернення до Львова [13, с. 151].

Із завершенням польсько-української війни розпочинається дипломатична боротьба на міжнародній арені. Польський уряд шукав

різні способи для остаточного вирішення питання Східної Галичини на свою користь. У червні 1921 р. на засіданні католицьких єпископів у Кракові було вирішено провести в найближчий час спільний з'їзд із греко-католицькими єпископами, де мали обговорюватися питання про подолання незгод, усунення конфліктів, що стало б основою польсько-українського порозуміння. Подібну думку висловив Г. Хомишин у розмові із Станіславівським воєводою Юристовським у грудні 1921 р. Єпископ вважав, що на подолання польсько-українських протиріч у Східній Галичині вплинули б порозуміння між польськими та українськими єпископами. Поштовхом до цього міг слугувати їхній спільний з'їзд, який би вплинув на церковних служителів і вірян. Однак, як зазначав Г. Хомишин, пропозиція повинна ініціюватися папським нунцієм у Варшаві [14, с. 153].

Ідея з'їзду не була втілена Ю. Більчевським. У листі до Міністерства в справах релігії він зазначав, що, на відміну від Г. Хомишина, який готовий взяти участь у з'їзді, перемишльський єпископ Й. Коциловський і генеральний вікарій львівської митрополії О. Бачинський, який заступив на час відсутності А. Шептицького, інтерес до з'їзду не виявили. «Ненависть греко-католицького духовенства до нас велика, – акцентував Більчевський. – Треба, щоб руський клір втратив надію на здобуття власної держави, і краще на невеликий період часу стриматись від проведення з'їзду до часу остаточного вирішення питання про східні кордони» [14, с. 153].

1922–1923 рр. польсько-українське порозуміння неодмінно ініціювалося середовищем польських правлячих кіл, представлених переважно ендеками і консерваторами. Вони прагнули домогтися задовільного врегулювання українського питання, щоб отримати від Антанти підтвердження мандату на збереження у складі держави західноукраїнських земель. Після численних, переважно таємних, контактів із галицькими українськими політиками і у Львові (Міжпартійна Рада), і в еміграції (диктатор Є. Петрушевич), польський уряд консерватора Ю. Новака влітку 1922 р. домігся проведення через Сейм низки законів, серед яких першочергове значення мав закон про засади воєводського самоврядування. Закон зобов'язував упродовж двох років запровадити елементи територіальної автономії у Східній Галичині, створити український університет. Підкреслимо, що на ці рішення польські урядові кола погодилися односторонньо, оскільки усі переговори з українськими політиками зайшли у безвихідь (зокрема і таємні зносини представників уряду В. Сікорського з українськими діячами у 1922–1923 рр.) [15, с. 157–158].

Рішення Ради Амбасадорів від 15 березня 1923 р. про передачу Східної Галичини під суверенітет Польщі звело нанівець сподіванням галицьких політиків на розв'язання проблеми західноукраїнських земель відповідно до їхніх планів і призвело до глибокої кризи їхньої орієнтації. Українське політичне середовище поділилося на два табори – «непримирених», що обстоювали позиції невизнання польської окупації Східної Галичини і продовження боротьби до «переможного кінця», та «реалістів», які виступали за пошук умов обмеження українського життя у складі Польщі. Остання орієнтація була поширена, – вважає професор Л. Зашкільняк, – серед низки керівних діячів Української народно-трудової партії (УНТП), згодом УНДО – В. Охримовича, М. Струтинського та інших, а також українських консерваторів, пов'язаних із греко-католицькою церквою [15, с. 158].

Непростою була загальна ситуація в освітній сфері, особливо у вищій школі вона ускладнювалося тим, що після Першої світової війни та польсько-української війни 1918–1919 рр. була знищена науково-технічна інфраструктура, на якій повинна ґрунтуватися школа. Інший чинник був пов'язаний з фінансовими труднощами Польської держави, господарською відсталістю, що не створювала умов для належного фінансування освітньої галузі.

Проблема мала і політичний підтекст. Польська влада намагалась ліквідувати україномовні школи, замінюючи їх утравкістичними, а у місцях компактного проживання польського населення створювалися лише польські школи.

Особливо складною була ситуація із українською освітою середньої ланки – гімназіями та вчительськими семінаріями, що було пов'язано із слабким державним фінансуванням.

На місцях мовні закони влада дуже часто трактувала по-своєму, намагалась зайняти у виборі мови навчання «серединний» варіант, що означав масове утворення «утравкістичних» шкіл замість українських. Таке трактування закону було результатом чиновницького свавілля. Особливо це відчувалося під час проведення т. зв. плебісцитів – опитування батьків щодо мови навчання їхніх дітей.

Ще одна проблема була пов'язана з «годинниковим» наповненням програми, тобто кількістю учбового часу на вивчення української мови відповідно до певних класів навчання [16, с. 260].

Щорічні плебісцити, в яких батьки певного шкільного округу висловлювались щодо мовних питань, призводили до суперечок з адміністрацією, загострювали взаємини українців із поляками.

Під час проведення плебісцитів усі українські культурно-просвітні інституції мобілізували населення для участі в цих опитуваннях. З українського боку до цієї справи також активно долучалися політичні партії та місцеві газети.

Під час шкільного плебісциту 1925 р. було подано 116 тис. декларацій на 163 тис. дітей шкільного віку з вимогою рідномовної школи, але чимало українських шкіл у Галичині та на Волині стали польськими або утравквістичними [17, с. 205].

Полонізації зазнавали й українські середні школи – державні та приватні. На початку 20-х рр. у Східній Галичині було дві українські і вісім утравквістичних учительських семінарій, а також шість гімназій та українські класи при польських гімназіях у Стрию і Бережанах*.

Шкільна реформа від 31 липня 1924 р. та наступні урядові розпорядження завдали відчутного удару середньому українському шкільництву. В Законі про шкільну реформу вказувалося, що на теренах Львівського, Станіславівського, Тернопільського, Волинського і Поліського воєводств створюватимуться тільки двомовні державні вчительські семінарії, а існуючі окремі гімназії з польською й українською мовами викладання об'єднуюватимуться в одну двомовну.

«Закон Грабського» і пов'язані з ним заходи уряду (шкільні плебісцити, переслідування вчителів) спричиняли значне погіршення українсько-польських відносин. Про це зазначали не лише українці, але й представники влади. Так, у листі до міністра освіти керівник кураторії наголошував, що «постійне перебування в атмосфері мовної боротьби матиме негативний моральний вплив на учнів, не сприятиме громадському вихованню» [18, арк. 113].

Висновки. Українське питання було стержневим у національній політиці Польщі в першій половині 1920-их рр. Польські урядові чинники у виборі доктрини національного державного будівництва обирали концепцію побудови унітарної держави, тому прагнули усунути українців від участі у суспільно-політичних процесах державного самоуправління, українську школу та ін.

1. Красівський О. За українську державу і церкву / О. Красівський. – Львів, 1995. – 85 с.

2. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.

* На Волині, Холмщині і Поліссі українських державних середніх навчальних закладів взагалі не було.

3. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. В. Кульчицький // Україна крізь віки. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 11. – 336 с.
4. Соляр І. Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України (1923–1939) / І. Соляр. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. – 356 с.
5. Тищик Б. Й. Польща: історія державності і права (X – початок XXI ст.) / Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 2012. – 512 с.
6. Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995 / T. Browarek, H. Chałupczak. – Lublin, 1998. – 357 s.
7. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej. 1922–1926 / M. Papierzyńska-Turek. – Kraków: Wydawnictwo literackie, 1979. – 359 s.
8. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / R. Torzecki. – Kraków, 1989. – 389 s.
9. Rzeczpospolita. – 1923. – № 257. – 20 września.
10. Геник М. Політика «Хено-Пясту» в українському питанні (1923–1926) / М. Геник // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 листоп. 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 193.
11. Broni o kresy // Trybuna Robotnicza. – Lwów, 1924. – № 64. – 16 kwietnia.
12. Гаврилів І. Спроби «нормалізації» українсько-польських відносин у 30-х роках / І. Гаврилів, І. Пилипів // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 листоп. 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 218.
13. Гладка Г. Суспільно-політична діяльність Митрополита Андрея Шептицького в контексті українсько-польських відносин (перша чверть XX ст.) / Г. Гладка // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 листоп. 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 151.
14. Красівський О. Митрополит Андрей Шептицький і польська держава (1918–1923 рр.) / О. Красівський, І. Пилипів // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 листоп. 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 153.
15. Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі: сподівання і реалії / Л. Зашкільняк // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 листоп. 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 157–158.
16. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drudziej Rzeczypospolitej. 1922–1926 / M. Papierzyńska-Turek. – Kraków: Wydawnictwo literackie, 1979.
17. Грицюк Ф. Політика польської влади щодо українського шкільництва в міжвоєнний період / Ф. Грицюк // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 листоп. 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 204–205.
18. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 2 сч., оп. 1, спр. 369.

Турчак А. В. Историко-правовые основы деятельности польских правительств в решении украинского вопроса в Польше (1919–1926 гг.)

Рассматривается украинская проблема в деятельности польских правительств «досанацийного» периода, подходы различных политических сил Второй Речи Посполитой к решению украинского вопроса. Определены главные правительственные и политические факторы Польши, которые влияли на украинский вопрос в государстве. Сосредоточено внимание на украинской проблематике в местном самоуправлении, школе и др.

Ключевые слова: *Польша, украинский вопрос, историко-правовые основы, самоуправление, национальная школа.*

Turchak O. V. Historical and legal bases of the Polish Governments activity on Ukrainian question in Poland (1919–1926)

The article elucidates the Ukrainian problem on the Polish governments' activity of the «presanation» period. The main governmental and political factors of Poland which influenced on the Ukrainian question in the state are determined. The attention is focused on the Ukrainian range of problems in the state. It is determined that the main factor which influences on the formation of the Polish policy in the Ukrainian question has been the discussion on the national and international character of the country. National democratic parties of Poland propagandized incorporative joining of «eastern outskirts» (the lands populated mainly by the Ukrainians), supported unitary mode of state that leads to the national minorities assimilation. The Board of Ambassadors decision from March 15, 1923, which sanctions annexation of western Ukrainian lands, led the Ukrainian question to the grade of Polish internal problem and became the catalyst to the state national doctrine realization by democrats. The slogan of the Polish majority government was pulled out due to the before mentioned decision. That meant that the national minorities were dismissed from the influence on the state policy. On that bases was held the rapprochement of «Khena» with the party of solvent peasantry – The Polish national party «Piast» (PNP-P) which wanted to solve the land question of the Polish peasantry through the colonization of western Ukrainian lands and removal of the local population from the agrarian reform participation.

The Polish policy was aimed on the national assimilation of the Ukrainians and performed through the removal of the national minorities from the influence on public policy, removal of the local Ukrainian population in 1920 th from the participation in the agrarian reform, that created advantages to the Polish minority. The attention is concentrated on the Ukrainian range of problems in the local selfgovernment, school and others.

Key words: *Poland, Ukrainian question, historical and legal bases, self-government, national school.*

Стаття надійшла 18 квітня 2014 р.

О. ЕЙХЕЛЬМАН ПРО ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

На основі вивчення теоретичної спадщини відомого українського вченого-правника кінця XIX – першої половини XX століття О. Ейхельмана проаналізовано його погляди на територіальну організацію України у формі симетричної федерації. Зазначено, що концептуальні ідеї О. Ейхельмана щодо федеративного державно-територіального устрою, правових аспектів регіональної політики, реформи місцевого самоврядування, територіальної цілісності України були ключовими у його наукових пошуках.

Ключові слова: *О. Ейхельман, регіон, федерація, державно-територіальний устрій, суверенітет, децентралізація.*

Постановка проблеми. Для України, яка перебуває у процесі реформування своєї політичної системи, важливою є проблема визначення форми державно-територіального устрою, розподілу владних повноважень між центром і регіонами. Осмислення взаємовідносин у системі «центр-регіони» важливе з огляду на те, що процес об'єднання українських земель у сучасних кордонах завершився трохи більше як півстоліття тому. В Україні регіони помітно відрізняються не лише господарською та соціальною структурою, а й суспільними настроями; у них простежуються неоднакові зовнішньополітичні, етноконфесійні та етнокультурні орієнтації. Вказані відмінності створюють, особливо в умовах недостатньої консолідованості українського суспільства, небезпечний потенціал для дезінтеграції і розмивання державного суверенітету. Тому надзвичайно важливим є дослідження закономірностей і тенденцій регіоналізації, забезпечення пошуків принципів, ідей, правових механізмів норм та інститутів, здатних пом'якшити протиріччя, які виникають між центральною владою і регіонами.

Баланс владних повноважень між центром і територіями на сучасному етапі українського державного будівництва, на думку дослідників конституційного права, не відповідає стратегічному курсу держави до демократії та євроінтеграції. Необхідно зважити й на те, що сучасна система територіальної організації влади в Україні є архаїчною і нині в європейських країнах практично не застосовується [1, с. 87].

Відповідно до ч. 2 ст. 2 Конституції Україна за державно-територіальним устроєм є унітарною державою [2, с. 6]. Однак частина вітчизняних дослідників, спираючись на праці відомих учених і політичних діячів першої половини ХХ ст., обстоює ідею федералізації України, трактуючи такий спосіб державно-територіального устрою як дієвий інструмент протидії централізації влади [3]. В цьому контексті важливими є напрацювання наших попередників, які досліджували проблему територіальної організації Української держави. Серед них помітне місце посідає Отто (Оттон) Ейхельман (27.04.1854, Санкт-Петербург – 21.11.1943, Прага) – український вчений-правник і громадсько-політичний діяч, декан юридичного факультету Київського університету, професор Українського Вільного університету у Празі й Української господарської академії в Подєбрадах, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка [4, с. 320]. Професору О. Ейхельману належить низка ґрунтовних досліджень з питань державного, адміністративного та міжнародного права. Особливе місце в його науковому доробку посідають такі праці, як «Проект конституції основних законів УНР» [5], «Реформа місцевого самоврядування, на підставі демократично-республіканської державності» [6] та багато ін.

Стан дослідження. Необхідно зазначити, що у вітчизняній та зарубіжній юридичній науці немає спеціальних та узагальнювальних праць, які б повною мірою розкривали концепцію територіальної організації Української держави О. Ейхельмана. Є лише дослідження, які фрагментарно висвітлюють окремі аспекти проблеми з позицій різних дисциплінарних підходів. Зокрема, до них входять праці В. Потульницького [7], Я. Турчин [8], С. Кашенка [9] та інших. Тому теоретична спадщина О. Ейхельмана не до кінця досліджена й оцінена, а тому потребує подальшої розробки.

Мета статті – дослідити концептуальні ідеї О. Ейхельмана щодо організації державно-територіального устрою України й розподілу владних повноважень між центром і регіонами.

Виклад основних положень. О. Ейхельман сформував власну концепцію територіальної організації Української держави на основі історичних національних традицій та ментальності українського народу. Він, зокрема, зазначав, що розробка відповідних наукових праць в галузі права є «...святим обов'язком українських правників... І ми, українські правники, повинні пам'ятати, що практичні перспективи плідності нашої праці в цьому відношенні на користь нашої батьківщини безмежні» [6, с. 80–81]. Впродовж свого життя О. Ейхельман сподівався на те,

що результати його наукових пошуків знайдуть практичне застосування у процесі відродження та розбудови незалежної України.

Значимо, що внесок О. Ейхельмана у дослідження проблеми державно-територіального устрою України був проаналізований ще його сучасниками, які у своїх публікаціях виокремлювали і позитивні сторони територіальної організації Української держави, і її недоліки. Сенатор Г. Шиянов, наприклад, який брав безпосередню участь в оцінці проекту Конституції УНР О. Ейхельмана з точки зору юридичної термінології, вважав його дуже цінним тому, що в ньому за основу внутрішньої політичної організації України була закладена федеративна форма державно-територіального устрою [10]. Поряд з тим він звертає увагу на результати Першої світової війни, зазначаючи при цьому, що система державно-територіального устрою за федеративним принципом була характерною для держав-переможниць.

Відомий вчений-правник і політичний діяч УНР, професор С. Шелухін у своїх працях також позитивно оцінює федеративні ідеї О. Ейхельмана, який вбачав майбутню територіальну організацію України як суверенну демократичну федеративну республіку на засадах народного суверенітету [11, с. 133]. Аналізуючи проект Конституції УНР О. Ейхельмана, С. Шелухін зазначає, що професор Ейхельман ділить Україну на окремі землі-держави, кожна з яких має свій парламент і владу, пов'язані між собою в єдину федеративну республіканську Українську державу. Окремі землі УНР опинилися у становищі самостійних політичних одиниць, які суверенні у своїх внутрішніх порядках на засадах демократичної республіки з дотриманням принципу розподілу влади: установчої, законодавчої, судової і контрольної; та прав за певних умов укладати міжнародні договори з сусідніми державами [12, с. 192–193].

Над «Проектом конституції (основних державних законів) Української народної республіки» професор О. Ейхельман розпочав роботу на початку 1918 р. В цей період особливо актуальним постало питання щодо майбутньої територіальної організації Української держави. Власне поява проекту Конституції УНР О. Ейхельмана і стала підсумком у формуванні його конституційно-правових поглядів. У передмові до проекту Конституції УНР вчений зазначав, що метою розробки та запровадження конституції є встановлення такого державного устрою в Україні, який «... цілком відповідатиме потребам усіх народних мас і вищій духовній та економічній культурі в країні» [5, с. 7]. У вступі до свого конституційного проекту він висловив підтримку президенту

США В. Вільсону та урядам «всіх цивілізованих націй», що зайняли позицію, згідно з якою національні меншини, у яких є відповідні територіальні, етнографічні, громадсько-політичні й культурні умови «... мають повне право сміло і твердо домагатися..., щоби творити свою власну національну самостійну державу» [5, с. 11–12]. Слід вказати й на те, що В. Вільсон та уряди «цивілізованих націй» згодом відмовились від такої позиції, зокрема на Паризькій мирній конференції, коли постало питання про надання незалежності Україні.

Український народ, за висновками О. Ейхельмана, також володіє подібними умовами, а саме: «... на півмільйоні квадратних кілометрів суцільної території мешкає до 40.000.000 населення, з яких 80% складають українці» [13, с. 152]. Тому український народ, вважав він, має всі підстави на утворення своєї держави.

Основою будівництва незалежної самостійної держави, після встановлення відповідних етнографічних національних кордонів, було визначення способу організації державної влади, який мав забезпечити участь народу в управлінні державою. На думку О. Ейхельмана, цього можна було досягти шляхом певної і послідовної реалізації демократично-республіканського правління, а також принципів федералізму [5, с. 12]. Державне будівництво вчений пропонував розпочати «від самого фундаменту». Підвалинами такого «фундаменту» мала стати сільська і міська громади. Саме громада мала стати первинною стадією залучення громадян до управління. Однак за громадою, на його думку, повинен бути необхідний контроль з боку вищих органів: відповідно земської одиниці та загальнодержавної влади, який має стосуватись лише тих питань, що відповідають інтересам більших за розмірами територіальних одиниць, а також тих, які громада не може самостійно вирішити.

Взаємовідносини між загальнодержавним центром та регіонами, вказує О. Ейхельман, можна будувати і на федеративних, і на унітарних засадах. Так, у першому випадку вищій земській одиниці надається державна влада з усіма її функціями, однак за винятком тих, котрі відповідно до Конституції залишаються в загальнодержавній владі. За умовами другого, так званого звичайного адміністративного поділу, вищій земській одиниці надається тільки певні визначені вищою державною владою повноваження виконавчого характеру [5, с. 13]. Зазначимо, що вчений бачив перспективною територіальну організацію Української держави на федеративних засадах. За цих умов більш повно можуть реалізуватися принципи народного суверенітету, децентралізації влади та забезпечення територіальної цілісності країни, а також обмеження впли-

ву державного бюрократичного апарату, що придушує розвиток державного життя в регіонах. Більш правильною органічною еволюцією вчений вважав перехід від вузької адміністративної федерації до найширшої політичної [13, с. 155]. Він підкреслював: «... Я особисто схилиюсь до того, щоби конструкції політичної організації УНР надати федеративно-державну форму, а саме поділити край на «землі» в нових раціональних, територіальних межах, відкинувши сучасні територіальні межі. Нові території, котрі назвемо «землями» повинні бути розмежовані з великою увагою для властивостей населення, до економічних умов і топографічної конфігурації» [5, с. 16]. Здійснюючи порівняльний аналіз двох систем, учений робить висновок про те, що будь-яка система організації держави УНР – політично-федеративна або адміністративно-федеративна – стане завершенням процесу формування політичного устрою і забезпечить міцну територіальну цілісність держави.

Одним із найважливіших питань федеративно-державного устрою України у працях О. Ейхельмана постає розподіл повноважень між федерацією та її структурними елементами. Лише за умови справедливого, раціонального і конкретно-доцільного розподілу державних функцій між громадою, повітом, землею і державою, на його думку, твориться міцний зв'язок: «... і до місця, і до держави, і до федеративно-державного ладу» [5, с. 14]. Саме централізовані унітарні держави з їх «бюрократичними привичками», стверджує вчений, придушують повний розвиток державного життя, постійно провокують політичні кризи.

Сучасні конституції федеративних держав мають різні концепції щодо розподілу повноважень між федерацією та її суб'єктами, а саме: особливу федеральну компетенцію; особливу компетенцію суб'єктів федерації; суперницьку компетенцію федерації та її суб'єктів або остаточну компетенцію, тобто не визначену федеральною конституцією. Характерним є те, що вчений у проекті Конституції УНР застосовував викладені підходи для побудови системи відносин між федерацією та її структурними елементами, однак найперше він намагався зберегти баланс повноважень між федеральною і земельною владою [9]. До компетенції федерально-державної організації УНР, відповідно до § 10 проекту Конституції УНР, О. Ейхельман відносив: 1) представництво УНР у відносинах з іноземними державами; 2) організацію й утримання збройних сил УНР; 3) забезпечення основних прав і свобод людини і громадянина; 4) охорону праці і забезпечення соціального захисту населення; 5) встановлення контролю над фінансово-господарською системою УНР; 6) організацію та забезпечення діяльності зв'язку, по-

будову й утримання шляхового господарства; 7) встановлення відповідних адміністративних, фінансових, контрольних, військових та судових установ; 8) створення єдиної системи юстиції тощо [5, с. 18–19].

Крім того, у проекті Конституції УНР О. Ейхельман передбачив суттєві повноваження для окремих земель, зокрема у § 3 він зазначає, що федерально-державна організація УНР забезпечує зовнішню безпеку республіки та виконує державні функції, що вимагають спільної співпраці всіх земель і спільних порядків для всіх земель [5, с. 17]. У всіх інших питаннях, які чітко не входять до компетенції федерально-державної організації, землі, що утворюють УНР, управління державними справами на своїх територіях здійснюють самостійно. Кордони й території, окремий статус земель міг змінюватись лише за згодою зацікавлених земель. Окремі землі мали право ухвалювати власні Конституції, які повинні були відповідати тим відносинам і принципам, що поєднують її з союзною державою. Вчений зауважував, що дії влади окремих земель не повинні безпосередньо чи опосередковано загрожувати зовнішній безпеці федерально-державної організації (союзній державі) та порушувати права інших земель. Обов'язки з управління загальнодержавними справами, що покладаються на окремі землі, повинні бути однакові для всіх. Федерально-державна організація наділялась правом, відповідно до законодавства, розподіляти кошти між окремими землями пропорційно до чисельності населення [5, с. 71]. Це дозволяє стверджувати, що О. Ейхельман був, безумовно, прибічником «симетричної федерації», за якої всі суб'єкти федерації мають рівноправне становище та однаковий характер відносин із федеральними органами. Відповідно до цього вчений не підтримував принцип «дуалістичного федералізму», що відображений в американській конституції 1787 р., за якого кожен суб'єкт формує свої відносини та компетенцію з федерацією та не втручається в справи іншого. На противагу йому він запропонував у своєму проекті принцип «корпоративного федералізму», який передбачає ідею взаємного доповнення федерації та її суб'єктів, їхню співзалежність і співпрацю [9].

У своєму конституційному проекті О. Ейхельман зобов'язував окремі землі у питаннях державного суверенітету дотримуватись визначених правил: 1) установа державного устрою на засадах демократичної республіки; 2) обов'язковий розподіл влади на установчу, законодавчу, виконавчу, судову та контрольну; 3) відповідальність вищих органів влади і установ окремих земель; 4) дотримання суб'єктами федерації засад Конституції УНР; 5) запровадження судоустрою та судово-

го провадження відповідно до статутів 20 листопада 1864 р. Російської імперії [5, с. 71–72].

Згідно з цим учений передбачив у проекті право за суб'єктами федерації приймати власні конституції (основні державні закони) або вносити в них зміни без затвердження федерально-державною владою. Однак, після набрання юридичної сили офіційні копії цих актів повинні в тижневий термін надсилатися палатам парламенту УНР, федерально-державному голові, федерально-державній раді міністрів і федерально-державному судові. Якщо законодавчі акти окремих земель суперечать Конституції УНР, то федерально-державний суд наділяється правом їх скасувати. За умови, коли спільне засідання двох палат федерального парламенту, чи федерально-державний голова вважатимуть запропоновані зміни до Конституції окремої землі недоцільними, то вони, відповідно до § 241, мають право передати свої обґрунтовані зауваження на вирішення населенню цієї землі, шляхом проведення референдуму [13, с. 201].

Всі підзаконні акти суб'єктів федерації щодо відповідності Конституції УНР підсудні федерально-державному судові на загальних підставах. Отже, О. Ейхельман не передбачав створення спеціального органу конституційної юстиції, а ці функції він покладав на суди загальної юрисдикції, які мали право визначати відповідність законів та інших нормативно-правових актів Конституції, під час розгляду конкретних судових справ.

Дотримуючись основних засад Конституції та законів УНР, окремі землі через органи своєї влади можуть виконувати всі функції державної влади на своїх територіях: 1) укладати між собою угоди щодо задоволення своїх власних інтересів, але з повідомленням про це федерально-державного голову та федерально-державний суд, «які відносно цих актів мають ті ж права, що зазначені і §§ 240 і 241»; 2) укладати міжнародні угоди з іноземними державами, але не інакше як за попередньою згодою федерально-державного міністерства на ведення переговорів та зі затвердженням тексту укладеної угоди палатами парламенту УНР в законодавчому порядку. Федерально-державному голові в таких випадках належало право абсолютного «вето» [5, с. 71–72].

Майбутню територіальну організацію України О. Ейхельман розглядав як «союз народів», «лігу націй», що складається з окремих земель. Проте, як зазначають сучасні вітчизняні дослідники, вчений намагався поєднати речі, які за суттю не поєднуються. Якщо розглядати Україну як «союз народів» чи «лігу націй», то в основу розподілу земель

мав бути покладений національний принцип, тоді як за визначення міжземельних одиниць – територіальний. Вони обгрунтовують це тим, що Україна відрізняється значною етнічною єдністю – 80% її населення – це українці [5, с. 12]. Звертається увагу на це, що теоретичні напрацювання О. Ейхельмана буде складно втілити в умовах децентралізації влади на практиці, однак наголошується, що погляди вченого у тогочасну епоху були доволі прогресивні та демократичні [14].

Висновки. Досліджуючи концептуальні ідеї О. О. Ейхельмана щодо побудови державно-територіального устрою за федеративним принципом, можна виокремити низку особливостей: аналізуючи ідеї державного устрою, вчений не зрікався демократичних цінностей; використовуючи досвід державного будівництва передових західних держав, він водночас адаптував його до національних традицій українського народу; федеративний устрій він розглядав не тільки як засіб децентралізації влади, а як забезпечення ідеї народного суверенітету, можливість народних мас впливати на організацію державної влади; пропонуючи свої наукові розробки для їх імплементації в практику децентралізації влади, вчений постійно наголошував на необхідності апробації й можливості внесення до них змін.

Майбутню систему державно-територіального устрою України професор О. О. Ейхельман бачив у формі союзної держави, в якій установча влада належить народові, воля якого визначається під час усенародних референдумів. Центральна ідея його концепції – союз окремих земель, що об'єднані в єдину федеративну державу без права виходу з неї. Розподіл владних повноважень між громадою, повітом, землею та державою, самоуправління громад, на думку О. Ейхельмана, мало стати альтернативою адміністративному централізму. Територіальна організація Української держави, запропонована вченим, повинна була забезпечувати баланс загальнодержавних, територіальних та місцевих інтересів і гарантувати територіальну цілісність державних кордонів. Концептуальні ідеї, запропоновані професором О. Ейхельманом щодо федералізації України, на наш погляд, можуть бути успішно використанні на сучасному етапі державотворення для розв'язання складних питань, пов'язаних із перерозподілом владних повноважень на державному і регіональному рівнях, що забезпечить місцевим органам влади ефективність управління адміністративно-територіальними одиницями.

1. Кравченко В. В. Конституційне право України: навч. посібник / В. В. Кравченко. – К.: Атіка, 2006. – 568 с.

2. Конституція України: чинне законодавство станом на 08 січня 2013 р. (Відповідає офіційному текстові). – К.: Алерта, 2013. – 104 с.

3. Грушевський М. На порозі нової України / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991. – 122 с.; Шелухін С. В справі проектів про майбутній лад на Україні / С. Шелухін // Воля, 1921. – Т. 2. – Ч. 11–12. – С. 404–408; Лашенко Р. Федеративний принцип на Україні і теорія Костомарова / Р. Лашенко // Лекції по історії українського права. – Т. 1: Княжа доба. – Прага, 1923. – 150 с.

4. Заблоцька Л. Г. Ейхельман Отон Отонович / Л. Г. Заблоцька // Юридична енциклопедія: в 6 т. – К.: Українська енциклопедія. – Т. 2. – 1999. – 744 с.

5. Ейхельман О. Проект Конституції – основних державних законів Української Народної Республіки / О. Ейхельман. – К.–Тернів, 1921. – 96 с.

6. Ейхельман О. Реформа місцевого самоврядування, на підставі демократично-республіканської державності / О. Ейхельман // Ювілейний збірник в честь професора Станіслава Дністрянського, піднесений ювілярові з приводу його 25-літнього ювілею наукової діяльності професорами факультету права і суспільних наук УВУ в Празі. – Прага: Видавництво державної друкарні в Празі, 1932. – 81 с.

7. Потульницький В. А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В. А. Потульницький. – К.: Либідь, 1992. – 232 с.

8. Турчин Я. Б. Отто Ейхельман: постать на зламі століть. Політологічний дискурс: монографія / Я. Б. Турчин. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2010. – 520 с.

9. Кашенко С. Г. Правовий статус суб'єктів федерації за проектом Конституції УНР О. Ейхельмана / С. Г. Кашенко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия «Юридические науки». – 2006. – Т. 19 (58). – № 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuu.ua/portal/natural/uztnu/zapiski/2006/law/unc_19_1/index.htm

10. Шиянов Г. До проектів Конституції України / Г. Шиянов // Українська трибуна. – 1922. – 23 (10) лютого.

11. Гетьманчук М. П. Сергій Шелухін: суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали / М. П. Гетьманчук, Я. Б. Турчин. – Львів: Дослідно-видавничий центр Наукового товариства ім. Т. Шевченка, 2006. – 214 с.

12. Шелухін С. Проект конституції У.Н.Р. проф. Ейхельмана / С. Шелухін // Воля. – Відень, 1921. – Т. 3. – С. 192–194.

13. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціальна думка, 1992. – 272 с.

14. Присяжнюк А. Й. Деякі аспекти державного будівництва у галузі забезпечення безпосередньої демократії за проектом конституції УНР О. Ейхельмана / А. Й. Присяжнюк // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия «Юридические науки». – 2007. – Т. 20 (59). – № 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuu.ua/portal/natural/uztnu/zapiski/2007/law/unc_20_11/07_prisyajnik.pdf

Шевчик Ю. В. О. Эйхельман о правовых аспектах территориальной организации Украинского государства

На основе изучения теоретического наследия известного украинского ученого-юриста конца XIX – первой половины XX века О. Эйхельмана проанализированы его взгляды относительно территориальной организации Украины в форме симметричной федерации. Указано, что концептуальные идеи О. Эйхельмана по федеративному государственно-территориальному устройству, правовых аспектах региональной политики, реформы местного самоуправления, территориальной целостности Украины были ключевыми в его научных изысканиях.

Ключевые слова: *О. Эйхельман, регион, федерация, государственно-территориальное устройство, суверенитет, децентрализация.*

Shevchyk Y. V. O. Eyhelman legal aspects of territorial organization of the Ukrainian state

On the basis of the theoretical heritage of the famous Ukrainian scientist, lawyer of the late XIX – early XX century O. Eyhelman analysis of his views on the territorial organization of the Ukraine in the form of symmetrical federation was done. For Ukraine, which is in the process of reforming its political system is an important problem of determining the form of state and territorial division, the division of powers between the center and the regions. Understanding relationships in the «center –regions» importance in view of the fact that the process of Ukrainian lands in the modern borders ended a little more than half a century ago. In Ukrainian regions significantly differ not only in economic and social structure, but the public mood, they traced unequal foreign policy, ethnic and ethno-cultural orientation. These differences create, especially in poor consolidation of Ukrainian society, a dangerous potential for disintegration and erosion of state sovereignty. Therefore, it is essential to study patterns and trends of regionalization of software searches the principles, ideas, norms of legal mechanisms and institutions that can mitigate the conflicts that arise between the central government and the regions. Future system state and territorial structure of Ukraine prof. O. Eyhelman seen in the form of a union state in which the constituent power of the people, whose will is determined during the nationwide referendum. The central idea of his concept – a union of some lands that are combined into a single federal state without exit. The distribution of powers between the community, county, and state land, self-government communities, according to O. Eyhelman, was an alternative to administrative centralism. The territorial organization of the Ukrainian state, the scientists suggested, was to provide a balance of national, regional and local interests and guarantee the territorial integrity of the state borders. It is shown that the conceptual ideas O. Eyhelman on the federal state-territorial structure, legal aspects of regional policy, local government reform and territorial integrity of Ukraine were key in his academic pursuits.

Key words: *O. Eyhelman, region, federation, state-territorial structure, sovereignty, decentralization.*

Стаття надійшла 08 квітня 2014 р.

КОНСТИТУЦІЙНЕ І МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 347.131.24

О. Б. Онишко

ПОЗОВНА ДАВНІСТЬ В ОКРЕМИХ КРАЇНАХ КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ ЄВРОПИ ТА В УКРАЇНІ

Досліджено питання позовної давності за нормами цивільного права окремих європейських країн, порядок обчислення строків позовної давності, їх правове регулювання за нормами чинного цивільного законодавства відповідно до норм цивільного Німеччини, Франції, Австрії та України. Оскільки ефективний правовий захист цивільних прав великою мірою залежить від визначених законом строків позовної давності, то і встановлення цих строків у різних країнах дозволяє більш ефективно здійснювати правовий захист у забезпеченні прав і свобод громадян та юридичних осіб.

Ключові слова: позовна давність, строки, порушене право, право вимоги, припинення строку, позовні вимоги, повернення витрат.

Постановка проблеми. Національні правові системи більшості країн світу визнають те, що на права і обов'язки, що належать конкретним суб'єктам права, час може незворотно впливати. Найбільш вагомою є та обставина, що час погіршує стан багатьох матеріальних речей чи робить їх зміст складним для сприйняття. Це об'єктивно призводить до того, що можливість досягнення мети судового розгляду, де ці аспекти можуть виконати вирішальну роль, опиняється під загрозою через тривалі та складні судові розгляди.

Наприклад, за давністю свідки тих чи інших подій можуть померти, їх пам'ять – ослабнути, документи чи інші речові докази – бути втраченими, або не можуть бути використані через їх фізичний стан.

Строки давності в сучасних правових системах також можуть виконати вирішальну роль для виникнення майнової вимоги. Правовідносини, за яких закінчення визначеного строку має наслідком подальшу неможливість реалізації в судовому порядку суб'єктивного права, охоплюються правовим інститутом, який називається позовною давністю.

Стан дослідження. Ефективність застосування правових норм у сфері реалізації позовної давності посідає важливе місце у міжнародному приватному праві. Проблеми врегулювання цього інституту у міжнародному приватному праві та наближення українського законодавства до європейських стандартів є малодослідженими у сучасній Україні.

Проблему позовної давності окремих країн континентальної Європи майже не досліджувалася, а на національному рівні їй приділяли увагу у ґрунтовних дослідженнях різних періодів такі сучасні науковці, як О. С. Йоффе, М. А. Гурвіч, М. П. Ринг, Д. М. Генкін, І. Б. Новицький, С. І. Вільнянський, З. В. Ромовська, Б. Б. Черепак, І. А. Фаршатов та інші.

Мета статті – визначення особливостей функціонування інституту позовної давності в окремих країнах континентальної Європи.

Виклад основних положень. Під строком позовної давності розуміється позбавлення можливості потерпілого на відновлення порушеного права в судовому порядку після спливу певного часу, встановленого законом.

Мета інституту позовної давності – створити необхідну правову визначеність для забезпечення передбачуваності і стабільності в розвитку відносин власності в державі [2, с. 66–67]. Чітке правове закріплення цього інституту та уніфікація норм і національного, і міжнародного права у цій сфері сприятиме ефективному юридичному захисту. І оскільки кредитор може опинитися в ситуації, коли його право буде погашене внаслідок спливу часу, він повинен мати реальний шанс для того, щоб реалізувати свою вимогу в судовому порядку. Отож, давність не повинна мати наслідки до того, як така необхідність виникне, і до того, як власник права вимоги дізнався чи міг дізнатися про своє право вимоги та про особу, до якої таке право може бути звернене.

У країнах, які входять до континентальної правової системи, питання, пов'язані з регулюванням позовної давності, розглядаються шляхом включення їх до норм матеріального права. Це означає, що у випадку закінчення встановленого законом строку погашенню підлягає саме суб'єктивне право [9, с. 257–260].

Відповідно до законодавства багатьох країн право вимоги може бути нереалізованим у судовому порядку не лише через нормативні положення щодо позовної давності. Вимоги можуть бути не визнані в судовому порядку, якщо суд бере за основу підхід загального принципу справедливості, який є в основі спеціальних правових концепцій,

які, хоча і мають відповідні назви (наприклад, *estoppel*, *laches* в англо-американському праві, *Verwirkung* – в праві Німеччини, *abus de droit* – у праві Франції) та особливості застосування у відповідних країнах, забезпечують досягнення однієї мети – позбавити кредитора права задовольнити свою вимогу на основі публічної моралі та політики [4, с. 295–297].

Положення, які регулюють питання позовної давності, переважно містяться в цивільних кодексах різних країн: розділі 20 Цивільного кодексу Франції, книзі 2 (Зобов'язальне право) та книзі 3 (Речове право) Цивільного кодексу Німеччини, частині третій четвертого відділу Австрійського цивільного кодексу, а також у законах, які регулюють окремі інститути права, наприклад у законах, які містять відповідні норми щодо окремих видів договорів. Таке розмаїття правових норм слугує перешкодою для розвитку цивільно-правових відносин у міжнародній сфері. Саме тому міжнародна уніфікація права і не оминула своєю увагою проблему позовної давності.

Комісія ООН щодо права міжнародної торгівлі розробила Конвенцію ООН про позовну давність у міжнародному купівлі-продажу товарів (Нью-Йоркська конвенція 1974 року). Основні норми, які регулює Конвенція, пов'язані з тим, що за міжнародної купівлі-продажу товарів вимоги покупця та продавця один до одного не можуть бути задоволені після спливу певного періоду часу, який в подальшому набуває назви «строк позовної давності» [8].

Варта уваги й Конвенція ООН про міжнародні перевідні векселі та міжнародні прості векселі, прийнята у 1988 р. в Нью-Йорку, яка визначає, що платіж за векселями здійснюється у будь-якому випадку, незалежно, скільки часу минуло з моменту закінчення строків платежів. Так, отримувач чи власник векселя має право вимагати виплати суми, вказаної у векселі, опісля настання строку платежу (суму векселя з вказаними відсотками), після спливу строку платежу, включаючи вказані відсотки, та до вказаного строку платежу [7].

Правова доктрина поділила строки позовної давності на загальні та спеціальні. Так, загальні строки не застосовуються у випадках, коли у визначених правовідносинах застосовуються спеціальні строки позовної давності [15, с. 57–64].

В багатьох країнах європейської системи права загальні строки позовної давності мають значну подовженість. Так, Французький цивільний кодекс передбачає загальний строк позовної давності, тривалістю 30 років. Щодо порушення особистих прав і права власності, то в

цьому випадку строк позовної давності становить 5 років з дня, коли скривджений дізнався чи повинен був дізнатися про порушення його прав. Якщо порушене право стосується завдання тілесних ушкоджень, то строк позовної давності становить 10 років. Виняток становить заподіяння шкоди внаслідок катувань, жорстокого поводження, вчинення насильства чи посягання на статеву недоторканість неповнолітнього. В останньому випадку позовна давність становить 20 років. Найбільший строк позовної давності – 30 років – стосується майнових позовів, тобто повернення нерухомості законному власнику. Також Цивільний кодекс Франції передбачає різноманітні більш короткі строки позовної давності: від п'яти років до шести місяців [3, с. 517–521].

Загальний строк позовної давності, відповідно до Австрійського цивільного кодексу, становить 30 років. Всі права стосовно третіх осіб, незалежно від того, чи занесені вони в публічні реєстри, припиняються після спливу 30 років, або внаслідок замовчування, яке здійснюється упродовж цього ж строку. Строки позовної давності щодо виплати кредитів, рент, виплат батьківської частки у спадщині становлять три роки. Австрійське законодавство також містить і необмежений строк позовної давності щодо сімейних зобов'язань та особистих прав, наприклад, обов'язок надання дітям необхідного утримання, або зобов'язання щодо поділу спільної власності, вимога повернення заставного майна [1, с. 256].

Строк позовної давності може бути продовжений до 40 років, якщо справа стосується державного бюджету, церковного майна та осіб, які управляють таким майном [1, с. 257, 255].

За постійного вдосконалення норм чинного цивільного права існує тенденція до загальної систематизації положень про позовну давність, а також щодо скорочення її строків. Це можна побачити з реформи зобов'язальне право Німеччини у 2002 році. Тепер строк позовної давності в Німеччині становить три роки, тоді як раніше становив 30 років. Застосовуються і спеціальні строки позовної давності, які є тривалішими. Так, строк позовної давності щодо права власності на земельну ділянку, чи про зміну змісту такого права, а також пов'язні з цим правом зустрічні вимоги становлять 10 років. Однак, строк позовної давності 30 років також залишений для окремих вимог, а саме щодо: повернення особистої власності (рухомої чи нерухомої), сімейно-правових і спадково-правових вимог, судових вимог, мирових угод чи виконавчих документів незавершеного виробництва, повернення витрат щодо зобов'язань [5, с. 37–38].

Під межами дії позовної давності слід розуміти певну сукупність цивільних та інших приватноправових відносин, можливість юридичного захисту прав, за якими дія обмежена встановленими строками позовної давності. Визначення чітких меж дії позовної давності важливе не лише в теоретичному, а й у практичному аспекті застосування цього інституту юрисдикційними органами [13, с. 315–324].

У ЦК України специфіка норм приватного права полягає в тому, що ці норми можуть проникати до публічно-правових відносин. Йдеться про ч. 1 ст. 1 ЦК України, яка дозволяє застосування цивільного законодавства щодо майнових відносин, заснованих на владному підпорядкуванні однієї сторони іншій, податкових, бюджетних відносин у випадках, передбачених законом [16, с. 112]. В аспекті досліджуваної проблеми спостерігається тенденція до розширення сфери застосування позовної давності, що свідчить про набуття нею ознак міжгалузевого інституту. Так, вплив позовної давності впливає на об'єкт оподаткування податком на прибуток, тобто тягне наслідки, передбачені законодавством, що діє в публічно-правовій сфері [11, с. 25].

Серед різних обставин, що перешкоджають своєчасному пред'явленню позову, деякі визнаються законом особливо важливими. У зв'язку з такою оцінкою цих перешкоджаючих обставин закон визнає за можливе не зараховувати у строк давності той час, упродовж якого виникла ця обставина.

Зупинення строку позовної давності застосовується судом для захисту інтересів позивача-кредитора за наявності тільки законних підстав, тобто передбачених законом обставин, що перешкоджають пред'явленню позовних вимог упродовж визначених строків [14, с. 60].

Як і в окремих країнах континентальної Європи, у цивільному праві України є поділ на загальну та спеціальну позовну давність.

Загальна позовна давність становить три роки (ст. 257 ЦК України), і застосовується щодо всіх позовів, крім тих, для яких законодавцем встановлені спеціальні правила. Спеціальна позовна давність може встановлюватися законом для окремих видів вимог. Вона може бути скороченою або продовженою. Скорочена, яка становить один рік, застосовується до вимог:

- про стягнення неустойки (штрафу, пені);
- про спростування недостовірної інформації, вміщеної у ЗМІ; при цьому строк обчислення настає з моменту розміщення від дня вміщення таких відомостей у ЗМІ, або від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про ці відомості;

– про переведення на співвласника прав та обов’язків покупця у разі порушення переважного права купівлі-продажу.

Висновки. Строки позовної давності є матеріальними строками порушених прав та законних інтересів, а також часовими межами існування суб’єктивного права у порушеному стані. Обчислення строків залежить від конкретних обставин і змісту правовідносин, а їх порушення тягне за собою юридичні наслідки. Чітке визначення строків позовної давності і в Україні, і в інших країнах континентальної Європи, зокрема Німеччині, Франції та Австрії, а також удосконалення їх нормативно-правового регулювання, дають можливість захисту законних прав та інтересів сторін, своєчасного урегулювання спорів щодо порушеного права.

1. Всеобщий гражданський кодекс Австрии – Allgemeinesürgerliches Gesetzbuch / пер. с нем. С. С. Маслово. – М.: Инфотропик Медиа, 2011. – 272 с.

2. Даниленко С. К. Деякі особливості інституту позовної давності у цивільному законодавстві України / С. К. Даниленко // Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (21 квітня 2011 р.). – Одеса: ОДУВС, 2011. – С. 66–67.

3. Гражданський кодекс Франции (Кодекс Наполеона) – Code civil des Français (Code Napoleon) / пер. с фр. В. Н. Захватаева. – Инфотропик Медиа, 2012. – 624 с.

4. Гражданское и торговое право зарубежных государств: учебник: в. 2-х т. / отв. ред. Е. А. Васильев, А. С. Комаров – 4-е изд., перераб. и доп. – Т. 1. – М.: Международные отношения, 2008. – 560 с.

5. Гражданское уложение Германии – Deutsches Bürgerliches Gesetzbuch mit Einführungsgesetz: ввод. Закон к Гражд. уложению / В. Бергианб введ., сост.; науч. редакторы: А. Л. Маковский и др.; пер. с нем. – 2-е изд., доп. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – 816 с.

6. Коврижкіна О. Позовна давність як гарантія захисту цивільних прав та інтересів / О. Коврижкіна // Юридичний журнал. – № 4 (94). – К.: Юстиніан, 2010. – С. 22–29.

7. Конвенція ООН про міжнародні перевідні векселі та міжнародні прості векселі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>

8. Конвенція ООН про позовну давність в міжнародному купівлі-продажу товарів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>

9. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / за відпов. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – Т. I. – 832 с.

10. Постригань Т. Л. Позовна давність за трудовим правом / Т. Л. Постригань // Бюлетень Міністерства юстиції України. – № 10 (жовтень). – К.: Укр-правінформ, 2012. – С. 55–60.

11. Теньков С. Деякі питання позовної давності в судовій практиці (огляд практики Вищого господарського суду України) / С. Теньков // Вісник господарського судочинства. – 2003. – № 4. – С. 25–30.

12. Тихиня В. Г. Международное частное право: учебник / В. Г. Тихиня. – Мн.: Книжный дом, 2007. – 319 с.

13. Токар Н. В. Наслідки спливу строків позовної давності в цивільному праві / Н. В. Токар // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: збірник наукових праць. – Донецьк, 2006. – № 2. – С. 315–324.

14. Токар Н. В. Зупинення та переривання перебігу позовної давності в цивільному праві України / Н. В. Токар // Юридична Україна. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – № 2. – С. 60–64.

15. Чапкин В. В. Торговое право: современные тенденции / В. В. Чапкин // Государство и право. – 1993. – № 2. – С. 57–64.

16. Шовкова О. В. Межі дії позовної давності як прояв диспозитивних заasad цивільно-правового регулювання / О. В. Шовкова // Бюлетень міністерства юстиції України. – К., 2006. – № 1 (51). – С. 111–116.

Онышко О. Б. Исковая давность в отдельных странах континентальной Европы и в Украине

Исследуются вопросы исковой давности по нормам гражданского права отдельных европейских государств, порядок исчисления сроков исковой давности, их правовое регулирование в соответствии с нормами гражданского права Германии, Франции, Австрии и Украины. Поскольку эффективная правовая защита гражданских прав преимущественно зависит от определенных в законе сроков исковой давности, то и установление данных сроков в разных странах дает возможность эффективнее осуществлять правовую защиту по обеспечению прав и свобод граждан и юридических лиц.

Ключевые слова: *исковая давность, сроки, нарушение права, право требования, прекращение срока, исковые требования, возвращение расходов.*

Onyshko O. B. Limitation of actions in some countries of continental European and in Ukraine

The article deals with the important aspects of the time limit for claims in the civil law in the European countries and Ukraine, procedure of the calculation the time limits for claims, legal regulation according to the norms of the civil legislations and according to the civil law of Germany, France, Austria and Ukraine.

During a period of the limitation refers to deprivation of the injured to remedy in court after the expiry of a period of time established by law. Clear legal claim of the institute consolidation and norms unifications of the internal and international law in this sphere will promote of effective legal protection.

The development and adoption of the international legal acts, such as the UN Convention of the limitations in the international buying and selling of goods and the UN Convention on international bills of exchange and international promis-

sory notes helped to unify the rules of the domestic law of the individual states and to get closer to international standards in this sphere regulation.

In some countries of the continental Europe, including Ukraine, there are general and special limitation period. The general limitation period – 30 years is installed in France and Austria, while in Germany and Ukraine the total period lasts three years, and special – reach 30 years to meet the specific requirements of individuals and entities. For example, in Germany, special terms, reach back to 30 years concern to: the return of the personal property for the expenses on liabilities, etc. In Ukraine special terms of the limitation for reimbursement according to the contractor to the customer under the contract for project and research works date back ten (thirty) years.

The suspension of the limitation period applicable to the court to protect the interests of the plaintiff creditor only if there is a legitimate reason, that is prescribed by the law of the circumstances preventing presentation of the claim for the delays.

Key words: limitation of actions, terms, broken right, right of requirement, stop of term, lawsuit requirements, returning of charges.

Стаття надійшла 05 травня 2014 р.

УДК 341.171

Н. Є. Сорока

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОМІСІЇ У СФЕРІ ЗАХИСТУ АВТОРСЬКОГО ПРАВА ТА СУМІЖНИХ ПРАВ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Проаналізовано діяльність Європейської комісії як основного елемента інституційного механізму авторського права та суміжних прав у Європейському Союзі, яка виконує провідну роль у процесах уніфікації та гармонізації законодавства ЄС у цій сфері. Поряд із загальним аналізом ініціатив Європейської комісії з прийняття директив у сфері авторського та суміжних прав, досліджено заходи з оцінки результатів дії директив та контролю над процесом їх імплементації у національні законодавства.

Ключові слова: *Європейська комісія, авторське право та суміжні права ЄС, директиви ЄС, імплементація.*

Постановка проблеми. Будучи наддержавним утворенням, Європейський Союз має унікальну можливість використовувати для реалізації своїх завдань особливий інституційний механізм у поєднанні з перевагами регіональних систем захисту прав. Особливу роль у цьому процесі відіграє Європейська комісія, яку справедливо вважають

«двигуном» європейської інтеграції, що відіграє ключову роль в уніфікації та гармонізації законодавства ЄС у сфері інтелектуальної власності. Оскільки курс на інтеграцію до ЄС є пріоритетним напрямом зовнішньоекономічної політики України, а стандарти захисту прав інтелектуальної власності у Європейському Союзі набагато вищі не лише від вітчизняних, а й міжнародних на рівні СОР, ВОІВ, прискорення адаптації вітчизняного законодавства до законодавства ЄС у сфері інтелектуальної власності набуває особливого значення.

Стан дослідження. Окремі аспекти авторського права і суміжних прав ЄС досліджували зарубіжні вчені, зокрема Дж. Борнгамм, Д. Вейвер, Ф. Готцен, М. Ечауд, К. Карон, А. Кереве, Д. Ллевелін, А. Лукас, Г. Тріттон, Е. Ульмер, П. Хугенхольц, та інші. Серед вітчизняних науковців що проблематику вивчали Г. О. Андрощук, В. С. Дроб'язко, Р. В. Дроб'язко, Р. Є. Еннан, Ю. М. Капіца, Л. Т. Комзюк, В. І. Муравйов, С. К. Ступак та ін. Однак у вітчизняній юридичній науці відсутні комплексні правові дослідження процесів, пов'язаних з уніфікацією та гармонізацією права інтелектуальної власності (зокрема, авторського та суміжних прав) у межах ЄС, а також особливостей інституційного механізму захисту авторських прав в Європейському Союзі, провідну роль у якому відіграє Європейська комісія.

Мета статті – дослідження діяльності Європейської Комісії як провідного інституту ЄС у сфері захисту авторського права та суміжних прав у Європейському Союзі, який здійснює законодавчу, координаційну, виконавчу та контрольну функції у цій галузі.

Виклад основних положень. Інституційна структура Європейського Союзу зазнала значного реформування із набранням чинності Лісабонського договору 01 грудня 2009 року, який визначив основні напрями розвитку права ЄС. Договір став завершенням чергового етапу динамічного та складного процесу реформування інституційної системи Європейського Союзу [3, с. 118].

Реформи, запроваджені Лісабонським договором, мали на меті головним чином спростити внутрішню будову Європейського Союзу; підвищити ефективність прийняття рішень та демократизацію процесу функціонування Європейського Союзу шляхом розширення повноважень Європейського Парламенту та активнішого залучення парламентів держав-членів [12, с. 36].

Відповідно до ст. 13 ДЄС інституційна структура Європейського Союзу спрямована на те, щоб «поширювати вартості Союзу, реалі-

зовувати його цілі, слугувати інтересам Союзу, його громадян та держав-членів, а також гарантувати узгодженість, ефективність та послідовність політик та дій Союзу».

Серед усіх інституцій Європейського Союзу головну роль у процесах правового регулювання авторського права та суміжних прав на комунітарному рівні виконує Європейська комісія. Відповідно до ст. 17 ДЄС Європейська комісія *«обстоює загальний інтерес Союзу»*. Вона забезпечує дотримання Договорів та актів, що ухвалюють інституції ЄС на їх підставі. Під контролем Суду ЄС комісія наглядає за застосуванням права Союзу. Вона забезпечує виконання бюджету Союзу та здійснює координаційну, виконавчу та управлінську функції. Крім цього, комісія забезпечує представництво Союзу назовні, за винятком сфери спільної зовнішньої політики та політики безпеки.

Традиційно комісія є монополістом законодавчої ініціативи у Європейському Союзі. Відповідно до ч. 2 ст. 17 ДЄС *«ухвалення законодавчих актів можливе лише на підставі пропозиції Комісії, якщо в Договорах не обумовлено інше»*.

Відповідно до установчих договорів Європейського Союзу комісія повинна діяти в абсолютно незалежний спосіб стосовно національних інтересів і одностайно сприяти розвитку загальних інтересів та інтересів Союзу. Таким чином, незалежність комісії полягає у делегованій державами-членами владі, що забезпечує найбільш ефективне виконання її функцій.

Європейської комісія – дуже своєрідна інституція. На думку деяких дослідників, однією з особливих та суперечливих властивостей комісії є те, що вона виконує подвійну функцію забезпечення стабільності та динамізму системи Союзу. З одного боку, комісія завдяки своєму праву на ініціативу і вважається «двигуном» європейської інтеграції. З іншого – комісія повинна залишатися нейтральною та безсторонньою, забезпечуючи успішний розвиток справ Спільноти та дотримання її права [4].

Європейська комісія виконувала та продовжує виконувати провідну роль у процесах уніфікації та гармонізації законодавства у сфері інтелектуальної власності в Європейському Союзі. Цілковито погоджуємось із твердженням А. Абдулліна, який вважає, що саме завдяки цьому інституту були визначені конкретні сфери, механізми та способи комунітаризації правової охорони інтелектуальної власності, зокрема авторського права, в межах Європейського Союзу. Діяльність Європейської комісії в цій галузі була пов'язана передусім з прийняттям низки доку-

ментів, які окреслили, з одного боку, шляхи подальшого удосконалення зближення національних законодавств держав-членів у сфері авторського права та промислової власності в ЄС, а з іншого – перспективи введення єдиних інструментів правової охорони інтелектуальної власності в межах цього інтеграційного утворення [1, с. 11].

Лісабонський договір охоплює положення, які стосуються безпосередньо реалізації права інтелектуальної власності та значно розширюють компетенцію ЄС у цій галузі. Наприклад, у Розділ VII «Спільні правила щодо конкуренції, оподаткування та зближення законодавств» ДфЄС була введена окрема стаття 118: *«В контексті запровадження і функціонування внутрішнього ринку в Європейському Парламентові та Раді, діючи згідно зі звичайною законодавчою процедурою, належить запроваджувати заходи щодо утворення європейських прав інтелектуальної власності з метою забезпечення однакового захисту прав інтелектуальної власності у всьому Союзі та створення централізованих загальносоюзних дозвільних, координаційних та наглядових режимів»*. Таким чином, як слушно зауважує Ю. Капіца, була визначена спеціальна компетенція спільноти для європейських прав інтелектуальної власності [2, с. 22].

Окрім цього, Лісабонським договором внесені певні зміни і до ст. 133 ДзЄС (ст. 207 ДфЄС). У новій редакції зазначено, що спільна торговельна політика повинна ґрунтуватися на однакових принципах стосовно *«змін тарифних ставок, укладання тарифних і торговельних угод, пов'язаних з торгівлею товарами та послугами, а також стосовно торговельних аспектів інтелектуальної власності, прямих іноземних інвестицій, досягнення однаковості заходів лібералізації та захисних заходів»*.

Наведемо стислий перелік ініціатив Європейської комісії у сфері захисту авторських та суміжних прав у Європейському Союзі.

Перші кроки уніфікації та гармонізації законодавства в галузі авторського права в Європейському Союзі пов'язують з опублікуванням Європейською комісією Зеленої книги «Авторське право та виклик технологій – питання авторського права, що вимагають невідкладних дій» від 07 червня 1988 року. У Зеленій книзі комісія визначила питання, що вимагають негайних заходів, та запропонувала прийняття директив для гармонізації законодавства в питаннях, які негативно впливають на функціонування внутрішнього ринку. З урахуванням обговорення Зеленої книги 17 січня 1991 року комісія прийняла повідомлення «Продовження Зеленої книги. Робоча програма комісії в галузі

зі авторського права та суміжних прав» з визначенням шести запланованих директив (щодо охорони комп'ютерних програм, права та прокат та позичку, супутникового мовлення та кабельної ретрансляції, строку охорони, охорони баз даних та права слідування) та питань, де можливі певні ініціативи ЄС (репрографія, моральні права). На виконання цієї програми комісії усі директиви, визначені комісією, були ухвалені та імplementовані у законодавство держав-членів.

Подальші зміни в авторському праві Європейського Союзу пов'язані з викликами авторському праву та суміжним правам в умовах інформаційного суспільства, адже поширення мережі Інтернет змусило відшукувати рішення щодо особливостей використання та захисту авторського права в нових умовах [2, с. 25]. У зв'язку цим 19 липня 1994 року було опубліковане повідомлення комісії «Шлях Європи до інформаційного суспільства: план дій», а через рік – 19 липня 1995 року – Зелена книга «Про авторське право та суміжні права в інформаційному суспільстві». Акцентовано на необхідності адаптації законодавства у контексті появи нових видів послуг та виробів, притаманних інформаційному суспільству, а також забезпечення конкурентоспроможності європейської економіки в галузях, пов'язаних з авторським правом. Ухваленим 20 листопада 1996 року повідомленням комісії «Продовження Зеленої книги про авторське право та суміжні права в інформаційному суспільстві» були визначені чотири пріоритетні напрями гармонізації національних законодавств: щодо права відтворення, повідомлення публіці, захисту інформації з управління правами та права розповсюдження.

Водночас на міжнародному рівні у межах ВОІВ були ухвалені Договори про авторське право та про виконання і фонограми 20 грудня 1996 року, які скорочено іменують Інтернет-договорами. ЄС є стороною обох договорів на підставі рішення Ради № 2000/278/ЄС від 16 березня 2000 року про приєднання від імені Європейської спільноти до Договору ВОІВ про авторське право та Договору ВОІВ про виконання та фонограми. Саме з метою виконання міжнародних зобов'язань за цими договорами, а також реалізації стратегії комісії, окресленій у Зеленій книзі та повідомленні, була ухвалена директива ЄП та Ради від 22 травня 2001 року *про гармонізацію певних аспектів авторського права та суміжних прав в інформаційному суспільстві* (2001/29/ЄС), яку вважають найбільшим горизонтальним правовим актом у цій галузі та попередником Європейського кодексу з авторського права [17, с. 488].

Окрім гармонізації матеріальних норм права інтелектуальної власності, Європейська комісія активно займалася розробкою єдиних процесуальних норм, спрямованих на правову охорону об'єктів та впровадженням єдиних стандартів забезпечення дотримання прав інтелектуальної власності. Десятилітні зусилля Європейської комісії завершилися прийняттям директиви ЄП та Ради від 29 квітня 2004 року про забезпечення дотримання прав інтелектуальної власності (2004/48/ЄС), якій передували Зелена книга «Боротьба з підробками та піратством в Єдиному ринку» від 15 жовтня 1998 року та повідомлення Комісії «Продовження Зеленої книги про боротьбу з підробками та піратством на Єдиному ринку» від 30 листопада 2000 року.

Посилюючи заходи із забезпечення дотримання прав інтелектуальної власності, Європейська комісія ініціює створення спеціалізованих установ на основі існуючих підрозділів із залученням провідних експертів, громадськості, які слугують платформами для досліджень та обміну досвідом. Відтак, у квітні 2009 року в межах Генерального директорату з внутрішнього ринку і послуг була створена Європейська обсерваторія протидії порушенням прав інтелектуальної власності, що спрямовувала свої зусилля на боротьбу з поширенням контрафактної продукції та піратства. Відповідно до Регламенту ЄП та Ради (ЄС) № 386/2012 у зв'язку з розширенням функцій та, відповідно, потребою в більших ресурсах та технічному забезпеченні Європейську обсерваторію протидії порушенням прав інтелектуальної власності передано в підпорядкування Офісу з питань гармонізації внутрішнього ринку, який повністю здійснюватиме її фінансування.

У 2003–2004 роках Європейською комісією була проведена значна робота з оцінки стану та напрямів удосконалення законодавства з авторського права та суміжних прав з метою покращення узгодженості *acquis communautaire* та забезпечення функціонування внутрішнього ринку ЄС (повідомлення комісії «Оновлення та спрощення *community acquis*» від 11 лютого 2003 року та робоча доповідь комісії з перегляду законодавства ЄС у галузі авторського права та суміжних прав від 19 липня 2004 року). Загальні висновки, зроблені комісією, засвідчили потребу лише незначно зкоригувати існуюче законодавство, зокрема у сфері права на відтворення, публічне сповіщення, гармонізацію критеріїв обчислення строків охорони для музичних творів [2, с. 34].

Цей період ознаменувався початком кодифікації комунітарного законодавства у галузі авторського та суміжних прав. У результаті були успішно кодифіковані три директиви: про право на прокат, право на

позичку та деякі суміжні права у сфері інтелектуальної власності (92/100/ЄЕС – кодифікований текст 2006/115/ЄС); про гармонізацію строку охорони авторського і деяких суміжних прав (93/98/ЄЕС – кодифікований текст 2006/116/ЄС); про правову охорону комп'ютерних програм (91/250/ЄЕС – кодифікований текст 2009/24/ЄС).

Відповідно до повідомлення комісії «Про єдиний ринок для Європи XXI століття» від 20.11.2007 року у зв'язку з необхідністю створення умов для розповсюдження знань як передумов вільного розвитку економіки у межах Єдиного ринку Європейська комісія опублікувала 16 липня 2008 року Зелену книгу «Авторське право в економіці на основі знань», яка ознаменувала новий етап у розвитку авторського права ЄС, зумовили певні обмеження та винятки у здійсненні авторських та суміжних прав. Відповідно до цієї стратегії була прийнята остання директива ЄП та Ради від 25 жовтня 2012 року про випадки *дозволеного використання сирітських творів* (2012/28/ЄС).

Виконуючи роль так званого двигуна європейської інтеграції, Європейська комісія розробила стратегію соціально-економічного розвитку Євросоюзу на період до 2020 року «Європа 2020: стратегія розумного, сталого та всеохоплюючого росту», яка була схвалена Європейською Радою та формально затверджена 17 червня 2010 року. Стратегія концентрується на ключових сферах, щодо яких потрібно діяти: знання та інновації, більш стала економіка, вища зайнятість та соціальне залучення. Для досягнення встановлених цілей Стратегією передбачено низку пріоритетних для ЄС і для держав-членів напрямів діяльності, так званих флагманських ініціатив, серед яких центральне місце посідає створення Інноваційного союзу [14, с. 74]. Саме в межах цієї ініціативи передбачені завдання, які є перед Європейським Союзом у сфері захисту інтелектуальної власності, зокрема «покращити основні умови для бізнесу та інновацій (створити Єдине патентне бюро ЄС, спеціалізований патентний суд, модернізувати загальні положення про авторське право та товарні знаки, збільшити можливість використання захисту інтелектуальної власності малими та середніми підприємствами, прискорити прийняття взаємопов'язаних стандартів» [18]. На реалізацію подальшої ініціативи – Цифрового порядку денного – спрямоване опубліковане 19 травня 2010 року повідомлення «Цифровий порядок денний для Європи», у якому комісія наголошує на економічних та соціальних вигодах від створення єдиного цифрового ринку, які потенційно можуть забезпечити економічне зростання у Європі після кризи 2009 року.

Як уже зазначено, Лісабонським договором була розширена компетенція ЄС у сфері інтелектуальної власності. Відтак у наступному повідомленні комісії «Єдиний ринок для прав інтелектуальної власності. Підтримка творчості та інновацій для забезпечення економічного зростання, високоякісної праці та першого рівня виробів та послуг в Європі» від 24 травня 2011 року аналізуються основні питання та виклики, що стосуються майбутнього розвитку авторського та суміжних прав у Європейському Союзі. Питанням розробки основних напрямів планованої модернізації авторського права в Євросоюзі присвячений меморандум комісії МЕМО/12/950 від 5 грудня 2012 року.

Серед останніх ініціатив Європейської комісії слід зазначити Зелену книгу «Щодо розповсюдження онлайн аудіовізуальних творів в Європейському Союзі: можливості та виклики у напрямі створення єдиного цифрового ринку» від 13.07.2011 року та пропозицію до директиви ЄП та Ради щодо *колективного управління авторським правом та суміжними правами* та багатотериторіального ліцензування прав на музичні твори для використання онлайн на внутрішньому ринку від 11.07.2012 року.

Окрім підготовки проектів директив, регламентів, опублікування повідомлень та Зелених книг, консультативної та координаційної роботи, Європейська комісія оцінює результати дії директив, здійснює моніторинг відповідних сегментів ринку в результаті їх застосування та контролює процес імплементації директив у національні законодавства.

10 квітня 2000 року комісія підготувала та представила на розгляд Ради, Європейського Парламенту та Економічно-соціального комітету доповідь про імплементацію директиви 91/250/ЄЕС про правову охорону комп'ютерних програм, позитивно оцінивши результати її застосування. У доповіді зокрема зазначено, що з 1990 до 1998 років рівень піратства в ЄС зменшився з 78% до 36% [2, с. 136].

Аналогічні звіти підготовані Комісією стосовно застосування інших директив з авторського права та суміжних прав:

– 26 липня 2002 року затверджено звіт комісії про координацію деяких положень авторського права та суміжних прав щодо застосування їх до супутникового мовлення та кабельної ретрансляції (директива 93/83/ЄЕС);

– 12 вересня 2002 року Європейському Парламенту, Раді та Економічно-соціальному комітету представлено звіт щодо імплементації директиви 92/100/ЄЕС про право на прокат, право на позичку та деякі суміжні права у сфері інтелектуальної власності;

– 12 грудня 2005 року Європейська комісія спільно з Директоратом внутрішнього ринку та послуг опублікувала «Першу оцінку директиви 96/9/ЄС про правову охорону баз даних» на основі статистичних даних директорії баз даних Gale;

– 30 листопада 2007 року представлено звіт щодо застосування директиви 2001/29/ЄС про гармонізацію певних аспектів авторського права та суміжних прав у інформаційному суспільстві;

– 22 грудня 2010 року Раді, Європейському Парламенту, Економічно-соціальному комітету та Комітету регіонів представлено звіт щодо імплементації директиви 2004/48/ЄС про забезпечення дотримання прав інтелектуальної власності;

– 14 грудня 2011 року комісією опубліковано звіт про імплементацію та дію директиви 2001/84/ЄС про право слідування на користь автора оригінального твору мистецтва.

Особливими заходами, до яких може вдаватися Європейська комісія з метою забезпечення гармонізації національних законодавств у сфері захисту авторського та суміжних прав, є звернення з позовом до Суду ЄС у разі, коли держава-член не здійснила імплементацію директиви або ж імплементувала її не повністю, некоректно або несвоечасно. Наприклад, комісія ініціювала у 2006–2007 роках позови проти Ірландії, Італії, Люксембургу, Іспанії, Португалії, Бельгії за невиконання цими державами своїх зобов'язань з імплементації директиви 92/100/ЄС про право на прокат, право на позичку та деякі суміжні права у сфері інтелектуальної власності.

Водночас низку судових справ було порушено Європейською комісією на початку 2007 року з приводу невиконання Іспанією, Грецією, Бельгією, Францією та Швецією зобов'язань з повної імплементації директиви 2001/84/ЄС про право слідування на користь автора оригінального твору мистецтва; рішення у справах ухвалені на початку 2008 року.

Висновки. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що з набранням чинності Лісабонським договором компетенція ЄС, а відповідно й повноваження Європейської комісії, у сфері інтелектуальної власності розширилися. Відтак багато дослідників роздумують про необхідність прийняття регламенту ЄС про авторське право та суміжні права, який дозволив би здійснити уніфікацію спеціальних правових норм та слугував підґрунтям для створення комунітарного авторського права. Упродовж 1991–2001 років за ініціативи Європейської комісії було ухвалено 7 директив у сфері авторського права та суміжних прав, які

запровадили вищі стандарти захисту порівняно з Бернською та Римською конвенціями, а також спеціальними законодавствами держав-членів. Хоча за останнє десятиріччя було прийнято лише кілька директив у цій галузі, процес гармонізації загалом дозволив встановити єдині норми, правила та правову визначеність на теренах ЄС, відтак його загальна оцінка є схвальною. Європейська комісія регулярно звітує перед Радою, Європейським Парламентом та Економічно-соціальним комітетом про результати дії та застосування директив і здійснює контроль над процесом їх імплементації у національні законодавства. У разі невиконання державами-членами своїх зобов'язань з повної, своєчасної та коректної імплементації Комісія ініціює судові розгляди у Суді ЄС, як це відбулось у 2006–2007 роках з позовами до Ірландії, Італії, Люксембургу, Іспанії, Португалії, Греції, Бельгії, Франції та Швеції за неналежну імплементацію директив про право на прокат, позичку та право слідування.

1. Абдуллин А. И. Право интеллектуальной собственности в Европейском Союзе: генезис, унификация, перспективы развития: автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук: спец. 12.00.03, 12.00.10 «Международное право», «Европейское право» / А. И. Абдуллин. – М., 2006. – 24 с.

2. Капіца Ю. М. Авторське право і суміжні права в Європі: монографія / Ю. М. Капіца, С. К. Ступак, О. В. Жувака. – К.: Логос, 2012. – 696 с.

3. Вдовиченко О. Основні зміни інституційної системи Європейського Союзу після Лісабонського договору / О. Вдовиченко // Юридична Україна. – 2010. – № 9 (93). – С. 118–123.

4. Гоці Сандро. Європейська Комісія. Процеси ухвалення рішень і виконавчі повноваження / Сандро Гоці; пер. з італійської. – К.: К.І.С., 2007. – 208 с.

5. Дроб'язко В. Правове регулювання авторського права і суміжних прав в Європейському Союзі / В. Дроб'язко // Теорія і практика інтелектуальної власності. – 2009. – № 1. – С. 3–13.

6. Еннан Р. Є. Правова охорона інтелектуальної власності в Європейському Союзі: передумови формування, сучасний стан, тенденції розвитку / Р. Є. Еннан // Часопис цивілістики. – 2012. – Вип. 13. – С. 110–118.

7. Капіца Ю. Розвиток права інтелектуальної власності в Європейському Союзі / Ю. Капіца // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія Міжнародні відносини. – К., 2006. – Вип. 33–34. – С. 45–48.

8. Комзюк Л. Т. Деякі проблеми гармонізації авторського права ЄС / Л. Т. Комзюк // Теорія і практика інтелектуальної власності. – 2008. – № 5. – С. 59–64.

9. Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору). – К.: К.І.С., 2010. – 536 с.

10. Конституційні акти Європейського Союзу. – К.: Юстиніан, 2005. – 512 с.
11. Крупчан О. О. Міжнародно-правові механізми охорони і захисту авторських прав / О. О. Крупчан // Питання розвитку права інтелектуальної власності: збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип. 8. – С. 109–110.
12. Право Європейського Союзу: учеб. пособие / под. ред. С. Ю. Кашкина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2011. – 274 с.
13. Право інтелектуальної власності Європейського Союзу і законодавство України / за ред. Ю. М. Капіци. – К.: Слово, 2006. – 1104 с.
14. Тараненко І. В. Інноваційні стратегічні ініціативи ЄС / І. В. Тараненко // Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності: збірник наукових праць. – Маріуполь: Аванті. – 2011. – Т. 1. – С. 72–78.
15. Ханина К. Генезис права интеллектуальной собственности Европейского Союза / К. Ханина // Интеллектуальная собственность. Авторское право и смежные права. – 2004. – № 4. – С. 44–54.
16. Caron Christophe. Droit d'auteur et droits voisins / Caron Christophe. – 3e édition. – Paris: LexisNexis SA, 2013. – 623 p.
17. Davis Richard. Intellectual property in Europe / Davis Richard, Tritton Guy. – 3rd edition. – London: Sweet & Maxwell, 2008. – 1275 p.
18. Europe 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Communication from the Commission / European Commission. – Brussels, 3.3.2010. – 32 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/europe_2020_explained.pdf

Сорока Н. Е. Деятельность Европейской комиссии в сфере защиты авторского права и смежных прав в Европейском Союзе

Проанализирована деятельность Европейской комиссии как основного элемента институционального механизма защиты авторского права и смежных прав в Европейском Союзе, играющий ведущую роль в процессах унификации и гармонизации законодательства ЕС в этой сфере. Наравне с общим анализом законодательных инициатив Европейской Комиссии по принятию директив в сфере авторского и смежных прав, в статье исследуются меры по оценке результатов действия директив и контроля над процессом их имплементации в национальные законодательства.

Ключевые слова: *Европейская комиссия, авторское право и смежные права ЕС, директивы ЕС, имплементация.*

Soroka N. Y. Activities of the European commission on copyright and related rights protection in the European Union

The present article proposes a general analysis of the activities of the European Commission in the field of copyright and related rights. The main peculiarity which distinguishes the European Commission from other EU institutions is that it alone has legislative initiative in the EU. Being the most important element of the institutional mechanisms of the European Union for copyright and related rights

protection the European Commission plays a leading role in the processes of harmonisation of the substantive copyright law to reduce barriers to trade and to adjust the framework to new forms of exploitation. During 1991–2001 seven directives were adopted by formal proposals of the European Commission in the field of copyright and related rights, specifically computer programs, rental right, lending right, terms of protection, data bases, which aimed to introduce higher standards comparing to Bern and Rome convention as well as Member States legislations. The task of the European Commission is to enforce the «acquis» on copyright and related rights; to advance it further and to modernise and adapt it to new developments. The European Commission also holds executive and enforcement powers over the European Union. So, the Commission analyses the effects of the EU directives as well as seeks that member states timely, fully and correctly implement them as part of their national laws. The European Commission may pursue legal actions against Member States for failing to comply properly with their obligations and particularly for failure to transpose EU directives within the prescribed period or incorrect transposition what took place in 2006–2007 when the European Commission launched legal proceedings against Ireland, Italy, Luxemburg, Spain, Portugal, Belgium for incorrect implementation of EU Directive on rental and lending right.

Key words: *the European Commission, EU copyright and related rights, EU directive, implementation.*

Стаття надійшла 09 квітня 2014 р.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 351.749.9:343.98:343.53

Л. О. Бондаренко

ДО ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ ОКРЕМОГО ДЕРЖАВНОГО ОРГАНУ З РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ЕКОНОМІЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ

Порушено питання стосовно доцільності створення окремого державного органу з розслідування злочинів економічної спрямованості в умовах реформування правоохоронних органів України та упорядкування їх діяльності відповідно до вимог сьогодення. На підставі аналізу деяких розроблених проєктів законодавчих актів запропоновано створення такого органу на базі Міністерства внутрішніх справ України, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері боротьби зі злочинністю, зокрема економічною.

Ключові слова: *реформування, розслідування злочинів економічної спрямованості, служба фінансових розслідувань, правоохоронні органи.*

Постановка проблеми. За роки незалежності в Україні відбулися докорінні зміни в багатьох сферах життя суспільства, зокрема економічній. Сьогодні з упевненістю можна констатувати, що злочинність у сфері економіки досягла такого якісного рівня, що розпочала визначати характер і напрями реалізації реформ не тільки у сфері економіки, а й у системі державного будівництва та правоохоронної діяльності, що, своєю чергою, зумовило появу нових викликів і для системи правоохоронних органів у цілому, й Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС) зокрема.

З огляду на викладене, додаткової уваги потребує розгляд питання стосовно реформування правоохоронних органів України, зокрема підрозділів по боротьбі з економічною злочинністю, та їх упорядкування відповідно до сучасних вимог з метою забезпечення позитивного впливу на процес і наслідки інших радикальних перетворень, які останнім часом відбуваються у нашій країні, зокрема адміністративної

реформи, основною метою якої є оптимізація системи центральних органів виконавчої влади, усунення дублювання їх повноважень, забезпечення скорочення чисельності управлінського апарату та підвищення ефективності державного управління.

Стан дослідження. Питанням реформування системи правоохоронних органів у цілому та МВС зокрема приділяли значну увагу такі учені: О. Бандурка, В. Бесчастний, М. Вербенський, В. Гірич, І. Голосніченко, І. Зозуля, І. Кириченко, А. Комзюк, Є. Користін, В. Лисенко, В. Мойсик, С. Пирожков, В. Писаренко, М. Погорецький, В. Руфанова, М. Свірін, О. Титоренко та ін.

Метою статті є дослідження деяких юридичних і практичних аспектів стосовно доцільності створення окремого державного органу з розслідування злочинів економічної спрямованості в умовах реформування правоохоронних органів України.

Виклад основних положень. Останніми роками трапляються непоодинокі випадки ініціювання внесення змін до чинних законодавчих актів з метою усунення дублювання функцій окремих правоохоронних і контролюючих органів (МВС, Міністерства доходів і зборів України, Служби безпеки України) з розслідування злочинів економічної спрямованості та консолідації їх в єдиному державному органі [1; 2].

З цією метою за дорученням Кабінету Міністрів України [3] на опрацювання до центральних органів виконавчої влади (далі – ЦОВВ) було надіслано проект Закону України «Про службу фінансових розслідувань (фінансову поліцію)» (далі – СФР) [4], згідно з положеннями якого СФР планувалося утворити як окремий державний правоохоронний орган зі спеціальним статусом, діяльність якого спрямовується та координується Президентом України.

Так, указаним законопроектом (ст. 1) в порушення вимог ст. 116 Конституції України [5] передбачалося наділення Президента України, як гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, повноваженнями Кабінету Міністрів України в частині здійснення заходів щодо забезпечення громадського порядку та боротьби зі злочинністю.

Крім того, у разі його прийняття СФР фактично зосереджувала б низку функцій, характерних для інших центральних органів виконавчої влади (далі – ЦОВВ), зокрема: Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, Міністерства фінансів України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства доходів і зборів

України (далі – Міндоходів), Антимонопольного комітету України, Державної казначейської служби України стосовно держзакупівель; контролю за додержанням фінансової дисципліни, бюджетного законодавства; фінансового контролю за Пенсійним фондом і фондами загальнообов’язкового державного соціального страхування; контролю за незаконним обігом товарів, порушеннями податкового законодавства.

У МВС новоствореним правоохоронним органом планувалося перебрати певні функції розроблення та реалізації державної політики у сфері боротьби з економічною злочинністю.

На нашу думку, утворення СФР з одночасною ліквідацією в інших ЦОВВ повноважень із протидії економічній злочинності потребуватиме певного часу, може призвести до втрати контролю і спричинить негативні наслідки у цьому напрямі. Неспроможність виконання цих завдань сприйматиметься суспільством як неефективне проведення реформ, ініційованих Президентом України, а міжнародними правовими організаціями, зокрема Групою держав Ради Європи проти корупції (GRECO), такі перетворення будуть сприйняті як наявність в Україні високої корупційної складової економічної злочинності.

Згодом Міндоходів, задля виконання Національного плану дій на 2013 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» [6], було розроблено законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо розслідування злочинів економічної спрямованості та повноважень з цим пов’язаних)» [7], яким передбачалося доповнити Кримінальний кодекс України (далі – ККУ) [8] новою ст. 191-1, стосовно відповідальності за розкрадання бюджетних коштів, а також унесення змін до ст. 216 Кримінального процесуального кодексу України [9] в частині віднесення підслідності злочинів указаної категорії до компетенції слідчих органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства (податкової міліції).

Крім того, у законопроекті пропонувалося передати функції з протидії фіктивному підприємництву (ст. 205 ККУ) Міндоходів та позбавити права працівників міліції проводити перевірки суб’єктів господарської діяльності, виключивши із Закону України «Про міліцію» п. 24 ст. 11 [10].

Водночас аналіз положень указанного законопроекту дає підстави для висновку про його неприйнятність із декількох причин.

По-перше, вважаємо за недоцільне виділяти окремим видом злочину саме розкрадання бюджетних коштів, оскільки відповідальність за цей злочин передбачена ст. 191 ККУ.

По-друге, відповідно до вимог Закону України «Про центральні органи виконавчої влади», міністерства забезпечують формування та реалізацію державної політики в одній чи декількох сферах [11].

Зокрема, формування та реалізація державної політики у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина, власності, інтересів суспільства і держави від злочинних посягань, боротьби зі злочинністю є основним завданням МВС [12], кваліфіковані та досвідчені працівники якого забезпечують ефективний контроль та вплив на криміногенні процеси в державі, зокрема у сфері економіки.

З огляду на викладене, розширення повноважень Міндоходів у частині протидії злочинам у бюджетній сфері може призвести до суттєвого погіршення соціальної стабільності у державі та зменшення можливості впливу на стан злочинності в цьому напрямі.

По-третє, передача Міндоходів функцій з протидії фіктивному підприємництву (ст. 205 ККУ) не може бути прийнятною тому, що фіктивне підприємництво – це не тільки інструмент ухилення від сплати податків, а й спосіб розкрадання коштів і майна та зловживання ними, шахрайства, решти майнових, господарських та службових злочинів тощо, у зв'язку з чим викриття фіктивного підприємництва входить до компетенції органів внутрішніх справ (далі – ОВС).

По-четверте, вважаємо, що позбавлення працівників міліції права, передбаченого п. 24 ст. 11 Закону України «Про міліцію», призведе до унеможливлення здійснення ними перевірок суб'єктів господарської діяльності за фактами порушення законодавства, додержання якого належить до компетенції ОВС.

Зокрема, нині МВС здійснює ліцензування певних видів господарської діяльності, пов'язаних із виробництвом і ремонтом вогнепальної зброї і боєприпасів, торгівлею нею, виробництвом спеціальних засобів; виробництвом, торгівлею піротехнічними засобами; діяльністю, пов'язаною з наданням послуг стрільбищами невійськового призначення та охоронною діяльністю [13].

Отож, позбавлення працівників міліції права на проведення перевірок суб'єктів господарювання може призвести до унеможливлення виконання ними функцій контролю (нагляду) за здійсненням ліцензіатами зазначених видів господарської діяльності в порушення вимог

Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [14].

Водночас потрібно зважати на те, що відповідно до вимог частини 2 параграфу 70 глави 2 розділу 6 Регламенту Кабінету Міністрів України, проект закону, яким устанавлюються нові або змінюються чинні норми, що регулюють суспільні відносини, готується на підставі концепції, яка розробляється у порядку, встановленому главою 8 розділу 4 цього Регламенту [15].

З огляду на викладене, вважаємо, що законодавче врегулювання питання щодо створення окремого державного органу з розслідування злочинів економічної спрямованості може здійснюватися лише після затвердження зазначеного документа.

Висновки. Нині більше 80 складів кримінальних правопорушень економічної спрямованості, передбачених законом України про кримінальну відповідальність, підслідні саме ОВС (СБУ – близько 35, Міндоходів – близько 6), кваліфіковані та досвідчені фахівці яких забезпечують у них ефективне досудове розслідування, а також контроль і вплив на криміногенні процеси в державі, зокрема у сфері економіки, де перерозподіляється близько 70% бюджетних коштів.

На нашу думку, консолідація функцій з розслідування злочинів економічної спрямованості є найбільш доцільною саме в МВС як окремому державному органі, який забезпечує реалізацію державної політики у сфері боротьби зі злочинністю, що не потребуватиме внесення значних змін у чинне законодавство.

У подальшому за модернізації правоохоронних органів, їх упорядкування відповідно до європейських стандартів і забезпечення стабільного фінансування можливе перетворення підрозділу боротьби з економічною (фінансовою) злочинністю в окремих ЦОВВ, який спрямовуватиме і координуватиме свою діяльність через Міністра внутрішніх справ України.

Зазначимо, що вирішення порушених у цій статті питань сприятиме забезпеченню належного правового врегулювання порядку створення окремого державного органу з розслідування злочинів економічної спрямованості та має бути враховано в процесі реформування і правоохоронних органів у цілому, і МВС зокрема.

1. Концепція фінансової поліції: документ 07.06.2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://real-economy.com.ua/publication/117/8342.html>

2. Про вдосконалення діяльності міліції: проект Постанови Верховної Ради України, реєстр. № 4332 від 28.02.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50037

3. Доручення Прем'єр-міністра України Азарова М. Я. від 15 лютого 2013 р. № 6703/0/1-13. – С. 27.

4. Про службу фінансових розслідувань (фінансову поліцію): проект Закону України (неофіційний текст). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/NT0453.html

5. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

6. Про Національний план дій на 2013 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава»: Указ Президента України від 12.03.2013 р. № 128/2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/128/2013>

7. Про розгляд законопроекту: лист Міністерства доходів і зборів України від 05.04.2013 № 951/5/99-99-09-01-16.

8. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.

9. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10, № 11–12, № 13. – Ст. 88.

10. Про міліцію: Закон України від 20.12.1990 № 565-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

11. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17.03.2011 № 3166-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 38. – Ст. 385.

12. Положення про Міністерство внутрішніх справ України: Указ Президента України від 06.04.2011 р. № 383/2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=383%2F2011>

13. Про затвердження переліку органів ліцензування: постанова Кабінету Міністрів України від 14.11.2000 № 1698. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3166-17>

14. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 05.04.2007 № 877-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007 – № 29 – Ст. 389.

15. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 № 950. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/950-2007-%D0%BF>

Бондаренко Л. А. К вопросу создания отдельного государственного органа по расследованию преступлений экономической направленности в условиях реформирования правоохранительных органов Украины

Затрагиваются вопросы относительно целесообразности создания отдельного государственного органа по расследованию преступлений экономического характера в условиях реформирования правоохранительных орга-

нов України и приведення их деятельности соответственно с требованиями настоящего. На основании анализа некоторых разработанных проектов законодательных актов, автор предлагает создание такого органа на базе Министерства внутренних дел Украины, которое обеспечивает реализацию государственной политики в сфере борьбы с преступностью, в частности, экономической.

Ключевые слова: реформирование, расследования преступлений экономической направленности, служба финансовых расследований, правоохранительные органы.

Bondarenko L. O. On the question of creation of a separate state body oneconomic crimes investigation under the reform of law-enforcement authorities of Ukraine

The article deals with questions regarding feasibility of creating a separate state body on economic crimes investigation under the reform of law-enforcement authorities of Ukraine and their activity conformation with current requirements. Based on the analysis of some developed proposals for legislative acts, it is offered to create such a body at the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, which provides implementation of state policy in regard to crime prevention, especially economic one.

During the years of independence, Ukraine has undergone fundamental changes in many areas of society life, including economic sphere. Today we can certainly state that crime in the economy has reached such a level of quality that it became to determine the nature and direction of reforms not only in economics but also in public construction and law enforcement, which in turn led to the emergence of new service requests both for the law-enforcement system in general and the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in particular.

In recent years, there are numerous instances of initiating amendments to the existing legislation, in order to eliminate duplication of certain law-enforcement and regulatory authorities (Ministry of Revenue and Duties of Ukraine, Ministry of Internal Affairs, Security Service of Ukraine) on economic crimes investigation and their consolidation at a single state body.

Taking the foregoing into consideration, there is a need to pay more attention to review of issues regarding the law-enforcement authorities of Ukraine, including subdivisions on economic crime prevention and their conformation with current requirements to ensure a positive impact on the course and consequence of other fundamental changes, taking place in our country recently, including administrative reform, which aims to optimize the system of central executive bodies, eliminate duplication of enforcement powers, ensure reduction of the administrative staff and increase the efficiency of public administration.

Key words: reforming, economic crimes investigation, service for financial investigations, law-enforcement authorities.

Стаття надійшла 08 квітня 2014 р.

ВІДСТРОЧКА ВИКОНАННЯ ПОСТАНОВИ У СПРАВІ ПРО АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОСТУПОК: ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ

На підставі аналізу нормативно-правової регламентації стадії виконання постанови про адміністративний проступок розглянуто можливість удосконалення фактичної реалізації відстрочки виконання постанови як механізму забезпечення неухильного реального виконання накладеного адміністративного стягнення та досягнення мети адміністративної відповідальності, застосування цього механізму до виконання інших видів адміністративних стягнень, визначення процесуального порядку та строку, на який надається відстрочка виконання постанови про адміністративний проступок.

Ключові слова: адміністративний проступок, адміністративне стягнення, виконання постанови, відстрочка, виконавче провадження.

Постановка проблеми. Прийняття юрисдикційним органом постанови у справі про адміністративний проступок фактично не може реалізувати обумовлені ним права і обов'язки для різних суб'єктів. Лише за умови реального виконання постанови (рішення) у справі спрацьовує механізм його впливу на свідомість правопорушника та інших громадян, досягається мета адміністративної відповідальності. Тільки після того, коли правопорушник відчув установлені в адміністративному стягненні обмеження й незручності, він може усвідомити протиправність своїх дій, а потерпілий відчує, що його права захищені.

Виконання постанови в справі про адміністративне правопорушення нами розглядається як завершальна стадія цього провадження.

Стан дослідження. В науковій літературі, наголошуючи на значенні цієї стадії та формулюючи її визначення (дефініцію), вживають терміни «відповідальна», «вирішальна» тощо [1, с. 196; 2, с. 291; 3, с. 1]. Проте більшість українських науковців (С. В. Додін, В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, Т. О. Коломоєць, М. М. Тищенко, С. В. Ващенко, В. Г. Поліщук, В. Г. Перепелюк, Е. Ф. Демський, О. І. Миколенко, Д. П. Калаянов та інші) визначають її як завершальну стадію провадження у справах про адміністративні проступки.

Реалізуючи санкції адміністративно-правових норм, компетентні органи створюють особливий вид правової діяльності, який С. В. Ващенко та В. Г. Поліщук називають виконанням адміністративних стягнень [4, с. 3].

На думку Л. В. Сороки, у контексті виконання постанови також можна охарактеризувати таку функцію суб'єкта наділеного адміністративно-юрисдикційними повноваженнями, як забезпечення виконання винесеного рішення у справі [5, с. 39].

Виконання адміністративних стягнень – це складні за змістом дії, що охоплюють і діяльність компетентних органів, установ (посадових осіб), і осіб притягнутих до адміністративної відповідальності, що мають бути вчинені відповідно до приписів постанови органу адміністративної юрисдикції [6, с. 6].

Виокремлення стадії виконання постанови в справі про адміністративне правопорушення в розділ КУпАП зумовлено тим, що в цій стадії беруть участь нові суб'єкти (на відміну від тих, які перелічені в гл. 21 КУпАП), з особливим колом повноважень і особливим характером діяльності [7, с. 6; 8, с. 725].

Окрім питання відстрочки виконання постанови про накладення адміністративного стягнення невіршені, актуальність підтверджується загальним станом виконання постанов про адміністративний проступок, великий відсоток яких невиконаний, а також незрілою необхідністю вдосконалення законодавчого регулювання адміністративно-деліктного процесу.

Мета статті полягає у аналізі процесуальної частини Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) в частині відстрочки виконання постанови про адміністративні проступки та розроблення на його основі пропозицій та змін.

Виклад основних положень. Серед основних положень виконання постанов про накладання адміністративних стягнень законодавець передбачив норми, які регламентують відстрочку (ст. 301 КУпАП), припинення (ст. 302 КУпАП) та давність (ст. 303 КУпАП) виконання постанов, а також вирішення питань, пов'язаних з їх виконанням (ст. 304 КУпАП), та здійснення контролю (ст. 305 КУпАП). Коротко їх проаналізуємо.

Так, відстрочка виконання постанови про накладання стягнення засвідчує про подальшу гуманізацію виконавчого провадження, прагнення законодавця урахувати різні життєві ситуації, які перешкоджають здійсненню негайного виконання накладеного стягнення.

Якщо негайне виконання постанови про накладання адміністративного стягнення у вигляді адміністративного арешту, виправних робіт або штрафу (за винятком стягнення штрафу на місці вчинення адміністративного правопорушення) неможливе, орган (посадова особа),

який виніс постанову, може відстрочити виконання постанови на строк до одного місяця (ст. 301 КУпАП). Відстрочка виконання постанови є винятком із загальних правил, що повинна обумовити реальне виконання постанови та має низку особливостей.

Законодавець таке правило поширив лише на постанови про накладання адміністративного стягнення у вигляді адміністративного арешту, виправних робіт (ч. 1 ст. 301 КУпАП) та у встановлених законом порядку, штрафу (ч. 2 ст. 301 КУпАП).

Однак, ми вважаємо, що слід вирішити питання про поширення правила і про відстрочку на інші види постанов про застосування адміністративних стягнень, зокрема громадські роботи закріплені у ст. 30-1 КУпАП, оскільки за умови хвороби, збігу складних сімейних обставин тощо виконання цього виду стягнення може бути унеможливлено.

Повноваження надання відстрочки виконання постанови про адміністративний проступок слід надати виключно органу (посадовій особі), що виніс постанову.

У процесуальній частині КУпАП не встановлено перелік суб'єктів, що можуть ініціювати вирішення питання про відстрочку, виконання постанови, про притягнення до адміністративної відповідальності. Зі змісту цієї норми зрозуміло, що приводом для вирішення цього питання може бути: по-перше, власна ініціатива органу (посадової особи), що виніс постанову; по-друге, клопотання особи, стосовно якої винесено постанову про притягнення до адміністративної відповідальності.

Законодавець не обумовлює, на підставі якого документа може бути надана відстрочка. На нашу думку, така відстрочка може бути надана на підставі письмового звернення. У ньому повинні бути наведені обставини, що свідчать про неможливість негайного виконання постанови, та можуть додаватися документи, що підтверджують такі обставини (висновок лікаря, документи про те, що на його утриманні перебуває інвалід).

Також учені-адміністративісти наголошують, що законодавець не обмежує право інших суб'єктів звертатися із клопотанням про відстрочку виконання постанови про накладання адміністративного стягнення. До таких належать близькі родичі, трудовий колектив тощо [8, с. 729; 9, с. 937–938, с. 10]. Такий підхід цілком виправданий, але слід уточнити, що ці суб'єкти (близькі родичі, трудовий колектив тощо) можуть лише підтримати клопотання про відстрочку виконання постанови, що заявляє правопорушник. Порушене науковцями пита-

ня їх прямого права ініціювати клопотання про відстрочку виконання постанови, на наш погляд, необґрунтовано.

Сумнівними є пропоновані у науковій літературі пропозиції про те, що питання про відстрочку мають вирішувати та застосовувати до моменту початку фактичного виконання постанови та за наявності обставин, що ускладнюють або роблять її виконання неможливим [10, с. 173]. Такий підхід є хибним, оскільки: по-перше, обмежує права особи, що зазнала адміністративної відповідальності; по-друге, обставини, що ускладнюють або унеможливають виконання постанови, можуть виникнути і після початку фактичного виконання постанови.

Підставами для ухвалення рішення про відстрочку законодавцем визначено обставини, що ускладнюють виконання постанови про накладання адміністративного стягнення або унеможливають її виконання. Законодавець не конкретизує перелік зазначених обставин. З цього приводу В. К. Колпаков висловлює думку, що оцінка звернень про відстрочку виконання постанови у справі про адміністративний проступок за формою і змістом є прерогативою органу (посадової особи), що виніс постанову [11, с. 216].

Також особливістю відстрочки виконання постанови про накладання адміністративного стягнення має стати встановлення чітких строкових меж такої відстрочки. Так, на нашу думку, виконання адміністративного арешту і виправних робіт може бути відстрочено не більше ніж на один місяць.

Що ж стосується питання відстрочки виконання постанови про накладання адміністративного стягнення у вигляді штрафу (за винятком стягнення штрафу на місці вчинення правопорушення), то законодавець обмежився у нормах КУпАП визначенням, що вона здійснюється в порядку, встановленому законом.

Попри те, нині, враховуючи великі розміри штрафних санкцій, наприклад, за порушення норм у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, доцільніше мовити про так звану «розстрочку» виконання адміністративного стягнення у вигляді штрафу.

У вітчизняних наукових публікаціях підтримується питання введення розстрочки адміністративного стягнення штрафу [10, с. 174]. На нашу думку, за розробки нового КУпАП слід зважати на можливість такого способу виконання постанови у справі про адміністративні проступки про накладення штрафу на підставі складного матеріального становища правопорушника.

Висновки. Під час роботи над проектом нового КУпАП, зокрема над частиною, що регулюватиме виконання постанови про накладення адміністративного стягнення, доцільно врахувати таке:

1. Вирішити питання про поширення правила відстрочки виконання й на інші види постанов про застосування адміністративних стягнень, зокрема громадські роботи.

2. Повноваження щодо ухвалення рішення про відстрочку виконання постанови надати виключно органам (посадовим особам), що винесли постанову.

3. Відстрочка може бути надана на підставі письмового звернення. У ньому повинні бути наведені обставини, що свідчать про неможливість негайного виконання постанови, та можуть додаватися документи, що підтверджують такі обставини (висновок лікаря, документи про те, що на його утриманні перебуває інвалід, тощо).

4. Слід установити чіткі строкові межі відстрочки. Наприклад, виконання адміністративного арешту і виправних робіт може бути відстрочено не більше ніж на один місяць, період лікування.

5. Слід урахувати можливість уведення відстрочки (розстрочки) виконання постанови про накладення адміністративного штрафу на підставі складного матеріального становища правопорушника.

1. Коваль Л. В. Административно-деликтное отношение / Л. В. Коваль. – К.: Вища школа, 1979. – 230 с.

2. Комзюк А. Т. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації: монографія / А. Т. Комзюк; за заг. ред. О. М. Бандурки. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 336 с.

3. Джагунов Г. В. Діяльність міліції щодо виконання постанов про накладення адміністративних стягнень: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Григорій Володимирович Джагунов; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2002. – 20 с.

4. Ващенко С. В. Провадження по виконанню постанов про накладення адміністративних стягнень: навч. посібник / С. В. Ващенко, В. Г. Полішук; за заг. ред. В. П. П'яtkова. – Запоріжжя: Юридичний ін-т МВС України, 2000. – 72 с.

5. Сорока Л. В. Адміністративна відповідальність за незаконний обіг наркотичних засобів і психотропних речовин: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Лариса Володимирівна Сорока. – К., 2005. – 192 с.

6. Андреев Е. М. Исполнение административных взысканий органами внутренних дел / Е. М. Андреев, С. И. Бертуш и др. – М., 1990. – 72 с.

7. Додин Е. В. Исполнение постановлений о наложении административных взысканий: учеб. пособие / Е. В. Додин. – Одесса: БАХВА, 1999. – 68 с.

8. Кодекс України про адміністративні правопорушення: науково практичний коментар / Р. А. Калужний, А. Т. Комзюк, О. О. Погрібний та ін. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2007. – 781 с.

9. Кодекс Украины про административные правонарушения: научно практический комментарий. – Издание 3-е. – Х.: Одисей, 2002. – 1040 с.

10. Саєнко С. І. Адміністративна відповідальність юридичних осіб за правопорушення в сфері обігу наркотичних засобів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / С. І. Саєнко; Луганський держ. ун-т внутрішніх справ. – Луганськ, 2007. – 244 с.

11. Колпаков В. К. Адміністративна відповідальність (адміністративно-деліктне право): навч. посібник / В. К. Колпаков. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 256 с.

Гнатюк С. С. Отсрочка исполнения постановления по делу об административном поступке: перспективы усовершенствования

На основе анализа нормативно-правовой регламентации стадии исполнения постановления об административном проступке рассматривается возможность совершенствования фактической реализации отсрочки исполнения постановления как механизма обеспечения неуклонного реального исполнения наложенного административного взыскания и достижения цели административной ответственности, применение данного механизма к выполнению других видов административных взысканий, определение процессуального порядка и срока, на который предоставляется отсрочка исполнения постановления об административном проступке.

Ключевые слова: административный проступок, административное наказание, исполнение постановления, отсрочка, стадия исполнения постановления.

Hnatiuk S. S. Postponement of execution of resolution on the administrative offence case: improvement prospects

Based on the analysis of legal and regulatory regulation of stage of implementation of the stage of resolution on administrative offense the possibility of improving the actual implementation of delay execution of the resolution as a mechanism to ensure continued performance of real imposition of administrative penalties and the goal of administrative responsibility is considered, it was studied the use of this mechanism for other types of administrative penalties, the definition of a remedial order and the period for which the delay of the execution of administrative violation is determined. The article scrutinizes the application of the procedure mechanism to implement other types of administrative penalties in particular such as public works, the definition of procedural order, the grounds and documents which should be confirmed and done and a period is justified which may provide respite performance of the decision of an administrative offense, it is suggested to define endowed with administrative and jurisdictional entity authoritative to take decision

on the issue of the possibility of granting stay of execution of administrative penalties as fines and community service and period in which this issue has to be decided in this subject asked to identify bodies (officials) who ruled on the case, updated research questions in the following publications «installment» execution of an administrative fine in terms of their present size.

Key words: *administrative offense, administrative penalties, administrative responsibility, implementation, execution of judgments, delay, enforcement proceeding, fine, community service, period, stage of the proceeding.*

Стаття надійшла 17 квітня 2014 р.

УДК 342.951

К. А. Гурковська

ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗАХОДІВ ІЗ ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА У СІМ'Ї

Проаналізовано систему спеціальних заходів із попередження насильства у сім'ї (офіційне попередження про неприпустимість учинення насильства в сім'ї; взяття і зняття з профілактичного обліку членів сім'ї, які вчинили насильство в сім'ї; направлення на корекційну програму; захисний припис), досліджено особливості їх здійснення дільничними інспекторами міліції.

Ключові слова: *насильство у сім'ї, спеціальні заходи, дільничний інспектор міліції, офіційне попередження, профілактична робота, корекційна програма, захисний припис.*

Постановка проблеми. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (далі – Закон) [1] визначає поняття «попередження насильства в сім'ї» як систему соціальних і спеціальних заходів, спрямованих на усунення причин і умов, які сприяють учиненню насильства в сім'ї, припинення насильства в сім'ї, яке готується або розпочалося, притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні насильства в сім'ї, а також медико-соціальна реабілітація жертв насильства в сім'ї. Спеціальні заходи з попередження насильства у сім'ї вважаються особливими формами реагування дільничних інспекторів міліції на вчинення такого насильства, характеризуються значним профілактичним впливом на правопорушника. Закон вирізняє такі спеціальні заходи попередження насильства в сім'ї: 1) офіційне попередження про неприпустимість учинення насильства в сім'ї; 2) узяття і зняття з про-

філактичного обліку членів сім'ї, які вчинили насильство в сім'ї; 3) направлення на проходження корекційної програми; 4) захисний припис. Неоднозначність правозастосування під час здійснення таких спеціальних заходів та останні зміни у законодавстві зумовлюють необхідність ґрунтовного наукового дослідження проблем та особливостей їх застосування дільничними інспекторами міліції.

Стан дослідження. Наукову розробку та дослідження діяльності органів внутрішніх справ, зокрема дільничних інспекторів міліції, щодо попередження насильства у сім'ї здійснювали: О. М. Бандурка, А. Б. Блага, О. В. Бойко, П. О. Власов, І. В. Дроздова, Г. Є. Запорожцева, О. В. Ковальова, Т. О. Коломоєць, А. Т. Комзюк, Т. Я. Назар, Ю. В. Рахівський, В. О. Тюріна, Н. Б. Шамрук, В. В. Шафар, М. Шульги та інші. Їхні дослідження спрямовані на: розгляд особливостей взаємодії суб'єктів протидії насильства у сім'ї; регулювання відповідальності за вчинення насильства у сім'ї; основні засади діяльності дільничних інспекторів міліції з попередження насильства у сім'ї. Комплексний аналіз особливостей ужиття спеціальних заходів із попередження насильства у сім'ї не здійснювався.

Метою статті є дослідження особливостей здійснення дільничними інспекторами міліції спеціальних заходів із попередження насильства у сім'ї, передбачених чинним законодавством України.

Виклад основних положень. Порядок здійснення спеціальних заходів визначений у розділі III спільного наказу Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту та Міністерства внутрішніх справ від 07.09.2009 № 3131/386 «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії структурних підрозділів, відповідальних за реалізацію державної політики щодо попередження насильства в сім'ї, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї» [2].

Офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї як спеціальний захід вноситься члену сім'ї, який вчинив сімейне насильство. Таке попередження вноситься працівниками служби дільничних інспекторів міліції або кримінальної міліції у справах дітей під розписку осудній особі, яка на момент його винесення досягла 16-річного віку.

Метою вжиття такого спеціального заходу є доведення до відома члена сім'ї, який вчинив насильство в сім'ї, що у разі вчинення таких дій стосовно членів своєї сім'ї він може бути притягнутий до кри-

мінальної, адміністративної чи цивільно-правової відповідальності згідно із законодавством України. Особі, якій винесено офіційне попередження, а також іншим членам сім'ї має бути роз'яснено, які саме діяння у сфері сімейного насильства визнаються протизаконними та які вид і міра відповідальності передбачені законодавством за їх учинення, що також матиме профілактичний вплив [3, с. 63].

Законодавством також визначено підстави для винесення офіційного попередження про неприпустимість учинення насильства в сім'ї: 1) заява про допомогу жертви насильства в сім'ї або члена сім'ї, стосовно якого існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї; 2) висловлене жертвою насильства в сім'ї або членом сім'ї, стосовно якого існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї, бажання щодо вжиття заходів з попередження насильства в сім'ї у разі, якщо повідомлення або заява надійшли не від нього особисто; 3) отримання повідомлення про застосування насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення стосовно неповнолітнього чи недієздатного члена сім'ї; 4) отримання інформації про вчинення насильства в сім'ї або реальну загрозу його вчинення (звернення громадян, організацій, підприємств, навчальних закладів тощо) [2]. Однак, із цього переліку підстав не зрозуміло видається процедура прийому та розгляду заяви чи повідомлення про насильство у сім'ї від малолітньої особи. Очевидно, що така процедура законодавством не передбачена, хоча потребує законодавчого врегулювання в контексті забезпечення прав дитини.

Винесення офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства для кривдника є сигналом про початок контролю за його подальшою поведінкою з боку міліції, кваліфікує як правопорушення дії, які він учинив, та інформує про види та міру відповідальності у разі вчинення насильства в сім'ї в подальшому. Водночас існують певні ризики ефективності застосування офіційного попередження, адже воно не містить скеровувальних норм поведінки, переліку заборонених дій. Кривдник може вчиняти дії, відмінні від тих, за які отримав офіційне попередження, змінюючи один вид насильства в сім'ї на інший. Оскільки насильнику не повідомляється письмово, які саме дії він не повинен вчиняти, йому лише доводиться, що він може бути притягнутий до кримінальної, адміністративної чи цивільно-правової відповідальності згідно із чинним законодавством чи в обов'язковому порядку повинен пройти корекційну програму [4].

Варто пам'ятати також, що офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї не є видом покарання кривд-

ника, а лише засобом реагування на факт вчинення насильства в сім'ї, тому не слід ототожнювати його із попередженням як видом адміністративного стягнення.

Загалом винесення офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї дає підставу для взяття кривдника на профілактичний облік, що, своєю чергою, збільшує ймовірність контролю за його поведінкою з боку міліції та автоматично підвищує безпеку жертви насильства.

Наступним спеціальним заходом попередження насильства у сім'ї є постановка кривдника на профілактичний облік. Така процедура здійснюється відповідно до Закону та Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України, затвердженого наказом Міністерства внутрішніх справ України від 11 листопада 2010 року № 550 [5]. Так, дільничний інспектор міліції ставить на профілактичний облік та у межах своєї компетенції проводить профілактичну роботу з особами, яким було винесено офіційне попередження про неприпустимість учинення насильства в сім'ї. Цей спеціальний захід здійснюється з метою недопущення в подальшому фактів насильства з боку кривдника. У разі постановки кривдника на профілактичний облік жертва насильства насправді може сподіватися на дієвий контроль за поведінкою кривдника з боку міліції. Адже профілактичний облік – це комплекс заходів щодо запобігання, попередження, фіксації і припинення протиправних дій, а також взяття на облік та накопичення відомостей щодо категорії осіб, які проживають на адміністративній дільниці та підлягають контролю з боку дільничного інспектора міліції [3, с. 64].

Як зазначалося, на профілактичний облік члени сім'ї, які вчинили насильство в сім'ї, ставляться тільки після винесення їм дільничним інспектором міліції або працівником кримінальної міліції у справах дітей офіційного попередження про неприпустимість учинення насильства в сім'ї. Підставою для його складання в подальшому є раніше винесене кривднику офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства у сім'ї.

Термін перебування на профілактичному обліку становить один рік. Також законодавством передбачено випадки, коли профілактична робота припиняється: якщо кривдник після останнього правопорушення упродовж року не допустив повторні правопорушення; набрав законної сили вирок суду про притягнення члена сім'ї, який вчинив насильство в сім'ї, до кримінальної відповідальності у вигляді позбав-

лення волі; тривала (понад один рік) відсутність за місцем проживання; смерть такої особи. Але і тут виникають спірні моменти. Так, першою підставою зняття правопорушника з профілактичного обліку є умова, за якої кривдник упродовж року з моменту останнього факту вчинення насильства в сім'ї жодного разу не вчинив відповідні правопорушення. Може виникнути проблема, коли жертва впродовж строку перебування кривдника на профілактичному обліку не повідомить про нові факти вчинення насильства у сім'ї (наприклад, у зв'язку з недостатньою поінформованістю щодо видів і проявів насильства у сім'ї; коли жертва навіть не знає, що стосовно неї вчиняється насильство, приміром, психологічне чи економічне, і приймає його як належне). У такому випадку припинення профілактичної роботи недоцільно, оскільки поведінка кривдника щодо членів його сім'ї не свідчить про його виправлення.

З метою своєчасного виявлення осіб, схильних до вчинення правопорушень, дільничний інспектор міліції щомісяця вивчає та узагальнює: інформацію чергової частини міськрайоргану внутрішніх справ про виїзди чергових нарядів міліції на сімейні конфлікти; повідомлення закладів охорони здоров'я про заподіяння тілесних ушкоджень, пов'язаних із насильством у сім'ї; скарги та заяви громадян, повідомлення посадових осіб про правопорушення, учинені в сім'ях; матеріали, за якими винесено постанови про відмову в порушенні кримінального провадження за фактами, що виникли у сфері сімейно-побутових відносин [5]. На жаль, система виявлення сімей, у яких вчиняється насильство, не доволі ефективна. Як правило, робота з особами, які потерпають від насильства, проводиться лише у разі їх особистого звернення по допомогу. Тому нагальною є потреба запровадження такого механізму, який би забезпечив раннє виявлення сімей, у яких жертви, зокрема діти, потерпають від насильства та жорстокого поводження.

Ще одним спеціальним заходом попередження насильства у сім'ї є направлення кривдника на проходження корекційної програми. Так, у разі вчинення особою насильства в сім'ї після отримання нею офіційного попередження про неприпустимість учинення насильства в сім'ї служба дільничних інспекторів міліції або кримінальна міліція у справах дітей видає цій особі під розписку направлення на проходження корекційної програми та в триденний строк надсилає до відповідного кризового центру повідомлення про направлення особи на проходження корекційної програми.

Під корекційною розуміють програму, спрямовану на формування гуманістичних цінностей та ненасильницької моделі поведінки в сім'ї особи, яка вчинила насильство в сім'ї [1].

Дільничний інспектор міліції, який скерував кривдника до кризового центру на проходження корекційної програми, не зобов'язаний доставляти останнього туди, чи перевіряти відвідування ним відповідних занять. Обов'язок правопорушника – пройти корекційну програму. Після завершення корекційної програми з відповідного кризового центру дільничному інспектору міліції надходить повідомлення про проходження або непроходження кривдником (якщо такий не з'явився) корекційної програми. За непроходження такою особою корекційної програми вона нестиме відповідальність за статтею 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) [6] «Вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми».

Захисний припис може бути винесений дільничним інспектором міліції або працівником кримінальної міліції у справах дітей за погодженням із начальником відповідного органу внутрішніх справ і прокурором особи, яка вчинила насильство в сім'ї, після отримання офіційного попередження про неприпустимість учинення насильства в сім'ї.

Захисний припис – це спеціальна форма реагування служби дільничних інспекторів міліції та кримінальної міліції у справах дітей щодо захисту жертви насильства в сім'ї, яким особі, яка вчинила насильство в сім'ї, забороняється вчиняти певні дії стосовно жертви насильства в сім'ї [1]. Захисний припис може бути винесений осудній особі, яка на момент його винесення досягла 16-річного віку.

На погодження захисного припису начальнику відповідного органу внутрішніх справ та прокурору потрібно подати офіційне попередження про неприпустимість учинення насильства в сім'ї, заяву та повідомлення (інформацію) про вчинення насильства в сім'ї або реальну загрозу його вчинення та інші матеріали, які характеризують особу, яка вчинила насильство в сім'ї. Особливим випадком, який не потребує погодження захисного припису, є наявність у діях особи, яка вчинила насильство в сім'ї, ознак злочину.

Як зрозуміло із визначення, захисний припис забороняє кривднику вчиняти певні дії (дію) стосовно жертви насильства в сім'ї, а саме:

- чинити конкретні акти насильства в сім'ї;
- отримувати інформацію про місце перебування жертви насильства в сім'ї;

– розшукувати жертву насильства в сім'ї, якщо жертва насильства в сім'ї за власним бажанням перебуває у місці, що невідоме особі, яка вчинила насильство в сім'ї;

– відвідувати жертву насильства в сім'ї, якщо вона тимчасово перебуває не за місцем спільного проживання членів сім'ї;

– вести телефонні переговори з жертвою насильства в сім'ї. Щодо останньої заборони, то, на нашу думку, варто уточнити цей пункт у частині можливості здійснення переписки електронною поштою або за допомогою повідомлень, надісланих на мобільний телефон жертви. Оскільки в Законі йдеться лише про «телефонні переговори», то переписка із жертвою не охоплюється дією захисного припису.

Зазначені обмеження встановлюються на термін до 90 діб із дня погодження захисного припису з прокурором [2]. Проте виникає питання щодо початку перебігу терміну обмежень у випадку, коли захисний припис не підлягає погодженню (якщо в діях особи, яка вчинила насильство в сім'ї, є ознаки злочину)?

Цікаве також питання суб'єкта здійснення перевірки та контролю за дотриманням кривдником захисного припису. Виникає ситуація, коли дільничний інспектор міліції, окрім збору і підготовки матеріалів для погодження захисного припису, самої процедури погодження (яка теж потребує деякого спрощення), у випадку застосування до кривдника захисного припису, повинен ще й контролювати його дотримання правопорушником. Хоча про це чітко не вказано в жодному нормативному акті. А за невиконання захисного припису особою, стосовно якої він винесений, вона нестиме відповідальність, знову ж таки, згідно зі статтею 173-2 КУпАП, що свідчить про певну недосконалість чинного законодавства з попередження насильства в сім'ї.

Розглядаючи систему спеціальних заходів із попередження насильства в сім'ї, зважимо і на позитивні зміни, зокрема вилучення із законодавства про попередження насильства у сім'ї такого спеціального заходу, як офіційне попередження про неприпустимість віктимної поведінки. Хоча на практиці це лише поширило думку про те, що у вчиненні насильства над жертвою є певний відсоток і її вини. Про це свідчить те, що після виключення цієї статті із Закону деякі дільничні інспектори міліції ще певний час продовжували виносити офіційні попередження про неприпустимість віктимної поведінки [4]. Загалом, виключення цього положення із системи спеціальних заходів є важливим кроком у

впорядкуванні законодавства України з протидії насильству в сім'ї відповідно до міжнародних стандартів.

Висновки. Аналіз законодавства та практики застосування дільничними інспекторами міліції спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї дозволяє стверджувати, що така діяльність потребує певних змін. Це стосується: 1) удосконалення системи захисту потерпілих від насильства у сім'ї та ефективного запобігання повторному насильству; 2) внесення пропозиції щодо підвищення правового статусу дільничних інспекторів міліції для посилення захисту жертв домашнього насильства; 3) запровадження норм, які б передбачали кримінальну відповідальність за порушення вимог захисного припису, та за систематичне вчинення насильства у сім'ї; 4) посилення відповідальності за непроходження корекційної програми; 5) передбачення процедури приймання та реєстрації заяви від дитини про факт учинення щодо неї насильства у сім'ї; 6) забезпечення оперативного розгляду звернень і повідомлень про вчинення насильства в сім'ї та вжиття заходів щодо недопущення випадків відмови від реєстрації звернень про насильство в сім'ї.

1. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України від 15.11.2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 10. – Ст. 70.

2. Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії структурних підрозділів, відповідальних за реалізацію державної політики щодо попередження насильства в сім'ї, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї: наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту та Міністерства внутрішніх справ від 07.09.2009 № 3131/386 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 79. – Ст. 2695.

3. Насильство в сім'ї та діяльність органів внутрішніх справ щодо його подолання: навчально-методичний посібник для курсантів вищих навчальних закладів МВС України / укладачі: А. В. Запорожцев, А. В. Лабунь, Д. Г. Забрда та ін. – К., 2012. – 246 с.

4. Моніторинг стану виконання законодавства України щодо протидії насильству в сім'ї 2001–2011 роки. – К.–Х., 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kompravlud.rada.gov.ua/kompravlud/document?id=46890>

5. Про затвердження положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України: наказ МВС України від 11.11.2010 р. № 550 // Офіційний вісник України – 2010. – № 95. – Ст. 3386.

6. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.

Гурковская Е. А. Особенности осуществления специальных мероприятий для предупреждения насилия в семье

Проанализирована система специальных мероприятий с целью предупреждения насилия в семье (официальное предупреждение о недопустимости совершения насилия в семье; взятие и снятие с профилактического учета членов семьи, которые совершили насилие в семье; направление на прохождения коррекционной программы; защитное предписание), исследованы особенности их осуществления участковыми инспекторами милиции.

Ключевые слова: *насилие в семье, специальные мероприятия, участковый инспектор милиции, официальное предупреждение, профилактическая работа, коррекционная программа, защитное предписание.*

Hurkovska K. A. Peculiarities of taking special measures on family violence prevention

The article analyzes the system of special measures on domestic violence prevention (official warning on unacceptability of domestic violence; preventive registration and striking off the preventive register for family members who have committed domestic violence; referral to a correctional program; protective order) and investigated peculiarities of the implementation by district inspectors of the militia.

Decision of problem of violence in family and society depends straight on the degree of awareness of depth of this problem, its consequences expressed foremost in subsequent escalation of society violence. Growth of violence is a presently dominant tendency for the whole world on the whole. Violence is a negative decision. It shows up in different situations and forms. The system of measures of counteraction this phenomenon can be realized exceptionally through combining effort of all institutions, as state so non-governmental a sector. It is impossible to realize the complex of the indicated measures without the system adjusting straight or related to this problem – family relations, and that is why it is necessary to realize the followings measures: strengthening of the legal adjusting of family relations; creation of effective co-operation of law enforcement authorities, social services, organs of guardianship, in the questions of counteraction, stopping and prophylaxis of violence in family; intensification of activity of psychological, social, administrative and legal science, school, MASS-MEDIA public organizations in the direction of forming of interpersonal intercourse culture, non-violent methods of conflicts solving, women-mothers and children support, their protection from family violence; assertion of legal mentality in society and supporting of the best family traditions – family ideology; family violence prevention and negative interferences with family relations regulated by the state authority.

Key words: *family violence, special measures, militia district inspector, official warning, preventive work, correctional program, protective order.*

Стаття надійшла 24 січня 2014 р.

КРИПТОГРАФІЧНИЙ ЗАХИСТ ІНФОРМАЦІЇ У ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Розглянуто криптографічні методи та засоби захисту інформації, які є одним з елементів комплексної системи захисту інформації. Висвітлено види шифрування, а також сутність електронних підписів. Наведено правові підстави застосування криптографічних методів захисту інформації. Представлено програмні засоби іноземних та українських розробників, що призначені для криптографічного захисту інформації. Надано пропозиції з ефективного використання криптографічних методів і засобів у діяльності органів внутрішніх справ.

Ключові слова: комплексний захист інформації, криптографічні методи захисту інформації, правова основа криптографічного захисту інформації, програмні засоби криптографічного захисту інформації.

Постановка проблеми. Кримінально-пошукова та інша криміналістична інформація виконує неабияку роль у боротьбі зі злочинністю. Ця інформація збирається та зберігається в інформаційних системах ОВС. Значна роль у цьому належить підрозділам інформаційно-аналітичного забезпечення МВС. Інформація, яка збирається і обробляється цими підрозділами, цікава не лише ОВС, але і злочинцям, які також здійснюють розвідувальні і контррозвідувальні заходи, спрямовані на нейтралізацію зусиль ОВС у боротьбі зі злочинністю. Сучасні інформаційні технології надають їм таку можливість. Також значна частина інформації циркулює між підрозділами ОВС із використанням засобів зв'язку. Ця інформація також становить значний інтерес для злочинців. Тому великого значення набуває проблема захисту цієї інформації з використанням криптографічних методів і засобів на їх основі, а наукові дослідження в цьому напрямі є актуальними.

Комплексний захист інформації ґрунтується на використанні правових, фізичних, організаційних та програмно-апаратних засобів захисту інформації, до яких належить криптографічний захист інформації.

Стан дослідження. Проблемам створення і функціонування засобів криптографічного захисту інформації присвячено достатню публікацій у відкритих, і в закритих літературних джерелах, зокрема таких учених, як А. П. Алферов, А. В. Бабаш, С. Г. Баричев, В. С. Блінцов, О. В. Вербіцький, Ю. Л. Гальчевський, В. О. Голубев, І. Д. Горбенко, В. О. Горобцов, Т. О. Гріненко, В. П. Захаров, А. Ю. Зубов, Б. А. Кор-

мич, А. С. Кузьмин, А. В. Персіков, В. В. Поповський, Р. Е. Серов, А. А. Терехов, А. В. Черемушкін, Г. П. Шанкін. Важливість наукового здобутку та внеску у теорію і практику інформаційної безпеки цих учених складно переоцінити.

Аналіз літературних джерел дає підстави стверджувати, що у процесі використання криптографічних засобів захисту інформації є певні недоліки, які знижують ефективність їх функціонування.

Метою статті є надання пропозицій з ефективного використання криптографічних методів і засобів у діяльності органів внутрішніх справ. Завданнями дослідження є розгляд криптографічних методів та засобів захисту інформації, а також правових підстав їх використання.

Виклад основних положень. Одним із елементів комплексної системи захисту інформації є криптографічний захист інформації. Цей вид захисту інформації реалізується шляхом перетворення інформації з використанням ключів на основі математичних методів. Є дві мети використання криптографічних методів – приховування інформації шляхом її шифрування та підтвердження значимості документів з використанням електронного цифрового підпису.

Іншими словами, на думку В. В. Поповського, криптографічні методи вирішують два завдання – забезпечення конфіденційності інформації шляхом позбавлення зловмисника можливості видобути інформацію з каналу зв'язку та забезпечення цілісності інформації шляхом недопущення зміни інформації та внесення в неї неправдивого змісту [1, с. 12].

Є два розділи науки, які стосуються криптографічних методів: криптографія та криптоаналіз, які разом утворюють криптологію. Криптографія вивчає математичні перетворення, що дозволяють зашифрувати інформацію. Криптоаналіз вивчає методи дешифрування без знання таємного ключа [1, с. 12].

Засоби криптографічного захисту інформації поділяються на:

- засоби, які реалізують криптографічні алгоритми перетворення інформації;
- засоби, системи та комплекси захисту від нав'язування неправдивої інформації, що використовують криптографічні алгоритми перетворення інформації;
- засоби, системи і комплекси, призначені для виготовлення та розподілу ключів для засобів криптографічного захисту інформації;
- системи та комплекси, що входять до складу комплексів захисту інформації від несанкціонованого доступу, та використовують криптографічні алгоритми перетворення інформації [2].

Засоби криптографічного захисту інформації разом з ключовою та іншими видами документації, які забезпечують необхідний рівень захисту інформації, утворюють криптографічну систему [2].

Шифрування дозволяє захистити інформацію шляхом її перетворення в незрозумілий текст (шифртекст) з можливістю подальшого розшифрування (дешифрування). Зашифровувати можна і звичайні тексти, і комп'ютерні файли. Шифрування поділяється на симетричне та асиметричне. В симетричному шифруванні використовується один таємний ключ і для шифрування, і для дешифрування. В асиметричному шифруванні для шифрування використовується загальнодоступний ключ, а для дешифрування – інший, таємний, які генеруються за допомогою генераторів псевдовипадкових чисел. Асиметричне шифрування ще називають шифруванням із відкритим ключем. Недоліком симетричного шифрування є необхідність передачі ключа особі, якій адресований текст, що спричиняє загрозу його розкриття та дешифрування інформації зловмисниками. Перевагою симетричного шифрування є його більша швидкість, ніж асиметричного, бо під час асиметричного шифрування використовують довші ключі, що збільшує час шифрування.

Спосіб кодування тексту під час шифрування заснований на алгоритмі, а закодований текст можна дешифрувати лише за допомогою ключа. Для надсилання повідомлень різним адресатам може бути використаний один алгоритм із різними ключами. Секретність визначається ключем, а не алгоритмом, оскільки більшість алгоритмів є відомими широкому колу фахівців. Унаслідок підвищення продуктивності комп'ютерної техніки зростає імовірність добирання ключів шляхом перебору комбінацій, тому доводиться використовувати дедалі довші ключі, а це збільшує час на шифрування [3, с. 57].

Важливою характеристикою методів шифрування є їх криптографічна стійкість, тобто стійкість до дешифрування без ключа, яка визначається як кількість обчислювальних та інших ресурсів для такого дешифрування [1, с. 12].

З метою криптографічного захисту інформації в комп'ютерній мережі необхідно створювати спеціальну службу, яка здійснює генерацію ключів і розподіляє їх між користувачами мережі.

Для уникнення підміни чи модифікації повідомлення відправник передає отримувачу контрольну суму, яка є унікальною для кожного повідомлення. Для передачі контрольної суми її включають до електронного підпису [3, с. 58].

Для створення електронних підписів здійснюється шифрування контрольної суми та додаткової інформації за допомогою особистого ключа відправника. Щоб уникнути перехоплення та повторного використання, до підпису включений порядковий номер.

Електронний підпис дозволяє підтвердити авторство документа та гарантувати цілісність інформації та відсутність спроб її перекручення. Документ складається з тексту, електронного підпису та сертифіката користувача, який містить дані користувача, його ідентифікаційне ім'я та відкритий ключ дешифрування для перевірки підпису адресатом документа [3, с. 69].

Електронний підпис дозволяє захистити інформацію від таких злочинних дій [4, с. 88]:

- «відмова від авторства», коли автор документа відмовляється від авторства;
- «фальсифікація», коли отримувач документа підробляє його;
- «зміна», коли отримувач документа вносить у нього зміни;
- «маскування», коли користувач маскується під іншого користувача.

Для підтвердження повідомлення необхідне виконання таких умов:

- відправник повинен внести в повідомлення підпис, що містить додаткову інформацію, яка залежить від повідомлення та від одержувача повідомлення, але відома лише відправнику;
- правильний підпис не можна скласти без додаткової інформації;
- підпис повинен залежати від часу, щоб не можна було використати старі повідомлення; цим електронний підпис відрізняється від рукописного підпису;
- отримувач повинен мати змогу переконатись, що підпис належить відправнику і є правильним щодо цього повідомлення.

Відтак можна зробити висновок, що електронний підпис – це вид паролю, який залежить від відправника, одержувача та змісту повідомлення [4, с. 89].

Згідно із Законом України «Про електронні документи та електронний документообіг» електронний підпис є обов'язковим реквізитом електронного документа, який використовується для ідентифікації автора та/або підписувача електронного документа іншими суб'єктами електронного документообігу і накладанням електронного підпису завершується створення електронного документа [5].

Правовий статус електронного цифрового підпису визначає Закон України «Про електронний цифровий підпис», згідно з яким елек-

тронний цифровий підпис – це вид електронного підпису, отриманого за результатом криптографічного перетворення набору електронних даних, який додається до цього набору або логічно з ним поєднується і дає змогу підтвердити його цілісність та ідентифікувати підписувача. Електронний цифровий підпис накладається за допомогою особистого ключа та перевіряється за допомогою відкритого ключа [6].

Порядок здійснення криптографічного захисту інформації з обмеженим доступом, розголошення якої завдає (може завдати) шкоди державі, суспільству або особі, в Україні визначається «Положенням про порядок здійснення криптографічного захисту інформації в Україні». Згідно з цим Положенням, для криптографічного захисту інформації, що становить державну таємницю, та службової інформації, створеної на замовлення державних органів або яка є власністю держави, використовуються криптосистеми і засоби криптографічного захисту, допущені до експлуатації. Для криптографічного захисту конфіденційної інформації використовуються криптосистеми і засоби криптографічного захисту, які мають сертифікат відповідності [7].

Є велика кількість програмних продуктів, що призначені для криптографічного захисту інформації, і іноземних розробників, і українських.

Однією з кращих програм для шифрування інформації вважається «BestCrypt» від фінської компанії «Jetico». Вона дозволяє створювати зашифрований контейнер для збереження інформації на будь-яких типах носіїв і розрахована для роботи і під Windows, і під Linux. У програмі на вибір можна використовувати один із найбільш сильних алгоритмів, що реалізовані з 256-бітним ключем: Rijndael (AES), російський федеральний стандарт ГОСТ 28147-89, Blowfish та Twofish. У новіших версіях алгоритм Blowfish може використовувати 448-бітний ключ [8].

Також відомою є програма «Private Disk» від молдавської компанії «Dekart». Вона дозволяє створювати зашифрований віртуальний диск для збереження інформації. Шифрування здійснюється алгоритмом AES 256. Під час роботи з інформацією файли на віртуальному диску не відрізняються за своїми властивостями від незашифрованих, доки користувач не закритим доступ. Віртуальний диск захищений від вірусів, троянських і шпигунських програм за допомогою вбудованого в програму брандмауєра Disk Firewall [9].

Є система криптографічного захисту інформації «Карма» від української компанії «NetCom Technology». Вона призначена для за-

безпечення використання електронного цифрового підпису та шифрування, зокрема в юридично значущому електронному документообігу. Особливістю цієї системи є можливість додавати до складу електронного цифрового підпису зображення власноручного підпису. Внаслідок цього електронний документ виглядатиме як паперовий [10].

ТОВ «СКЗ «Криптософт» пропонує програмний комплекс криптографічного захисту інформації «Криптосервер» для роботи під MS Windows XP, MS Windows 7. Цей комплекс забезпечує захист даних, які передаються незахищеними загальнодоступними (Internet) або відкритими (наприклад орендовані канали, MPLS) каналами. Захист здійснюється за допомогою шифрування даних на основі вітчизняних алгоритмів шифрування. Максимальний гриф обмеження доступу інформації, що захищається цим комплексом, – «конфіденційно» [11].

На сайті Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України наведено перелік сертифікованих в Україні засобів криптографічного захисту інформації українських розробників. До них належать:

- програмний виріб «NovaLib», розробник ТОВ «Науково-виробничий центр «Безпека інформаційних технологій і систем»;
- програмний виріб «Шифр», розробник ЗАТ «Сайфер»;
- виріб програмний «Шифр+», розробник ЗАТ «Сайфер»;
- програмне забезпечення апаратно-програмних засобів електронного цифрового підпису «Основа», розробник ТОВ «Експотрейд»;
- засіб апаратно-програмний криптографічного захисту інформації «Старт», розробник ТОВ «Науково-виробничий центр «Безпека інформаційних технологій і систем» [12].

Нашим авторським колективом було розроблено та запатентовано два засоби для криптографічного захисту інформації, що можуть бути використані для забезпечення захисту інформації під час телефонних переговорів без змін фізичних параметрів лінії зв'язку. Це шифрувальна телефонна гарнітура, яка дозволяє забезпечити захист інформації під час телефонних переговорів із використанням засобів стільникового зв'язку [13], та шифрувальний телефонний апарат, що дозволяє здійснити захист інформації під час телефонних переговорів із використанням стаціонарного телефонного зв'язку [14].

Висновки. Розглянувши методи шифрування інформації, можна зробити висновок, що для шифрування з метою передачі інформації в інформаційних мережах доцільно застосовувати асиметричні методи, а для шифрування з метою зберігання інформації – симетричні. Що ж

стосується програм для шифрування інформації, то для захисту інформації, яка використовується органами внутрішніх справ, допустимим є використання лише програмних засобів криптографічного захисту інформації, які сертифіковані в Україні. У своїй діяльності працівники органів внутрішніх справ дедалі частіше опиняються у ситуації, коли підозрювані здійснюють шифрування інформації за допомогою програм криптографічного захисту типу BestCrypt чи Private Disk. У випадку використання 256-бітних ключів вони забезпечують доволі надійний захист інформації, зламати який не завжди можливо навіть із використанням найсучасніших засобів обчислювальної техніки. Тому можна порекомендувати ввести адміністративну відповідальність за використання несертифікованих в Україні програм фізичними та юридичними особами, та ввести вимогу до розробників програм під час сертифікації надавати правоохоронним органам засоби для дешифрування за рішенням суду інформації, зашифрованої з використанням їхніх програм.

1. Поповский В. В. Основы криптографической защиты информации в телекоммуникационных системах. – Ч. 1 / В. В. Поповский, А. В. Персиков. – Х.: Компания СМИТ, 2010. – 352 с.

2. Горобцов В. О. Криптографічний захист інформації. Юридический словарь / В. О. Горобцов // zakony.com.ua від 11.02.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakony.com.ua>

3. Голубев В. О. Інформаційна безпека: проблеми боротьби з кіберзлочинами: монографія / В. О. Голубев. – Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2003. – 250 с.

4. Баричев С. Г. Основы современной криптографии / С. Г. Баричев, Р. Е. Серов. – 2006. – 152 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://padabum.com/php?id=2667>

5. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 № 851-IV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/851-15>

6. Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22.05.2003 № 852-IV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/852-15>

7. Про Положення про порядок здійснення криптографічного захисту інформації в Україні: Указ Президента України від 22.05.1998 № 505/98. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/505/98>

8. Басыров Роберт. Обзор BestCrypt – программы для криптографической защиты данных от 11.07.2007 / Роберт Басыров. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ixbt.com/soft/bestcrypt.shtml>

9. Private Disk лучшая программа для шифрования файлов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.private-disk.net/ru>

10. Система «КАРМА». Універсальна система для криптографічного захисту інформації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eos.com.ua/eos/ua/products/carma>

11. Комплекс програмний КЗІ «Криптосервер». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cryptosoft-ua.com/kataloh/8-kompleks-prohramnyi-kzi-kryptoserver>

12. Перелік сертифікованих засобів криптографічного захисту інформації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dstszi.kmu.gov.ua/dstszi/control/uk/publish/article>

13. Дмитрик Ю. І. Патент України на корисну модель № 71446 «Шифрувальна телефонна гарнітура» / Ю. І. Дмитрик, О. І. Зачек, В. Д. Смичок // Видано згідно із заявкою № у 2012 00477 від 16.01.2012 р. – 4 с.

14. Захаров В. П. Патент України на корисну модель № 82310 «Шифрувальний телефонний апарат» / В. П. Захаров, О. І. Зачек, Ю. І. Дмитрик, А. Т. Рудий, В. Д. Смичок // Видано згідно із заявкою № у 2013 02307 від 25.02.2013 р. – 4 с.

Зачек О. И. Криптографическая защита информации в деятельности органов внутренних дел

Рассмотрены криптографические методы и средства защиты информации, которые являются одним из элементов комплексной системы защиты информации. Рассмотрены виды шифрования, а также смысл электронных подписей. Приведены правовые основания использования криптографических методов защиты информации. Представлены программные средства иностранных и украинских разработчиков, предназначенные для криптографической защиты информации. Даны предложения по эффективному использованию криптографических средств и методов в деятельности органов внутренних дел.

Ключевые слова: комплексная защита информации, криптографические методы защиты информации, правовое основание криптографической защиты информации, программные средства криптографической защиты информации.

Zachek O. I. Cryptographic protection of information in activity of the bodies of internal affairs

The article deals with cryptographic methods and data protection, which is one element of comprehensive information security systems and are used to hide information by encrypting it, and to confirm the relevance of documents using a digital signature. Kinds of encryption are considered – symmetric, which should be used for the purpose of storing information, and asymmetric, which should be used to transfer information in information networks. An important characteristic of encryption methods is their cryptographic resistance, which is resistance to decrypt without the key. We also considered the nature of electronic signatures, summarized that this kind of password, which depends on the sender, recipient and message content. The legal grounds for the use of cryptographic methods of information se-

curity are presented. The software tools for cryptographic security by foreign and Ukrainian developers are submitted, in particular, given a list of certified in Ukraine tools for cryptographic information protection from Ukrainian developers. It is concluded that for the protection of information that is used by the bodies of internal affairs, only software tools of cryptographic information protection, that were certified in Ukraine, are acceptable to use. Attention is paid to the repeated instances when the suspects carried out information encryption using encryption software BestCrypt or Private Disk. These programs provide enough reliable data protection when using a 256-bit key, which is not always possible to hack even with the use of advanced computer technology. We recommend that to enter administrative responsibility for the use of non-certified programs in Ukraine to encrypt information by individuals and legal entities. Another recommendation is to require application developers during certification to provide law enforcement agencies the means to decrypt by court order information encrypted using their programs.

Key words: complex information protection, cryptographic methods of information protection, the legal basis of cryptographic protection of information, software cryptographic protection of information.

Стаття надійшла 03 березня 2014 р.

УДК 342.9.(477)

О. М. Глюшик

КЛАСИФІКАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ДОГОВОРІВ, ЩО ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ У ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Досліджено питання щодо класифікації адміністративних договорів, що регламентують особливості діяльності органів публічної влади у правоохоронній сфері, зокрема їхню взаємодію. Проаналізовано наукові підходи щодо класифікації адміністративних договорів, зокрема адміністративних договорів, що використовуються в правоохоронній сфері. Наголошено на тому, що для розробки практичних рекомендацій щодо покращення застосування адміністративних договорів у діяльності правоохоронних органів, з урахуванням особливостей кожного виду адміністративного договору, істотне значення має їх класифікація.

Ключові слова: адміністративний договір, класифікація адміністративних договорів, правоохоронний орган, компетенція, координаційний адміністративний договір, субординаційний адміністративний договір.

Постановка проблеми. Адміністративний договір, як один із найбільш ефективних і демократичних засобів регулювання діяльно-

сті відповідних органів державної влади та місцевого самоврядування, постає одним із необхідних джерел ефективного здійснення державного управління у пріоритетних сферах суспільного життя (і у правоохоронній). Для розробки практичних рекомендацій щодо оптимального використання адміністративних договорів у діяльності правоохоронних органів, з урахуванням особливостей кожного виду адміністративного договору, необхідно здійснити їх класифікацію. Саме завдяки добре розробленій класифікації адміністративних договорів уможливується отримання найбільш повного уявлення про розмаїття адміністративних договорів, правильно, без плутанини упорядкувати усі адміністративні договори, більш детально ознайомитися із змістовним наповненням окремих адміністративних договорів, зробити висновки про специфіку розробки та укладання кожного з них [1, с. 166].

Стан дослідження. Класифікація адміністративних договорів була предметом наукового дослідження у різних роботах учених-правознавців, зокрема вчених-адміністративістів, у різні періоди. Так, слід указати про наукові напрацювання В. В. Іванова, котрий за якісними відмінностями у правовому результаті виділяє нормативний договір (виступає джерелом нормативного регулювання) та індивідуальний юридичний договір (виступає джерелом піднормативного регулювання) [2]. О. В. Дьомін пропонує всі договори за функціонально-змістовною природою розділяти на індивідуальні (юридичні факти) і нормативні (джерела права) [3, с. 15–21].

За юридичними властивостями адміністративні договори поділяють на правостановлюючі та правозастосовні [4, с. 87–90; 5, с. 54], тобто договори нормативного змісту та договори як юридичні факти. Нормативні договори укладаються між державними органами, що мають правотворчі повноваження, виступають джерелом права. За змістом Д. М. Бахрах пропонує вирізняти організаційні договори та договори змішаного типу, в яких організаційні питання пов'язані з трудовими, майновими [6, с. 123]. Низка інших науковців (Ю. М. Старілов [7, с. 480], К. К. Афанасьєв [8, с. 59], Ж. В. Завальна [9, с. 124–125]) теж вивчали це питання. Найбільш повну класифікацію адміністративних договорів запропонував Р. Куйбіда у 2008 року відповідно до предметного критерію [10, с. 35–36]. Власну класифікацію адміністративних договорів, що регламентують особливості діяльності органів державної влади у правоохоронній сфері, зокрема і їх взаємодію, запропонував О. М. Ярмак [1, с. 167–169].

Мета статті – на основі аналізу теоретичних досліджень наукових підходів до класифікації адміністративних договорів запропонувати класифікацію адміністративних договорів, що використовуються у діяльності правоохоронних органів, котра повинна стисло відображати істотні характеристики таких договорів.

Виклад основних положень. Останніми роками посилення ролі договірної регулювання адміністративних правовідносин, збільшення кількості публічно-правових договорів, зокрема адміністративних договорів, призвело до суттєвого загострення ситуації з наявністю досконало виробленої наукової та єдиної законодавчої (нормативної) бази укладання та виконання адміністративних договорів, відмежування адміністративних договорів від адміністративних актів, класифікації адміністративних договорів, виявлено значну кількість недоліків та пробілів в існуванні відповідних наукових праць та законодавства з цих питань. Часткове усунення недоліків у законодавчому забезпеченні укладання адміністративних договорів стало можливим після прийняття 2005 року Кодексу адміністративного судочинства України [11], норми якого, серед іншого, регулюють (хоча й досі опосередковано) порядок розробки, прийняття та реалізації адміністративних договорів. Так, відповідно до чинного національного законодавства [11], під адміністративним договором розуміється дво- або багатостороння угода, зміст якої утворюють права та обов'язки сторін, що впливають із владних управлінських функцій суб'єкта владних повноважень, який є однією зі сторін угоди. Отож, зважаючи на значущість адміністративного договору щодо належної та ефективної реалізації управлінської діяльності органів державної влади у пріоритетних сферах суспільного життя, на нашу думку, необхідно в загальній частині адміністративного права чітко визначити та закріпити норми про адміністративний договір.

Цілком доречним постає питання закріплення в загальній частині адміністративного права, крім визначення адміністративного договору, також і питання про класифікацію адміністративних договорів, оскільки, як і будь-якому нормативно-правовому (або адміністративно-правовому) акту, адміністративному договору (нормативному або індивідуальному) також притаманні певні критерії класифікації, за якими договори можуть відрізнятися. Саме завдяки добре розробленій класифікації адміністративних договорів унеможливилося отримання найбільш повного уявлення про усе розмаїття адміністративних договорів, правильно, без плутанини упорядкувати усі існуючі адміністративні договори, більш детально ознайомитися із змістовним напо-

внення окремих адміністративних договорів, зробити висновки про специфіку розробки та укладання кожного з них. Зважаючи на критерії класифікації нормативно-правових актів (зокрема адміністративно-правових) і класифікацію адміністративних договорів, надану у роботах С. С. Скворцова та Р. Куйбіди [12; 10, с. 18], вважаємо за доцільне навести класифікацію адміністративних договорів, що регламентують особливості діяльності органів публічної влади у правоохоронній сфері, зокрема їх взаємодію.

На думку О. М. Ярмака, до адміністративних договорів, що регламентують особливості діяльності органів державної влади у правоохоронній сфері, зокрема і їх взаємодію, належать:

1) за юридичними властивостями:

– правоустановчі (положення цих адміністративних договорів установлюють певні правила поведінки відповідних органів державної влади, що реалізують правоохоронну функцію, та регламентують порядок їх взаємодії один з одним);

– правозастосовні (завдяки нормам, передбаченим правозастосовними адміністративними договорами, стає можливим правильне застосування норм права, закріплених у відповідних нормативно-правових, зокрема й адміністративно-правових актах, що були прийняті для забезпечення нормального функціонування правоохоронної сфери. Тобто правозастосовні адміністративні договори забезпечують реалізацію відповідними органами державної влади України, що реалізують правоохоронну функцію, норм правових актів, на базі яких і було прийнято конкретний адміністративний договір);

2) за предметом регулювання:

– договори про компетенцію (у зазначених адміністративних договорах чітко визначаються межі компетенції конкретного органу державної влади, що реалізовує правоохоронну функцію, визначено компетенцію кожного органу щодо налагодження конструктивної взаємодії з іншими органами державної влади, що функціонують у цій сфері, під час вирішення спільних завдань). Суб'єктами таких договорів є органи виконавчої влади;

– договори про співробітництво та обмін необхідною інформацією, що стосується належного функціонування правоохоронної сфери (у межах зазначених адміністративних договорів вже більш конкретно визначаються спільні заходи, що можуть здійснювати відповідні органи державної влади з метою забезпечення належного функціонування правоохоронної сфери та виведення своєї діяльності на якісно новий

рівень, визначається порядок своєчасного обміну необхідною інформацією тощо);

– договори, що забезпечують державні потреби, тобто забезпечують ефективне функціонування правоохоронної сфери відповідно до загальновизнаних європейських стандартів, що сьогодні постає одним із пріоритетних напрямів діяльності усіх органів державної влади;

3) за характером взаємовідносин між суб'єктами адміністративного договору:

– субординуючі або договори суб'єктів, в яких один із суб'єктів володіє будь-якими спеціальними повноваженнями стосовно іншого. Укладання субординуючих адміністративних договорів між органами державної влади у правоохоронній сфері навряд чи є доцільним, оскільки більш поширеними постають координуючі адміністративні договори;

– координуючі або договори суб'єктів, що не володіють контрольними, наглядовими або іншими спеціальними повноваженнями стосовно один одного. Так, координуючі адміністративні договори між органами державної влади у правоохоронній сфері можуть укладатися між суб'єктами державного управління у правоохоронній сфері (Президентом України, Кабінетом Міністрів України, Верховною Радою України та Радою національної безпеки і оборони України) та між тими органами державної влади, що функціонують в межах об'єкта управління – правоохоронної сфери (Міністерством внутрішніх справ України, Прокуратурою України, Службою безпеки України, Збройними силами України тощо). Тобто у цій формі виникають відносини між органами, що не пов'язані між собою відносинами ієрархічного підпорядкування, постають органами державної влади одного рівня, не підпорядковані один одному;

4) за цілеспрямованістю договірних відносин:

– адміністративні договори, що регулюють дії суб'єктів, підлеглих сторонам угоди (наприклад, якщо договір був підписаний між Генеральною прокуратурою України та Міністерством внутрішніх справ України, то виконання певних дій покладається не лише на цих суб'єктів, а й на органи, та підрозділи, що їм підлеглі. Тобто в цьому випадку коло суб'єктів виконання адміністративного договору значно розширюється);

– адміністративні договори, що регулюють погоджені управлінські дії контрагентів, тобто договори, що регулюють діяльність у правоохоронній сфері виключно сторін-учасників угоди;

– адміністративні договори змішаного типу (тобто у такому випадку норми адміністративного договору регулюватимуть не лише діяльність сторін-учасників угоди, а й органів підрозділів, що їм безпосередньо підпорядковуються);

5) за змістовним наповненням:

– зобов'язуючі (адміністративні договори, де один або обидва його учасники зобов'язуються зробити певні дії, при цьому інша сторона договору має право вимагати виконання обов'язкових, особливо обумовлених у договорі дій);

– розпорядницькі (адміністративні договори, що спричиняють безпосередню зміну правового становища, правових обставин. Вони вимагають виконання обов'язків, установлених не тільки договором, а й іншими нормативними актами. Розпорядницькі адміністративні договори вимагають виконання договірних зобов'язань, однак вони надають сторонам визначену автономність у використанні застосовуваних правових засобів, породжують нові правові відносини, змінюють право) [1, с. 167–169].

На нашу думку, класифікація адміністративних договорів, що використовуються у діяльності правоохоронних органів, повинна стисло відображати істотні характеристики таких договорів, а підставою її створення мають бути норми чинного законодавства та судова практика. Не заперечуючи теоретичну цінність поділу адміністративних договорів за цілеспрямованістю договірних відносин, за змістовним наповненням, а також значною мірою за юридичними властивостями (правоустановчі та правозастосовчі), вважаємо, що найбільшу практичне значення має поділ за предметом регулювання та характером взаємовідносин між суб'єктами адміністративного договору. Із цього погляду, адміністративні договори, що використовуються у діяльності правоохоронних органів, доцільно поділити на такі види:

1) координаційні договори, до яких належать:

– організаційний договір (договір про делегування повноважень);
– договір про співпрацю правоохоронних органів між собою;
– договір про взаємодію правоохоронних органів з іншими органами публічної влади та недержавними організаціями (зокрема тарифні угоди);

2) субординаційні договори, до яких можна віднести:

– договір про вступ громадян на службу до правоохоронного органу, виконання окремих завдань правоохоронної спрямованості;

- договір про публічні послуги;
- податкові та митні угоди.

Координаційні адміністративні договори вважаються організаційно-правовою формою реалізації специфічних координаційних відносин між відповідними органами під час узгодженої діяльності у правоохоронній сфері. Доцільність укладення координаційних адміністративних договорів у правоохоронній сфері зумовлена об'єктивними процесами децентралізації та деконцентрації державної влади [8, с. 85]. Метою укладення таких договорів є налагодження ефективної взаємодії правоохоронних органів за розв'язання спільних завдань щодо забезпечення належного правопорядку, прав і свобод людини. Саме завдяки укладанню таких адміністративних договорів постає можливим уточнення, конкретизація та додаткове гарантування виконання повноважень усіма органами державної влади, що функціонують у правоохоронній сфері, для забезпечення реалізації публічних інтересів [1].

До цієї групи адміністративних договорів входять угоди про спільну управлінську діяльність, про обмін інформацією, про організацію спільних заходів [5, с. 55], а також про міждержавне співробітництво правоохоронних органів [14, с. 251]. У літературі традиційно вважається, що такі адміністративні договори укладаються, як правило, між правоохоронними органами між собою або з іншими органами публічної влади для організації взаємодії у правоохоронній сфері. Однак договори про взаємодію укладаються також і між правоохоронними органами та недержавними організаціями. Наприклад, Договір про співробітництво та координацію дій між Українським союзом промисловців і підприємців, Об'єднанням організацій роботодавців України та Державною податковою службою України від 23 січня 2012 року [15], який укладений з метою забезпечення ефективної співпраці для створення сприятливих податкових умов для розвитку підприємництва в Україні, контролю за додержанням податкового законодавства, правильністю обчислення, повнотою і своєчасністю сплати до бюджетів податків, зборів (обов'язкових платежів), запобігання правопорушенням у галузі податкових відносин.

Субординаційні адміністративні договори укладають правоохоронні органи з іншими суб'єктами права (фізичними та юридичними особами), відповідні правові відносини з якими можна б було врегулювати і шляхом видання правового акта управління. Субординаційні договори – це договори між суб'єктами публічного управління, що перебувають у супідрядності, наприклад, між органами управління і

громадянами або тільки між суб'єктами управління всередині адміністрації [16].

Субординаційний адміністративний договір оформлює узгодження волевиявлень, яке містить уявлення про правові наслідки і надає обом сторонам договору (державі в особі правоохоронних органів – з одного боку, і громадянину чи юридичній особі приватного права – з іншого) можливість впливати на розвиток адміністративних відносин. Іншими словами, сторони максимально задіяні в здійсненні правоохоронної діяльності, підпорядковуючи її своїм інтересам, які знаходяться в межах правового поля. Визнанням субординаційних адміністративних договорів підтверджується теза, про те, що правоохоронні органи як складова механізму держави не завжди має використовувати свої повноваження із застосування односторонніх владних рішень у формі адміністративного акта. Одностороннє владне волевиявлення, втручаючись у сферу правових інтересів громадянина, обмежує його права, що не завжди охоплює підтримку і готовність до ефективної реалізації адміністративного акта.

За змістом договори про вступ громадян на службу до правоохоронного органу, виконання окремих завдань правоохоронної спрямованості подібні до трудових договорів, хоча відрізняються від них умовами проходження служби, винагородою за неї та іншими положеннями (регулювання різними галузями права, породження різних видів правовідносин). До того ж свобода розсуду у владного суб'єкта, що укладає контракт про службу на основі типового контракту, затвердженого наказом керівника відповідного правоохоронного органу, значно обмежена порівняно з керівником організації (особливо приватної), що укладає трудовий договір [17, с. 55].

Висновки. Отож, у результаті аналізу класифікації адміністративних договорів, що регламентують діяльність відповідних органів державної влади у правоохоронній сфері (зокрема встановлюють особливості взаємодії між ними), можна зробити висновок, що ці договори виконують функцію заповнення прогалин в адміністративному праві та чинному законодавстві, доповнюючи і конкретизуючи його. Адміністративні договори, що використовуються у діяльності правоохоронних органів, доцільно поділити на такі види: 1) координаційні договори, до яких належать: організаційний договір (договір про делегування повноважень); договір про співпрацю правоохоронних органів між собою; договір про взаємодію правоохоронних органів, з іншими органами публічної влади та недержавними організаціями; 2) суборди-

наційні договори, до яких можна віднести: договір про вступ громадян на службу до правоохоронного органу, виконання окремих завдань правоохоронної спрямованості; договір про публічні послуги; податкові та митні угоди.

1. Ярмак О. М. Адміністративно-правові засади взаємодії органів державної влади України у правоохоронній сфері: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / О. М. Ярмак. – К., 2009. – 238 с.

2. Иванов В. В. К вопросу об общей теории договора / В. В. Иванов // Государство и право. – 2000. – № 12. – С. 73–79.

3. Демин А. В. Общие вопросы теории административного договора / А. В. Демин; Краснояр. гос. ун-т. – Красноярск, 1998. – 93 с.

4. Коренев А. П. Административные договоры: понятие и виды / А. П. Коренев, А. А. Абдурахманов // Журнал российского права. – 1998. – № 7. – С. 83–91.

5. Савостин А. А. Административно-правовой договор в системе регулирования общественных отношений (понятие, классификация) / А. А. Савостин // Юрист. – 2001. – № 11. – С. 52–55.

6. Бахрах Д. Н. Административное право: учеб. для вуз. / Д. Н. Бахрах, Б. В. Российский, Ю. Н. Старілов. – 2-е изд., изм. и доп. – М.: Норма, 2005. – 800 с.

7. Старілов Ю. Н. Курс общего административного права: в 3 т. / Ю. Н. Старілов. – М.: Норма, 2002. – Т. 2: Государственная служба. Управленческие действия. Правовые акты управления. Административная юстиция. – 600 с.

8. Афанасьев К. К. Адміністративний договір як форма державного управління (теоретико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / К. К. Афанасьев. – Луганськ, 2002. – 173 с.

9. Завальна Ж. В. Адміністративний договір: теоретичні засади та застосування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Ж. В. Завальна; Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2010. – 369 с.

10. Куйбіда Р. Адміністративний договір: питання законодавства, доктрини і практики / Р. Куйбіда // Вісник Вищого адміністративного суду України. – 2008. – № 3. – С. 27–39.

11. Плюснина О. В. Индивидуально-правовые договоры: природа, практика реализации и толкования: дис. ... канд. юрид. наук / О. В. Плюснина. – Кострома, 2003. – 254 с.

12. Скворцов С. С. Адміністративний договір як засіб управлінської діяльності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / С. С. Скворцов. – Одеса, 2004. – 228 с.

13. Ілюшик О. М. Координаційні адміністративні договори у діяльності правоохоронних органів / О. М. Ілюшик // Актуальні аспекти підготовки фахівців для підрозділів міліції громадської безпеки: матер. звіт. наук. конф. фак.

громадської безпеки (м. Львів, 24 лютого 2012 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – С. 84–86.

14. Білоус В. Т. Координація управління правоохоронними органами України по боротьбі з економічною злочинністю (адміністративно-правовий аспект): монографія / В. Т. Білоус. – Ірпінь: Акад. держ. податкової служби України, 2002. – 449 с.

15. Договір про співробітництво та координацію дій між Українським союзом промисловців і підприємців, Об'єднанням організацій роботодавців України та Державною податковою службою України від 23 січня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sts.gov.ua/dpa-i-gromadskist/memorandum-ta-dogovori-pr/53197.html>

16. Стефанюк В. С. Адміністративний договір: необхідність упровадження / В. С. Стефанюк // Закон і бізнес. – 2003. – № 37 (609). – 13 верес. – 754 с.

17. Біла В. Р. Адміністративний договір в діяльності органів державної податкової служби України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / В. Р. Біла; Нац. ун-т держ. податкової служби України. – Ірпінь, 2011. – 192 с.

Ілюшник Е. Н. Классификация административных договоров, используемых в деятельности правоохранительных органов

Исследовано вопросы и проблемы классификации административных договоров, регламентирующих особенности деятельности органов публичной власти в правоохранительной сфере, в том числе и их взаимодействие. Проанализированы существующие научные подходы к проблеме классификации административных договоров, в том числе и административных договоров, используемых в правоохранительной сфере. Отмечено, что для разработки практических рекомендаций по улучшению применения административных договоров в деятельности правоохранительных органов с учетом особенностей каждого вида административного договора существенное значение имеет их классификация.

Ключевые слова: административный договор, классификация административных договоров, правоохранительный орган, компетенция, координационный административный договор, субординационный административный договор.

Pyushyk O. M. Classification of administrative contracts used in law enforcement activity

The problem of classification on administrative agreements regulating features of the public authorities' activity law enforcement area, and their interaction in particular is analyzed. Thus, this study analyzes existing approaches to classification of scientific administrative contracts, including administrative agreements that are used in law enforcement. Among others, the fact of the development of practical recommendations for improving the application of administrative agreements in law enforcement, taking into account the characteristics of each type of administrative

contract is essential for their classification. Special attention was paid to scientific works by V. V. Ivanov, who highlights the regulatory agreements (the source of regulatory control) and individual legal agreement (the source of sub-normative regulation), O. V. Demin, who offers all contracts for functional and meaningful nature separated into individual (legal facts) and regulatory (sources of law). The paper also analyzes the most complete classification of administrative agreements suggested by R. Kuibida in 2008, according to objective criteria and classification of administrative agreements regulating features of the activity of public authorities in law enforcement area, including their interaction suggested by A. M. Yarmak.

It is stated that the fact that the development of practical recommendations for improving the application of administrative agreements in law enforcement area including the characteristics of each type of administrative contract is essential for their classification. The need for consolidation in the general part of administrative law, except the definition of administrative contract, as well as the classification of administrative agreements is subject to certain classification criteria by which agreements may differ among themselves. An own classification of administrative contracts is used in law enforcement area, according to it they could be divided into the following types: 1) coordination agreements, 2) subordinate contracts.

Key words: administrative agreement, the classification of administrative contracts, law enforcement, jurisdiction, coordinating administrative agreement, subordinated administrative contract.

Стаття надійшла 07 березня 2014 р.

УДК 342.951

О. Я. Коровяк

КОРУПЦІЯ Й ОРГАНІЗОВАНА ЗЛОЧИННІСТЬ: ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ

Викладено узагальнення щодо адміністративно-правової оцінки сутності корупції, її тенденцій, що є характерними для сучасного етапу процесів право- та державотворення, розглянуто питання значення оптимізації публічно-правового апарату як методу запобігання та протидії корупції. За результатами компаративістичного аналізу екстраговано комплекс факторів, що детермінують інтенсифікацію негативних проявів корупціалізації функціонування ланок публічного апарату, та виокремлено практичні методи нейтралізації їх активності. На основі узагальнень правової доктрини запропоновано інноваційний концепт інтерпретації феномена «корупційної пастки» та показника «соціальної ціни» корупції у контексті розбудови різних типів державності.

Ключові слова: корупція, прояви, протидія, адміністративно-правовий аспект, профілактика.

Постановка проблеми. Корупція, яку було започатковано ще в далекому минулому, є одним з найпоширеніших негативних соціальних явищ у сучасному світі. Проблема корупції характерна для будь-якої держави, а також для будь-якої міжнародної організації. Ні демократичний, ні тоталітарний режими не змогли подолати це негативне явище. Корупція зумовлює максимальне зниження ефективності багатьох урядових програм і заходів, економічний занепад та різке зниження рівня життя народу багатьох країн світу, невинувато різке його розмежування за прибутками та умовами життя тощо. Пошук правових механізмів подолання цього негативного феномена нині є пріоритетним завданням міжнародного співтовариства та його організацій.

Стан дослідження. Визначивши своїм стратегічним євроінтеграційний курс, Україна прагне змінити свій вектор відповідно до європейських стандартів, що, своєю чергою, актуалізує проблематику подолання корупційних деліктів. Деяке висвітлення її різних аспектів здійснили у своїх працях: В. Авер'янов, О. Андрійко, Л. Аркуша, Л. Багрій-Шахматова, О. Бандурка, Д. Бахрах, Ю. Битяк, Р. Каложний, С. Ківалов, З. Кісіль, В. Коваленко, Р. Клітгард, Л. Коваль, І. Коліушко, В. Колпаков, А. Комзюк, М. Костенніков, О. Копиленко, А. Куракін, С. Коткін, Р. Клітгард, В. Кудрявцев, Є. Курінний, С. Лихачов, Д. Лук'янець, Х. Малиняк, О. Мартиненко, Н. Матюхіна, В. Міллер, Є. Невмержицький, О. Негодченко, Н. Нижник, С. Роуз-Екерман, С. Стеценко, А. Шайо, С. Шалгунова, Ю. Шемшученко, В. Шкарупа та ін.

Цікаві підходи до дослідження проблематики корупційно-деліквентної детермінації використали: Н. Кузнецова, Н. Щедрин, В. Устінов, А. Алексєєв, Ю. Блувштейн, С. Бородіна, В. Голін, І. Даньшин, А. Долгова, А. Закалюк, А. Жалінський, А. Зелінський, К. Ігошев, І. Карпець, В. Кудрявцева, В. Лунєєв, Г. Міньковський, Г. Саркісов, А. Сахаров тощо.

Метою статті є висвітлення проблемних питань співвідношення корупції і організованої злочинності.

Вклад основних положень. Корупція як соціальне явище пов'язана з багатьма соціальними процесами, зокрема й криміногенними. Насамперед це стосується зв'язку корупції з організованою злочинністю. Багато вчених схильні розглядати корупцію й організовану злочинність або як одне ціле, або як структурний елемент один одного. Наприклад, О. Гуров вважає корупцію однією з обов'язкових ознак організованої злочинності. Під корупцією він розуміє не просто дачу чи одержання хабара за надання будь-якої послуги, а «... по-

стійний зв'язок посадових осіб з організованими злочинцями» [1]. Такої ж думки дотримується О. Філімонов, стверджуючи, що в деяких випадках організована злочинність і корупція пов'язані настільки тісно, що це дає підстави вченим виокремлювати корупцію як одну із ознак організованої злочинності [2]. Л. Аркуша вважає, що використання корумпованих зв'язків є обов'язковим елементом в діяльності формувань, які спеціалізуються на вчиненні злочинів у сфері економіки [3]. Такої ж позиції дотримується О. Кальман, який вважає, що організована злочинність у сфері економіки фактично не може існувати без підтримки і тісної взаємодії із владними структурами. На його думку, в українських умовах це значно обумовлено потребою легалізації значних сум грошей, здобутих організованими злочинними угрупованнями у процесі своєї злочинної діяльності [4]. Неодмінним елементом організованої злочинності, однією з основних її ознак визнає корупцію Л. Багрій-Шахматов [5]. Подібну позицію займають також деякі західні фахівці. Визнаючи корупцію супутником організованої злочинності, вони розглядають її як засіб забезпечення кримінальним структурам «даху» за допомогою державних службовців, як форму взаємодії та зрощування політичної, економічної еліти зі злочинним світом [6].

Виокремлюючи небезпечність тенденції проникнення представників організованої злочинності в органи державної влади і особливо зростання представників влади з організованою злочинністю, П. Біленчук, С. Єркенов та А. Кофанов констатують, що таким чином у нас розвивається процес – від грошей до влади і від влади до грошей, коли не лише злочинці можуть перетворюватися на владу, але й представники влади можуть ставати злочинцями [7].

Якщо ж характеризувати проникнення представників організованих злочинних груп до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, то слід зауважити, що воно має на меті:

- ухилення керівників та членів організованих злочинних угруповань від кримінальної відповідальності, зокрема й за допомогою депутатської недоторканності;
- нейтралізацію слідчих дій, оперативно-розшукових та інших заходів, що здійснюються правоохоронними органами щодо організованих злочинних угруповань чи окремих їх членів;
- забезпечення «даху» для подальшої злочинної діяльності;
- забезпечення можливостей для нарощування свого капіталу, отримання інших незаконних переваг тощо.

Проведене працівниками внутрішньої безпеки УБОЗ УМВС України у Львівській області у 2010 р. дослідження встановило, що лише за матеріалами кримінальних справ кожна п'ята організована злочинна група мала підтримку серед представників владних структур, зокрема й правоохоронних органів. У сфері економіки – кожна друга група. У результаті анкетування 200 оперативних працівників встановлено, що 92% респондентів визнають реальну можливість проникнення злочинних елементів в органи внутрішніх справ. На особливу увагу заслуговує та обставина, що на запитання: «Чи вважаєте ви, що в злочинних угрупованнях є особи, які виконують розвідувальні й контрольно-розвідувальні функції?» 96% респондентів відповіли «так» і лише один відсоток – «ні», три відсотки – завагались відповісти на це запитання. 69% опитаних зазначили про намагання злочинних елементів увійти до неслужбового або протиправного контакту з працівниками ОВС, причому деякі багаторазово. Способами залучення працівників ОВС з метою отримання інформації та забезпечення своєї безпеки є: хабар (на це вказали 62% опитаних); пропозиції послуг (49%); шантаж (5%); вплив через родичів та знайомих (17%); вплив через керівників владних структур (11%); тиск через керівників правоохоронних органів (20%). Більшість респондентів вказали на застосування злочинними елементами всієї сукупності різних методів [8].

Про органічний зв'язок корупції та організованої злочинності свідчить також той факт, що найвпливовіші міжнародні організації, формулюючи рекомендації підвищення ефективності боротьби з організованою злочинністю, особливу увагу приділяють боротьбі з корупцією. Наприклад, ООН одним із стратегічних напрямів попередження організованої злочинності вважає дослідження проблем боротьби з корупцією. У прийнятих у 1990 р. VIII Конгресом ООН «Керівних принципах для попередження організованої злочинності і боротьби з нею» вказано, що «... необхідною умовою розробки програм з попередження злочинності є дослідження проблем корупції, її причин, характеру, наслідків, взаємозв'язку з організованою злочинністю і заходів для боротьби з нею» [9].

У доповіді Генерального секретаря ООН – «Вплив організованої злочинної діяльності на суспільство загалом» – на II сесії Комітету по попередженню злочинів і кримінальному правосуддю Економічної і соціальної ради ООН у квітні 2011 р. зазначалось, що корупція державних посадових осіб завжди була одним із засобів, яким надавали перевагу організовані злочинні угруповання, складовою їх стратегії і тактики, якій надавали перевагу перед застосуванням відкритого насильства.

Гроші, які виплачуються у вигляді хабарів, боси організованої злочинності вважають добрим інвестуванням, накладними витратами, виправданими з точки зору «справи», оскільки це значно збільшує шанси на успіх і ймовірну безкарність, знижує або зводить нанівець небезпеку розкриття злочину з усіма втратами, до яких це може призвести [10].

У Рамковій Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти організованої злочинності від 21 липня 1997 року безпосередньо під час визначення поняття організованої злочинності вказується на те, що корупція є одним із трьох основних засобів (два інші – насильство і залякування), які дають можливість ватажкам організованої злочинності отримувати прибуток, контролювати території, зовнішні та внутрішні ринки, продовжувати свою злочинну діяльність і проникати в легальну економіку [11].

Досить точним слід визнати твердження про те, що звичайна злочинність загрожує суспільству, діючи проти його інститутів, зокрема й держави, то організована злочинність у цій загрозі прагне спиратися на інститути держави й суспільства, використовувати їх у своїх цілях [12]. Це використання значно здійснюється за допомогою встановлення й поширення корумпованих відносин.

Констатуючи тісний зв'язок корупції та організованої злочинності, на наш погляд, їх не можна розглядати як одне ціле або навіть як обов'язковий структурний елемент один одного (переважно корупцію як елемент організованої злочинності). Корупцію, як і організовану злочинність, можна розглядати і як самостійні соціальні явища. Корупція – це лише один із засобів, які використовує організована злочинність. Слід погодитись з тим, що факти отримання посадовою особою навіть численних хабарів за вчинення конкретних дій з використанням свого посадового становища самі собою не дають підстав розглядати їх як прояви організованої злочинної діяльності [13]. Організована злочинна група чи організоване злочинне угруповання цілком можуть існувати і без корумпованих зв'язків [14]. Інша справа, що відсутність таких може суттєво ускладнити функціонування злочинних формувань і навіть унеможливити вчинення окремих злочинних діянь. Але це вже зовсім інший аспект, який свідчить про взаємозалежність цих явищ, їх переплетіння, про те, що вони живлять один одного, сприяють взаєморозвитку. Найявністю корумпованих зв'язків для організованих злочинних формувань і зв'язок корумпованого чиновника з такими формуваннями – це оптимальна з точки зору досягнення злочинного результату і безпеки функціонування формула існування двох явищ, що роз-

глядаються. Організована злочинність зацікавлена створити відповідні позиції у владних структурах для відстоювання в них своїх інтересів, забезпечення сприятливих умов для протиправної діяльності й уникнення від відповідальності, а корупція, своєю чергою, зацікавлена в можливостях організованих злочинних угруповань (фінансових, організаційних та ін.). Тому широке розповсюдження корупції неодмінно призводить до зростання організованої злочинності, а якісний і кількісний розвиток останньої неодмінно тягне за собою збільшення кількості корупційних проявів і підвищення небезпечності їх характеру. Можна сказати так: у своєму розвитку корупція й організована злочинність ідуть на зустріч одне одному і неодмінно зустрічаються на певному етапі свого розвитку, а зустрівшись, інтегрують свої зусилля, суттєво збільшуючи свій злочинний потенціал. Цей рух є вигідним для обох сторін. І далеко не завжди, як це інколи стверджується в літературі, ініціатива належить організованим злочинним угрупованням. Посадові особи органів державної влади, як свідчить практика, і самі досить часто вишуковують контакти з кримінальними елементами, щоб дорожче продати свої послуги. За результатами деяких досліджень, в середині 80-х років на підкуп представників державних та правоохоронних органів витрачалося до третини кримінального капіталу, то наприкінці 80-х – до половини [15].

Проникнення організованої злочинності до влади сприяє утворенню олігархічних кланів, що, своєю чергою, є потужним імпульсом для тотального корумпування влади. Відстоюючи інтереси кланів, влада невідворотно стає корумпованою та злочинною [16]. Окремі політологи й фахівці в галузі юриспруденції схильні вважати, що, починаючи з першої половини 90-х років, в Україні існує декілька таких кланів, які мають певний вплив на розвиток найбільш важливих соціальних процесів. Не маючи достатніх науково обґрунтованих даних, щоб підтвердити чи спростувати такі твердження, можна констатувати: організована злочинність за останні 5–8 років якісно змінилась. Ці зміни, на наш погляд, обумовлені двома основними моментами: 1) утвердженням все більш організованих форм злочинної діяльності; 2) набуттям організованою злочинністю рис реальної влади у державі. Останнє значно відбувається через використання організованими злочинними структурами можливостей офіційної влади (через корумповані зв'язки) і легалізацію своєї діяльності (зокрема через органи державної влади) [17].

Зв'язок кримінальних угруповань з представниками влади, особливо у тих випадках, коли йдеться про функціонування організованих

злочинних структур кланового типу, може мати й негативний вплив на функціонування таких структур. Наявність жорсткого зв'язку того чи іншого клану з представником влади, який забезпечує йому «дах» від діяльності правоохоронних структур чи ворогуючих кланів, робить такий клан уразливим і недоговірним. Річ у тому, що існування організованої злочинної структури у такому разі значною мірою залежить від перебування їх лідерів чи покровителів – посадових осіб – на ключових посадах в державних органах. У разі зміщення впливового чиновника структура поступово розпадається або ж вимушена терміново переорієнтуватися на іншу посадову особу, яка в змозі забезпечити їй «дах» [18].

Дані, які наведені в літературі і характеризують процес зрощення організованих злочинних угруповань з представниками влади, не завжди мають точні показники. Наприклад, за даними деяких дослідників (які ґрунтуються на оцінках керівників Служби безпеки України) у 2011 році 32% членів вітчизняних злочинних угруповань становили представники вищих владних установ, а 33% – керівники державних структур [19]. Достовірність таких даних викликає певний сумнів. За статистичними даними МВС України, у 2010 році в Україні було виявлено (за закінченими розслідуваннями кримінальних справ) 4393 особи, які вчинили злочини у складі організованих злочинних угруповань. Із них у складі корумпованих організованих злочинних груп злочини вчинили лише 246 осіб, тобто 5,5% від загальної кількості. Водночас не всі із 5,5% вказаних осіб – це корумповані представники владних структур. Відтак, за даними МВС України, у складі корумпованої організованої злочинної групи вчинили злочини лише 107 (2,4%) представників органів державної влади. Таким чином, наведені дані окремих дослідників щодо кількості представників вищих владних установ та керівників державних органів серед осіб, які вчинили злочини у складі організованих злочинних угруповань (65%), істотно відрізняються від даних статистики. Така розбіжність може свідчити, з одного боку, про те, що офіційна статистика не враховує значну частину фактів участі представників влади в організованій злочинній діяльності або масштабну фальсифікацію статистичних даних, з іншого – про суттєву помилку результатів відповідних досліджень чи неточність у наданій керівниками правоохоронних органів інформації. На наш погляд, існує інший момент, оскільки кількість представників влади, тим більше керівників, серед осіб, які вчинили злочини у складі організованих злочинних угруповань, об'єктивно не може бути більшою за кількість тих, хто не є представниками влади.

Це стосується також інформації щодо процесу об'єднання корумпованої частини державного апарату з організованими злочинними угрупованнями, що діють у сфері економіки. За даними Служби безпеки України, 60% мафіозних кланів мають корумповані зв'язки в різних структурах влади та управління. У корумпованих взаємовідносинах перебуває близько 40% керівників підприємств і майже 90% керівників комерційних структур [20]. Такі дані, незважаючи на наведені конкретні показники, не дають чіткого розуміння зазначеного процесу. Річ у тому, що не визначеним залишається таке поняття, як мафіозний «клан». Отже, не зрозуміло, про яку саме категорію злочинних угруповань йдеться. Крім того, такі показники, як «40% керівників підприємств і майже 90% керівників комерційних структур», також не можуть бути точними, оскільки керівники комерційних структур можуть бути керівниками підприємств і навпаки.

Висновки. Питання про співвідношення корупції і організованої злочинності є важливим не лише з теоретичної точки зору, воно також має прикладний характер. З'ясування аспекту, що розглядаємо, впливає на розуміння сутності корупції і організованої злочинності, а отже і на визначення стратегії і тактики протидії їм, вироблення й реалізацію практичними працівниками правоохоронних органів заходів для виявлення та документування конкретних проявів корупції та протиправної діяльності членів організованих злочинних угруповань.

1. Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность / А. И. Гуров. – М., 1990. – С. 205, 215.

2. Филимонов О. В. Социально-правовой контроль – направление борьбы с коррупцией / О. В. Филимонов // Коррупция в России: состояние и проблемы: материалы науч.-практ. конф. (26 марта 1996 г.). – М., 1996. – С. 36.

3. Аркуша Л. Коррупция – элемент организованной преступной деятельности / Л. Аркуша // Юрид. вестник. – 2000. – № 2. – С. 118–121.

4. Кальман О. Взаємозв'язок організованої злочинності та корупції у сфері економіки / О. Кальман // Вісник Академії правових наук. – Х., 1997. – № 4. – С. 188–190.

5. Багрій-Шахматов Л. В. Організована злочинність і корупція / Л. В. Багрій-Шахматов // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1999. – № 2. – С. 3; Багрій-Шахматов Л. В. Соотношение коррупции, рэкета и организованной преступности / Л. В. Багрій-Шахматов // Юрид. освіта і правова держава: зб. наук. праць. – О., 1997. – С. 196–206.

6. Бровкін В. Проблеми боротьби з організованою злочинністю в державах з перехідною економікою / В. Бровкін // Проблеми боротьби з організованою злочинністю в регіоні (по матеріалах Харківської та Полтавської областей). – Х., 1999. – С. 22–23.

7. Биленчук П. Д. Транснациональная преступность: состояние и трансформация / П. Д. Биленчук, С. Е. Еркенов, А.В. Кофанов. – К.: Атика, 1999. – С. 31.

8. Василькевич Я. Особливості застосування методів оперативно-розшукової діяльності для запобігання втягування працівників органів внутрішніх справ у здійснення злочинів у галузі економіки / Я. Василькевич // Організаційно-правові проблеми економічної безпеки України та кадрове забезпечення їх вирішення: матеріали наук.-практ. конф. (20–21 червня 2011 р.). – Львів: Край, 2011. – С. 55–58.

9. Сборник стандартов и норм Организации Объединенных Наций в области предупреждения преступности и уголовного правосудия. – Нью-Йорк, 1992. – С. 62.

10. Основы борьбы с организованной преступностью / под ред. В. С. Овчинского, В. Е. Эминова, Н. П. Яблокова. – М., 2011. – С. 16.

11. Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію // упоряд. М. І. Камлик, Є. В. Невмержицький, Л. М. Доля та ін.; за ред. Б. В. Романюка та М. І. Камлика. – К.: Школяр, 1999. – С. 70.

12. Криминология: учебник для юридических вузов / под ред. А. И. Долговой. – М.: ИНФРА М–НОРМА, 2010. – С. 94.

13. Организованная преступность / под ред. А. И. Долговой, С. В. Дьякова. – М.: Юрид. лит., 2009. – С. 61.

14. Зубов Ю. Щодо зв'язку між організованою злочинністю та корупцією / Ю. Зубов // Підприємництво, господарство і право. – 2000. – № 12. – С. 70–74.

15. Белая книга российских спецслужб. – М.: ИИА «Обозреватель», 1995. – С. 49–50; Кальман О. Взаємозв'язок організованої злочинності та корупції у сфері економіки / О. Кальман // Вісник Академії правових наук. – Х., 1997. – № 4. – С. 188–190.

16. Мороз О. О. Про Землю, Конституцію, і не тільки... / О. О. Мороз // Товариш. – 2000. – С. 12.

17. Мельник М. Корупція і організована злочинність як чинники, що реально загрожують національній безпеці України / М. Мельник // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – Львів, 1995. – Вип. 1. Економічна безпека України. – С. 10–13.

18. Одеса: кінець клановому переділу? // Професіонал. – 2008. – С. 18–24.

19. Сікора І. В. Національні інтереси України та лобістські технології бізнесу / І. В. Сікора. – К.: Охорона праці, 2011. – С. 92.

20. Камлик М. І. Про прояви організованої злочинності у виробничій та управлінській сферах економіки / М. І. Камлик, П. Т. Гега, В. О. Білецький // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2011. – № 1. – С. 23–24.

Коровяк О. Я. Коррупция и организованная преступность: проблема соотношения

Изложены обобщения относительно административно-правовой оценки сущности коррупции, ее актуальных тенденций, которые проявляются

на современном этапе государственного строения, рассмотрен вопрос значения оптимизации публично-правового аппарата как метода предупреждения и противодействия коррупции. По результатам компаративистского анализа экстрагировано комплекс факторов, детерминирующих интенсификацию негативных результатов, связанных с коррупциализацией функционирования звеньев публично аппарата и выделены практические методы нейтрализации их активности. На основе обобщений правовой доктрины предложено инновационный концепт интерпретации феномена «коррупционной ловушки» и показателя «социальной цены» коррупции в контексте развития различных типов государственности.

Ключевые слова: коррупция, проявления коррупции, противодействие, административно-правовой аспект, профилактика.

Korovyak O. Y. Corruption and organized crime: correlation problem

The generalizations on corruption historical estimates, trends representing modern state of legal sphere, social and economic consequences of corruption in society have been analyzed and the basic direction of counteraction to this negative phenomenon has been underlined in the article. As a result of comparative analysis a set of factors determining the intensification of negative effects of corruption in functioning parts of the public system and certain praxeological methods of their activity neutralization have been extracted. Corruption is stated to be something negative. This phenomenon should be at a level inversely proportional to the degree of government efficiency. High level of corruption indicates the practical inability of the state to ensure the implementation of its policy vector and indicates the lack of control of social and economic processes. Corruption represents the domination of unofficial economy in the certain state. Summarizing these facts, it can be stated that corruption is a key factor of state destabilization in international political realm, a kind of precondition for economic separation and determining the cause of most diplomatic collapses, which in their unity lead to state's permanent economic and political stagnation. In the article following segments of corruption effects have been underlined: 1) Domestic – degradation processes are endogenous to the specific political and territorial organization of public authority of the certain state with absent or minimal effect on transnational political, economic and other social processes; 2) Transnational – corruption consequences significantly influencing the foreign policy of states, causing a negative transformation of attribute specifications. On the basis of generalizations of legal doctrine components innovative concept of interpretation of the phenomenon of "corruption trap", and indicator "social cost" of corruption in the context of the development of different types of state has been suggested.

Key words: corruption, manifestation, counteraction, administrative-legal aspect, prophylaxis.

Стаття надійшла 05 травня 2014 р.

ПОВЕРНЕННЯ БЮДЖЕТНИХ КОШТІВ ДО ВІДПОВІДНОГО БЮДЖЕТУ В РАЗІ ЇХ НЕЦІЛЬОВОГО ВИКОРИСТАННЯ: ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

Досліджено процесуальні особливості застосування повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету як одного із заходів впливу за порушення бюджетного законодавства відповідно до Бюджетного кодексу України. Здійснено характеристику процесуальних дій під час стадій розслідування справи про бюджетне правопорушення; розгляду справи і ухвалення рішення у ній; виконання рішення про застосування повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету; перегляду (скасування) рішення про застосування заходу впливу за бюджетне правопорушення.

Ключові слова: повернення бюджетних коштів, нецільове використання, одержувач, розпорядник, акт ревізії, порушення бюджетного законодавства, провадження, стадія.

Постановка проблеми. Розкрадання бюджетних коштів, яке здійснювалося останніми роками, призвело до кризового стану системи державних фінансів. Новий уряд був змушений терміново прийняти низку нормативно-правових актів, спрямованих на стабілізацію ситуації у бюджетній сфері держави. Одним із таких актів є постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2014 р. № 65 «Про економію державних коштів та недопущення втрат бюджету» [1], якою затверджено заходи щодо економного та раціонального використання державних коштів, передбачених для утримання органів державної влади та інших державних органів, утворених органами державної влади підприємств, установ та організацій, які використовують кошти державного бюджету. Серед цих заходів зазначено й про необхідність чіткого дотримання вимог щодо здійснення управління бюджетними коштами в межах установлених бюджетних повноважень із забезпеченням ефективного, результативного, цільового та економного використання бюджетних коштів, належної організації та координації роботи розпорядників бюджетних коштів нижчого рівня та одержувачів бюджетних коштів.

Сприятиме покращенню ситуації у бюджетній сфері й активізація діяльності щодо виявлення нецільового використання бюджетних коштів і повернення відповідних коштів до бюджету. Застосування такого

заходу впливу за порушення бюджетного законодавства, як повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету, регламентоване і матеріально-правовими, і процесуальними нормами. Недотримання органами державного фінансового контролю процедури застосування цього примусового заходу у багатьох випадках зумовлює неможливість повернути до державного чи місцевих бюджетів кошти, використані не за цільовим призначенням.

Стан дослідження. Окремі процесуальні аспекти застосування заходів впливу за порушення бюджетного законодавства, зокрема й повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету, були предметом досліджень О. П. Гетьманець, Е. С. Дмитренко, А. Й. Іванського, А. О. Монаєнка, О. А. Музики-Стефанчук, Ю. О. Ровинського, Л. А. Савченко, І. А. Сікорської, С. С. Теленика, В. Д. Чернадчука, Н. Я. Якимчук. Проте комплексний аналіз процесуальних аспектів застосування повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету, з урахуванням сучасної правозастосовчої практики та нового законодавства, здійснений не був.

Метою статті є визначення процесуальних особливостей повернення бюджетних коштів до бюджету в разі їх нецільового використання за допомогою здійснення правової характеристики стадій відповідного бюджетно-деліктного провадження.

Виклад основних положень. Повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету застосовується у разі нецільового використання таких коштів бюджетною установою (розпорядником) або ж суб'єктом господарювання, громадською чи іншою організацією, які не мають статусу бюджетної установи, однак отримали кошти з бюджету у статусі одержувача бюджетних коштів. До розпорядника цей захід впливу може бути застосовано лише у випадку нецільового використання субвенції – міжбюджетного трансферту, наданого розпоряднику іншим суб'єктом бюджетних правовідносин, який визначив мету та порядок використання наданих бюджетній установі коштів.

У наукових дослідженнях зазначається, що повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету належить до правовідновлювальних (компенсаційних) заходів бюджетно-правової відповідальності [2, с. 86] або ж до фінансово-правових, що використовуються як правовідновлювальні заходи [3, с. 33]. Метою їх застосування вважають компенсацію, усунення шкоди та збитків, заподіяних і суспільно-територіальним утворенням, і суб'єктам отримання бюджетних коштів неправомірними діями у бюджетній сфері [4, с. 27; 5, с. 161], тому повернення

бюджетних коштів до відповідного бюджету як захід впливу за нецільове використання коштів спрямоване, насамперед на відшкодування збитків завданих бюджету таким використанням коштів і на відновлення фінансового становища, яке існувало до порушення правових норм.

Повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету, як й інші заходи впливу за порушення бюджетного законодавства, реалізується за допомогою правових процесуальних норм. Більшість дослідників бюджетно-деліктних відносин зазначає про важливе значення процесуальних аспектів застосування заходів впливу за порушення бюджетного законодавства. Процесуальний порядок застосування до суб'єкта бюджетного правопорушення заходів публічного державного примусу вважають одним із необхідних елементів дефініції «бюджетна відповідальність» [6, с. 77], установлений законом порядок застосування розглядають як одну із особливостей бюджетно-правових санкцій [7, с. 50], специфічну процесуальну форму реалізації бюджетної відповідальності аналізують як критерій розмежування бюджетної та інших видів фінансової відповідальності [8, с. 422].

Йдеться й про недостатню урегульованість на законодавчому рівні питань процесуального забезпечення застосування заходів впливу за порушення бюджетного законодавства. На думку А. О. Монаєнка, характерною ознакою будь-якого виду відповідальності є наявність спеціального процесуального порядку застосування заходів державного примусу. У зв'язку з цим він окреслює важливим недоліком відсутність у чинному Бюджетному кодексі України порядку притягнення до відповідальності за порушення бюджетного законодавства [5, с. 162]. О. П. Гетманець також указує на нормативно-правову неврегульованість процедури застосування фінансових заходів за бюджетні правопорушення [9, с. 37] та пропонує вважати визначення механізму притягнення до фінансово-правової відповідальності за наслідками ревізій та перевірок на підставі встановленого в акті ревізії (перевірки) або в протоколі про бюджетне правопорушення виду бюджетного правопорушення одним із важливих напрямів удосконалення організаційно-правового забезпечення бюджетного контролю [10, с. 209].

Безперечно, питання процесуального забезпечення застосування заходів впливу за порушення бюджетного законодавства потребують нормативно-правового урегулювання на законодавчому рівні. Для створення таких законодавчих норм необхідною умовою є напрацювання єдиних критеріїв процесуальної діяльності щодо застосування різних за змістом і спрямованістю примусових заходів у бюджетній сфері. Тому,

зважаючи на різноплановість заходів впливу за порушення бюджетного законодавства, на нашу думку, важливим є дослідження застосування окремих заходів впливу, зокрема повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету, з точки зору об'єднаної процесуальної форми – провадження у справах про бюджетні правопорушення.

Провадження у справах про бюджетні правопорушення у фінансово-правовій науці розглядається як інститут бюджетного права, що містить процесуальні норми, які регулюють відносини, що виникають на підставі вчинення бюджетного правопорушення, забезпечують вирішення справ, а також попередження бюджетних правопорушень [11, с. 30]. Таке провадження складається із чотирьох стадій: 1) розслідування справи про бюджетне правопорушення; 2) розгляд справи і ухвалення рішення у ній; 3) виконання рішення про застосування заходу впливу за бюджетне правопорушення; 4) перегляд (скасування) рішення про застосування заходу впливу за бюджетне правопорушення (факультативна стадія).

Початковим етапом стадії розслідування справи про бюджетне правопорушення у провадженнях щодо застосування повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету є порушення справи. На цьому етапі відповідними суб'єктами встановлюються порушення бюджетного законодавства, за яке може бути застосовано цей захід впливу, а саме: встановлюється нецільове використання бюджетних коштів розпорядником або одержувачем таких коштів. За загальним правилом, визначеним ч. 2 ст. 118 БК України, підставою для застосування заходів впливу є складання протоколу про порушення бюджетного законодавства або акта ревізії. Тобто протокол про порушення бюджетного законодавства або акт ревізії, в якому зафіксовано відповідне правопорушення, є першим офіційним документом у бюджетно-деліктному провадженні, що дає змогу вважати складення такого документа порушенням справи про бюджетне правопорушення. Порядок повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету в разі їх нецільового використання, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 22 грудня 2010 р. № 1163 [12] (далі – Порядок повернення бюджетних коштів), як підставу для повернення коштів до відповідного бюджету називає лише акт ревізії. Тому порушенням провадження щодо застосування повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету слід вважати складання акта ревізії.

Відповідно до п. 3 постанови Кабінету Міністрів України від 20 квітня 2006 р. № 550 «Про затвердження Порядку проведення ін-

спектування Державною фінансовою інспекцією, її територіальними органами» [13], акт ревізії – документ, який складається посадовими особами контролюючого органу, що проводили ревізію, фіксує факт її проведення та результати; заперечення, зауваження до акта ревізії (за їх наявності) та висновки на них є невід’ємною частиною акта. Правове значення акта ревізії складно переоцінити, «адже він підлягає реалізації, отже відомості, що містяться в ньому, мають бути достовірними, а висновки обґрунтованими, документально підтвердженими та відображати реальний стан справ на підконтрольному суб’єкті» [14, с. 231]. В акті ревізії обов’язково відображаються встановлені факти порушень бюджетного законодавства (назва, дата, номер, стаття чи пункт нормативно-правового акта), розмір збитків, особи, внаслідок дій або бездіяльності яких допущено порушення законодавства. Деякі науковці в документі, який складається за наслідками ревізії, крім визначення виду бюджетного правопорушення та обсягу бюджетних коштів, які охоплені бюджетним правопорушенням, також пропонують вказувати заходи стягнення за таке правопорушення [9, с. 37–38]. Зазначення в акті ревізії заходів впливу за порушення бюджетного законодавства не відповідатиме п. 35 Порядку проведення інспектування Державною фінансовою інспекцією, її територіальними органами (визначає, які саме відомості містить акт ревізії), а також не матиме практичного значення, оскільки нормативно-правовими актами передбачено ухвалення рішення про застосування відповідного заходу впливу окремим процесуальним документом. Крім того, таке зазначення не сприятиме чіткості виокремлення стадій бюджетно-деліктного провадження.

Стадія розслідування справи про бюджетне правопорушення передбачає також етап установлення фактичних обставин у справі та направлення акта ревізії і всіх доданих до нього матеріалів розслідування органу (посадовій особі), уповноваженому розглядати відповідну категорію справ про порушення бюджетного законодавства. У провадженнях щодо застосування повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету розглядають справу та приймають у ній рішення ті ж суб’єкти, що й розслідували справу (складали акт ревізії), – органи Державної фінансової інспекції (далі – Держфінінспекції). Тому окремих нормативно-визначених вимог щодо порядку направлення акта ревізії і всіх доданих до нього матеріалів на розгляд керівнику чи заступнику керівника органу бюджетного контролю не встановлено. Таке направлення відбувається відповідно до вимог діловодства в органах Держфінінспекції.

Розгляд справи про бюджетне правопорушення і ухвалення рішення у справі є другою стадією, під час якої надається юридична оцінка зібраної інформації; повно та всебічно досліджуються матеріали справи з метою встановлення об'єктивної істини, ухвалюється конкретне рішення. Ця стадія складається з таких етапів: а) підготовка справи до розгляду; б) безпосередньо розгляд справи; в) прийняття рішення; г) доведення рішення до відома [15, с. 74].

Ч. 2 ст. 118 БК України визначає, що рішення про застосування заходів впливу за порушення бюджетного законодавства приймається центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної бюджетної політики, органами, що здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів, органами державного фінансового контролю, місцевими фінансовими органами, головними розпорядниками бюджетних коштів у межах установлених їм повноважень. У п. 3 Порядку повернення бюджетних коштів уповноваженим суб'єктом на ухвалення рішення та складення вимоги про повернення коштів визначений контролюючий орган, який, відповідно до п. 2 цього Порядку, є органом, уповноваженим здійснювати контроль за дотриманням бюджетного законодавства і який склав акт ревізії. Відповідно до Положення про Державну фінансову інспекцію України [16], Держфінінспекція України відповідно до покладених на неї завдань: здійснює державний фінансовий контроль за дотриманням законодавства на всіх стадіях бюджетного процесу щодо державного і місцевих бюджетів (ч. 1 п. 4), має право здійснювати державний фінансовий контроль шляхом проведення інспектування у формі планових та позапланових ревізій (ч. 5 п. 6), уповноважена зупиняти в межах своїх повноважень бюджетні асигнування, зупиняти операції з бюджетними коштами в установленому законодавством порядку, а також застосовувати та ініціювати застосування відповідно до закону інших заходів впливу у разі виявлення порушень законодавства (ч. 16 п. 6). Тобто аналіз нормативно-правових актів дозволяє стверджувати, що повноваження щодо розгляду справи про бюджетне правопорушення і ухвалення рішення про повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету надано органам Держфінінспекції.

Рішення у таких справах приймається у формі вимоги до розпорядника бюджетних коштів про повернення до відповідного бюджету використаної ним не за цільовим призначенням суми субвенції або вимоги до одержувача бюджетних коштів про повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету в сумі, що використана ним не за цільовим призначенням. Такі вимоги складаються упродовж 10 робочих

днів із дати реєстрації акта ревізії, а за наявності заперечень (зауважень) до акта – з дати надання письмового висновку щодо таких заперечень (зауважень). Вимога підписується керівником або заступником керівника контролюючого органу. До вимоги додається засвідчений в установленому порядку витяг із акта ревізії, у якому зафіксовано факт нецільового використання субвенції розпорядником бюджетних коштів або нецільового використання бюджетних коштів їх одержувачем.

Застосування найбільш поширених заходів впливу за порушення бюджетного законодавства – призупинення бюджетних асигнувань і зупинення операцій з бюджетними коштами передбачає на стадії виконання діяльність спеціально уповноваженого суб'єкта казначейського обслуговування бюджетних коштів. На думку В. Д. Чернадчука, це дозволяє зробити висновок про таку особливість бюджетних правовідносин відповідальності, як наявність третього суб'єкта цих правовідносин – виконавця, яким є орган Державного казначейства [17, с. 89]. Однак стадія виконання рішення про застосування заходів впливу за порушення бюджетного законодавства передбачає дії і уповноважених органів (Державної казначейської служби, суб'єкта, який ухвалив рішення про застосування заходу впливу), і розпорядників чи одержувачів бюджетних коштів – порушників законодавства [18, с. 265]. Щодо застосування повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету, то стадія виконання рішення не передбачає здійснення операцій Державною казначейською службою, дії Держфінінспекції зведено до мінімуму, а механізм виконання практично ґрунтується на діяльності розпорядника (одержувача) бюджетних коштів.

Так, п. 5 Порядку повернення бюджетних коштів визначає, що розпорядник бюджетних коштів самостійно виконує вимогу впродовж 10 робочих днів після її надходження. Крім того, зазначається, й за рахунок яких коштів буде виконано рішення про повернення. Коли порушення було встановлено упродовж бюджетного періоду, в якому надавалася субвенція, розпорядник бюджетних коштів виконує вимогу за рахунок коштів, отриманих як субвенція. Якщо субвенція за бюджетними призначеннями поточного бюджетного періоду на момент складення акта ревізії повністю використана та якщо зазначене порушення було встановлено після закінчення бюджетного періоду, в якому надавалася субвенція, і в поточному бюджетному періоді субвенція не передбачається, розпорядник бюджетних коштів погоджує з головним розпорядником бюджетних коштів питання про визначення коштів, за рахунок яких виконуватиметься вимога. Для виконання вимоги одер-

жувачу бюджетних коштів також установлюється термін 10 робочих днів після надходження вимоги. Одержувач перераховує зазначену у вимозі суму за рахунок власних (небюджетних) коштів у дохід загального фонду відповідного бюджету за кодом бюджетної класифікації доходів «Інші надходження».

Необхідність контролю за виконанням рішення про повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету зумовлює обов'язок порушника бюджетного законодавства повідомити про виконання вимоги. Упродовж одного робочого дня після виконання вимоги розпорядник бюджетних коштів інформує контролюючий орган, який надіслав йому вимогу, про її виконання, а одержувач інформує також розпорядника бюджетних коштів, до мережі якого він включений (або включався у попередньому бюджетному періоді). Із повідомленням надсилаються копії документів, які підтверджують перерахування до відповідного бюджету коштів, використаних не за цільовим призначенням.

Механізм виконання рішення про повернення бюджетних коштів, який передбачає не публічну діяльність суб'єктів владних повноважень (незалежну від волі порушника бюджетного законодавства), а дії розпорядника чи одержувача бюджетних коштів, зумовлює в окремих випадках невиконання чи неналежне виконання такого рішення. Дії органів Держфінінспекції у таких випадках щодо розпорядників та одержувачів неоднакові (у зв'язку з різним їх правовим статусом), однак спрямовані на примушування виконати вимогу. У разі невиконання розпорядником бюджетних коштів вимоги у визначений строк контролюючий орган у межах своєї компетенції ухвалює або ініціює прийняття в установленому порядку рішення про зупинення операцій з бюджетними коштами або призупинення бюджетних асигнувань такому розпоряднику бюджетних коштів на суму субвенції, використаної не за цільовим призначенням, на період до виконання вимоги чи до її скасування. У разі ж невиконання одержувачем бюджетних коштів вимоги контролюючий орган звертається в установленому порядку до суду щодо стягнення з одержувача у дохід відповідного бюджету коштів у сумі, яка була використана ним не за цільовим призначенням.

Стадія перегляду рішення про повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету вважається факультативною (необов'язковою). Однак наявність такої стадії є важливою гарантією законності й обґрунтованості застосування заходів впливу за порушення бюджетного законодавства, оскільки саме під час перегляду перевіряється, чи вимога повернути бюджетні кошти складена на підставі повно і всебічно з'ясованих

обставин справи та відповідно до норм матеріального права за дотримання норм процесуального права. Відповідно до ст. 124 БК України, рішення про застосування заходу впливу за порушення бюджетного законодавства може бути оскаржено в органі, що його виніс, або в суді впродовж 10 днів із дня його винесення. Факт оскарження рішення не зупиняє його виконання. У разі визнання судом вимоги про повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету незаконною особою, щодо якої вона була складена, поновлюються обмежені таким рішенням права. Тобто у розпорядника чи одержувача припиняється обов'язок перерахувати визначену у вимозі суму до бюджету та поновлюється право на використання коштів, за рахунок яких мала бути виконана вимога.

Висновки. Застосування повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету відбувається в межах провадження у справах про бюджетні правопорушення та характеризується наявністю стадій: розслідування справи про бюджетне правопорушення; розгляд справи і винесення рішення у ній; виконання рішення про застосування заходу впливу за бюджетне правопорушення; перегляд (скасування) рішення про застосування заходу впливу за бюджетне правопорушення (факультативна стадія). Серед процесуальних особливостей застосування цього заходу впливу доцільно виокремити такі:

- складання виключно акта ревізії (а не протоколу про порушення бюджетного законодавства) слід вважати моментом порушення провадження щодо застосування повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету;

- і розслідують справу про бюджетне правопорушення, і розглядають справу та ухвалюють рішення про повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету одні і ті ж суб'єкти – органи Державної фінансової інспекції;

- стадія виконання рішення не передбачає здійснення операцій Державною казначейською службою, дії Держфінінспекції мінімізовані, а механізм виконання практично ґрунтується на діяльності розпорядника (одержувача) бюджетних коштів. Така ситуація зумовлює закріплення на нормативно-правовому рівні повноважень органів фінансового контролю у разі невиконання відповідного рішення розпорядником – вживати щодо нього примусові заходи, одержувачем – звертатися до суду.

1. Про економію державних коштів та недопущення втрат бюджету: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2014 р. № 65 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 22. – Ст. 683.

2. Якимчук Н. Заходи бюджетно-правової відповідальності / Н. Якимчук // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2008. – № 4. – С. 79–87.
3. Гетманець О. П. Бюджетна відповідальність у системі фінансового права / О. П. Гетманець // Право і безпека. – 2013. – № 3 (50). – С. 31–35.
4. Арсланбеков А. З. Характеристика санкцій, применяемых за нарушение бюджетного законодательства / А. З. Арсланбеков // Юрист. – 2006. – № 3. – С. 27–30.
5. Монаєнко А. О. Вдосконалення норм бюджетного законодавства на сучасному етапі / А. О. Монаєнко // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». – 2013. – № 1. – С. 151–163.
6. Теленик С. Сутність поняття «порушення бюджетного законодавства» та його співвідношення з поняттям «бюджетне правопорушення» / С. Теленик // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 5. – С. 77–80.
7. Занфіров М. В. Поняття та ознаки бюджетно-правових санкцій / М. В. Занфіров // Право та державне управління. – 2012. – № 1. – С. 46–51.
8. Дічкова О. В. Відповідальність за бюджетні правопорушення, допущені на першій стадії бюджетного процесу / О. В. Дічкова // Держава і право. – 2011. – Вип. 51. – С. 422–428.
9. Гетманець О. П. Фінансові санкції як заходи впливу за порушення бюджетного законодавства / О. П. Гетманець // Право та державне управління. – 2011. – № 1. – С. 36–39.
10. Гетманець О. П. До питання відповідальності за порушення бюджетного законодавства / О. П. Гетманець // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 206–210. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11goppbz.pdf>
11. Якимчук Н. Я. Правовий статус розпорядників бюджетних коштів в Україні: автореф. дис. на здобуття наук ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Н. Я. Якимчук. – К., 2010. – 42 с.
12. Про затвердження Порядку повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету в разі їх нецільового використання: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 грудня 2010 р. № 1163 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 98. – Ст. 3480.
13. Про затвердження Порядку проведення інспектування Державною фінансовою інспекцією, її територіальними органами: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 квітня 2006 р. № 550 // Урядовий кур'єр. – 2006. – 17 травня. – № 90.
14. Савченко Л. А. Правові основи фінансового контролю: навч. посібник / Л. А. Савченко. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 504 с.
15. Якимчук Н. Проведення у справах про бюджетні правопорушення як інститут бюджетного права / Н. Якимчук // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2009. – № 4. – С. 71–77.

16. Про Положення про Державну фінансову інспекцію України: Указ Президента України від 23 квітня 2011 р. № 499/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 31. – Ст. 1325.

17. Чернадчук В. Д. Правовідносини бюджетної відповідальності / В. Д. Чернадчук // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2008. – № 4. – С. 88–91.

18. Назар Ю.С. Процесуальні аспекти призупинення бюджетних асигнувань та зупинення операцій з бюджетними коштами / Ю. С. Назар // Митна справа. – 2012. – № 1 (79). – Ч. 2. – Кн. 2. – С. 261–267.

Назар Ю. С. Возвращение бюджетных средств в соответствующий бюджет в случае их нецелевого использования: процессуальные особенности

Исследовано процессуальные особенности применения возвращения бюджетных средств в соответствующий бюджет как одной из мер воздействия за нарушение бюджетного законодательства в соответствии с Бюджетным кодексом Украины. Осуществлено характеристику процессуальных действий на стадиях расследования дела о бюджетном правонарушении; рассмотрения дела и вынесения решения по нему; исполнение решения о применении возвращения бюджетных средств в соответствующий бюджет; пересмотра (отмены) решения о применении меры воздействия за бюджетное правонарушение.

Ключевые слова: *возвращение бюджетных средств, нецелевое использование, получатель, распорядитель, акт ревизии, нарушения бюджетного законодательства, производство, стадия.*

Nazar Y. S. Budget funds return to the relevant budget in case of their misuse: procedural peculiarities

The article investigates the procedural peculiarities of returning the budget to the appropriate budget as one of the measures for violation of the budget law in accordance with the Budget Code of Ukraine. It is noted that the application return the budget to the appropriate budget is within the proceedings on the budget of the offense and is characterized by stages: investigation into the budget offense; proceedings and judgment therein; the decision of the enforcement budget for the offense; Image (cancel) the decision on enforcement budget for the offense (optional step). Among the procedural peculiarities of the impact of this measure expedient given below:

– drawing only an act of revision (instead of budget legislation abuse report) should be considered as a point of proceedings on the application return the budget to the relevant budget;

– investigating the case of an offense budget and considering the case and making decision about returning the budget to the appropriate budget of the same subjects – the bodies of the State Financial Inspection;

– the stage of the decision does not include transactions by the State Treasury, the actions of the State Financial Inspection are minimized, and the mechanism

of practical activity of a built in (receiver) budget. This situation leads to consolidation of the regulatory powers of the level of financial control in the case of non-relevant solutions manager – take it to the coercive measures by the recipient - to go to court.

Key words: *return the budget, misuse, receiver, administrator, audit act, breach of budgetary legislation, proceedings stage.*

Стаття надійшла 11 червня 2014 р.

УДК 347.73

О. В. Онишко

СТРУКТУРИЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ УПРАВЛІННЯ ВЗАЄМОДІЄЮ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ПОДАТКОВИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ ЯК ФАКТОР ПІДВИЩЕННЯ ЇЇ ЕФЕКТИВНОСТІ

Розглянуто проблему взаємодії у сфері протидії податковим правопорушенням, визначено причини, що зумовлюють необхідність пошуку нових підходів до її розв'язання.

Установлено низький рівень внутрішньовідомчої узгодженості окремих підрозділів податкової служби та їх взаємодії з іншими відомствами, органами державної влади, місцевого самоврядування і громадськими об'єднаннями.

Обґрунтовано необхідність і концептуальний підхід до розмежування системного об'єкта «взаємодія», виявлення його окремих рівнів для підвищення ефективності правового регулювання.

Ключові слова: *правове регулювання, суб'єкти податкових відносин, податкові правопорушення, взаємодія, рівні взаємодії, ефективність взаємодії.*

Постановка проблеми. Упродовж усіх років незалежності своєчасне і повне наповнення бюджету продовжує залишатися в Україні серйозною проблемою: періоди зниження рівня виконання податкових надходжень змінюються періодами його зростання. Причому напрям зміни рівня надходження податків не завжди збігається із напрямом зміни бази оподаткування, що викликає особливе занепокоєння з точки зору інтересів державних і суб'єктів підприємництва.

Стан дослідження. Незадовільний стан виконання податкових обов'язків платниками податків залишається важливим напрямом ре-

гулювання податкових відносин, що є основою формування фінансової бази демократичної держави. Це пояснює великий інтерес до проблем, пов'язаних із суперечностями правового регулювання багатьох науковців, серед яких: В. Білоус, О. Долгий, Л. Касьяненко, І. Криницький, М. Кучерявенко, В. Лисенко, Д. Мулявка, В. Некрасов, А. Новицький, Т. Проценко, О. Рябченко, Г. Цимбал, Г. Чигрина та ін.

Однак, незважаючи на підвищений інтерес до цих проблем, сучасна практика свідчить про існування низки недостатньо урегульованих питань. Намаганню платників податків ухилитися від сплати податків і обов'язкових платежів у різні способи, зокрема й злочинні, держава протиставляє удосконалення механізму правового регулювання податкових відносин у частині удосконалення існуючих та розробки нових нормативно-правових актів, охоплюючи і модернізацію органів, що спеціалізуються на попередженні, виявленні та розслідуванні податкових правопорушень та злочинів, і встановлення кримінальної відповідальності. Саме так слід розцінювати створення Державної податкової служби та Державної митної служби, а також ухвалення Кримінального процесуального кодексу України.

Разом з тим, такі заходи не виключають пошуку нових підходів до розв'язання проблеми податкової заборгованості. Насамперед через об'єктивні причини, в основі яких динаміка економічної реальності. Не можна забувати про те, що сьогодні система відповідальності за податкові правопорушення і злочини, незважаючи на ухвалення низки важливих заходів, не може бути охарактеризована як досконала. Відсутність цілковитого розуміння невідворотності відповідальності за порушення податкового законодавства, невизначеність складу, недостатня диференціація санкцій залежно від суб'єктивної сторони правопорушень тощо вимагають перегляду чи навіть заміни норм, що регулюють відповідальність платників податків і податкових органів у сфері оподаткування.

Наприклад, інколи нівелюють ключові переваги окремих дій і заходів податкових органів і їх підрозділів. Зокрема приклади фактичного розголошення інформації, втрати «ефекту раптовості» під час збирання доказів внаслідок внесення окремих змін до Закону України «Про державну податкову службу в Україні». Йдеться про одержання дозволу суду на проведення позапланових перевірок, неможливість вилучення оригіналів бухгалтерського та податкового обліку до порушення кримінальної справи, що дозволяє їх знищувати суб'єктам господарювання, а значить ослабляє доказову базу тощо.

Вирішальне місце у вирішенні проблем податкової заборгованості, податкових правопорушень належить злагодженості та взаємодії всіх органів, які займаються виявленням таких правопорушень і злочинів. Це пов'язане із багатоаспектністю і різноспрямованістю економічних інтересів, що формують природу податку та є основою системи оподаткування. Ситуація ускладнюється також необхідністю застосування норм, що належать до різних галузей права, наприклад, під час визначення меж застосування окремих видів відповідальності (адміністративної, кримінальної, фінансової) тощо.

Метою статті є обґрунтування положень, що визначають взаємодію окремих суб'єктів податкових відносин для підвищення її ефективності з метою протидії податковим правопорушенням.

Виклад основних положень. У такому контексті одне із перших завдань – це внутрішньо відомча узгодженість на основі логічної систематизації норм і функцій діяльності окремих підрозділів, які мають спільне підпорядкування. Однак у реальній дійсності такий вид узгодженості не отримав належної реалізації, що підтверджується прикладами.

Як відомо, однією із важливих характеристик стану заборгованості за податками і зборами перед бюджетною системою є обсяги податкового боргу. Практично вони відображають ставлення платників податків до виконання їх податкового обов'язку, а тому ця проблема стосується усіх структурних підрозділів податкових органів. Це дає підстави стверджувати, що обсяги податкового боргу здатні одночасно відображати також і рівень взаємодії структурних підрозділів. Якщо рівень такої взаємодії вищий, то меншими за однакових умов можуть бути обсяги податкового боргу та кількість податкових боржників.

На жаль, рейтингові показники оцінки роботи податкових органів, що почали використовуватися ще з середини 2008 р. в кожній податковій інспекції стосовно підрозділів погашення прострочених податкових зобов'язань, не враховували внеску інших структурних підрозділів у розв'язання проблеми податкового боргу. Це була проблема лише відділів погашення прострочених податкових зобов'язань. Відповідно будувалася й система заохочення, а тому інші підрозділи мали незначну зацікавленість у погашенні податкового боргу, що негативно впливало на загальні обсяги податкової заборгованості.

По-різному мали оцінюватися й зусилля та результативність діяльності підрозділів податкових органів щодо окремих складових податкового боргу під час з'ясування причин його виникнення, нарощу-

вання та погашення. Хоча, на перший погляд, з точки зору бюджету структура податкового боргу не має вирішального значення, насправді його структуризація за певними критеріями відіграє в окремих випадках вирішальну роль щодо розв'язання цієї проблеми.

Тобто розв'язання проблеми податкового боргу охоплює низку завдань, що не обмежуються його погашенням і стягненням, але й вимагають дослідження причин, що зумовлюють його виникнення і зростання. Саме подібний підхід до податкового боргу має бути основою взаємодії окремих підрозділів. У цьому контексті проблема податкового боргу перетворюється у комплексну проблему «податковий борг». У межах її вирішення зауважено на важливості формування окремого правового інституту регулювання податкового боргу в його класичному розумінні як відокремленої, стійкої групи норм права, що регулюють єдиний комплекс правовідносин у певній сфері та реально полегшують взаємодію окремих підрозділів [1].

В той же час, хоча основними способами виявлення порушень податкового законодавства залишаються податкові перевірки, неможливість обмеження дій податкових органів контролюючими функціями очевидна. Прихований, як правило, характер порушень податкового законодавства зумовлює потребу застосування більшої кількості заходів, що можуть мати відкритий, гласний (податково-перевірочний), а також негласний, таємний (оперативно-розшуковий) характер. Як відомо, ОРД законодавчо визначена як система гласних і негласних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів, що здійснюються зі застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів. Як зазначалося науковцями [2, с. 128], типовий набір слідчих дій залежав від етапу розслідування, а під час організації розслідування від слідчого вимагалася не однозначна слідча дія, а цілий комплекс взаємопов'язаних слідчих дій, оперативно-розшукових та інших організаційних заходів (тактичних операцій). З набуттям чинності Кримінального процесуального кодексу України суттєво змінилися форми досудового розслідування та судового провадження. Зокрема, під час досудового розслідування лише слідчий суддя приймає рішення про арешт майна (ч. 2 ст. 170 КПК); проведення таких слідчих (розшукових) дій, як здійснення обшуку (ч. 2 ст. 234 КПК), здійснення огляду житла чи іншого володіння особи (ч. 2 ст. 237 КПК); проведення негласних слідчих (розшукових) дій (ч. 2 ст. 246 КПК); застосування тимчасового арешту (ч. 3 ст. 583 КПК) та ін. Водночас взаємодія між контрольно-перевірочними та оперативними підрозділами на стадії

документування і розслідування таких злочинів, а також слідчих і оперативних підрозділів податкової міліції, на яку покладено виконання таких важливих функцій, як документування і розслідування податкових злочинів, продовжує мати визначальне значення.

У світовій практиці процес виявлення, припинення, розкриття і розслідування податкових правопорушень і злочинів загальноприйнято відображати поняттям «податкове розслідування» – «способы выявления налоговых преступлений и правонарушений, всю совокупность первичных и последующих оперативно-розыскных, уголовно-процессуальных, налогово-проверочных мероприятий, проводимых органами налоговой полиции и другими субъектами оперативно-розыскной деятельности совместно с налоговыми органами в интересах не только выявления, но и расследования всех обстоятельств, связанных с совершением нарушения законодательства о налогах и сборах, в том числе уголовно-наказуемых» [3, с. 48]. І хоча податкове законодавство України не використовує це поняття, не складно помітити, що саме воно здатне стати основою і реальним втіленням взаємодії і не лише на рівні окремих підрозділів податкової міліції.

Існуюча у вітчизняній практиці певна відокремленість ОРД у сфері оподаткування від кримінального процесу спричиняє дещо другорядний характер ОРД і її недостатню спрямованість на забезпечення подальших етапів податкового розслідування. Останнє, зокрема, пов'язане з відсутністю конкретних вимог до матеріалів ОРД «...відповідно до їх цільового призначення й не передбачає ефективних правових механізмів їх використання в інтересах кримінального судочинства...» [4 с. 272]. До ухвалення нової редакції КПК науковці зауважували, що в ситуації, коли кримінальна справа про ухилення від сплати податків порушується на основі оперативно-розшукової діяльності підрозділів податкової міліції, матеріали є більш змістовними, бо «...при їх підготовці застосовуються можливості оперативно-розшукового документування... встановлення осіб, причетних до вчинення злочинів, встановлення документів, грошових коштів, цінностей...» [2, с. 129]. Це свідчить про необхідність вивчення питання про можливість кримінального провадження за матеріалами оперативно-розшукових справ, а не переважно за результатами проведених документальних перевірок. Недостатній обсяг зібраних документів, помилки під час їх збирання та відповідного аналізу і оцінки як результат недосконалого використання можливостей оперативно-розшукової, кримінально-перевірочної діяльності і можливостей спеціалістів вбачали як головну причину того, що значна частина пору-

шених кримінальних справ не закінчувалася обвинувальним вироком [2, с. 132].

У такому контексті проведення сукупності заходів податково-перевірочного, оперативно-розшукового, кримінально-правового і кримінально-процесуального характеру в межах податкового розслідування на основі врахування принципів ОРД, податкового контролю, кримінального процесу і кримінального права та норм податкового законодавства і інших галузей права можна розцінити як можливість реальної взаємодії усіх податкових підрозділів на цілісній основі.

В той же час, не применшуючи важливості засад цілісного підходу, розробка конкретних заходів щодо найповнішого використання потенціалу такої взаємодії невіддільна від структурування цього процесу з метою його адекватної оцінки та прийняття відповідних управлінських рішень. Йдеться про розмежування ієрархії управління такою взаємодією на окремі рівні. Наприклад, у внутрішньому просторі діяльності податкового відомства найпершим рівнем є взаємодія окремих підрозділів Державної податкової служби та Державної митної служби. Як наступний рівень важливо виокремити взаємодію окремих підрозділів з підрозділами податкової міліції, зважаючи на специфіку її діяльності та функції у структурі податкових органів. Ще один – це рівень взаємодії оперативних та слідчих підрозділів податкової міліції, про особливу важливість якої йшлося.

За будь-якого рівня взаємодії вона повинна ґрунтуватися на суворому дотриманні норм закону та підзаконних нормативних актів. Водночас, кожен із виділених рівнів потребує зважання на специфічні норми, напрями, методи і оцінки, які ґрунтуватимуться на чіткому визначенні змісту та функцій діяльності як основи побудови організаційної та функціональної структур відповідних підрозділів.

В цілому взаємодію протистояння суспільно загрозливим порушенням податкового законодавства важливо розглядати як специфічну правову діяльність, що потребує відповідного механізму правового регулювання як об'єднаної сукупності юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується правовий вплив на суспільні відносини, у цьому разі пов'язані із виконанням податкових обов'язків. За такого підходу особливе місце у контексті податкових правопорушень і злочинів посідає взаємодія податкових органів з тими підрозділами інших відомств, які протистоять криміналізації суспільних відносин у процесі економічної діяльності, що є вкрай серйозною загрозою економічній безпеці як основи загальнонаціональної безпеки, а також важливим показником

ефективності правоохоронної діяльності і формування громадської думки щодо рівня правопорядку в державі. Наявність прогалин в організації такої взаємодії можна проілюструвати наступним прикладом.

Боротьба з правопорушеннями у сфері обігу підакцизних товарів визнана одним із пріоритетів діяльності підрозділів Державної податкової служби, Державної митної служби та Міністерства внутрішніх справ України, зокрема Управління по боротьбі з економічною злочинністю. Разом з тим, згідно з листом Генеральної прокуратури України від 28 квітня 2006 р. № 07/2/1-75 міліція не має права отримувати від органів податкової служби інформацію про те, які саме суб'єкти займаються такою діяльністю, якщо немає кримінальної справи щодо них. Подібні ситуації можна віднайти й стосовно інших напрямів діяльності правоохоронних органів. Можна погодитися з М. Садченком, який характеризує такі ситуації як «замкнуте коло»: щоб порушити справу, слід виявити правопорушення, а для його виявлення необхідно отримати інформацію, надання якої можливе лише після порушення справи [5, с. 110].

Повертаючись до загальних основ співпраці податкових органів з правоохоронними органами інших відомств, можна стверджувати, що подібні співпраця та взаємодія формуються на основі та під впливом правових норм зовнішнього, щодо діяльності підрозділів кожного із задіяних відомств, середовища. Тому першочергового значення набувають систематизація та координація юридично однорідних відносин незалежно від відомчої підпорядкованості окремих підрозділів, що взаємодіють, а з огляду на спільну мету правового регулювання – правового регулювання суспільних відносин, що виникають у сфері оподаткування та предмета такого регулювання податкових правопорушень.

Продовжуючи думку щодо важливості врахування зовнішнього середовища взаємодії з метою запобігання податковим правопорушенням, підвищення ефективності такої взаємодії у разі задіяння зовнішніх зусиль слід виокремити й такий її рівень, як співпраця підрозділів податкового відомства з усіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування і громадськими об'єднаннями, що не вимагає детальнішої аргументації.

Схематично рівні реалізації взаємодії між окремими суб'єктами у сфері протидії податковим порушенням представлені у таблиці. На нашу думку, подібне розмежування системного об'єкта «взаємодія» важливе для правильного виокремлення існуючих взаємозв'язків між її окремими рівнями, подальших їх аналізу та реалізації, а тому в пло-

щині підвищення ефективності взаємодії може розглядатися в якості однієї із вихідних ланок, яка дозволяє визначити всю систему зв'язків досліджуваного об'єкта.

Таблиця

**Рівні реалізації взаємодії між окремими суб'єктами
у сфері протидії податковим порушенням**

Рівень	Суб'єкти взаємодії	Форма реалізації
Внутрішній простір (відомче середовище)		
I	Податкові і митні підрозділи Державної податкової служби та Державної митної служби	Внутрішня узгодженість на основі логічної систематизації норм та функцій підрозділів у межах спільного підпорядкування Державній податковій службі та Державній митній службі
II	Взаємодія окремих підрозділів з підрозділами податкової міліції	
III	Взаємодія слідчих та оперативних підрозділів податкової міліції	
Зовнішній простір (міжвідомче середовище)		
I	Взаємодія з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями	Систематизація та координація юридично однорідних відносин незалежно від відомчої підпорядкованості, а з огляду на спільну мету та предмет правового регулювання
II	Взаємодія з фінансовими органами	
III	Взаємодія з відомствами, які безпосередньо протистоять криміналізації суспільних відносин у процесі економічної діяльності	

Висновки. Підсумовуючи, слід зауважити, що концептуальний підхід щодо розмежування системного об'єкта для правильного виділення існуючих взаємозв'язків між окремими рівнями взаємодії окремих структурних одиниць, що є визначальним для усунення суспільної небезпеки ухилення від сплати податків, на нашу думку, не втрачає своєї вагомості й для вирішення інших проблем. Це пов'язане з тим, що за такого підходу досягається не просто прямолінійна реалізація існуючих формальних

явища та зв'язків, а усвідомлюється також сутність реальних процесів поведінки з боку усіх суб'єктів тих чи інших правовідносин.

1. Онишко О. В. Формування та структура правового інституту регулювання податкового боргу / О. В. Онишко // Науковий вісник НУДПСУ. – 2010. – № 1. – С. 263–268.

2. Лисенко В. В. Ухилення від сплати податків: виявлення та розслідування: монографія / В. В. Лисенко, О. С. Задорожний, О. П. Дзісяк. – К.: Істина, 2008. – 216 с.

3. Налоговое расследование: экспериментальный учебник для юридических и экономических вузов и факультетов / под общ. ред. Ю. Ф. Кваши. – М.: Юристь, 2000. – 1094 с.

4. Погорецький М. А. Використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності при розслідуванні господарських злочинів / М. А. Погорецький // Взаємодія оперативних та слідчих підрозділів при розслідуванні злочинів у сфері господарської діяльності: матеріали міжнародного постійно діючого науково-практичного семінару. – Ірпінь: Національний університет ДПС України, 2009. – С. 270–289.

5. Садченко М. М. Організаційно-правові проблеми, пов'язані з діяльністю міліції щодо здійснення фінансового контролю / М. М. Садченко // Наука і правоохорона. – 2012. – № 4. – С. 108–113.

Онышко О. В. Структуризация процесса управления взаимодействием в сфере противодействия налоговым правонарушениям как фактор повышения его эффективности

Рассматривается проблема взаимодействия в сфере противодействия налоговым правонарушениям, определены причины, которые обуславливают необходимость поиска новых подходов ее решения.

Установлен низкий уровень внутренней ведомственной согласованности отдельных подразделений налоговой службы и их взаимодействия с другими органами государственной власти, местного самоуправления и общественными объединениями.

Обоснованы необходимость и концептуальный подход к разграничению системного объекта «взаимодействие», выявления его отдельных уровней для повышения эффективности правового регулирования.

Ключевые слова: правовое регулирование, субъекты налоговых отношений, налоговые правонарушения, взаимодействие, уровни взаимодействия, эффективность взаимодействия, предупреждение коррупции.

Onyshko O. V. Process structuring of relationship management in tax offenses counteracting area as a factor of increasing its efficiency

The paper is targeting the issue of interaction in combating tax offenses undermining the financial base of the state and violating the interests of the state and

society. The reasons leading to the need of new approaches to the solving of tax offenses problem is examined.

The crucial place in solving tax offenses problems belongs to coherence and interaction of all bodies involved in the detection of offenses and crimes is determined.

The improper level of implementation of internal consistency of individual divisions that have the same jurisdiction, in particular on the basis of logical systematization of rules and functions of their activity is discussed. The author identified problems arising from the interaction between the control and operational units at the stage of documenting and investigating tax crimes, as well as between investigative and operational units of the tax police.

The article displays importance of interaction between tax units and other divisions opposing the criminalization of social relations in the economic activity, as well as with government bodies, local authorities and civil society groups.

Attention is focused on the necessity of differentiation of the system object «interaction» and on the identification of its separate levels in order to achieve not just a straight implementation of existing formal relationships but for understanding the essence of the actual behavior of all legal entities so as to improve the efficiency of legal regulation.

Conceptual approach to differentiation of system object for proper allocation of existing relationships between different levels of interaction between individual divisions is considered as the reference level, which allows us to define the whole system of object links and to minimize society danger of tax offenses.

Key words: legal regulation, subjects fiscal relations, tax offenses, interaction, level of interaction, interaction efficiency, prevent corruption.

Стаття надійшла 06 лютого 2014 р.

УДК 342.951:35.071.5](477)

Я. П. Павлович-Сенета

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСАД ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ ЯК ПЕРЕДУМОВА ДЛЯ ЗДІЙСНЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ РЕФОРМИ

Проаналізовано засади територіального устрою України, а також запропоновані науковцями та державотворцями пропозиції щодо їх удосконалення у зв'язку із необхідністю проведення територіальної реформи в Україні. Порівняно погляди сучасних дослідників і проекти нормативно-правових актів, які містять нові підходи до переліку та визначення змісту засад територіального устрою України. Запропоновано удосконалення пра-

вового регулювання засад територіального устрою як основ для його подальшої організації та розвитку.

Ключові слова: адміністративно-територіальна одиниця, засади, влада, місцеве самоврядування, регіон, територіальна реформа, територіальний устрій.

Постановка проблеми. Територіальний устрій держави є одним із найважливіших чинників забезпечення її територіальної цілісності, передумовою для практичної реалізації принципів сталого розвитку в межах територіальних адміністративних утворень і держави у цілому.

В Україні система адміністративно-територіального устрою складна, суперечлива і невпорядкована, що зумовлено відсутністю цілісного правового регулювання. Зокрема, спостерігається невпорядкованість адміністративно-територіальних одиниць, невизначеність статусу населених пунктів, що призводить до неефективної територіальної організації публічної влади.

Ученими, політиками та правотворцями ще з часів незалежності України визнається потреба у проведенні територіальної реформи, яка, своєю чергою, зумовлює здійснення реформи місцевого самоврядування. Проте, незважаючи на проголошення необхідності реалізації цих реформ на державному рівні, розроблення низки законопроектів у цій сфері, створення різних комісій та робочих груп, жодних реальних кроків, які б наблизили Україну до системи європейських стандартів в організації територіальної влади, здійснено не було.

Велике значення для проведення територіальної реформи в Україні має законодавче визначення засад територіального устрою як основоположних принципів його побудови та функціонування. Ці засади покликані забезпечити стабільний і ефективний розвиток усіх адміністративно-територіальних одиниць та є одночасно метою, яку прагне реалізувати держава, поділяючи територію держави на складові з метою організації місцевої влади у них.

Стан дослідження. Серед наукових досліджень принципів побудови територіального устрою та системи адміністративно-територіальних заслугують на увагу роботи низки таких вітчизняних учених, як І. Коліушко, В. В. Корженко, В. С. Куйбіда, О. Д. Лазор, О. Я. Лазор, Н. Р. Нижник, С. О. Сивоконь, В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, В. А. Яцюк та інші. Водночас невідповідне вимогам сучасності вивчення передумов територіальної реформи в Україні та засад, на яких ґрунтуватиметься її реалізація, зумовлює потребу дослідження останніх.

Мета статті – розкрити правове регулювання засад територіального устрою, а також запропонувати удосконалення їх змісту для можливої подальшої реалізації в Україні територіальної реформи.

Виклад основних положень. Конституція України у статті 132 окреслює такі засади територіального устрою: єдність і цілісність державної території, поєднання централізації та децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованість соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій [1].

Засада єдності та цілісності державної території означає, що складові держави – адміністративно-територіальні одиниці – знаходяться у нерозривному взаємозв'язку, визначаються внутрішньою єдністю. Цей принцип найперше є підтвердженням унітарної форми державного устрою України. Крім того, він зумовлює єдність влади, що здійснюється на внутрішньоединій державній території. Адже єдність і цілісність державної території, як зазначає В. І. Борденюк, виключає можливість існування над її частинами (адміністративно-територіальними одиницями) якоїсь автономної влади територіальних громад, яка не належить державі. За умов демократичної децентралізації (ще однієї засади територіального устрою, що є його основою в унітарній демократичній державі) змінюється не природа влади, а характер взаємовідносин між центральними органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Вирішуючи, в межах своїх повноважень, питання місцевого значення, вони здійснюють одну і ту ж владу, що й органи державної влади, але на засадах відносної автономії, яка визначена Конституцією та законами України [2, с. 25].

Засада єдності та цілісності державної території надзвичайно важлива у сучасних політико-правових умовах. Так, у зв'язку із загостренням в Україні політичної та економічної кризи деякі політики та громадські діячі обгрунтовують ідею федералізації України.

Поява ідей федералізації України зумовлена потужним впливом окремих політичних сил, що представляють інтереси тих чи інших регіонів. Федералізм як ефективно діюча система вдало зарекомендував себе насамперед у таких країнах, як США та Німеччина. Цю систему зазначені країни впровадили поступово. Упродовж певного часу в складних економічних і політичних умовах було створено надійний механізм функціонування федеральної влади. Основою і американського, і німецького федералізму, як зазначає Ю. Вовк, є насамперед ри-

нкова економіка, що функціонує на приватновласницькій основі, демократія, громадянство. Механічне запровадження ідеї федералізму в Україні на сучасному етапі може призвести до дестабілізації політичної обстановки, міжнаціональних конфліктів. Єдиний прийнятний для України шлях – збереження унітарних засад при певній економічній децентралізації економіки, чіткому розподілі повноважень центру і областей [3, с. 19–21]. Як зазначає у виданні «Львівська газета» В. Тимошенко, «федералізація дасть життя цілому комплексу нерозв'язаних проблем, з'ясуванню, хто українець, хто русин, хто росіянин, вірменин чи татарин. Спалахне спрага нових кордонів, табу, заборон, причому не тільки державних чи адміністративних. Вибухнуть війни за бізнес, за переділ власності, землю, національні права, за владу, базовану на етнічному чи релігійному принципах» [4].

В Україні немає необхідних об'єктивних причин для запровадження федерального устрою. Останній, у разі його запровадження, не зміг би вирішити кардинального питання децентралізації влади, а лише призвів би до посиленого варіанту федералізації з ілюзорною децентралізацією влади [5, с. 16].

Ще одна засада територіального устрою – *поєднання централізації та децентралізації в здійсненні державної влади* – повинна проявлятися в тому, що за центральними органами держави зберігається право охорони та забезпечення загальнодержавних інтересів, а місцеві органи державної влади разом з органами місцевого самоврядування вирішують питання регіонального та місцевого значення, сприяють реалізації загальнодержавних програм. Проблеми, пов'язані з децентралізацією державної влади в Україні, є одними з найбільш важливих і складних, відтак обумовлюють безліч дискусій. У зв'язку з цим поставило питання про розширення повноважень органів місцевого самоврядування, оскільки суть демократії зводиться не тільки до періодичних виборів центральних органів державної влади, а й до участі населення територіальних утворень в управлінні державними справами – і безпосередньо, і через обраних ними представників.

Розрізняють горизонтальну децентралізацію (розподіл владних повноважень здійснюється між вищими органами держави) та вертикальну (передача повноважень щодо здійснення державної влади відповідним органам публічної влади, які створені в територіальних утвореннях держави). Крім того, територіальна децентралізація може здійснюватися державою шляхом наділення місцевих органів державної влади відповідними повноваженнями щодо здійснення державного

управління на місцях, при одночасній підзвітності, підпорядкованості та підконтрольності останніх органам влади вищого рівня, які їх сформували. Цей тип децентралізації позначається в літературі термінами «деконцентрація» або «адміністративна (бюрократична) децентралізація» [2, с. 23].

Найбільш прийнятною для розвитку України, як зазначає О. В. Прієшкіна, є демократична децентралізація, коли повноваженнями щодо здійснення завдань і функцій державного управління наділяються місцеві органи, які обираються населенням (територіальними громадами) відповідних територіальних утворень. Якщо такі повноваження передаються на рівні областей та районів, то це буде регіональне самоврядування, а на рівні міст, сіл і селищ (територіальних громад) – місцеве самоврядування [6, с. 87]. При цьому варто зауважити, що сформовані населенням органи є відповідальними, підконтрольними та підзвітними перед цими громадами, що, звичайно, не виключає відповідного контролю з боку держави.

Проблема децентралізації у здійсненні державної влади виразно проявляється і в дискусійному питанні про повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування щодо утворення нових, ліквідацію чи зміну меж існуючих, адміністративно-територіальних одиниць. В умовах проведення адміністративно-територіальної реформи воно потребує чіткого вирішення. Згідно з пунктом 13 частини першої статті 92 Конституції України територіальний устрій України визначається виключно законами України, що є однією з важливих гарантій єдності і цілісності державної території України [1]. Конституційний Суд України, надаючи тлумачення цієї статті, зазначає, що питання територіального устрою України, зокрема, визначення змісту цього поняття, правового статусу і видів адміністративно-територіальних одиниць, повноваження органів щодо вирішення питань адміністративно-територіального устрою України, є питаннями загальнодержавного значення і врегульовуються лише законом. Окремі повноваження з цих питань можуть бути надані законом органам місцевого самоврядування [7].

Проблема децентралізації державної влади в Україні, передачі її повноважень на місцевому рівні органам місцевого самоврядування – одна з найскладніших з часів проголошення незалежності нашої держави. Україна – одна з небагатьох держав у пострадянському просторі, що зберігає сформовану у радянську добу систему місцевих органів публічної влади, яка складається з двох паралельно існуючих і таких,

що дублюють повноваження одна одної, структур – місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування, в той час, як демократичні, економічно розвинені та соціально стабільні держави Європи вже давно дали можливість вирішувати питання місцевого значення місцевому самоврядуванню. Усі політичні сили України, що змінюють одна одну у вищих органах державної влади, констатують необхідність ліквідації місцевих державних адміністрацій як місцевих органів виконавчої влади загальної компетенції і передачу їхніх функцій виключно у руки представницьких органів місцевих територіальних громад. Проте відповідальність за вирішення цієї проблеми не може взяти на себе жодна влада, адже наслідки проведення територіальної та самоврядної реформ матимуть не тільки політичне, а й економічне значення.

Варто зазначити, що вирішення окресленої проблеми можна знайти у низці законопроектів про територіальний устрій підготованих упродовж 2005–2011 років [8; 9; 10; 11]. Більшість із них пропонує згадану засаду чи принцип територіального устрою сформулювати як «децентралізацію у здійсненні місцевого самоврядування та виконавчої влади у поєднанні з централізованою системою контролю за законністю реалізації владних повноважень». Законопроект 2013 року, зареєстрований у Верховній Раді України, взагалі не вносить у зміст засад територіального устрою нічого нового, а пропонує закріпити поєднання централізації та децентралізації в здійсненні державної влади так, як це і є в Основному Законі [12].

Повертаючись до засад територіального устрою, закріплених у Конституції України, варто розглянути *збалансованість соціально-економічного розвитку регіонів*. Згадана засада найперше означає диференційований підхід до вирішення питань оптимального економічного розвитку, демографічної політики, історичного розвитку та зміцнення територіальної єдності складових частин держави. Загальновідомо, що Україна потребує нової регіональної політики, оскільки сьогодні простежуються фактори, що засвідчують розбалансованість загальнодержавного політичного, економічного, соціального, мовного, культурного, інформаційного простору – всього того, що формує Україну як єдину державу, спільноту. Це негативно впливає на зовнішні відносини, спричиняє конфлікти у суспільстві та міграційні процеси, загрожує територіальній цілісності. Найосновнішою причиною цього є відсутність комплексної регіональної політики, що б забезпечила просторову єдність держави, сталий збалансований розвиток усієї

її території, і узгодження місцевих, регіональних та загальнодержавних інтересів.

В Україні прийнято низку нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення ефективного регіонального розвитку. Це, зокрема, Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» від 08.09.2005 р. № 2850-4 [13], Концепція державної регіональної політики від 25.05.2001 р. № 341 [14], Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року від 21.07.2006 р. № 1001 [15] та інші. Крім того, існує проект Концепції державної регіональної політики, розроблений у КРЦ «Ділова ініціатива» у 2009 р. [16], та проект Закону «Про основні засади державної регіональної політики», розроблений інститутом громадянського суспільства [17].

Нині серед найгостріших проблем на шляху регіонального розвитку у України вирізняють:

1) проблеми бюджетного забезпечення, які вказують на недосконалість територіального устрою (у більшості міст здійснюються бюджетні вилучення, а 90% сільських громад дотаційні, незважаючи на те, що обое мають статус територіальної громади);

2) відставання нашої держави від розвинутих країн за показниками якості життя громадян, рівнем інвестиційної привабливості та конкурентоспроможності;

3) різкі відмінності між містом і селом, посилення міграції працездатного населення, нестача власних трудових ресурсів;

4) неспроможність більшості територіальних громад самостійно вирішувати питання, віднесені до їх повноважень;

5) неадекватність існуючої територіальної організації влади, адміністративно територіального устрою держави новим завданням її розвитку;

6) намагання окремих політичних сил і зовнішніх чинників використати проблеми регіонального розвитку, економічні, соціальні, культурні, ментальні та інші відмінності між регіонами, їх сучасну політичну структуру для загострення політичного протистояння, що стримує досягнення національної єдності, створює загрози національній безпеці держави;

7) формування сусідніми державами на територіях прилеглих до державного кордону України потужних центрів зростання, що призводить до відтоку трудових, інтелектуальних та інших ресурсів з прикордонних регіонів України, додаткової соціальної напруги у цих регіонах;

8) недосконалість системи правового, інституційного, кадрового забезпечення формування та реалізації державної регіональної політики [16; 18].

Регіональний розвиток – позитивна динаміка процесу соціальних, економічних, екологічних, гуманітарних, етнонаціональних змін у відповідних регіонах, як складова здійснення загальнодержавної стратегії розвитку країни відповідно до сформульованих цілей [16].

До основних напрямів і пріоритетів розвитку сучасної регіональної політики належать:

1) формування ефективної системи публічної влади в регіонах спроможної забезпечити сталий розвиток територій;

2) сприяння поліпшенню матеріального, фінансового, інформаційного, кадрового та іншого ресурсного забезпечення розвитку регіонів;

3) стимулювання міжрегіональної інтеграції, подолання міжрегіонального відчуження та інтеграції регіональних інформаційних, освітніх просторів у єдиний загальноукраїнський простір;

4) створення ефективних механізмів представництва на загальнонаціональному рівні інтересів регіонів, а на регіональному – територіальних громад, забезпечення врахування самобутності регіонів та їх конкурентних переваг за формування та реалізації державної регіональної політики;

5) упорядкування меж адміністративно-територіальних одиниць, чіткий розподіл сфери повноважень між місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування та багато іншого [18].

Для розв'язання зазначених проблем регіонального розвитку сьогодні потребують підтримки інституції регіонального розвитку, прикладом ефективної практики запровадження яких є Польща. Агенція регіонального розвитку, створена на засадах публічно-приватного партнерства, має стати осередком, де спільно працюватимуть представники бізнесу, громадськості і влади, тобто розвиток територій має здійснюватися не лише владою, а й всією громадою [19, с. 7].

Потреба у новій організаційній структурі, що краще задовольняє вимоги багатьох секторів і суб'єктів шляхом співпраці у галузі регіонального розвитку, зумовила із 70-х рр. у Європі появу агенцій регіонального розвитку. Основою функціонування агенцій регіонального розвитку є мобілізація ініціатив, розширення співпраці та мережі, поєднання державних і приватних ресурсів для цілей розвитку. Агенції регіонального розвитку потребують якісної державної регіональної політики, по-

літики підтримки малого та середнього бізнесу [20, с. 33–40]. Сформовані практично у всіх областях України неприбуткові організації, що є аналогами (чи наближаються до таких) агенцій регіонального розвитку, обирають метою стратегічне планування та супроводження проектів розвитку територій, забезпечення ефективної міжсекторної співпраці влади, бізнесу, громадськості та створення якісно нового економічного середовища.

Концепція регіонального розвитку є вагомим кроком до його забезпечення, незважаючи на те, що окремі її положення є декларативними чи потребують доопрацювання. Необхідно також ухвалити закон про засади державної регіональної політики, що сформує нові основи для розвитку регіонів з урахуванням зарубіжного досвіду, гармонізації загальнодержавних і місцевих інтересів шляхом чіткого розподілу компетенції і матеріальних ресурсів.

Засади територіального устрою як основні ідеї його функціонування, метою яких є сприяння всебічному розвитку територіальних одиниць, повинні реалізовуватися і забезпечуватися державою в нерозривному взаємозв'язку, оскільки вони взаємодоповнюють, взаємобумовлюють, взаєморозвивають одна одну.

У законопроекті «Про територіальний устрій», розробленому Інститутом громадянського суспільства, який є одним із найкращих у цій сфері, оновлено засади державної політики територіального устрою з урахуванням конституційних засад [11]. Цей законопроект розвиває та поглиблює їх у напрямі децентралізації у здійсненні місцевого самоврядування й виконавчої влади та додержання гарантованих державою соціальних стандартів для кожного громадянина незалежно від місця його проживання. Зокрема, у статті 2 цього законопроекту пропонується здійснити перехід від принципу поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади до принципу децентралізації у здійсненні місцевого самоврядування та виконавчої влади у поєднанні з централізованою системою контролю за законністю реалізації владних повноважень, передбачається забезпечити збалансованість соціально-економічного розвитку всіх адміністративно-територіальних одиниць (регіонів, районів і громад), а не лише регіонів, та доповнити чинні конституційні засади новою засадою – додержання гарантованих державою соціальних стандартів для кожного громадянина незалежно від місця його проживання.

Проте наведене формулювання засад територіального устрою зумовило неоднозначну оцінку серед вітчизняних учених. М. П. Орзіх зауважує, що принцип децентралізації влади не стосується місцевого

самоврядування, а тут може виникнути проблема деконцентрації влади або трансформації владних взаємовідносин, не можна також обмежувати роль державної влади на території держави лише контрольною функцією [21, с. 13]. В. С. Журавський вважає, що влада існує для громадян і має їм служити, а отже, ще однією особливістю територіального устрою є те, що його система повинна бути побудована так, щоб забезпечити максимальну доступність органів влади, їх адміністративно-територіальних одиниць для громадян, які проживають на відповідній території [22, с. 17].

Що ж до нового законопроекту «Про адміністративно-територіальний устрій України» № 3373 від 8.10.2013 р. [12], то у ньому не тільки не передбачено нові засади територіального устрою, а й існуючі сформульовано з помилками, зокрема їх викладено так: «...єдності та цілісності державної політики, поєднання централізації та децентралізації у здійсненні державної влади, рівності соціально-економічного розвитку областей, з урахуванням її історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій» [12].

Висновок. Засади, на яких ґрунтуватиметься побудова територіального устрою, повинні сприяти насамперед соціально-економічному розвитку адміністративно-територіальних одиниць, який відбуватиметься лише за розширення прав місцевого самоврядування та надання всім громадянам України належних адміністративних, соціальних, культурних та інших послуг.

З уваги на викладене, пропонуємо такі засади побудови і функціонування територіального устрою:

- єдність і цілісність території України;
- демократична децентралізація державної влади та розширення прав місцевого самоврядування;
- збалансованість соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальних одиниць, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій;
- доступність органів публічної влади для громадян;
- створення умов для ефективного соціально-економічного розвитку територій їх постійними жителями;
- забезпечення органами публічної влади гарантованих, у відповідних законах, соціальних стандартів для кожного громадянина незалежно від місця його проживання.

Для правового забезпечення й реалізації цих засад необхідно прийняти Закон «Про територіальний устрій України».

1. Конституція України: Основний закон від 28 черв. 1996 р. № 254к // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

2. Борденюк В. Децентралізація державної влади і місцеве самоврядування: поняття, суть та форми (види) / В. Борденюк // Право України. – 2005. – № 1. – С. 21–25.

3. Вовк Ю. Ідея федералізму в Україні в контексті посилення впливу регіонів / Ю. Вовк // Право України. – 2004. – № 10. – С. 19–21.

4. Тимошенко В. Федералізація України / В. Тимошенко // Львівська газета. – 2014. – 25 лютого. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gazeta.lviv.ua/blog/3572>

5. Адміністративно-територіальний устрій України: проблемні питання та можливі шляхи їх вирішення / С. О. Сивоконь, В. А. Яцюк та ін.; за заг. ред. В. Г. Яцюби. – К.: Секретаріат КМУ, 2003. – 322 с.

6. Прієшкіна О. Децентралізація державної влади та розширення прав місцевого самоврядування: проблеми і перспективи / О. Прієшкіна // Право України. – 2006. – № 11. – С. 86–89.

7. Рішення Конституційного Суду України (справа про адміністративно-територіальний устрій № 1-39/2001) від 13 липня 2001 р. № 11-рп/2001. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9400>

8. Про територіальний устрій України: проект закону від 14 квітня 2005 р. // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 75. – С. 10–13.

9. Про внесення змін до Конституції України: проект закону від 31 березня 2009 р. № 4290 / ініціатор В. А. Ющенко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=34882

10. Про територіальний устрій України: проект закону від 10 березня 2009 р. № 4182 / ініціатор А. С. Грищенко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=34704

11. Про територіальний устрій: проект закону / Інститут громадянського суспільства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.csi.org.ua=91>

12. Про адміністративно територіальний устрій: проект закону від 08 жовтня 2013 р. № 3373. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=48586

13. Про стимулювання розвитку регіонів: Закон України від 08 вересня 2005 р. № 2850-4 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 40. – Ст. 2529.

14. Про Концепцію державної регіональної політики: Указ Президента України від 25 травня 2001 р. № 341/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 22. – Ст. 20.

15. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року від 21 липня 2006 р. № 1001 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 30. – Ст. 36.

16. Концепція державної регіональної політики: проект // КРІЦ «Ділова ініціатива». – 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.bizvolnet.org.ua

17. Про основні засади державної регіональної політики: проект закону // Інститут громадянського суспільства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.csi.org.ua/?p=1898>

18. Концепція державної регіональної політики, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України 2 липня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minregionbud.gov.ua/index.php?id=895>

19. Регіональна політика: правове регулювання. Світовий та український досвід / за заг. ред. Р. Ткачука. – К.: Леста, 2011. – 327 с.

20. Хербст К. Агенції регіонального розвитку в Польщі / К. Хербст // Проблеми малих міст України: розвиток самоврядування і реформування місцевого господарства в контексті національних традицій і світового досвіду: матер. міжн. наук.-практ. конф. (Золочів–Львів, 27–28 травня 2000 р.). – Львів: Державність, 2000. – С. 33–40.

21. Орзіх М. Інноваційна реконструкція адміністративно-територіального устрою України / М. Орзіх // Право України. – 2005. – № 7. – С. 11–15.

22. Журавський В. Щодо реформування адміністративно-територіального устрою України / В. Журавський // Право України. – 2005. – № 8. – С. 16–18.

Павлович-Сенета Я. П. Правовое регулирование основ территориального устройства как предпосылка для осуществления территориальной реформы

Проанализированы принципы территориального устройства Украины, а также указаны учеными и государственными деятелями предложения по их усовершенствованию в связи с необходимостью проведения территориальной реформы в Украине. Проведено сравнение взглядов современных ученых и проектов нормативно-правовых актов, в составе которых новые подходы к перечню и определению содержания принципов территориального устройства Украины. Предложено усовершенствование правового регулирования основ территориального устройства как основ для его дальнейшего построения и развития.

Ключевые слова: административно-территориальная единица, принципы, власть, местное самоуправление, регион, территориальная реформа, территориальное устройство.

Pavlovych-Seneta Y. P. Rights principles of territorial organization as a prerequisite for the implementation of territorial reform

This article analyzes the existing principles of the territorial structure of Ukraine, as well as scholars and statesmen offered suggestions for their improvement in communication connection with the need for territorial reform in Ukraine. In particular, the research foundations such as the unity and integrity of the national territory, the combination of centralization and decentralization in the

exercise of state power, balanced socio-economic development. A comparison of the views of modern scholars and draft legal acts that offer new approaches to determining the content of the list and the principles of territorial structure of Ukraine. Improvements regulation principles territorial system as the basis for its further construction and development. Great value for territorial reform in Ukraine has a legal definition of the principles of territorial division as the fundamental principles of its construction and operation. These principles are designed to ensure a stable and efficient development of all administrative units and is both a goal, which aims to realize the state sharing the territory of the state into components for the purpose of local government in them.

The purpose of the article the principles of legal regulation of the territorial system, and propose improvements of their contents for possible further implementation of Ukraine's territorial reform. The principles of territorial division as the basic ideas of its operation, the purpose of which is to promote the comprehensive development of territorial units shall be provided by the state and implemented in close relationship as they are complementary each other.

Key words: *administrative unit, foundations, government, local government, region, territorial reform territorial system.*

Стаття надійшла 05 березня 2014 р.

УДК 342.922

В. В. Серета

АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ СУБ'ЄКТІВ, НА ЯКИХ ПОШИРЮЄТЬСЯ ДІЯ ДИСЦИПЛІНАРНИХ СТАТУТІВ АБО СПЕЦІАЛЬНИХ ПОЛОЖЕНЬ ПРО ДИСЦИПЛІНУ

Розглянуто види адміністративної відповідальності, що призначаються спеціальним суб'єктам за адміністративні правопорушення на загальних підставах. До таких видів відповідальності належать: попередження; штраф; оплатне вилучення предмета, який став знаряддям учинення або об'єктом правопорушення; конфіскацію предмета, який став знаряддям учинення або об'єктом правопорушення чи грошей, отриманих унаслідок вчинення адміністративного правопорушення; позбавлення спеціального права, наданого громадянину.

Ключові слова: *адміністративна відповідальність, адміністративне правопорушення, попередження, штраф, вилучення, конфіскація, позбавлення спеціального права.*

Постановка проблеми. Аналіз положень Кодексу України про адміністративні правопорушення дає підстави вважати, що адміністративна відповідальність військовослужбовців настає, як правило, за правопорушення, які не пов'язані з виконанням службових обов'язків. Тому, на відміну від дисциплінарної відповідальності, застосування до цих спеціальних суб'єктів адміністративних стягнень має позаслужбовий порядок. Питання про притягнення військовослужбовців вирішують не безпосередні начальники, а уповноважені державою органи та посадові особи. Вони виявляють правопорушення, з'ясовують характер, обставини правопорушення та приймають відповідне рішення. Якщо є необхідність, застосовують адміністративне стягнення та забезпечують його виконання.

Стан дослідження відтворений у контексті викладу основних положень, що допомогло максимально повно розкрити обрану **мету** – продемонструвати і проаналізувати види адміністративної відповідальності, що призначаються спеціальним суб'єктам за адміністративні правопорушення на загальних підставах.

Виклад основних положень. Для військовослужбовців та осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів, чинне адміністративне законодавство передбачає застосування таких адміністративних стягнень, як попередження, штраф, оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення чи грошей, отриманих внаслідок вчинення адміністративного правопорушення, позбавлення спеціального права, наданого громадянину.

До зазначених суб'єктів за вчинене адміністративне правопорушення не застосовуються громадські роботи, виправні роботи і адміністративний арешт.

Така обмеженість адміністративної відповідальності для військовослужбовців та осіб, на яких розповсюджується дія дисциплінарних статутів, пояснюється безпосередньо тим, що збройні сили та інші передбачені законодавством збройні формування є специфічними утвореннями (організаціями), в яких службові відносини регулюються на основі принципів централізації, єдиноначальства й військової дисципліни в управлінні військами. Тому держава обмежила юрисдикцію цивільних органів влади й управління у сфері притягнення військовослужбовців до адміністративної відповідальності.

Варто зауважити, що специфічні особливості правового статусу військовослужбовців та осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів, не впливають на кваліфікацію діянь, проте матимуть значення для вирішення питань про призначення стягнення та реалізацію адміністративної відповідальності.

Найбільш легким серед видів адміністративних стягнень є попередження (ст. 26 КУпАП), воно не обмежує майнові та інші права правопорушника, а має лише виховний вплив.

З огляду на це, слід погодитися з думкою більшості авторів, які вважають, що попередження має застосовуватися за вчинення незначних правопорушень до осіб, які вперше вчинили порушення, позитивно характеризуються за місцем праці й у побуті. Хоча такі критерії для застосування попередження в адміністративному законодавстві не встановлені, вважаємо, що вони можуть і повинні застосовуватися на практиці [1; 2; 3; 4; 5]. Під час визначення суті попередження як заходу адміністративного стягнення більшість авторів одностайні у тому, що воно полягає в офіційному, від імені держави, осуді протиправного діяння органом адміністративної юрисдикції і в попередженні правопорушника про недопустимість таких дій надалі [6, с. 19; 7, с. 19].

Попередження як вид адміністративного стягнення, тобто як захід відповідальності, потрібно відрізнити від такого заходу адміністративного примусу, як попередження про припинення протиправної поведінки. Відповідно до п. 1 ст. 11 Закону України «Про міліцію» для виконання покладених на міліцію обов'язків їй надається право вимагати від громадян і службових осіб, які порушують громадський порядок, припинення правопорушень та дій, що перешкоджають здійсненню повноважень міліції, виносити на місці усне попередження особам, які допустили малозначні адміністративні порушення, а в разі невиконання зазначених вимог – застосовувати передбачені законом заходи примусу [8]. Як вказує І. П. Голосніченко, «особа, якій винесено усне попередження, не вважається такою, яка була піддана адміністративному стягненню» [9, с. 54]. Д. М. Бахрах пропонує для уникнення плутанини у розмежуванні різних видів попереджень, називати захід адміністративного припинення не попередженням, а застереженням [10, с. 72].

Розмежування попередження також проводиться з усним зауваженням. Такий захід на відміну від попередження не може розглядатися як міра адміністративної відповідальності і має на меті лише попереджувально-виховний вплив. Як запевняє Л. В. Коваль, усне заува-

ження є юридичним фактом, який звільняє порушника від адміністративної відповідальності [11, с. 59]. Натомість попередження як захід адміністративного стягнення на відміну від усного зауваження має виноситися в письмовій формі. Така вимога встановлена у ст. 26 КУпАП. Фактично, з огляду на вимоги закону, таке оформлення має бути відображене у постанові про накладання такого адміністративного стягнення, як попередження.

Але, крім того, згідно зі ст. 26 і ч. 3 ст. 306 КУпАП у передбачених законом випадках попередження може оформлятися іншими способами.

Попередження передбачене як основне стягнення. А це означає, що до нього, як і до будь-якого іншого основного стягнення, може бути приєднане передбачене законодавством про адміністративні правопорушення додаткове адміністративне стягнення.

Ще одним видом адміністративного стягнення є штраф. Це одне з найбільш поширених адміністративних стягнень. Його застосування передбачено за більшість адміністративних правопорушень, у разі вчинення яких військовослужбовці можуть нести адміністративну відповідальність на загальних підставах. Штраф в адміністративно-правовій літературі достатньо досліджений. Він визначається як грошове стягнення, що накладається на громадян і посадових осіб за адміністративні правопорушення у випадках і розмірі, встановлених КУпАП та іншими законами України (ст. 27 КУпАП).

Грошовий характер штрафу полягає в тому, що, застосовуючи це стягнення, певний орган чи посадова особа зобов'язує правопорушника сплатити певну грошову суму. Але якщо раніше ця сума встановлювалася в певних грошових одиницях, то відповідно до Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення адміністративної відповідальності у вигляді штрафу» майже всі штрафні санкції, передбачені в КУпАП «прив'язані» до розміру неоподаткованого мінімуму доходів громадян [12].

Що стосується розміру штрафу, то його граничні межі адміністративним законодавством України не встановлені. У законодавчій галузі це призводить до певного хаосу в застосуванні цього заходу стягнення. Як правильно вказує Є. В. Додін «усталеною є тенденція законодавця до збільшення розміру штрафних санкцій, що застосовуються до особи, яка скоїла адміністративне правопорушення» [13, с. 73].

Значні грошові стягнення передбачені за вчинення корупційних діянь та інших правопорушень, пов'язаних з корупцією. З такими розмі-

рами штрафів не може порівнятися практично жодна із санкцій статей Особливої частини КУпАП, які можуть бути застосовані до військовослужбовців та осіб, на яких розповсюджується дія дисциплінарних статутів. Виняток становить лише ст. 130 КУпАП, яка передбачає відповідальність за керування транспортними засобами в стані сп'яніння і в частині першій встановлює штраф розміром від п'ятнадцяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а в частині другій за повторне вчинення упродовж року тотожного правопорушення – штраф розміром від двадцяти до сорока неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Найменший штраф, який може бути накладений на військовослужбовців, осіб, на яких розповсюджується дія дисциплінарних статутів, передбачено у ч. 1 ст. 127 КУпАП і становить він 0,1 неоподаткованого мінімуму доходів громадян.

Адміністративні штрафи можуть встановлюватися у порівняно встановленому розмірі (за наявності верхньої межі), з визначенням верхнього і нижнього рівнів або у твердому розмірі. Більшість санкцій нині чинного КУпАП передбачає штрафи другого виду. Таким чином, створюються умови для накладання стягнень, зважаючи на ступінь тяжкості вчиненого правопорушення, особу, майнове становище правопорушника.

Крім того, на відмінність у розмірах стягнень впливають вид суб'єктів правопорушення (громадяни, посадові особи тощо), а також службове становище суб'єкта, який накладає штраф, або вид органу адміністративної юрисдикції.

Адміністративний штраф, крім державного осуду поведінки правопорушника, тягне для нього певні майнові обмеження в грошовому вираженні. Отже, штраф є більш репресивною санкцією, ніж попередження, і повинен застосовуватися за більш серйозні правопорушення. Але, як вказує І. І. Веремеснюк, «ефективність штрафу значно знижується в результаті короткочасного, разового його застосування до правопорушника» [14, с. 88]. Тому штраф було б доцільно поєднувати з певними додатковими стягненнями. І така можливість існує, оскільки цей захід адміністративного стягнення передбачено як основний.

Ще одним адміністративним стягненням, яке впливає на майнові права громадян, є оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення. Згідно зі ст. 28 КУпАП, це стягнення полягає у примусовому вилученні певного предмета (знаряддя або безпосереднього об'єкта правопорушен-

ня) за рішенням суду і подальшій реалізації з передачею вилученої суми колишньому власникові з відрахуванням витрат щодо реалізації вилученого предмета.

Застосування цього виду адміністративних стягнень до військово-службовців та осіб, на яких розповсюджується дія дисциплінарних статутів, передбачено за керування транспортними засобами в стані сп'яніння, ухилення від проходження відповідно до встановленого порядку огляду на стан сп'яніння, вчинених повторно упродовж року (ч. 2 ст. 130 КУпАП), а також за повторне керування упродовж року транспортними засобами, незареєстрованими (перереєстрованими) у встановленому порядку, з підробленим номерним знаком, без номерного знаку або з номерним знаком, що не належить цьому засобу, а так само з умисно прихованим знаком (ч. 5 ст. 121 КУпАП). Оплатно вилучається в цих випадках транспортний засіб.

Чинне адміністративне законодавство України оплатне вилучення предмета передбачає як основне і додаткове стягнення одночасно. Однак І. І. Веремесенко пропонує залишити це стягнення лише як додаткове, оскільки воно має чітко визначену спрямованість і абсолютно визначений характер [14, с. 10–11].

Подібним адміністративним стягненням є конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення. Конфіскація полягає у примусовій безоплатній передачі цього предмета, що перебуває в приватній власності порушника, у власність держави за рішенням суду.

Конфіскація вважається більш суворим стягненням, ніж оплатне вилучення, оскільки останнє має оплатний характер. Водночас, як і оплатне вилучення, спрямованість конфіскації має не загальний, а чітко визначений характер. З одного боку, у законодавстві встановлено перелік адміністративних правопорушень, за які застосовується конфіскація, з іншого – в кожному окремому випадку можуть відчуватися лише певні предмети і речі, що є знаряддям, за допомогою і з використанням яких вчинене адміністративне правопорушення, або результатом правопорушення. У зв'язку з цим обмеження майнових прав винної особи у разі конфіскації відбувається через індивідуально визначені предмети.

Для ілюстрації цих теоретичних положень як найкращим є приклад конфіскації, передбаченої у ст. 85 КУпАП. Згідно з цією статтею, за порушення правил полювання, рибальства, здійснення інших видів спеціального використання об'єктів тваринного світу передбачається адмі-

ністративна відповідальність у вигляді застосування штрафу як основного стягнення і конфіскації рушниць та інших знарядь і засобів вчинення правопорушення, які є особистою власністю порушника, а також незаконно добутих об'єктів тваринного світу як додаткового стягнення.

Відповідно до ч. 1 ст. 29 КУпАП конфіскований може бути лише предмет, який є приватною власністю порушника. Слід погодитися з Д. М. Бахрахом, що конфіскувати річ, яка не належить правопорушнику, – означає покарати власника майна, який не вчиняв правопорушення і не притягується до адміністративної відповідальності [10, с. 73]. Конфіскація за такої умови, передбаченої в законодавстві, зводить нанівець бажаний правопорушником і досягнутий ним в результаті вчинення правопорушення результат. Однак конфіскація, як і оплатне вилучення, має певний попереджувальний ефект і не тільки як покарання, оскільки перешкоджає вчиненню цього ж правопорушення надалі через вилучення знарядь правопорушення.

І. І. Веремеєнко зауважує: «...особливості конфіскації дозволяють зробити висновок про виключення будь-якої альтернативи при встановленні цієї адміністративно-правової санкції, про неможливість заміни її іншою адміністративно-правовою санкцією. В іншому випадку ефективність боротьби з адміністративними правопорушеннями може знизитися» [14, с. 91]. Ефективність конфіскації забезпечується також і тим, що обмежуються досить важливі гарантії громадян.

Відповідно до цього у ч. 6 ст. 41 Конституції України встановлено, що конфіскація майна може бути застосована лише за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом. Таким чином, повноваження щодо застосування конфіскації мають суди, органи, які на професійному рівні здійснюють розгляд адміністративних справ, що повинні забезпечити дотримання права власності особи.

Особливе місце в системі адміністративних стягнень посідає позбавлення спеціального права, наданого певному громадянину. Позбавлення наданого громадянину права полювання застосовується на строк до трьох років за грубе або систематичне порушення порядку користування цим правом. Позбавлення наданого громадянину права керування транспортними засобами застосовується на строк до трьох років за грубе або повторне порушення порядку користування цим правом або на строк до десяти років за систематичне порушення порядку користування цим правом (ст. 30 КУпАП).

Аналізуючи чинне адміністративне законодавство, зауважимо, що позбавлення окремих прав як адміністративне стягнення, яке мо-

же бути застосоване до військовослужбовця, та особи, на яку розповсюджується дія дисциплінарного статуту, встановлене за адміністративні правопорушення, пов'язані з неправильним використанням джерел підвищеної небезпеки і різноманітних громадських фондів. У статті 30 КУпАП визначено два види позбавлення спеціальних прав: права керування транспортними засобами і права полювання.

Застосування вказаної санкції пов'язане з обмеженням правової сфери винної особи, з позбавленням її на час визначеного суб'єктивного права. Позбавити можна лише такого права, яке надане компетентним органом, на підставі індивідуального юридичного акта. На це вказує і законодавство про адміністративні правопорушення, яке вживає словосполучення «спеціальні права», а не будь-які права, стосовно їх позбавлення. Очевидно, що конституційні права тут ні до чого.

Позбавлення спеціального права в якості адміністративного стягнення виконує функцію покарання і водночас попередження вчинення нових адміністративних правопорушень. Ці два моменти досить вдало поєднуються в розглядуваному стягненні, а використання такої санкції двояко сприяє охороні правопорядку. З одного боку, як і будь-яка юридична санкція, позбавлення прав має виховне значення, виконує завдання загальної і окремої превенції. З іншого – позбавлення окремих прав попереджує більш серйозні порушення, оскільки особа, позбавлена окремих прав, втрачає можливість вчиняти такі правопорушення.

Позбавлення спеціальних прав для військовослужбовців та осіб, на яких розповсюджується дія дисциплінарних статутів, передбачене за вчинення ними грубого порушення правил полювання (полювання без належного на те дозволу, в заборонених місцях, у заборонений час, забороненими знаряддями або способами), за порушення більшості правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, вчинених за обтяжуючих обставин.

Позбавлення спеціального права може бути застосоване окремо або в поєднанні з конфіскацією чи оплатним вилученням.

Треба зауважити, що Кодекс України про адміністративні правопорушення визначає обставини, що виключають застосування до військовослужбовців та осіб, на яких розповсюджується дія дисциплінарних статутів, адміністративної відповідальності. Інститути необхідної оборони, крайньої необхідності і затримання порушника мають стимулювальне значення у сфері адміністративно-правового регулювання, за їх допомогою «активізується участь громадян у попередженні адміністративної делікатності» [12, с. 241]. «Громадський порядок

охороняється перш за все громадянами», оскільки «державна не в змозі забезпечити будь-який громадський об'єкт (вулицю, провулок, під'їзд будинку) нарядом міліції» [16, с. 101].

Військовослужбовці та особи, на яких розповсюджується дія дисциплінарних статутів, разом з іншими громадянами, також користуються цими обставинами. Адміністративне законодавство України не передбачає винятків для військовослужбовців, та осіб, на яких розповсюджується дія дисциплінарних статутів, стосовно обставин, що виключають адміністративну відповідальність. Стаття 17 КУпАП встановлює, що особа, яка діяла в стані крайньої необхідності, необхідної оборони або яка була в стані неосудності, не підлягає адміністративній відповідальності. Також ці обставини вирізняються з-поміж тих, що виключають провадження у справі про адміністративні правопорушення. У статті 247 КУпАП встановлено, що провадження у справі про адміністративне правопорушення не може бути розпочато, а розпочате підлягає закриттю у разі вчинення дії особою в стані крайньої необхідності або необхідної оборони, а також у стані неосудності особи.

Як і для більшості громадян, відмова військовослужбовця від дій у стані крайньої необхідності або необхідної оборони не призводить до правових наслідків. Однак щодо цієї категорії осіб є суттєва особливість, яка фактично означає виняток із загального правила.

Згідно зі ст. 17 Конституції України, оборону країни, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності здійснюють Збройні сили України, а забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України – відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються основним законом. Відповідно на військовослужбовців та осіб, на яких розповсюджується дія дисциплінарних статутів, покладаються найважливіші функції держави. Термін «найважливіші функції» не вигаданий і вживається законодавцем в тій же ст. 17 Конституції України.

Отже, специфіка не тільки соціального, а й правового становища військовослужбовців під час здійснення ними своєї службової діяльності суттєва і має державне значення. А тому, коли на військовослужбовців покладено обов'язок через їхнє службове становище, виконувати суспільні функції або на інших підставах охороняти від суспільно небезпечних та інших посягань державні, громадські або особисті інтереси (бойове чергування, патрулювання, вартова служба тощо) – необхідна оборона і крайня необхідність буде не тільки певною гарантією, правом, а й юридичним обов'язком.

«Умови правомірності необхідної оборони, крайньої необхідності для цих осіб такі ж, як і для всіх інших громадян, але відмова їх від зазначених дій буде розглядатися як службове або інше порушення, а в окремих випадках – як злочин» [17, с. 246].

Дисциплінарні статuti, якими визначається спеціалізація правового статусу цих суб'єктів, встановлюють: «обов'язок командирів чергових сил і засобів докладно знати обстановку, діяти сміливо й рішуче, брати на себе відповідальність за прийняті рішення, забезпечувати виконання бойового завдання»; «обов'язок органів та підрозділів цивільного захисту захищати життя, здоров'я, права та власність громадян, територію, інтереси суспільства і держави у разі виникнення надзвичайних ситуацій... Начальник даного органу та підрозділу несе відповідальність за відданий (виданий) наказ чи розпорядження, його відповідність законодавству, за зловживання владою або службовим становищем, перевищення влади або службових повноважень та службову недбалість під час віддання (видання) наказу чи розпорядження, а також за невжиття заходів для забезпечення його виконання»; «обов'язок рядового та начальницького складу ОВС є захист і охорона від протиправних посягань на життя, здоров'я, права та свободи громадян, власність, довкілля, інтереси суспільства і держави» [18].

В той же час ст. 18 і 19 КУпАП визначають умови правомірності дій особи в стані крайньої необхідності і необхідної оборони. Водночас теоретики права доводять неможливість процесуального доведення необхідної оборони. Наприклад, М. С. Студенікіна вказує, що випадки необхідної оборони щодо поведінки, яка відповідає ознакам адміністративного правопорушення, трапляються не дуже часто, але все-таки вони можуть бути [19, с. 26]. Відповідно до зазначеного С. С. Сливка зауважує, що кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади [20, с. 46].

Ще однією обставиною, що виключає застосування адміністративної відповідальності, є стан неосудності особи, яка вчиняє певні протиправні проступки (ст. 17 КУпАП). Згідно зі ст. 20 КУпАП не підлягає адміністративній відповідальності особа, яка під час вчинення протиправної дії чи бездіяльності була в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії або керувати ними внаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, слабумства чи іншого хворобливого стану. На думку С. М. Тараненка, «в адміністративно-правовій літературі майже не приділено уваги ви-

вченню статті 20 КУпАП України, при визначенні якої застосовуються ті ж критерії, які передбачені при вчиненні злочину» [21, с. 88].

Відтак, Л. В. Коваль передбачає для стану неосудності два психологічні (у кримінальному праві – юридичні) критерії: а) нездатність усвідомлювати властивості і значення вчинюваного діяння; б) нездатність керувати своїми вчинками; а також патологічний (медичний) критерій: душевна хвороба або душевний розлад [11, с. 43, 47]. Для визнання особи неосудною потрібно хоча б часткове поєднання психологічного (юридичного) і патологічного (медичного) критеріїв.

З цього приводу необхідно наголосити, що випадки, коли особа усвідомлює свої дії, але не може керувати ними (клептоманія, піроманія, морфійне голодування), простежуються не часто. Спричинити стан неосудності може хронічна душевна хвороба, тимчасовий розлад душевної діяльності, слабоумство чи інший хворобливий стан. Стосовно такої категорії суб'єктів, як військовослужбовці та особи, на яких розповсюджується дія дисциплінарних статутів, можливість виникнення стану неосудності під час вчинення ними адміністративних правопорушень мінімізована.

Згідно з Положенням про військово-лікарську експертизу у Збройних силах України, затвердженим Наказом Міністра оборони України від 14 серпня 2008 р. № 402, військовослужбовці з відповідними розладами психіки і поведінки та хворобами нервової системи повинні визнаватися не придатними до військової служби.

Треба також зауважити, коли особа вчинила адміністративне правопорушення в стані осудності, але під час провадження у справі захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними, то адміністративне законодавство такі випадки не урегулює. Лише на теоретичному рівні вказується, якщо особа вчинила адміністративний проступок, але під час провадження у справі захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії і керувати ними, то в цьому разі обов'язково має бути проведена психіатрична експертиза, за висновком якої повинно бути вирішене питання про застосування примусових заходів медичного характеру і якщо не закінчився термін давності – питання про притягнення особи до адміністративної відповідальності [22, с. 24].

На сьогодні чинне адміністративне законодавство України не передбачає інших обставин, окрім крайньої необхідності, необхідної оборони і неосудності, що унеможливили б адміністративну відпо-

відальність. Однак деякі фахівці з адміністративного права пропонують розширити перелік таких обставин.

Наприклад, С. Д. Князев пропонує доповнити перелік обставин, що виключають адміністративну відповідальність, такою обставиною, як затримання злочинця. Він переконаний, що «пряме закріплення цієї обставини в діючому законодавстві... великою мірою відповідає потребам забезпечення законності в правозастосовній діяльності» [23, с. 98]. Урегулювання цього питання надзвичайно актуальне для виконання обов'язків вартового на посту, у разі затримання порушника. З цього приводу В. М. Туманов зазначає, що в КУпАП серед обставин, які виключають адміністративну відповідальність, необхідно закріпити ризик [24, с. 19–20]. Деякі науковці пропонують до переліку цих обставин додати «виконання протиправного наказу» [25]. З цього приводу І. С. Климов і В. О. Белоконов зазначають, що питання про застосування юридичної відповідальності за виконання підлеглим незаконного наказу може порушуватися в таких випадках: виконання наказу підлеглим, поінформованим про протиправний характер цього наказу; виконання незаконного (злочинного) наказу особою, що сумнівається в його правомірності; виконання явно неправомірного наказу, але такого, що не має ознак злочину; виконання явно злочинного наказу [26, с. 3]. На нашу думку, необхідно виконання наказу, який навіть і є неправомірним, розглядати також як обставину, що виключає адміністративну відповідальність.

З цього приводу необхідно доповнити КУпАП ст. 191 «Виконання протиправного наказу, що підпадає під ознаки адміністративного проступку». Відповідно «військовослужбовці та особи, на яких розповсюджується дія дисциплінарних статутів, не підлягають адміністративній відповідальності у випадку вчинення діяння, що підпадає під ознаки адміністративного правопорушення на виконання наказу».

Висновки. Отже, підводячи підсумок необхідно зауважити, що на сьогодні представляється вельми актуальним запровадження комплексної реформи юридичної відповідальності військовослужбовців та осіб, на яких розповсюджується дія дисциплінарних статутів, якою б було охоплено зміст та види відповідальності спеціальних суб'єктів; їх правовий статус. Це, своєю чергою, дозволить сформулювати концептуальну основу юридичної відповідальності військовослужбовців та осіб, на яких розповсюджується дія дисциплінарних статутів, засновану на аналізі сучасного стану механізму юридичної відповідальності з урахуванням міжнародного досвіду притягнення зазначених суб'єктів до юриди-

чної відповідальності та визначити напрями розвитку сучасного адміністративного законодавства про юридичну відповідальність спеціальних суб'єктів. Обґрунтування та наповнення конкретним змістом такої концепції дозволить переглянути правові основи адміністративної відповідальності військовослужбовців та осіб, на яких розповсюджується дія дисциплінарних статутів, сформувані обґрунтовані пропозиції з удосконалення інституту адміністративної відповідальності зазначених суб'єктів, порядку притягнення їх до відповідальності та удосконалити заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні проступки, які скоєні військовослужбовцями та особами, на яких розповсюджується дія дисциплінарних статутів.

1. Филатов И. Т. Спорный вопрос дисциплинарной и административной ответственности / И. Т. Филатов, Н. В. Плюхин // Советское государство и право. – 1971. – № 10. – 132–135.

2. Самощенко М. С. Ответственность по советскому законодательству / М. С. Самощенко, М. С. Фарукшин. – М.: Юрид. лит., 1971. – 240 с.

3. Рябов Ю. С. Административно-предупредительные меры (Теоретические вопросы) / Ю. С. Рябов. – Пермь: Кн. изд-во, 1974. – 82 с.

4. Лунёв А. Е. Административная ответственность за правонарушения / А. Е. Лунёв. – М.: Госюриздат, 1961. – 187 с.

5. Куян І. Адміністративна відповідальність як інструмент правової держави / І. Куян // Право України. – 1988. – № 5. – С. 66–68.

6. Анджієвський В. С. Нове законодавство про адміністративні правопорушення / В. С. Анджієвський, І. А. Тимченко. – К.: Політвидав України, 1987. – 107 с.

7. Рябов Ю. С. Административная ответственность граждан и должностных лиц / Ю. С. Рябов. – Пермь: Кн. изд-во, 1984. – 114 с.

8. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

9. Голосніченко І. П. Попередження корисливих проступків засобами адміністративного права / І. П. Голосніченко. – К.: Вища школа, 1991. – 207 с.

10. Бахрах Д. Н. Административное право: учебник / Д. Н. Бахрах. – М.: Изд-во БЕК, 1997. – 350 с.

11. Коваль Л. В. Адміністративне право України / Л. В. Коваль. – К.: Основи, 1994. – 154 с.

12. Про внесення змін і доповнень до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення адміністративної відповідальності у вигляді штрафу: Закон України від 7 лютого 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 14. – Ст. 114.

13. Додин Е. В. Административная ответственность в свете Конституции Украины / Е. В. Додин // Юридический вестник. – 1997. – № 3 – С. 70–74.

14. Веремеенко И. И. Административно-правовые санкции / И. И. Веремеенко. – М.: Юрид. лит., 1975. – 192 с.

15. Остапенко О. І. Адміністративна деліктологія: соціально-правовий феномен і проблеми розвитку / О. І. Остапенко. – Львів: Львівський інститут внутрішніх справ при Українській академії внутрішніх справ, 1995. – 312 с.

16. Бельский К. С. Феноменология административного права / К. С. Бельский. – Смоленск, 1995. – 144 с.

17. Юридический энциклопедический словарь / гл. ред. А. Я. Сухарев. – М.: Сов. энцикл., 1987. – 2-е изд., доп. – 527 с.

18. Про Дисциплінарний статут служби цивільного захисту // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 29. – Ст. 398.

19. Студеникина М. С. Что такое административная ответственность? / М. С. Студеникина. – М.: Сов. Россия, 1990. – 105 с.

20. Сливка С. С. Самозахист населення: моральний аспект / С. С. Сливка. – Львів: Каменяр, 1996. – 144 с.

21. Тараненко С. Щодо поняття неосудності в адміністративному праві / С. Тараненко // Право України. – 1998. – № 6. – С. 88–89.

22. Лазарев Б. Административная ответственность / Б. Лазарев. – М.: Моск. рабочий, 1985. – 77 с.

23. Князев С. Д. Обстоятельства, исключающие административную ответственность / С. Д. Князев // Правоведение. – 1990. – № 6. – С. 97–99.

24. Туманов В. М. Административная ответственность предпринимателя: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Административное право и процесс; финансовое право; информационное право» / В. М. Туманов. – Одесса, 1993. – 20 с.

25. Білоусов Ю. В. До питання про способи захисту прав військовослужбовців від неправомірного наказу / Ю. В. Білоусов // Адвокат. – 1998. – № 4. – С. 23–25.

26. Климов І. В яких випадках наказ командира вважається незаконним? / І. Климов, В. Белоконов // Народна армія. – 1997. – 24 верес.

Середа В. В. Административная ответственность за административные правонарушения специальных субъектов, на которых распространяется действие дисциплинарных уставов или специальных положений о дисциплине

Рассматриваются виды административной ответственности, назначаемые специальным субъектам за административные правонарушения на общих основаниях. Автор относит к таким видам ответственности: предупреждение; штраф; возмездное изъятие предмета, явившегося орудием совершения или объектом правонарушения; конфискации предмета, явившегося орудием совершения или объектом правонарушения или денег, полученных в результате совершения административного правонарушения; лишение специального права, предоставленного гражданину.

Ключевые слова: административная ответственность, административное правонарушение, предупреждение, штраф, изъятие, конфискация, лишение специального права.

Sereda V. V. Administrative liability for administrative offenses of special subjects folling under the action of the disciplinary statutes or the discipline special regulations

The article considers types of administrative liability, which is imposed to special subjects (military men and other persons who are subject to the disciplinary statutes) for administrative violations on general grounds. From the author's point of view such types of liability are as following: warning; fine; compensated seizure of an item, which appeared to be the instrument or the direct object of an administrative offense; confiscation of an item which appeared to be the instrument or the direct object of administrative offense or money received as a result of committing an administrative offense; deprivation of a special right granted to the citizen.

Based on the analysis the author upholds the introduction of a comprehensive reform of the legal responsibility of the military and those who are subject to disciplinary statutes, which should cover the contents and types of liability of special subjects; their legal status. This will allow to form the conceptual basis of legal liability of military men and persons who are subject to disciplinary regulations, based on an analysis of the current state of the mechanism of legal liability, taking into account international experience in attracting indicated subjects to legal liability and determine the direction of development of modern administrative legislation on the legal liability of special objects. Reasoning and fulfillment with the specific content of such a concept will allow to revise the legal basis of the administrative liability of the military and those who are subject to disciplinary statutes, to form a grounded proposals on improving the institution of administrative liability of the specified subjects, the order of bringing them to justice and improve measures to ensure proceedings on administrative offenses cases, committed by the military and persons who are subject to action of the disciplinary statutes.

Key words: *administrative liability, administrative offences, warning, fine, seizure, confiscation, deprivation of a special right.*

Стаття надійшла 05 травня 2014 р.

УДК 351.741

В. О. Скорик

**ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
ІЗ ГРОМАДСЬКИМИ ФОРМУВАННЯМИ
В ОХОРОНІ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ**

Розглянуто головні напрями взаємодії громадян з органами внутрішніх справ. Надано характеристику історичним передумовам формування громадських об'єднань, а також запропоновано їх основні форми. Зазначено, що громадські формування з охорони громадського порядку є надійним помічником

органів внутрішніх справ у попередженні і припиненні порушень прав і свобод громадян, і на сучасному етапі, коли зростає злочинність, його можна подолати тільки взаємодією міліції та громадських формувань.

Ключові слова: *громадська безпека; громадський порядок; органи внутрішніх справ; попередження; громадяни.*

Постановка проблеми. Одне з центральних місць у різноманітній та багатоплановій діяльності держави посідає виконання завдань із захисту прав і свобод людини, охорони прав та законних інтересів державних та недержавних організацій, боротьби зі злочинами та іншими правопорушеннями. Розвиток демократичних засад суспільства, налагодження і підтримка зв'язків міліції з місцевим населенням, що ґрунтуються на принципах довіри, взаєморозуміння і добропорядності, зважання на громадську думку – пріоритетні завдання реформування органів внутрішніх справ.

Актуальність налагодження такої взаємодії пов'язана з необхідністю залучення населення до охорони громадського порядку, майна та профілактики правопорушень, крім того, надає можливість визначити шляхи та засоби запобігання злочинності, розробити стратегію щодо покращення діяльності органів внутрішніх справ в цілому. Впровадження відповідних форм та методів взаємодії органів внутрішніх справ з населенням відбувається за допомогою спеціальних управлінських рішень, які передбачають питання організації тактично правильного та психологічно виваженого партнерства між ними. Від подібних управлінських рішень, що приймають органи внутрішніх справ, значно залежить активізація й удосконалення діяльності щодо боротьби з правопорушеннями, їх профілактика, охорона громадського порядку тощо.

Стан дослідження. Дослідженням цього питання займалися українські і зарубіжні вчені, а саме: С. Г. Братель, П. П. Гай-Нижник, С. Ф. Константінов, М. В. Лошицький, К. В. Мамай, О. Я. Черепенко, А. Дж. Бек, О. Н. Ярмиш та інші.

Метою статті є визначити та розкрити перелік форм взаємодії органів внутрішніх справ і громадськості.

Виклад основних положень. Органи внутрішніх справ, охороняючи громадський порядок в особливих умовах, до яких, безумовно, належать масові заворушення, використовують обов'язкову, передбачену законодавством участь інших міністерств і відомств, а також громадських формувань правоохоронної спрямованості. Комплексний підхід та єдність дій усіх учасників боротьби з масовими заворушен-

нями є основним для ефективного вирішення завдань протидії такому злочину [1, с. 384].

Спеціальному розробленню підлягає узгодження дій за часом, місцем і способами усіх підрозділів, що здійснюють усебічне забезпечення спеціальних операцій. Плани організації взаємодії ОВС з підрозділами інших силових структур у боротьбі з масовими заворушеннями відпрацьовуються у процесі проведення спільних навчань [2].

Зважаючи на вказане, можна зробити висновок, що питання організації взаємодії силових структур, правоохоронних органів, органів влади, громадських формувань під час проведення спеціальних операцій із ліквідації масових заворушень, потребують подальшого вдосконалення за такими напрямками:

- чітка централізація управління силами і засобами, особливо тимчасово доданими, шляхом підпорядкування єдиному органу управління на період підготовки і проведення заходів із ліквідації масових заворушень;

- удосконалення сумісного планування заходів усіх зацікавлених відомств, силових структур, населення під час надзвичайних ситуацій;

- удосконалення системи управління силами і засобами у процесі спільних навчань, тренувань, вивчення існуючого досвіду, розбору проведених раніше операцій із попередження і припинення групових порушень громадського порядку;

- пошуки шляхів удосконалення взаємодії з громадськими організаціями [3].

Питанню залучення громадян до охорони громадського порядку та профілактики правопорушень в останній час приділено значну увагу з боку місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. Практика показує, що їх діяльність є досить ефективною. Наприклад, у Київській області налічується близько 300 таких громадських формувань, членами яких є понад 6500 осіб. Серед кращих з них вирізняються «Гроза» (Обухівський район), «Щит плюс» (Києво-Святошинський район), «Ягуар» (м. Бориспіль), «Орлан» (м. Васильків), «Щит» (м. Ірпінь) та ін. [4, с. 110].

Вперше в Україні добровільні народні дружини були створені у грудні 1958 року за ініціативою гірників шахт 1–2 «Червоний Жовтень» і імені Карла Маркса м. Єнакієве та коксохіміків і машинобудівників м. Горлівки. За прикладом донбасівців народні дружини стали створювати у всій Україні.

За радянських часів у м. Києві існувало 12 районних штабів і понад 150 тисяч дружинників забезпечували громадський порядок на території столиці.

У 1990 році в Україні функціонувало 37 тисяч штабів ДНД, в яких перебувало півтора мільйона дружинників, 132 асоціації ДНД і 178 робітничих загонів сприяння міліції. За їх участю тоді було розкрито 80 тисяч злочинів і затримано 260 тисяч правопорушників.

Відновлення дружини в Україні почалося в грудні 1999 року після відповідного Указу Президента України «Про покращення діяльності органів внутрішніх справ і громадських формувань по охороні громадського порядку». 22 червня 2000 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону». На підставі цього закону 27 квітня 2001 року відбулася Київська міська конференція громадян, на якій було створено Київське міське громадське формування з охорони громадського порядку і державного кордону.

Сьогодні у структурі міського громадського формування є 10 районних штабів та 13 міських спеціалізованих загонів за відповідними напрямками діяльності. У структурних підрозділах міського формування – 150 штабів та понад 50 спеціалізованих загонів. Щоденно спільно з працівниками міліції у столиці перекривається понад 150 маршрутів та постів.

За кордоном практично в усіх підрозділах поліції давно функціонують спеціальні структурні формування, співробітники яких працюють лише серед населення.

Наприклад, в Японії низький рівень злочинності і найперше це пов'язано з умілим співробітництвом сил правопорядку з громадськістю. З усіма поліцейськими дільницями і префектурами функціонують відділення і об'єднання Асоціації із попередження злочинності. Членами Асоціації можуть бути всі громадяни, які бажають допомагати вартовим правопорядку у вільний від роботи час. Їх обов'язок – повідомляти поліцію про скоєні злочини і патрулювати на вулицях увечері або вночі у складі «загонів пильності». До цієї Асоціації належать не тільки окремі громадяни, а й об'єднання осіб однієї професії, які найчастіше стають жертвами злочинів. Це банківські працівники, касири, продавці й інші. Всі вони дуже активно працюють в асоціації і надають значні кошти і добровільні внески на її розвиток. Форпостами асоціації є так звані «пункти контакту», де постраждалі практично в будь-який час доби можуть отримати допомогу і необхідну консультацію.

Понад 20 років тому у Сполучених Штатах Америки почали створювати добровільні групи із боротьби зі злочинністю, які діють практично у всій країні. Використання мешканців-добровольців ефективно практикується в поліцейському управлінні міста Панама-Сіті (штат Флорида). Тут після відповідних перевірок рівня спеціальних знань і проходження спеціальної підготовки громадяни отримують практично ті ж права, що і штатні поліцейські. Тому вони після роботи і навчання самостійно здійснюють патрулювання на вулицях міста. В місті Колорадо-Спрінгс (штат Колорадо) поліція застосовує добровільних помічників за їх професійними якостями для юридичних, соціологічних, психологічних консультацій, ведення бухгалтерського обліку, статистичної обробки деяких матеріалів.

Сьогодні за кордоном дедалі більше розповсюджуються підліткові і юнацькі клуби поліції. Вартові правопорядку організують у них гуртки за інтересами, проводять спортивні і розважальні заходи, вечірки, зустрічі з батьками, бесіди на правову тематику, практикують також виїзди в спеціальні табори праці та відпочинку. Такі табори існують в Німеччині, Австралії, Канаді, Нідерландах, Франції, Англії та інших країнах. На наш погляд, цей позитивний досвід доцільно було б застосовувати і в Україні.

Взаємодія органів внутрішніх справ і громадськості відбувається у певних формах, під якими необхідно розуміти зовнішнє вираження сумісної правоохоронної діяльності працівників органів внутрішніх справ і населення у сфері охорони громадського порядку і боротьби з правопорушеннями. Найчастіше до них належать спільне патрулювання, рейди, обходи, огляди; спільне планування заходів щодо охорони громадського порядку і боротьби з правопорушеннями; узгодження самостійно проведених заходів; інструктування працівниками органів внутрішніх справ членів громадських формувань; спільний аналіз оперативної обстановки; обмін інформацією про оперативну обстановку (вчинення злочинів, викрадення речей, масові заворушення тощо); проведення спільних нарад, семінарів і зборів з правоохоронної тематики; спеціальна та правова підготовка громадян, які бажають виконувати правоохоронні функції та інші [5, с. 191].

Безліч існуючих на практиці видів та форм взаємодії органів внутрішніх справ і громадськості потребують відповідної класифікації, приведення їх в певну систему, яка б полегшила їх сприйняття, аналіз і теоретичне обґрунтування, дала змогу виробити практичні рекомендації щодо їх реалізації, закріпити їх у законодавчих і у відомчих нормативних актах.

Науковці використовують різні критерії для такої класифікації. Однак найчастіше ці класифікації мають лаконічний характер й засновані на двох-трьох критеріях. Найбільш розповсюдженими критеріями класифікації взаємодії органів внутрішніх справ і населення є: часові характеристики (постійне та тимчасове), відношення до системи (внутрішнє та зовнішнє) та положення суб'єктів взаємодії в ієрархії елементів системи (горизонтальне та вертикальне) [6, с. 307].

На нашу думку, трьох критеріїв недостатньо, щоб охарактеризувати усе різноманіття аспектів взаємодії органів внутрішніх справ і громадськості, якщо й мати на увазі найбільш розповсюджене розуміння взаємодії, тобто, вузьке за змістом. Вважається доцільним до трьох названих критеріїв додати такі:

- за характером підстав для взаємодії (за підставами виникнення) можна виокремити взаємодію: регламентовану, за вказівкою одного із керівників суб'єктів взаємодії, ініціативну;

- за способом вирішення спільних завдань: самостійну (автономну), сумісну;

- за просторовими характеристиками: близько розташовану, віддалену;

- за характером зв'язків суб'єктів взаємодії: безпосередню, опосередковану;

- за характером умов взаємодії (за станом середовища функціонування): звичайну, екстремальну;

- за особливостями «технології»: послідовну, паралельну;

- за кількістю суб'єктів взаємодії: двохсуб'єктну, багатосуб'єктну (змішану);

- за етапами безпосередньої діяльності: попередню, основну, завершальну;

- за сферами, напрямками діяльності: в сфері управлінської діяльності, в сфері охорони громадського порядку, профілактичної діяльності, в сфері адміністративної діяльності міліції, в сфері оперативно-розшукової діяльності, в сфері охорони власності тощо;

- за формами діяльності (стосовно етапів та стадій управлінського циклу): під час аналізу інформації, підготовки управлінського рішення, в ході реалізації управлінського рішення, контролю тощо;

- за спрямованістю функціонування взаємодіючих суб'єктів: позитивну, негативну;

- за ступенем однорідності функцій взаємодіючих суб'єктів: взаємодію суб'єктів, що виконують однорідні функції, взаємодію суб'єктів, що виконують різні функції [7].

Можливий також розподіл видів взаємодії за такими критеріями: за характером функцій суб'єктів взаємодії в системі управління; за змістом завдань, які вирішують суб'єкти під час взаємодії; за проблемами діяльності; за типологією суб'єктів взаємодії тощо [8, с. 58–62].

Висновки. Надати повний перелік форм взаємодії органів внутрішніх справ і громадськості дати доволі важко, тому виявляється доцільним у широкому плані згрупувати їх в такі умовні блоки: спільна організація і здійснення заходів щодо боротьби з правопорушеннями й охорони громадського порядку; узгодження самостійних дій у боротьбі з правопорушеннями й охорони громадського порядку; обмін оперативною інформацією; безпосередня спільна діяльність громадських формувань правоохоронної спрямованості і працівників міліції (консультативні комітети, організації «зупини злочинця», громадські пункти охорони правопорядку, координаційні шкільні ради тощо); проведення громадськими формуваннями правоохоронної спрямованості заходів за ініціативою органів внутрішніх справ; допомога працівників органів внутрішніх справ громадськості у проведенні заходів щодо боротьби з правопорушеннями й охорони громадського порядку; організація правового і спеціального навчання громадян, які бажають виконувати правоохоронні завдання; взаємний контроль за діяльністю з охорони громадського порядку і боротьби з правопорушеннями.

1. Мамай К. В. Компетенція підрозділів міліції громадської безпеки в службовій діяльності з охорони правопорядку / К. В. Мамай // Митна справа: Науково-аналітичний журнал з питань митної справи зовнішньоекономічної діяльності. – 2010. – № 6 (72). – Ч. 2. – С. 380–387.

2. Адміністративна (поліцейська) діяльність органів внутрішніх справ. Спеціальна частина: підручник / С. Г. Братель, С. Ф. Константінов, М. В. Лошицький та ін.; за ред. В. В. Коваленка, Ю. І. Римаренка, В. І. Олефіра. – К.: ПП «Директ Логін», 2012. – 528 с.

3. Черепненко О. Я. Взаємодія підрозділів ОВС з іншими силовими структурами, державними та громадськими організаціями при ліквідації масових заворушень / О. Я. Черепненко // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 957–962. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/2011-2/11cojlmz.pdf>

4. Гай-Нижник П. П. Добровільна народна дружина / П. П. Гай-Нижник // Енциклопедія сучасної України / НАН України; Ін-т енциклопедичних досліджень. – К., 2008. – Т. 8. – С. 110.

5. Взаємодія міліції та громадськості в Україні: навч. посібник / за заг. ред. А. Дж. Бека, О. Н. Ярмиша. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – 200 с.

6. Сущенко В. Д. Організація управління персоналом в ОВС / В. Д. Сущенко, А. М. Смирнов, О. І. Коваленко, А. А. Смирнов. – К.: Акад. внутр. справ, 1999. – 352 с.

7. Лошицький М. В. Удосконалення охорони громадського порядку в сучасних умовах / М. В. Лошицький // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – К., 2009. – № 4. – С. 165–171.

8. Томин В. Т. Взаимодействие органов внутренних дел с населением в борьбе с преступностью: учеб. пособие / В. Т. Томин. – Омск: НИ и РИО Омской ВШ милиции МВД СССР, 1975. – 159 с.

Скорик В. А. Взаимодействие органов внутренних дел с общественными формированиями в охране общественного порядка

Рассмотрены основные направления взаимодействия граждан с органами внутренних дел. Охарактеризованы исторические предпосылки формирования общественных объединений, а также предложены их основные формы. Подчеркнуто, что общественные формирования по охране общественного порядка являются надежным помощником органов внутренних дел в предупреждении и пресечении нарушений прав и свобод граждан и на современном этапе: когда идет рост преступности, его можно преодолеть только взаимодействием милиции и общественных формирований.

Ключевые слова: общественная безопасность, общественный порядок, органы внутренних дел, предупреждение, граждане.

Skoruk V. O. The interaction of the internal affairs of a public building in the protection of public order

The article describes the main areas of interaction of citizens with bodies of Internal Affairs. The characteristic historical conditions of associative formation are made, and their basic form are offered. It is noted that the formation of public of public order is a trusted aide of the Interior in the prevention and suppression of human rights and freedoms, and at this stage, then when the crime is rising, it can be overcome only by the interaction of police and community groups.

Police, protecting public order in special circumstances, which certainly include riots, using the mandatory, required by law the involvement of other ministries and agencies, community groups and law enforcement focus. An integrated approach and united action of all members of combating riots are starting to deal effectively with the challenges of combating this crime.

It was established that the general characteristics of the coordination of law enforcement agencies in the fight against crime advisable to include the following elements: the goals and objectives; concept of operations; functional structure; Legal provisions.

Recently gaining public practice working closely with Internal Affairs for law enforcement in mass disturbances, so in order to achieve the desired result po-

licemen have to organize and practice in carrying out their daily work : workshops in labor collectives of enterprises, institutions and organizations of all patterns of ownership and educational institutions, hostels, stairs and duties of citizens, residents of residential areas, districts, settlements and villages; meetings with top (board) meeting of NGOs and their members (horticultural Society, the National Union of motorists, Union gardeners and vegetable growers, cooperatives, cottage owners and cottage gardens, etc.) meetings with the protection of private institutions and firms.

Key words: *public safety, public order, internal affairs bodies, warning, citizens.*

Стаття надійшла 09 квітня 2014 р.

УДК 342+35.083

В. Й. Шишко

СУТНІСТЬ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ЗАХОДІВ ЗАХИСТУ СЛУЖБОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Досліджено актуальні питання сутності адміністративно-правових заходів захисту службової інформації в діяльності органів державної влади. На підставі теоретичного обґрунтування проаналізовано співвідношення понять «охорона» та «захист» інформації, визначено розуміння терміна «захист службової інформації» та його адміністративно-правову сутність, яка спрямована проти несанкціонованого доступу до цієї інформації. Визначено зміст адміністративно-правового захисту службової інформації, який отожднюється з процесом забезпечення інформаційної безпеки як необхідності нормального функціонування держави, суспільства, окремої людини і спрямований проти несанкціонованого доступу до цієї інформації.

Ключові слова: *адміністративно-правові заходи, інформація, службова інформація, охорона, захист, криптографічний захист, документування.*

Постановка проблеми. Стан захисту державного інформаційного простору є одним із показників ефективності роботи держави щодо захисту власних інформаційних ресурсів від протиправних посягань. Інформаційна безпека має велике значення для забезпечення життєво важливих інтересів будь-якої держави. Створення розвиненого і захищеного середовища є неодмінною умовою розвитку суспільства та держави, в основі якого мають бути ефективні адміністративно-правові заходи.

Останнім часом в Україні відбуваються якісні зміни у процесах державного управління на всіх рівнях, які зумовлені інтенсивним упровадженням новітніх інформаційних технологій. Швидке вдосконалення інформатизації, проникнення її в усі сфери життєво важливих інтересів зумовило, крім безперечних переваг, і появу низки стратегічних проблем. Посилюється небезпека несанкціонованого втручання в роботу комп'ютерних, інформаційних і телекомунікаційних систем. У зв'язку із цим особливого значення набувають адміністративно-правові заходи захисту службової інформації.

Стан дослідження. Основу статті становить аналіз норм сучасного національного інформаційного законодавства, а також науковий доробок вітчизняних і зарубіжних учених, серед яких виокремимо А. О. Антонюка, В. М. Білоножко, К. В. Габучан, В. І. Даля, А. П. Загнітко, В. Н. Лопатина, А. І. Марушак, С. Ф. Ожегова, Л. М. Полюгу, В. Темченка, В. Ф. Шаньгіна.

З уваги на зазначене, **метою** статті є визначення шляхів удосконалення адміністративно-правової охорони службової інформації та окреслення проблем, які перешкоджають належній реалізації адміністративно-правових заходів охорони службової інформації органів державної влади.

Виклад основних положень. Нормативно-правові акти надають різні визначення поняття «захист інформації», зокрема його визначають як сукупність організаційно-технічних заходів і правових норм для запобігання заподіяння шкоди інтересам власника інформації чи автоматизованої системи та осіб, які користуються інформацією (п. 2.8 Положення про порядок та умови видачі інформації з Єдиного ліцензійного реєстру, затвердженого наказом Ліцензійної палати при Мінекономіки України від 15.11.1996 р. № ЛПІ-37 [1]). Крім того, у Законі України «Про державну таємницю» від 21.01.1994 р. № 3855-ХІІ [2] вживається термін «охорона державної таємниці» як комплекс організаційно-правових, інженерно-технічних, криптографічних та оперативних-розшукових заходів, спрямованих на запобігання розголошенню таємної інформації та втратам її матеріальних носіїв. Законом України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» від 05.07.1994 р. № 80/94-ВР [3] поняття «захист інформації в системі» розглядається як діяльність, спрямована на запобігання несанкціонованим діям щодо інформації в системі.

Крім того, законодавство не диференціює поняття «охорона» і «захист» інформації. Так, термін «охорона» у термінологічних слово-

сполученнях Конституції України вживається для позначення достатньо широкого кола повноважень державних органів, що передбачають, зокрема, запобігання правопорушенням, їх недопущення та відновлення прав і свобод у випадку їх порушення, а також притягнення винних до юридичної відповідальності. Особливістю застосування цього терміна у Конституції є його вживання зі значенням, аналогічним до терміна «захист», як обов'язку держави та інших зобов'язаних суб'єктів до дій щодо забезпечення прав і свобод людини [4, с. 63].

Отже, з огляду на зазначені визначення, можна констатувати, що терміни «захист» та «охорона» у нормативному контексті слід вживати як синоніми чи схожі за значенням поняття щодо мети, завдань, методів і суб'єктів забезпечення прав, тому вони можуть використовуватись у практиці як ідентичні поняття. Однак у науці інформаційного права вони не розглядаються як тотожні. Охорона інформації – встановлення її загального правового режиму, захист, заходи, які використовуються у тих випадках, коли суб'єктивні права на інформацію порушені або залишаються спірними. Проте в цій частині дослідження термін «захист інформації», на нашу думку, доцільно застосовувати в тому широкому значенні, яке йому надає законодавець. Воно охоплює і заходи, спрямовані на відвертання можливості неправомірних дій зі службовою інформацією, і заходи, спрямовані на захист і відновлення порушених прав.

Плутанина навколо понять «захист» та «охорона» прав цілком логічна з огляду на невизначеність цих понять і в тлумачних словниках. Зокрема, відповідно до Тлумачного словника В. Даля, «захист» – це заступництво [5, с. 542]. С. І. Ожегов визначає поняття «захищати» як «охороняючи, захистити від замахів, від ворожих дій, від небезпеки» [6, с. 196]. Водночас слово «охорона» означає «берегти, оберігати, захищати, тримати в цілісності, рятувати» [7, с. 774], а також «стежити, щоб не зробили шкоди кому-небудь або чому-небудь» [8, с. 234]. Отож, захист у соціально-філософському розумінні становить охорону, а охорона, своєю чергою, – захист. Зауважимо, що в словнику синонімів [9, с. 322] досліджувані поняття також вживаються як синоніми, тобто можуть бути взаємозамінюваними залежно від контексту. Проте в деяких тлумачних словниках указується, що захист чого-небудь здійснюється в процесі охорони, в той час як «охороняти» визначається як «ставитися з обережністю, берегти». Цікаво і те, що в словнику української мови «захист» визначається як заступництво, охорона, підтримка [10, с. 99].

У тлумачному словнику сучасної інформаційно-правової лексики захист інформації розглядається з п'яти позицій:

1) як діяльність, спрямована на забезпечення конфіденційності, цілісності й доступності інформації;

2) як сукупність методів і засобів, що забезпечують цілісність, конфіденційність і доступність інформації в умовах впливу на неї загроз природного й штучного характеру, реалізація яких може призвести до заподіяння шкоди власникам чи користувачам інформації;

3) як комплекс заходів, спрямованих на забезпечення інформаційної безпеки. На практиці під цим розуміється підтримка цілісності, доступності і, якщо потрібно, конфіденційності інформації і ресурсів, що використовуються для введення, збереження, обробки і передачі даних;

4) як діяльність, спрямована на збереження державної, службової (комерційної) або особистої таємниці, а також на збереження носія інформації будь-якого змісту;

5) як використання в системах збору, передачі, збереження і переробки інформації спеціальних методів і засобів з метою забезпечення схоронності інформації, що захищається, і запобігання витоку технічними каналами [11, с. 147].

Отже, нормативно-правове розуміння адміністративно-правових заходів захисту інформації, зокрема службової, зводиться до системи правових, організаційних, інженерних, технічних заходів, що спрямовані на збереження цілісності службової інформації та запобігання її витоку.

Тому зміст адміністративно-правового захисту службової інформації ототожнюється з процесом забезпечення інформаційної безпеки як необхідності нормального функціонування держави, суспільства, окремої людини.

А. О. Антонюк відносить до сфери безпеки інформації не захист інформації, а захист права власності на неї [12, с. 103]. Справді, захист інформації організовує і здійснює власник, користувач інформації або уповноважена ними особа (фізична чи юридична), а також держава в особі компетентних органів у межах своєї правоохоронної функції. Захистом інформації власник охороняє свої права на володіння і розпорядження інформацією, намагається запобігти незаконному заволодінню нею і використанню її на шкоду власним інтересам. Система захисту може бути різною, на розсуд власника, а може і не мати такого захисту взагалі. Він здійснюється на основі диспозитивних методів, що входять у сферу цивільно-правового розгляду. Захист інформації стає

предметом адміністративно-правового регулювання у випадках, коли обмеження доступу до інформації прямо передбачені законами, коли ці обмеження пов'язані із забезпеченням інформаційних прав і свобод людини, інформаційних аспектів національної, державної, громадської безпеки, моральності, громадського здоров'я тощо і, що дуже важливо, суб'єктом застосування цих обмежень є держава в особі її компетентних органів [13, с. 108].

Від поняття «захист інформації» слід відмежувати захист інформаційних прав особи. У визначенні, що надається А. І. Марущаком, «суб'єктивне право на інформацію – гарантована державою можливість фізичних осіб і держави (державних органів) вільно одержувати, використовувати, поширювати та зберігати відомості, необхідні їм для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій, що не порушує права, свободи і законні інтереси інших громадян, права і інтереси юридичних осіб». Отож, у поняття «захист інформаційних прав особи» входить комплекс можливих видів інформаційної діяльності, де захист інформації є лише однією зі складових. З погляду теорії права, об'єктами правового захисту є права і законні інтереси, зокрема право на інформацію [14, с. 42]. Як стверджує В. Н. Лопатін, «сама інформація не може мати прав та інтересів, а її захист (організаційними, технічними іншими засобами) може і повинен залишатися умовами охорони права на інформацію (наприклад, стосовно інформації з обмеженим доступом)» [15, с. 91].

З уваги на наведене, на нашу думку, поняття «охорона» і «захист» інформації можна визначити як комплекс дій власника інформації для забезпечення прав на її володіння і розпорядження, а також сприяння життєдіяльності людини, суспільства і держави на основі створення органами управління безпечних умов, що обмежують розповсюдження і виключають або істотно ускладнюють несанкціонований, незаконний доступ до інформації та її носіїв.

Форми адміністративно-правового захисту службової інформації традиційно можна класифікувати на юрисдикційні і неюрисдикційні. До одних належить захист порушених прав суб'єктів інформаційних правовідносин у судовому та адміністративному порядку. До інших – організаційні, технічні, криптографічні адміністративно-правові засоби захисту службової інформації.

Механізм захисту службової інформації є певним поєднанням організаційних, технічних, криптографічних і юрисдикційних засобів захисту інформації. Усі вони є правовими, оскільки встановлюються

правовими актами управління, зокрема нормативно-правовими. Адміністративно-правовий захист службової інформації – це діяльність щодо застосування юрисдикційних і неюрисдикційних форм її захисту.

Різноманітні моделі і рекомендації щодо створення системи організаційних заходів захисту службової інформації ґрунтуються на універсальному комплексі послідовних заходів:

- формування служби інформаційної безпеки або призначення особи (групи осіб), відповідальної за забезпечення інформаційної безпеки в цій структурі органу виконавчої влади;

- призначення відповідальних осіб у виділених приміщеннях, на конкретних інформаційних об'єктах, а також у приміщеннях, де зберігається службова інформація, зокрема на паперових носіях;

- розробка і затвердження плану заходів щодо забезпечення інформаційної безпеки (річного, квартального, місячного тощо);

- конкретизація плану з певною метою, завданнями, місцем і часом здійснення заходів;

- навчання, підвищення кваліфікації фахівців щодо забезпечення захисту службової інформації, контроль за рівнем їх підготовки з огляду на можливості бюджетного фінансування.

Вказані плани і заходи щодо організаційного забезпечення безпеки інформації, безумовно, мають свою специфіку щодо окремих видів інформаційних ресурсів і регламентуються підзаконними нормативно-правовими актами, які, як правило, мають гриф обмеження доступу.

Проте на рівні законів визначаються загальні напрями комплексу адміністративно-правових заходів щодо забезпечення захисту службової інформації, які повинні створювати основу для використання технічного, криптографічного та інших адміністративно-правових заходів захисту службової інформації, спрямованих проти несанкціонованого доступу до цієї інформації, проти її спотворення, блокування, знищення.

Так, діяльність щодо технічного захисту службової інформації, що підлягає ліцензуванню, повинна відповідати таким вимогам: наявність спеціальної освіти у осіб, що її здійснюють, або наявність у них спеціальної підготовки; відповідність виробничих приміщень, виробничого, випробувального і контрольно-вимірювального устаткування технічними нормами і вимогами, встановленими державними стандартами і нормативно-методичними документами щодо технічного захисту службової інформації; використання сертифікованих (атестованих

за вимогами безпеки інформації) автоматизованих інформаційних систем і засобів їх захисту; використання третіми особами програм для ЕОМ або баз даних на підставі договору з їх правовласниками.

Ще один адміністративно-правовий захід захисту службової інформації – криптографічний, який є захистом інформації за допомогою шифрувальних засобів (криптографічні засоби захисту інформації – КСЗІ) [16, с. 32], повинен здійснюватися на підставі спеціальної Інструкції, що визначає порядок організації і забезпечення безпеки зберігання, обробки, передачі каналами зв'язку з використанням криптографічних засобів захисту інформації обмеженого доступу, державною таємницею. Зазначимо, що ліцензіати відповідно до цієї інструкції зобов'язані забезпечувати комплексність захисту конфіденційної інформації, тобто використовувати інші засоби захисту, окрім криптографічних, в їх оптимальному поєднанні. Так, наприклад, усі співробітники органів криптографічного захисту інформації зобов'язані дотримуватись вимог щодо надійного зберігання експлуатаційної і технічної документації, ключових документів (ключів, шифрів), негайно вживати заходів щодо відвертання та просочування інформації у разі втрати, розкрадання, недостачі КСЗІ, ключів, шифрів посвідчень, пропусків тощо. Порушені права можуть бути відновлені також у результаті розгляду судом заяви громадянина про неправомірність дії посадовця або колегіального органу. До юрисдикційних форм захисту належать застосування кримінальних, адміністративних, а також дисциплінарних санкцій.

Що стосується юрисдикційних форм реалізації адміністративно-правових заходів захисту службової інформації у сфері діяльності публічної влади, то, на ташу думку, вони повинні реалізовуватися з метою відновлення порушених прав суб'єктів інформаційних правовідносин. До таких заходів насамперед слід віднести:

- документування службової інформації, що є основою для реєстрації інформаційних ресурсів;
- обмеження доступу до службової інформації, що забезпечується системою їх захисту;
- правовий захист службової інформації, що виражається існуванням інституту адміністративно-правової відповідальності за порушення законодавства про службову інформацію, який є однією з гарантій належної її реалізації та правового захисту.

Найменш урегульованим є порядок реєстрації баз, банків даних у частині визначення права власності на ці ресурси і порядок обліку їх

у складі державного майна. З метою удосконалення цієї проблеми необхідна систематизація адміністративного законодавства в частині об'єднання норм, які встановлюють адміністративно-правову відповідальність за правопорушення, предметом посягання яких може бути службова інформація.

Висновок. З метою обґрунтування власної позиції зазначимо, що адміністративно-правові заходи захисту службової інформації можна визначити як сукупність методів, засобів і прийомів, спрямованих на забезпечення інформаційної безпеки людини, суспільства і держави у всіх сферах їх життєво важливих інтересів. Сутність їх полягає у виявленні, вилученні і нейтралізації негативних джерел, причин і умов впливу на інформацію. Ці джерела становлять загрозу безпеці інформації, а цілі і заходи адміністративно-правового захисту службової інформації повинні здійснюватися з огляду на її зміст.

1. Положення про порядок та умови видачі інформації з Єдиного ліцензійного реєстру: наказ Ліцензійної палати при Мінекономіки України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0693-96>

2. Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 р. № 3855. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3855-12>

3. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах: Закон України від 05.07.1994 р. № 80/94-ВР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80>.

4. Темченко В. Особливості юридичного змісту термінів «захист» та «охорона» у механізмі забезпечення прав людини / В. Темченко // Вісник Академії управління МВС. – 2007. – № 2–3. – С. 58–65.

5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В. Даль. – М.: Русский язык, 1999. – Т. 1: А–З. – 1999. – 699 с.

6. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов; под ред. д-ра филол. наук, проф. Н. Ю. Шведовой. – М.: Русский язык, 1984. – 797 с.

7. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка / В. И. Даль. – Т. 2. – М.: Русский язык, 1979. – 780 с.

8. Габучан К. В. Учебный толковый словарь русского языка / К. В. Габучан. – М.: Русский язык, 1988. – 441 с.

9. Полюга Л. М. Словник синонімів української мови / Левко Михайлович Полюга; НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Український мовно-інформаційний фонд. – 3-тє вид. – К.: Довіра, 2007. – 477 с.

10. Білоножко В. М. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В. М. Білоножко, А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк та ін.; Інститут української мови НАН України; Інститут мовознавства НАН України; Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 2009. – 1332 с.

11. Загнітко А. П. Тлумачний словник сучасної української мови / А. П. Загнітко, І. А. Щукіна. – Донецьк: БАО, 2009. – 960 с.
12. Антонюк А. О. Основи захисту інформації в автоматизованих системах: навч. посіб. / А. О. Антонюк. – К.: КМ Академія, 2003. – 244 с.
13. Марущак А. І. Інформаційне право: доступ до інформації: навч. посібник / А. І. Марущак. – К.: КНТ, 2007. – 532 с.
14. Марущак А. І. Інформаційне право: регулювання інформаційної діяльності: навч. посібник / А. І. Марущак. – К.: Скіф; КНТ, 2008. – 343 с.
15. Лопатин В. Н. Правовая охрана и защита служебной тайны / В. Н. Лопатин // Государство и право. – 2000. – № 6. – С. 88–93.
16. Шаньгин В. Ф. Информационная безопасность компьютерных систем и сетей: уч. пособ. / В. Ф. Шаньгин. – М.: Форум, 2008. – 416 с.

Шышко В. И. Сущность административно-правовых мер защиты служебной информации в деятельности органов государственной власти

Исследованы актуальные вопросы сущности административно-правовых мер защиты служебной информации в деятельности органов государственной власти. На основании теоретического обоснования проанализировано соотношение понятий «охрана» и «защита» информации, определено понимание термина «защита служебной информации» и его административно-правовая сущность, которая направлена против несанкционированного доступа к этой информации. Определено содержание административно-правовой защиты служебной информации, которое отождествляется с процессом обеспечения информационной безопасности как необходимости нормального функционирования государства, общества, отдельного человека и направлено против несанкционированного доступа к этой информации.

Ключевые слова: административно-правовые меры, информация, служебная информация, охрана, защита, криптографическая защита, документирование.

Shyshko V. I. The essence of the legal and administrative measures to protect insider information in the public authorities activities

The article deals with the current issues of the administrative and legal measures nature to protect insider information in the work of the public authorities, which is one of the indicators of the effectiveness of the state to protect their information resources against unlawful encroachments.

It is analyzed in the context of the regulatory relationship between the concepts «protection» and «defense» of information based on the theoretical study, which in my opinion should be taken as synonyms or similar in the meaning about the purpose, objectives, methods and subjects of the rights of individuals and legal entities.

Administrative and legal protection content of the insider information, which is identified with the process of the information security as necessary, the proper

functioning of the state, society, and the individual is directed against unauthorized access to this information.

The author determined forms of the administrative and legal protection of the insider information, which can be classified into traditional jurisdictional and non jurisdictional.

We prove that the legal and administrative measures to protect insider information is a set of the methods, tools and techniques to ensure information security for man, society and the state in all areas of their vital interests. The essence of them is to identify, extract and neutralize the negative sources, causes and conditions of the exposure to information.

Key words: *administrative and legal measures, information, insider information, protection, cryptographic protection, documentation.*

Стаття надійшла 26 березня 2014 р.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.35+343.6

І. О. Бердиченко

КОНТРОЛЬНА МАРКА ЯК ПРЕДМЕТ НЕЗАКОННОГО ВИГОТОВЛЕННЯ, ПІДРОБЛЕННЯ, ВИКОРИСТАННЯ АБО ЗБУТУ НЕЗАКОННО ВИГОТОВЛЕНИХ, ОДЕРЖАНИХ ЧИ ПІДРОБЛЕНИХ КОНТРОЛЬНИХ МАРОК

Досліджено контрольну марку як предмет незаконного виготовлення, підроблення, використання або збуту незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених контрольних марок.

Аргументовано, що є необхідність в удосконаленні відповідальності за незаконні дії з контрольними марками, оскільки протиправна діяльність у результаті їх підробки та незаконного використання набула не меншого резонансу, ніж з акцизними марками. Обґрунтовано внесення змін безпосередньо до ст. 216 КК, оскільки зміни до Кримінального кодексу України обумовлюють багато запитань щодо застосування цієї норми на практиці і відповідності її доктрині кримінального права під час формування норм Кримінального кодексу.

Ключові слова: контрольна марка, предмет злочину, виготовлення, підроблення, одержання, використання, збут.

Постановка проблеми. За оцінками експертів, щорічно в Україні в обігу знаходиться приблизно 50 мільйонів піратських компакт-дисків і їх можна купити практично на кожному кроці. Спектр протиправної діяльності дуже широкий, насамперед це аудіо- та відеопіратство, комп'ютерне піратство, а саме – незаконне тиражування компакт-дисків і комп'ютерних програм та їх розповсюдження. Піратський бізнес – надприбутковий. За прибутковістю він може конкурувати і з наркобізнесом, і з проституцією, і з іншими високоприбутковими злочинними сферами [1].

Особливої актуальності ця проблема набула після рекомендації Міжнародного альянсу інтелектуальної власності (ІПА) надати Україні статус Priority Foreign Country в його списку держав, які порушують авторське право.

ПРА також рекомендує державному агентству США «Американське торговельне представництво» позбавити Україну права отримувати торгові пільги.

У повідомленні йдеться про те, що за останні два роки в Україні значно погіршилась ситуація з рівнем захисту авторських прав, а на підприємствах і установах розповсюджено використання неліцензованого програмного забезпечення [2].

Одним із способів захисту авторських і суміжних прав є контрольна марка. Відповідно до статті 2 Закону України «Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних» від 23.03.2000 р., контрольна марка – спеціальний знак, що засвідчує дотримання авторських і (або) суміжних прав і надає право на розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних. Контрольна марка є самоклеїним знаком одноразового використання, зовнішній бік якого має спеціальний голографічний захист [3].

Стан дослідження. Вивчення предмета суспільно небезпечною діяння, зокрема злочинів у сфері господарської діяльності, присвятили свої праці такі вчені: Ю. В. Александров, М. І. Бажанов, П. С. Берзін, Д. Д. Байрактар, М. О. Буртовий, С. О. Варламова, О. О. Дудоров, М. Й. Коржанський, С. Ф. Кравцов, Є. В. Лашук, С. Я. Лихова, В. Р. Мойсик, Б. С. Нікіфоров, Г. П. Новосолов, В. Я. Тацій, Н. О. Тимошенко, П. Л. Фріс та ін.

Водночас особливості контрольної марки як предмета злочину, передбаченого ст. 216 КК України, до цього часу не досліджувалось. Низка вчених присвятили увагу лише окремим аспектам цієї проблеми. Тому, на нашу думку, треба здійснити поглиблений аналіз цього предмета злочину.

Метою статті є аналіз контрольної марки як предмета злочину, передбаченого ст. 216 КК України, а також з'ясування його значення для кваліфікації злочинів.

Це питання набуло ще більшої актуальності у зв'язку зі змінами у Кримінальному кодексі України, а саме – з прийняттям Закону України від 18.09.2012 р. № 5283-VI «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за фальшування марок акцизного збору», відповідно до якого марки акцизного збору включені до ознак складу злочину, передбаченого ст. 199 КК України, тоді як контрольні марки залишилися предметом злочину, передбаченого ст. 216 КК України.

Виклад основних положень. Учення про предмет злочину, від часу його виникнення і дотепер, завжди вирізнялося дискусійними положеннями і розвивалося в основному завдяки необхідності встановлення предмета злочину у правозастосовній діяльності чи у процесі наукового тлумачення [4, с. 1].

Комплексно досліджуючи предмет злочину, Є. В. Лашук розробив такі правила визначення предмета злочину: 1) предмет злочину – це матеріальні цінності, що фіксуються органами чуття людини або спеціальними технічними засобами; 2) предмет злочину є складовою об'єкта злочину та нерозривно пов'язаний із суспільними відносинами, які охороняються кримінальним законом; 3) предмет злочину пов'язаний з об'єктивною стороною – з приводу предмета вчиняються злочинні діяння та (або) здійснюється безпосередній злочинний вплив на нього, а також предмет відрізняється від «активних» ознак – знарядь і засобів учинення злочину своєю «пасивністю» і зв'язком з об'єктом злочину; 4) предмет злочину пов'язаний з метою злочинця певним чином на нього вплинути (саме з приводу цього предмета вчиняється злочин); 5) предмет злочину є факультативною ознакою об'єкта злочину (якщо він визначений у законі або логічно впливає з його змісту, – предмет стає обов'язковою ознакою конкретного складу злочину).

Є. В. Лашук класифікує предмети злочинів за низкою різних критеріїв (за правилами формальної логіки, залежно від походження предмета злочинів, за правом власності, за соціально-економічними властивостями тощо). Для нашого дослідження найбільш цікавий поділ за об'єктом кримінально-правової охорони, та певною мірою ґрунтуючись на положеннях цивільного законодавства (ст. 178 Цивільного кодексу України), предмети злочинів цей вчений поділяє на матеріальні блага (позитивні цінності) і матеріальні антиблага (негативні цінності). Зазначені поняття у сукупності утворюють категорію «матеріальні цінності». Матеріальними благами Є. В. Лашук вважає матеріальні цінності, що мають позитивне значення для людини. Матеріальні блага можуть бути двох видів: 1) предмети, що не вилучені з цивільного обігу; 2) предмети, що є обмежено обігоздатними, тобто перебування яких у цивільному обігу допускається за спеціальним дозволом. Матеріальні антиблага – це матеріальні цінності, певні діяння з якими становлять загрозу для суспільства та окремих громадян, унаслідок чого законодавець забороняє обіг таких цінностей. Іншими словами, це предмети, що вилучені з цивільного обігу. До матеріальних антиблаг, зокрема, Є. В. Лашук відносить під-

роблені гроші, фальсифіковані вимірювальні прилади чи інструменти [4, с. 11–14].

Кожен предмет злочину має основні ознаки – фізичну, юридичну і соціальну.

Фізична ознака предмета злочину відображає, що йому притаманні певні фізичні властивості, тобто його можна розглядати як матеріальне явище, предмет матеріального світу.

Юридична ознака передбачає, що предмет повинен бути прямо вказаний у законі або прямо випливати з його змісту, тобто бути обов'язковою ознакою складу злочину.

Соціальна ознака предмета злочину свідчить про його нерозривний зв'язок із суспільними відносинами як об'єктом злочину [5, с. 81–82].

Розглянувши поняття та класифікацію предмета злочину у кримінальному праві України, проаналізуємо такий предмет злочину, як контрольна марка.

Контрольні марки для маркування упаковок примірників аудіовізуальних творів і фонограм засвідчують законність і правомірність використання вказаних об'єктів інтелектуальної власності відповідно до набутих авторських чи суміжних прав, їх видача має на меті протидіяти нелегальному ввезенню, виготовленню та реалізації так званої піратської аудіовізуальної продукції, зробити ринок цієї продукції більш контрольованим і прозорим [6, с. 239].

Відповідно до статті 3 Закону України «Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних», розповсюдження на території України примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм та баз даних, а також їх прокат дозволяються лише за умови їх маркування контрольними марками.

Право на одержання контрольних марок мають імпортери, експортери та відтворювачі примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних. Контрольні марки видаються установою. Будь-яка посередницька діяльність щодо одержання та розповсюдження контрольних марок забороняється (ст. 4).

Згідно зі статтею 6 вказаного Закону, кожна контрольна марка має власні серію і номер.

Установлюються такі серії контрольних марок: А – для примірників фонограм у формі магнітних носіїв та вінілових дисків; В – для примірників аудіовізуальних творів і відеограм у формі магнітних носіїв

та кіноплівки; К – для примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп’ютерних програм, баз даних у формі оптичних носіїв. Контрольні марки виготовляються на замовлення установи в порядку, встановленому законодавством.

На кожен контрольну марку наноситься інформація, яка ідентифікує її з відповідним примірником аудіовізуального твору, фонограми, відеограми, комп’ютерної програми, бази даних [3].

У статті 8 Закону України «Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп’ютерних програм, баз даних» визначено, що маркування примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп’ютерних програм, баз даних контрольними марками здійснюють імпортери, експортери та відтворювачі цих примірників перед їх розповсюдженням.

Імпортовані примірники аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп’ютерних програм, баз даних маркуються після митного оформлення на території України.

Примірники аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп’ютерних програм, баз даних, що експортуються, маркуються перед їх митним оформленням для перевезення через митний кордон України чи передачі іноземному контрагенту на митній території України.

Кожна упаковка примірника аудіовізуального твору, фонограми, відеограми, комп’ютерної програми, бази даних маркується однією контрольною маркою [3].

На думку О. О. Дудорова, предметом злочину, який розглядається, є контрольні марки для маркування упаковок примірників аудіовізуальних творів і фонограм, голографічні захисні елементи [6, с. 240].

Як зазначає М. О. Буртовий, у низці випадків предмет злочину входить у предмет суспільних відносин, що охороняється кримінальним правом, в інших випадках вони не збігаються. Він відносить контрольні марки до різновиду документів і вважає, що розподіл документів на справжні і підроблені має важливе значення для кваліфікації пов’язаних із ними злочинів. Для цілей правильної кваліфікації злочинів справжній документ можна визначити як документ, який містить достовірну інформацію, закріплену на матеріальному носії за встановленою формою. Справжній документ може бути дійсним і недійсним. Дійсний документ може бути придбаний законним або незаконним шляхом. Документ, одержаний незаконним шляхом, – це дійсний документ, який придбаний поза встановленим порядком, наприклад, за допомогою хабара, обману, в результаті зловживання службовою осо-

бою своїм службовим становищем, невиконання або неналежного виконання нею своїх обов'язків унаслідок несумлінного або недбалого ставлення до служби [7, с. 39–41].

За способом підробки документа у кримінальному праві, криміналістиці, кримінальному процесі можна поділити так: повна підробка – документ виготовляється в цілому, з усіма реквізитами та часткова – вносяться зміни в окремі реквізити дійсного документа.

Матеріальне підроблення полягає у внесенні змін до окремих реквізитів правдивого документа – часткова підробка; та виготовленні документа з порушенням встановленого порядку та з імітацією форми й реквізитів справжнього документа – повна підробка.

Інтелектуальне підроблення – це внесення завідомо неправдивих відомостей до документа службовою особою.

У зв'язку з тим, що на практиці матеріальне і інтелектуальне підроблення часто переплітаються, фахівці виділяють ще один різновид підроблення, який називають інтелектуально-матеріальне, матеріально-інтелектуальне або змішане підроблення.

Отож, підроблений – це документ, що є: а) підробленим за змістом, але справжнім за формою; б) дійсним за змістом, але фіктивним за формою; в) підробленим і за формою, і за змістом [7, с. 42–44].

Оскільки М. О. Буртовий відносить контрольні марки до різновиду документів, то такі поняття можливо використовувати і щодо контрольних марок як предмета злочину.

Розглянувши документи як предмети злочинів, необхідно зазначити, що їх кримінально-правове значення полягає у тому, що, аналізуючи норми кримінального законодавства, документи можна поділити на справжні (дійсні та недійсні) та підроблені. Вони можуть бути одержані законним чи незаконним шляхом [7, с. 63].

Аналіз складів злочинів залежно від учинюваних діянь, в яких документи виступають у якості їх предметів, дозволяють виявити їх певні властивості. Способи вчинення злочинів залежать від того, чи є документи справжніми або підробленими, адже для злочинів із дійсними документами характерні такі дії, як викрадання, знищення, пошкодження, збут, видача, використання тощо. Кримінально-правові властивості документів визначаються в тому, що для злочинів із підробленими документами характерні дії, що виражаються у їх фальсифікації, підробленні, збуті, використуванні для вчинення інших суспільно небезпечних діянь, у яких документи виконують різноманітну роль [7, с. 88].

Придбання документа як предмета злочину – це незаконне заволодіння ним, отримання його будь-яким шляхом, оплатним чи безоплатним. Способи придбання – обман, купівля, обмін, отримання як подарунка, сплати боргу або засіб взаєморозрахунку за надану послугу, виконану роботу.

Особливістю документів як предметів злочинів у сфері господарювання є їх обіг у формі збуту – оплатної чи безоплатної передачі документів іншим особам будь-яким способом (наприклад, продаж, дарування, обмін, сплата боргу, в рахунок відшкодування заподіяних збитків та ін.).

Іншою особливістю документів як предметів господарських злочинів є їх використання у процесі вчинення суспільно небезпечних діянь. Йдеться про використання незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок (ст. 216) [7, с. 96–97].

Зовні підроблений документ повинен мати порівняно високий ступінь схожості зі справжнім, а якщо справжнього не існує – то зі звичайним документом такого виду [7, с. 100].

Використання незаконно виготовлених або одержаних, а також підроблених марок означає маркування такими марками примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних [8, с. 252].

Для опису документів як предметів великої групи злочинів, зокрема злочинів у сфері господарювання, законодавець вживає поняття «фальсифікація», «підробка», «виготовлення підроблених документів». До цих злочинів належить і злочин, предметом якого виступають і контрольні марки для маркування примірників аудіовізуальних творів і фонограм, голографічні захисні елементи (ст. 216 КК) [7, с. 100].

Погоджуємося з думкою М. О. Буртового, який зазначає про те, що найбільш доцільний термін «підробка» документів для визначення дій, пов'язаних із злочинним обігом документів. По-перше, в українській мові слово «підроблення» застосовується для тлумачення понять «підробка» і «фальсифікація». По-друге, закон повинен бути зрозумілий і доступний громадянам. Тому кримінальний закон повинен містити терміни, що широко вживаються у звичному використанні та легко сприймаються людьми [7, с. 63–64]. Цій вимозі більшою мірою порівняно з поняттями «підробка» і «фальсифікація» відповідає термін «підроблення».

Такий підхід сприятиме правильній кваліфікації злочинів і зрештою зміцненню законності, єдиному розумінню та тлумаченню під час кваліфікації злочинів, індивідуалізації покарання [7, с. 103–104].

Підроблення означає і повне виготовлення фальшивих контрольних марок будь-яким способом (друкарський, ксерокопіювання, малювання, фотографування, тиснення, наклеювання, комп'ютерна графіка тощо), і часткове підроблення, тобто внесення у справжні марки неправдивих відомостей (наприклад, зміна їх реквізитів) [8, с. 252].

У разі незаконного виготовлення та використання або збуту незаконно виготовлених, одержаних контрольних марок, предметом злочину є справжні контрольні марки, які незаконно виготовлені чи одержані.

У разі, коли використовуються підроблені контрольні марки, то, на нашу думку, йдеться про так звані «матеріальні антиблага».

Так, за нормальних суспільних відносин, які здійснюються під час законного використання справжніх контрольних марок імпортерами, експортерами та відтворювачами цих примірників перед їх розповсюдженням, предметом є справжні контрольні марки. За вчинення злочину, а саме – підроблення контрольних марок, суб'єкт злочину створює нові, але в цьому випадку соціально шкідливі відносини.

Як зазначає С. І. Марко, відбувається підміна предмета суспільних відносин присутнього до злочину. У процесі здійснення злочинного діяння виникає категорія «предмет злочину», але зникає предмет відносин, що передував такому злочину і зумовив його вчинення [5, с. 82].

Висновки. Контрольна марка як предмет злочину є: за обсягом – загальним; за змістом – конкретним; залежно від походження – предметом соціального походження; за правом власності – перебуває у державній формі власності; за соціально-економічними властивостями – предмет, що має економічне значення.

Контрольні марки як предмет злочину можуть виступати як матеріальні блага та «матеріальні антиблага».

Щодо справжніх контрольних марок можуть бути вчинені такі незаконні дії, як незаконне виготовлення, незаконне використання або збут незаконно виготовлених, одержаних контрольних марок, а щодо підроблених марок – підробка, незаконне використання або збут підроблених контрольних марок.

На нашу думку, наразі існує необхідність в удосконаленні відповідальності за незаконні дії з контрольними марками, оскільки противна діяльність у результаті їх підробки та незаконного використання набула не меншого резонансу, ніж з акцизними марками. Уважаємо за доцільне внесення змін безпосередньо до ст. 216 КК, оскільки зміни до Кримінального кодексу України, про які йшлося обумовлюють багато запитань і щодо застосування цієї норми на практиці, і стосовно відпо-

відності її доктрині кримінального права за побудови норм Кримінального кодексу.

Перспективи подальших розвідок. У зв'язку з актуальністю суспільно небезпечного діяння, яке досліджується, про що неодноразово наголошувалось, існує необхідність у ретельному дослідженні його складових, зокрема предмета, який має суттєве значення для правильної кваліфікації злочину.

1. Макаренко Г. Україна у боротьбі з піратством: поступ і бар'єри / Г. Макаренко // Рубрика: Кримінальне право. Теорія злочину та відповідальності. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.yuricom.com/ua/legal_bulletin_of_Ukraine/publications

2. Товстиженко А. Україну намерены признать самой пиратской страной в мире ZN.UA / А. Товстиженко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zn.ua/TECHNOLOGIES/ukrainu-namereny-vklyuchit-v-spisok-naibolee-piratskih-stran.html>

3. Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних: Закон України від 23 березня 2000 р. № 1587-III. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1587-14>

4. Музыка А. А. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія / А. А. Музыка, С. В. Лашук. – К.: Видавець ПАЛИВОДА А. А., 2005. – 191 с.

5. Марко С. І. Кримінально-правова характеристика виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту, або збут підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї / С. І. Марко. – Львів: Львівській державний університет внутрішніх справ, 2010. – 247 с.

6. Дудоров О. О. Злочини у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика: монографія / О. О. Дудоров. – К.: Юридична практика, 2003. – 924 с.

7. Буртовий М. О. Документ як предмет злочинів у сфері господарської діяльності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / М. О. Буртовий. – Дніпропетровськ, 2010.

8. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, О. О. Дудоров та ін.; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – вид. 5-ге, перероб. та допов. – К.: Атіка, 2009. – 406 с.

Бердиченко О. И. Контрольная марка как предмет незаконного изготовления, подделки, использования или сбыта незаконно изготовленных, полученных или поддельных контрольных марок

Исследовано контрольную марку как предмет незаконного изготовления, подделки, использования или сбыта незаконно изготовленных, полученных или поддельных контрольных марок.

Аргументировано, что существует необходимость в усовершенствовании ответственности за незаконные действия с контрольными марками, поскольку противоправная деятельность в результате их подделки и незаконного использования приобрела не меньший резонанс, чем с акцизными марками. Обосновано внесение изменений непосредственно в ст. 216 КК, поскольку изменения в Криминальный кодекс Украины вызывают много вопросов относительно применения этой нормы на практике и соответствия ее доктрине криминального права при формировании норм Криминального кодекса.

Ключевые слова: контрольная марка, предмет преступления, изготовление, подделка, получение, использование, сбыт.

Berdychenko I. O. Control mark as a subject of illegal production, forgery, utilization or sale of illegally produced, received or fabricated control marks

The article is dedicated to the research of control mark as a subject of illegal production, forgery, utilization or sale of illegally produced, received or fabricated control marks.

According to the type of the document forgery in criminal law, criminalistics, and criminal proceeding, it may be subdivided into: complete forgery – the document is produced completely, with all the details and partial – the changes are made to certain data of the valid document.

Material forgery is making changes to certain details of valid document – partial forgery; and producing the document with the violation of law and with the imitation of form and data of the valid document – complete forgery. Intellectual forgery is the introduction of admittedly untruthful information to the document, especially by officials.

With regard to the fact that in practice material and intellectual forgery are often intertwined, the specialists single out one more forgery type called intellectually-material, materially-intellectual or mixed forgery.

Forged document is a document which: a) has the forged content, but valid form; b) valid content but forged form; c) forged both in form and content.

Control mark as a crime subject is: general by capacity; specified by content; depending upon origin is a subject of social origin; according to the ownership type – is a state ownership; according to the socially-economical properties – subject of economic significance.

Control marks as a crime subject can be both material benefit and «material anti-benefit».

As to the lawful marks, the following illegal actions can be made: illegal production, illegal utilization or sale of illegally produced, received control marks, and as to the forged marks – forgery, illegal utilization or sale of forged control marks.

To our point of view, now there is a necessity in harsher punishment for illegal actions with control marks, as the scope and resonance of adverse activity resulting in their forgery and illegal utilization are even greater than those of the excise marks. We

consider it appropriate to make amendments to the art.216 of the Criminal Code, as the abovementioned amendments to the Criminal Code of Ukraine arise many questions both as to the practical implementation of this norm, and its compliance with the criminal law doctrine when constructing the Criminal Code norms.

Key words: *kontrolnaya mark the subject of crime, payment of, purchase of, forgery, the use, sale.*

Стаття надійшла 05 травня 2014 р.

УДК 343.236:340.5 (477+438)

І. Ю. Вакула

ВИДИ СТАДІЙ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

Досліджено види стадій вчинення злочину та критерії їх визначення шляхом порівняльного аналізу кримінального законодавства України та Республіки Польща. Критеріями поділу стадій вчинення злочину є ступінь суспільної небезпечності діянь, ступінь здійснення злочинного наміру, розвиток об'єктивної сторони складу злочину, момент припинення злочинного діяння. Обґрунтовано такий вид стадії вчинення злочину, як формування наміру вчинити злочин. Намір учинити злочин визначено як один із видів стадій вчинення злочину, і хоча ця стадія не є кримінально караною, однак її слід розглядати в контексті розвитку злочинного діяння у часі. Шляхом порівняльного дослідження кримінального законодавства України та Республіки Польща розкрито питання підстав і меж кримінальної відповідальності за закінчений та незакінчений злочини.

Ключові слова: *стадії вчинення злочину, готування до злочину, замах на злочин, намір вчинити злочин, закінчений злочин.*

Постановка проблеми. Із проблематикою визначення поняття стадій вчинення злочину актуальним та дискусійним у науці кримінального права України і Республіки Польща залишається дослідження видів та критеріїв визначення стадій вчинення злочину. На сьогодні в науці кримінального права України порушується проблема щодо правового визначення та підстав кримінальної відповідальності за виявлення та формування наміру вчинити злочин як однієї із стадій вчинення злочину.

Стан дослідження. Розкриття поняття стадій вчинення злочину необхідно проводити у нерозривній єдності із видами стадій вчинення

злочину. Цю проблематику досліджували: В. Д. Іванов, Н. Ф. Кузнецова, М. Д. Дурманов, А. В. Шевчук; у науці кримінального права Республіки Польща: Е. Бласкі, А. Цоль, А. Марек, Я. Маєвський.

У кримінальному праві стадії вчинення злочину пов'язані із виявленням наміру вчинити злочин, формуванням наміру, готуванням до злочину, замахом на злочин та закінченим злочин. А. А. Герцензон визначав, що стадії вчинення злочину охоплюють виникнення умислу, готування до злочину, саме злочинне діяння та (результат) наслідок. А. А. Піонтковський під стадіями вчинення злочину розумів виявлення умислу, готування до злочину, замах на злочин і закінчений злочин. М. Д. Дурманов визначав набагато вужче коло стадій вчинення злочину, а саме: готування до злочину, замах на злочин і закінчений злочин. Натомість І. С. Тишкевич стадіями вчинення злочину вважав готування до злочину та замах на злочин [1, с. 16].

Метою статті є дослідження видів стадій вчинення злочину та критеріїв їх визначення в науці кримінального права України порівняно з науковими положеннями кримінального права Республіки Польща.

Виклад основних положень. У кримінальному законодавстві України вирізняють такі стадії злочину: готування до злочину (ст. 14 КК України), замах на злочин (ст. 15 КК України), закінчений злочин (ч. 1 ст. 13 КК України). У КК Республіки Польща закріплено такі стадії злочину: готування до злочину (ст. 16 КК Республіки Польщі), замах на злочин (ст. 13 § 1 КК Республіки Польща), непридатний замах (ст. 13 § 2 КК Республіки Польща). Поняття «закінченого злочину», яке передбачено в ч. 1 ст. 13 КК України, законодавець в КК Республіки Польща не визначає. Проте у ст. 7 КК Республіки Польща вказано, що злочином визнається тяжкий злочин (*zbrodnia*) або проступок (*wystepek*). Тяжкий злочин – це заборонене діяння, за яке передбачено покарання позбавлення волі на строк не менше 3 років або більш суворе покарання. Проступок – це заборонене діяння, за яке передбачено штраф більше 30 денних ставок, покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на строк більше 1 місяця. Тяжкий злочин можна вчинити лише умисно, проступок можна вчинити умисно і необережно. Якщо порівнювати поділ злочинів за ступенем тяжкості в КК Республіки Польща та в КК України, то умовно можна вважати, що тяжкий злочин (*zbrodnia*), передбачений в КК Республіки Польща – це тяжкі та особливо тяжкі злочини, передбачені в КК України, які вчинені умисно. Ще одна основна відмінність, яка варта уваги, – це те, що поділ злочинів за ступенем тяжкості в КК України проводиться за максима-

льною межею встановленого виду та розміру покарання (наприклад, злочином середньої тяжкості є злочин, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше десяти тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк не більше п'яти років). В КК Республіки Польща поділ злочинів на тяжкі та проступки визначається за мінімальною межею встановленого виду та розміру покарання. Таким чином, за тяжкий злочин (zbrodnia) призначається покарання у виді позбавлення волі на строк три і більше років, а за проступок призначається покарання у виді позбавлення волі більше одного місяця, проте можливо, що за проступок може бути передбачене покарання у виді позбавлення волі і на більший термін (наприклад, § 4 ст. 148 КК Республіки Польща, хто вчиняє вбивство в стані сильного душевного хвилювання, виправданого обставинами, підлягає покаранню у виді позбавлення волі від одного до десяти років).

За загальним правилом, у науці кримінального права України виокремлюють два критерії визначення стадій вчинення злочину: ступінь здійснення злочинного наміру та момент припинення злочинного діяння. А. Н. Трайнін вважає, що межі між готуванням і замахом можуть бути встановлені лише в конкретному випадку і визначення цих меж є лише у виключній компетенції суду, оскільки законодавець не може ці межі визначити наперед. Також він висловлював позицію, що одна і та ж дія за певних умов може бути і готуванням і замахом на злочин (наприклад, виламування дверей для крадіжки чи для вбивства). Вважаємо цей підхід суперечливим, оскільки стадії злочину є окремими суспільно небезпечними діяннями, які не можуть бути підміненими одне одним, а тим паче зіставлятися. Критеріями, які виокремлюють стадії вчинення злочину, слід вважати:

- 1) ступінь суспільної небезпечності діянь;
- 2) ступінь здійснення злочинного наміру;
- 3) розвиток об'єктивної сторони як елемента складу злочину;
- 4) момент припинення злочинного діяння.

Зупинимось детальніше на вказаних критеріях. Суспільна небезпечність злочину незалежно від стадії його вчинення полягає в тому, що цей злочин тією чи іншою мірою завдає істотної шкоди суспільним відносинам або ставить останні в небезпеку заподіяння такої шкоди. У разі незакінченої злочинної діяльності винний посягає на ті ж об'єкти кримінально-правової охорони, що і винний у разі закінченого злочину. Під час посягання на об'єкти кримінально-правової охорони суспільна небезпечність незакінченої злочинної діяльності вира-

жається в готуванні до злочину або в замаху на нього. Вчиняючи такі діяння, винний створює загрозу заподіяння шкоди суспільним відносинам. І лише через певні обставини, які виникають незалежно від волі винного, шкода не заподіюється. Водночас, суспільна небезпечність незакінченої злочинної діяльності виражається в тому, що винний, який вчиняє готування чи замах, посягає на суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом, і ставить під загрозу заподіяння цим відносинам шкоди. Вчинення винним передбачених кримінальним законом таких діянь, як готування до злочину та замаху на злочин, є об'єктивною умовою для притягнення винної особи до кримінальної відповідальності за незакінчену злочинну діяльність [2, с. 16].

Категорія суспільної безпеки в кримінальному праві – це завжди той основний критерій, який є основою поділу злочинів за ступенем тяжкості, однією з основних ознак злочину і однією з загальних засад індивідуалізації покарання. А відповідно до ст. 68 КК України, в якій передбачені спеціальні засади призначення покарання, ступінь суспільної небезпечності враховується під час призначення покарання за незакінчений злочин. В ч. 2 ст. 14 КК України чітко передбачено, що особа, яка готувалась до злочину невеликої тяжкості, не підлягає кримінальній відповідальності. В КК Республіки Польща передбачено, що особа підлягає кримінальній відповідальності за готування до злочину лише тоді, коли це чітко передбачено законом (ст. 117, 127, 128, 131, 140, 168, 175, 252 КК Республіки Польща). Зокрема, це стосується тих злочинів, ступінь суспільної небезпечності яких є значно вищим порівняно з іншими злочинами, передбаченими кодексом, за готування до яких особа не підлягає кримінальній відповідальності.

Ще один критерій, за допомогою якого виділяються стадії злочину, – це ступінь здійснення злочинного наміру. Особа, яка має намір вчинити умисний злочин, а також бажає настання конкретного злочинного результату, заздалегідь все обдумує. Спочатку в неї формується умисел на вчинення злочину, за який особа не може бути притягнута до кримінальної відповідальності, оскільки, відповідно до визначення, злочином є лише діяння (дія, бездіяльність), а умисел без його реалізації залишається лише умислом. У науці кримінального права Республіки Польща, визначаючи стадії злочину, окрім трьох згаданих, виокремлюють і четверту – намір вчинити злочин. Наприклад, А. Цоль, В. Вробель, Е. Бласкі та низка інших науковців визначають такі стадії вчинення злочину: намір, готування до злочину, замах на злочин, закінчений злочин. Пояснюючи першу стадію наміру, вони вказують на те, що намір, який

ще не є реалізованим і не досяг етапу (стадії) готування до злочину, завжди є безкарним [3, с. 220].

У кримінальному праві України питання щодо визначення наміру як першої стадії вчинення злочину є дискусійним. Відтак, А. А. Піонтовський стверджує, що хоча і виявлення наміру зазвичай розглядається як безкарне, проте виявлення наміру визначає уже повністю сформований умисел, в тій якійшій відмінності від процесу внутрішнього формування умислу. Виключити питання виявлення умислу із розгляду питань щодо стадій злочину є неможливим, хоча б тому, що такий розгляд дає можливість обґрунтування безкарності виявлення наміру. І. С. Тишкевич, заперечуючи визначення виявлення наміру як стадії злочину, вказує, що виявлення наміру не можна визначати стадією злочину, тому що суб'єкт ще не почав здійснювати злочинний намір, не почав виконувати злочинне діяння. А. А. Герцензон вважає, що з одного факту виявлення наміру ще не можна стверджувати про дійсну рішучість суб'єкта вчинити злочин. Натомість В. К. Грищук відносить формування (виникнення) умислу і виявлення умислу на вчинення злочину (голий умисел) до стадій вчинення злочину, однак ці стадії діяльності суб'єкта не мають кримінально-правового значення. Проблематику кримінально-правових аспектів виявлення наміру активізувало запровадження кримінальної відповідальності за пропозицію хабара (ч. 1 ст. 369 КК України у редакції Закону від 11 червня 2009 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення»). Цю новелу В. А. Мисливий характеризує як спробу криміналізувати виявлення умислу. Д. І. Крупко у дисертаційному дослідженні вказує на необхідність розширити об'єктивний бік давання хабара за допомогою пропозиції та обіцянки надання хабара. Отже, висловлення готовності дати хабар (не має значення – негайно або у майбутньому) визнається закінченим злочином, передбаченим ч. 1 ст. 369 КК України, й однозначно оцінити таку законодавчу новелу, мабуть, неможливо. З одного боку, у цьому разі справді можна говорити про небезпечний прецедент встановлення кримінальної відповідальності за виявлення наміру; з іншого – у вітчизняного законодавця були свої резони для прирівнювання пропозиції хабара до кримінально караних погроз і закликів [4, с. 429].

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» від 18.04.2013 р. у ст. 369 КК України поняття «про-

позиція та давання хабара» було замінене поняттям «пропозиція або надання неправомірної вигоди службовій особі». Зважаючи на зміни до вказаної статті, питання щодо пропозиції надання неправомірної вигоди залишається дискусійним. Як розглядати таку пропозицію: як кримінально караний намір чи як дію, яка впливає на психічну недоторканність особи? Якщо визнавати пропозицію неправомірної вигоди як намір вчинити злочин, то слід визнати кримінально караною ще одну стадію вчинення злочину – намір вчинити злочин. Ми вважаємо, що пропозицію неправомірної вигоди необхідно визнавати як свого роду вплив на службову особу з метою вчинення або не вчинення нею дій з використанням наданої їй влади чи свого службового становища на користь того, хто пропонує. Таку пропозицію слід розглядати як вид інформаційної дії, спрямованої на досягнення конкретного результату. В ст. 229 КК Республіки Польща також передбачено кримінальну відповідальність за надання або обіцянку надати іншій особі неправомірну вигоду. На нашу думку, «обіцянку надати неправомірну вигоду» за кримінальним законодавством Республіки Польща та «пропозицію неправомірної вигоди» за нашим кримінальним законодавством можна розглядати не тільки як діяння чи бажання вчинити злочин, але також, як вид підбурювання до вчинення злочину, а саме: схилення до вчинення злочину шляхом підкупу. Безумовно, йдеться не про співучасть у вчиненні злочину у чистому вигляді, але варто погодитися, що така пропозиція є суспільно небезпечною подвійно, оскільки підлягати кримінальній відповідальності може не тільки особа, яка пропонує неправомірну вигоду, але й особа, яка приймає таку пропозицію. Ступінь суспільної небезпечності такого виду злочинів та їх поширеність вимагає від законодавця більш жорстких санкцій та розширення об'єктивної сторони за рахунок поняття «пропозиції» та «обіцянки». Але це зовсім не означає, що ці поняття слід розглядати як виявлення наміру.

В контексті вчення про стадії вчинення злочину можна погодитися з тими вченими, які виділяють як окрему стадію розвитку злочинного діяння етап формування наміру вчинити злочин. Адже якщо говорити про злочини, які вчиняються з прямим умислом, то для абсолютної більшості з них характерним є попередній процес більш-менш тривалого планування злочинної діяльності. Зазначимо, що у цьому разі термінологічно правильно було б цей етап розвитку умисного злочину позначити власне як формування наміру, а не формування умислу чи вини. Адже відповідно до ст.ст. 23, 24, 25 КК України вина, як певне психічне ставлення особи до вчинюваного нею діяння та його

наслідків, існує лише на момент учинення суспільно небезпечного діяння. Всі інші психічні процеси, які передують суспільно небезпечному діянню у часі, не можуть бути позначені поняттям вини чи окремих її видів [5, с. 239].

Повертаючись до визначення поняття наміру, вважаємо, його ще однією стадією вчинення злочину, але яка не є кримінально каранною, тому що намір не містить ані суспільної небезпечності, ані жодних дій спрямованих на вчинення злочину. Намір на вчинення злочину буде завжди безкарним (*cogitationis poenam nemo patitur*). Відмовитись від наміру як стадії вчинення злочину і виключити з підручників кримінального права було б не правильним. Навіть ті автори, які заперечують факт виявлення наміру, формування наміру, неодноразово у своїх працях описують його та відмежовують від стадії готування. Стадія наміру як правова категорія потрібна нам для пояснення інституту стадій вчинення злочину в цілому. Згадуючи про стадію готування, ми ніколи не зможемо обійтись без поняття наміру, оскільки це поняття завжди передре стадії готування, є тим підґрунтям, яке обумовлює протиправність дій особи, та реалізовується в наступних стадіях.

Отже, намір, а точніше ступінь здійснення злочинного наміру, є завжди тим критерієм, який відмежовує стадію готування, замаху та закінченого злочину, а сам факт наміру вчинити злочин є спільним для усіх трьох стадій. І якщо на початку в особи лише формується умисел, то в подальшому вона починає вчиняти дії для його реалізації. Частковість реалізації наміру визначається кожною окремою стадією. На стадії готування суб'єкт вчиняє підготовчі дії, які будуть полегшувати йому безпосереднє вчинення злочину, і тим самим він частково виконує свій уже сформований умисел. На стадії замаху винний переходить до безпосередньої реалізації свого наміру, а на стадії закінченого злочину – доводить злочинний намір до кінця.

Наступний критерій визначення стадій злочину – розвиток об'єктивної сторони складу злочину. Об'єктивна сторона – це той критерій, який дає нам можливість розмежувати стадії злочину. На стадії готування об'єктивна сторона складу злочину, передбаченого Особливою частиною Кримінального кодексу, ще не виконується, але винний виконує діяння, які створюють умови для вчинення злочину, і таким чином ставлять опосередковано об'єкт кримінально-правової охорони в небезпеку. На стадії замаху об'єктивна сторона виконується частково, це полягає в тому, що або суб'єкт не виконує всіх запланованих діянь для закінчення злочину, або не настають наслідки, яких особа бажала досяг-

ти. Закінчений злочин характеризується повним виконанням об'єктивної сторони.

Для відмежування готування, замаху та закінченого злочину важливе значення має також встановлення моменту припинення злочинного діяння. Кримінальний закон по-різному констатує кожен склад злочину і залежно від цього момент закінчення злочину буде різним. Наприклад, в одних випадках злочин буде закінченим, коли настануть передбачені статтями Особливої частини кримінального кодексу наслідки. В інших випадках злочин вважається закінченим з моменту вчинення тих дій, які заборонені законом, або навпаки, з моменту не вчинення дій, які закон зазначає вчинити. Законом передбачені і такі злочини, які вважаються закінченими з моменту створення особою своїми діями чи бездіяльністю можливості настання шкідливих наслідків: наприклад, ухилення від сплати податків. Відтак сформований в особи умисел на вчинення злочину може зразу призвести до вчинення злочину без стадії готування. В інших випадках діяння може не досягнути стадії закінченого злочину в зв'язку з не вчиненням суб'єктом злочину або за своєю волею, або всупереч його волі певних діянь. У першому варіанті в діянні особи міститься добровільна відмова від вчинення злочину. В другому – злочинна діяльність завершується в зв'язку з обставинами, які не залежать від волі винного, які перешкодили довести злочинний намір до кінця [2, с. 11].

Важливим для кримінальної відповідальності є встановлення моменту припинення злочинного діяння за власною волею особи чи всупереч її волі. Якщо особа припинила злочинне діяння за власною волею і в її діях немає ознак іншого складу злочину, то така особа не підлягає кримінальній відповідальності у зв'язку з добровільною відмовою відповідно до статті 17 КК України та статті 15, 17 КК Республіки Польща. Таким чином, момент припинення злочинного діяння визначається розвитком об'єктивної сторони, відмежовує закінчений злочин від незакінченого.

Розкриваючи питання стадій вчинення злочину, видів та критеріїв їх визначення, не можливо оминати порівняння підстав та меж кримінальної відповідальності за закінчений та незакінчений злочин в Україні та Республіці Польща. Отже, підставою кримінальної відповідальності за закінчений злочин є склад вчиненого злочину, передбаченого Особливою частиною КК України та КК Республіки Польща. Межі кримінальної відповідальності визначаються у відповідних санкціях статей Особливої частини кодексів України та Республіки Польща. Підставою ж кримінальної відповідальності за незакінчений зло-

чин є вчинення готування або замаху на злочин, який передбачений в статті Особливої частини.

Таким чином, норми Загальної та Особливої частин кримінального права в їх нерозривній єдності визначають ті ознаки, які сукупно визначають характер суспільної небезпечності злочину і замаху на злочин, а в деяких випадках і готування до вчинення злочину [6, с. 30]. Особа, яка вчинила замах на злочин, підлягає кримінальній відповідальності на підставі КК Республіки Польщі, якщо такий вид стадії є передбаченим в статті, в якій описується суспільно небезпечне діяння.

Як вже зазначалося, межі кримінальної відповідальності за готування до злочину та за замах на злочин по-різному визначені в КК України та КК Республіки Польща. Відповідно до статті ч. 2 ст. 14 КК України за готування до злочину невеликої тяжкості особа не несе кримінальної відповідальності. Відповідно до § 2 ст. 16 КК Республіки Польща винний несе кримінальну відповідальність за готування до злочину, а несе її лише тоді, коли це встановлено законом. Тобто особа притягається до відповідальності за готування до злочину лише у разі, коли на це є вказівка законодавця в Особливій частині КК Республіки Польщі. Основною відмінністю призначення покарання за незакінчений злочин в кримінальному законі України та Республіки Польща є різні підходи щодо визначення розмірів призначуваних покарань.

Наприклад, в ч. 3, 4 ст. 68 КК України зазначено, що строк або розмір покарання за готування до злочину не може перевищувати половини максимальної строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК України; строк або розмір покарання за замах на злочин не може перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК України. Відповідно до § 1 ст. 14 КК Республіки Польща суд призначає покарання за замах на злочин в межах санкції, встановленої за цей злочин. А у разі непридатного замаху суд може суттєво пом'якшити покарання і навіть відмовитись від його призначення.

На відміну від КК Республіки Польща в КК України законодавець деталізував правила призначення покарань за незакінчений злочин. Однак незалежно від того, яким способом законодавець тієї чи іншої держави визначив порядок призначення покарання за незакінчений злочин, суть не змінюється – підставою кримінальної відповідальності є склад незакінченого злочину: готування до злочину та замаху на злочин, порядок призначення покарання за них визначено в загаль-

них частинах кримінальних кодексів, а вид та розмір покарання передбачено в Особливій частині КК України та Республіки Польща.

Висновки. Отже, досліджуючи види стадій вчинення злочину шляхом порівняльного аналізу з науковими положеннями кримінального права Республіки Польща, до видів стадій вчинення злочину ми зараховуємо: намір вчинити злочин, готування до злочину, замах на злочин та закінчений злочин. Намір вчинити злочин пропонуємо розглядати в двох аспектах: як стадію вчинення злочину і як критерій розмежування видів стадій вчинення злочину. Ступінь здійснення злочинного наміру є завжди тим критерієм, який відмежовує стадію готування, замаху та закінченого злочину, а сам факт наміру вчинити злочин є спільним для усіх трьох стадій. Намір вчинити злочин, безсумніву, визначаємо як один із видів стадій вчинення злочину, і хоча ця стадія не є кримінально караною, однак, її слід розглядати в контексті розвитку злочинного діяння у часі.

Беручи до уваги наведені критерії визначення стадій вчинення злочину, зокрема ступінь суспільної небезпечності, ступінь здійснення злочинного наміру та момент припинення злочинного діяння, вважаємо, що посягання, яке вчиняє винний, може складатися з таких етапів, як намір вчинити злочин, готування до злочину, замах на злочин та закінчений злочин.

Основні відмінності в законодавстві України та Республіки Польща стосуються передбачення в КК Республіки Польща поняття непридатного замаху, а також особливостей призначення покарання за незакінчений злочин.

1. Козлов А. П. Учение о стадиях преступления / А. П. Козлов. – СПб.: ЮрПресс, 2002. – 349 с.

2. Иванов В. Д. Ответственность за покушение на преступление / В. Д. Иванов. – Караганда: Карагандинская высшая школа, 1974. – 112 с.

3. Zoll A. Polskie prawo karne (czesc ogolna) / A. Zoll, W. Wrobel. – Krakow: Wydawnictwo Znak, 2010. – S. 606.

4. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гусласького, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. – К.: Істина, 2011. – 1112 с.

5. Бурдін В. М. Пропозиція хабара: диференціація кримінальної відповідальності чи криміналізація наміру? / В. М. Бурдін // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 4. – С. 234–250.

6. Дурманов Н. Д. Стадии совершения преступления по советскому уголовному праву / Н. Д. Дурманов. – М.: Госюриздат, 1955. – 204 с.

7. Гришук В. К. Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посібник / В. К. Гришук. – К.: Ін Юре, 2006. – С. 568.

8. Кримінальний кодекс України. – К.: Правова єдність, 2012. – 180 с.
9. Кримінальний кодекс Республіки Польща. – Мн.: Тесей, 1998. – 128 с.
10. Кузнецова Н. Ф. Ответственность за приготовление к преступлению и покушение на преступление по советскому уголовному праву / Н. Ф. Кузнецова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1958. – 204 с.
11. Мисливий В. А. Пропозиція хабара: злочин чи виявлення умислу? / В. А. Мисливий // Юридичний вісник України. – 2010. – 2–15 січня. – № 1–2.
12. Тишкевич И. С. Приготовление и покушение по советскому уголовному праву / И. С. Тишкевич. – М.: Госюриздат, 1958. – 260 с.
13. Шевчук А. В. Стадії вчинення злочину: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / А. В. Шевчук. – К., 2002. – 20 с.
14. Prawo karne. Repetytorium / Blaski Ewelina (red.), Czyż Marta (oprac.), Jędrusiak Paweł (oprac.), Karabowicz Anna (oprac.), Kawulok Edyta (oprac.), Kula Michał (oprac.), Kuziak Piotr (oprac.), Margańska Anna (oprac.); Red. Ewelina Blaski. – Wyd. 3. – Warszawa: Wolters Kluwer, 2008. – S. 235.
15. Zoll A. Kodeks Karny. Czesc ogolna: Komentarz / Zoll A. Lex. – Warszawa, 2007. – 1290 s.
16. Marek A. Podstawy prawa i procesu karnego / A. Marek, S. Waltos. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, 2008. – 270 s.

Вакула І. Ю. Види стадій совершення преступлення по уголовному праву України и Республіки Польщі

Рассмотрены виды стадий совершения преступления, а также критерии их определения путем сравнительного анализа уголовного законодательства Украины и Республики Польши. Критериями деления стадий совершения преступления есть степень общественной опасности, степень совершения преступного деяния, развитие объективной стороны состава преступления, момент прекращения преступного деяния. Аргументирован такой вид стадий совершения преступления как формирование намерения совершить преступление. Намерение совершить преступление определяется как один из видов стадий совершения преступления, и хотя такой вид стадий не может быть уголовно наказуемым, тем не менее его следует рассматривать в контексте развития преступного деяния во времени. Путем сравнительного анализа уголовного законодательства Украины и Республики Польши рассмотрен вопрос оснований и границ уголовной ответственности оконченного и неоконченного преступления.

Ключевые слова: *стадії совершення преступлення, приготовление к преступлению, покушение на преступление, намерение совершить преступление, оконченное преступление.*

Vakula I. Y. Types stages of committing an offense under the criminal law of Ukraine and Poland

Types stages of committing the offense and the criteria for their definition through a comparative analysis of the criminal legislation of Ukraine and Poland

are examined. The criteria for separation stages of committing a crime is the degree of social danger of the acts, the degree of implementation of criminal intent, the development of the objective side of the crime, the termination of a criminal act. Such type of stage the committing crime, as forming the intention to commit a crime is grounded. The intention to commit a crime is identified as one of the types of stages offense, and at this stage is not a criminal offense, but it should be considered in the context of a criminal act at the time. Through a comparative study of the criminal legislation of Ukraine and Poland, the question of grounds and limits of criminal liability for finished and unfinished crime is discovered.

The subject of study examined in this article is the stage kinds of committing an offense under the criminal legislation of Ukraine and Poland. The purpose of this paper is to study the stage kinds of committing the offense and criteria for their determination in the science of criminal law in Ukraine in comparison with the academic regulations of the criminal law of the Republic of Poland.

Revealing the perspective of this paper, such methods as a general scientific method, a method of the comparative law, a method of system analysis are used in it. With these methods, the stage kinds of committing the offense in the criminal law of the Republic of Poland and Ukraine, as well as similar and different criteria for their definition are determined. In particular, the criterion of separating the stages of committing the offense is the degree of the act social danger, the degree of implementing the criminal intention, the development of the objective side of the offense, the termination of the criminal act. Such a stage kind of committing the offense as the forming of the intent to commit the offense is proved here. The intent to commit the offense is defined as one of the stage kinds of committing the offense, and although this stage is not criminally punished, it should be considered in the context of the criminal act under way. Through the comparative study of the criminal laws of Ukraine and the Republic of Poland, the question of grounds and limits of criminal liability for the finished and unfinished offense is solved. Unlike the Criminal Code of the Republic of Poland, in the Criminal Code of Ukraine a legislator has detailed the rules for sentencing the unfinished offense. The different approaches to predict the penalty for preparing the offense in the Criminal Code of Ukraine and the Republic of Poland are considered in the paper. However, regardless the way a legislator of any state has determined the order of sentencing the unfinished offense with, the essence does not change. The basis of the criminal responsibility is the composition of the unfinished offense: the preparation for the offense and the attempt on the offense, the order of sentencing are defined in the general part of criminal codes, and the punishment kind and measure are provided by the Special Part of the Criminal Code of Ukraine and the Republic of Poland.

Key words: stages of committing an offense, preparation for an offense, an attempted offense, an intention of committing an offense, complete crime.

Стаття надійшла 31 березня 2014 р.

ДО ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ВЗАЄМОДІЇ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНИХ ПРИГОД

Проаналізовано аспекти організації взаємодії органів досудового розслідування під час розслідування кримінальних правопорушень за вчинення дорожньо-транспортної події. Під час розслідування дорожньо-транспортних подій необхідно правильно організувати взаємодію органів досудового розслідування з іншими органами, підрозділами внутрішніх справ і спеціалістами з різних галузей. Слідчий, спеціаліст-автотехнік, працівник Державної автомобільної інспекції, патрульно-постової служби, карного розшуку, оперативний черговий, перекладач та аварійний комісар виконують значну роль під час розслідування цієї категорії злочинів.

Ключові слова: *дорожньо-транспортна подія, слідчо-оперативна група, Державна автомобільна інспекція, патрульно-постова служба, аварійний комісар.*

Постановка проблеми. Автомобільний транспорт виконує важливу роль у соціально-економічному розвитку країни. На сьогодні більш як 100 тисяч автомобільних перевізників надають послуги з перевезення 52 відсотків пасажирів та 64 відсотків вантажів, а кількість індивідуальних автомобілів в Україні перебільшує 160 одиниць на 1000 осіб населення. Відповідно до наведеної статистики зазначимо, що автомобілізація населення, а також дорожній рух є однією із найбільш характерних та невід’ємних частин сучасної цивілізації.

Однак разом з економічними благами автомобілізація тягне за собою негативну проблематику. Найбільш серйозною з них є проблема дорожньо-транспортних пригод (далі – ДТП). За статистикою в Україні упродовж січня-лютого 2014 року було скоєно 3137 ДТП, 487 осіб загинуло, 3879 травмовано [1].

Організація всебічної взаємодії під час розслідування ДТП є запорукою успішного розкриття та розслідування цього виду злочину. Кримінальні провадження за такими фактами є складними, об’ємними і вимагають від органів досудового розслідування великих зусиль.

Стан дослідження. Вагомий внесок у розробку методики розслідування злочинів, пов’язаних з ДТП, зробили такі вчені: М. Г. Богатирьов, В. І. Жулев, Б. Л. Зотов, М. П. Зуєв, В. А. Мисливий, С. Г. Новіков, В. М. Махов, Т. В. Авер’янов та ін. Актуальні проблеми взаємодії

учасників проведення огляду місця ДТП докладно висвітлювали П. П. Луцюк, П. С. Луцюк, О. Д. Коленко, О. С. Ховтун.

Однак, незважаючи на наукові розробки, отримані результати не відображають всієї повноти організації взаємодії під час розслідування кримінальних проваджень щодо вчинення ДТП.

Метою статті є визначення організації взаємодії органів досудового розслідування під час розслідування кримінальних правопорушень у разі вчинення дорожньо-транспортної події.

Виклад основних положень. Значущість матеріалізованих доказів у зв'язку зі змінами у адміністративному та кримінальному-процесуальному законодавстві різко зростає. Це вимагає від осіб, що прибули на місце скоєння ДТП, високої професійної майстерності, спостережливості, вміння не залишати поза увагою дрібниці, що на перший погляд можуть здаватися незначними, крім цього, для того, щоб результативність проведення огляду місця ДТП була високою, знань одного слідчого часто недостатньо. Йому необхідна допомога фахівців. Отже, під час розслідування ДТП необхідно правильно організувати взаємодію органів досудового розслідування з іншими органами, підрозділами внутрішніх справ та спеціалістами з різних галузей.

Однією із важливих умов ефективного розслідування ДТП є своєчасна організація виїзду на місце слідчо-оперативної групи (далі – СОГ). У разі вчинення ДТП огляд місця події необхідно проводити невідкладно, тому що вплив різних обставин (потік транспорту, пішоходів, атмосферні умови та інше) може призвести до втрати, пошкодження слідів та зміни обстановки. В окремих випадках (коли, наприклад, необхідний розшук автотранспорту та його водія) від швидкого та якісного огляду залежить успіх подальшого розшуку.

Отже, основа організації взаємодії під час розслідування ДТП ґрунтується на визначенні кола осіб, які належатимуть до складу членів слідчо-оперативної групи, відповідно до п. 10 Наказу МВС України від 14 серпня 2012 року № 700 «Про організацію взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень» [2].

Від особливостей організації взаємодії у процесі розслідування ДТП багато в чому залежить розв'язання головного завдання кримінального судочинства, визначеного в ст. 2 КПКУ «забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був при-

тягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура» [3, с. 6–7].

Погоджуючись з В. В. Веденською, розподіл повноважень слідчих та працівників Державної автомобільної інспекції (далі – ДАІ) на місці скоєння ДТП з постраждалими слід здійснювати з огляду на такі положення:

1) порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особою, яка керує транспортним засобом, що спричинило у потерпілого середньої тяжкості тілесне ушкодження, є кримінальним злочином, передбаченим ч. 1 ст. 286 Кримінального кодексу України (далі – ККУ);

2) згідно з Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПКУ) досудове розслідування злочинів здійснюється у формі досудового слідства (п. 1 ст. 215 КПКУ) слідчими підрозділами органів внутрішніх справ України (далі – ОВСУ) як органами досудового розслідування (п/п. 1 п. 1 ст. 38 КПКУ);

3) повноваження слідчого органу досудового розслідування можуть здійснюватися співробітниками інших підрозділів ОВСУ лише під час досудового розслідування кримінальних проступків (п. 3 ст. 38 КПКУ). Водночас, оскільки чинним законодавством досі не визначено, які саме кримінальні правопорушення є кримінальними проступками, виконання співробітниками інших підрозділів ОВСУ, зокрема ДАІ, повноважень слідчого наразі є незаконними;

4) кримінальна відповідальність за ст. 286 ККУ настає за умови заподіяння наслідків у вигляді фізичної шкоди, яка є не менш небезпечною, ніж середньої тяжкості тілесне ушкодження. Заподіяння в результаті порушення правил безпеки дорожнього руху легких тілесних ушкоджень унеможлиблює застосування ст. 286 ККУ і зумовлює адміністративну відповідальність [4, с. 412–413].

З огляду на конкретну слідчу ситуацію, слідчий повинен розділити функціональні обов'язки між учасниками огляду місця ДТП. Діяльність членів СОГ на місці пригоди потребує узгоджених дій усіх учасників слідчого огляду. Наприклад, слідчий відповідно до п. 10.3 Інструкції № 700 під час розслідування ДТП має право:

– доручати спеціалістові НДЕКЦ проведення орієнтувального і оглядового фотографування та відеозапису місця пригоди, а також із

залученням працівника ДАІ скласти схему (план) розташування об'єктів на місці події;

– за участю працівників ДАІ та посадових осіб дорожніх і комунальних організацій визначити на місці пригоди стан дорожнього покриття, погодні умови, видимість елементів дороги та конкретної перешкоди, наявність дорожніх умов, які могли стати супутньою або безпосередньою причиною скоєння ДТП. Такі обставини обов'язково фіксуються в протоколі огляду місця події, а також оформлюються спільним з представником власника дороги актом у разі виявлення недоліків в утриманні вулиць, доріг, залізничних переїздів або інших дорожніх споруд, що пов'язані з причинами ДТП;

– організовувати проведення огляду транспортних засобів на місці пригоди за участю понятих, працівника ДАІ та спеціаліста НДЕКЦ. За його результатами скласти відповідний протокол, в якому серед інших обставин зазначати технічний стан транспортних засобів, що оглядалися;

– приймати рішення про тимчасове вилучення транспортних засобів та надати вказівку працівнику ДАІ про їх доставлення і поміщення для тимчасового зберігання на спеціальні майданчики чи стоянки [2].

На тактику проведення слідчої (розшукової) дії істотно впливає вибір осіб, яких залучають до участі в такій дії [5, с. 59–64]. Коло цих осіб може бути різноманітним і залежить від характеру слідчої ситуації, яка потребує вирішення.

Законом передбачені випадки обов'язкової і факультативної участі фахівців в огляді ст. 237, 238 КПКУ.

Тільки участь судово-медичного експерта або лікаря, згідно зі ст. 238 КПКУ, у разі огляду трупа є обов'язковою, інші ж фахівці, що беруть участь в огляді, є факультативними учасниками. Їх може запросити слідчий, якщо вважатиме доцільним.

Судово-медичний експерт або лікар допомагають в огляді, встановленні ушкодження на трупі, визначенні механізму і характеру авто-травм. Особливу увагу треба звертати на характер, форму, розмір і локалізацію ушкоджень, заподіяних транспортним засобом. Виміряти відстань від підшви взуття потерпілого до контактування поверхні ноги з виступаючими частинами транспортного засобу (бампером тощо), також для огляду трупа спільно зі спеціалістом у галузі судової медицини може бути залучений спеціаліст-автотехнік, водночас він надає допомогу в з'ясуванні питань щодо виникнення слідів транспортного засобу на одязі, тілі потерпілого, про механізм контакту людини

і транспортного засобу, параметрів транспортного засобу, які підлягають фіксації.

Обов'язково (або за першої можливості) повинен залучатися спеціаліст-автотехнік до огляду місця ДТП з людськими жертвами, а також у випадках, коли водій з транспортним засобом зникли з місця пригоди.

Допомога спеціаліста-автотехніка необхідна під час вирішення низки завдань у процесі огляду місця ДТП, а саме: а) визначення території огляду; б) визначення і підготовка науково-технічних засобів для проведення слідчих (розшукових) дій; в) встановлення механізму ДТП; г) оперативного встановлення, виявлення, фіксація, послідовності огляду слідів та вилучення, упаковки інших об'єктів, що мають значення для аналізу механізму пригоди; ґ) визначення технічного стану транспортного засобу на момент ДТП (до неї чи після неї); д) подання орієнтувальної інформації про марку, модель, особливості транспортного засобу, що зник з місця пригоди; е) установлення технічних причин та умов, що сприяли вчиненню ДТП, є) за необхідності складає плани, схеми, креслення, проводить фотозйомку та відеозйомку; ж) допомагає у проведенні слідчого експерименту ДТП для визначення видимості, оглядовості, перевірки гальм; з) роз'яснення, щодо використання спеціальної термінології.

У разі необхідності для участі в огляді певної ділянки дороги, на якій сталася ДТП, можна залучити як спеціаліста кваліфікованого працівника дорожньо-експлуатаційної дільниці, оскільки в цих службах зберігаються найбільш повні дані про параметри дороги (паспорт дороги).

Отже, сучасний рівень організації ОМП уможливорює участь не тільки спеціаліста-криміналіста широкого профілю, але й більш вузьких фахівців криміналістичних підрозділів: спеціалістів фізико-хімічної лабораторії – для виявлення й вилучення мікрочастин; спеціаліста-автотехніка – для огляду місця ДТП і слідів автотransпортних засобів; пожежно-технічного спеціаліста – для отримання оперативної інформації про причину та природу вибуху, спеціаліста-біолога, спеціаліста лабораторії криміналістичної одорології – для виявлення й фіксації відповідних об'єктів тощо.

Як зазначає В. М. Махов, залучення фахівців корисне і для роботи, яку міг би виконати слідчий сам, але повільніше і менш якісно, ніж фахівець. Деякі технічні засоби (вимірювання, знімальна апаратура та ін.) вимагають тривалого відволікання слідчого від виконання інших невідкладних заходів під час проведення слідчої дії. Відтак

складання слідчим схем, планів, фотографування, інші заходи щодо закріплення і вилучення доказів можуть затягнути проведення слідчої дії, що призведе до витрачання часу для своєчасного проведення інших невідкладних слідчих дій [6].

Низка авторів стверджує, що деяким чином якісному вирішенню завдань під час огляду місця події може сприяти програмування дій слідчого, тобто можливість отримання у короткій формі переліку раціональних рекомендацій залежно від конкретної ситуації. Програмуванню повинна підлягати не тільки діяльність слідчого у процесі огляду місця події, але і діяльність працівника ДАІ, що надає допомогу слідчому. Причому це повинні бути не дві різні програми, а одна, що передбачає їх спільні дії. Вони вважають, що роль співробітника ДАІ, що належить до її складу, є універсальною і він виступає не тільки як працівник ОВС, а також як і спеціаліст [7].

Отже, у процесі розслідування ДТП важливою є участь працівників ДАІ, які діють згідно з Наказом МВС України № 111 від 27.03.2009 року «Про затвердження Інструкції з питань діяльності підрозділів дорожньо-патрульної служби Державтоінспекції». Прибувши на місце пригоди, працівник підрозділу ДПС до приїзду СОГ (виокремлено найважливіші функції): збирає інформацію про постраждалих, у які медичні заклади і ким вони відправлені; з'ясовує тип, марку, колір і реєстраційні номерні знаки транспортних засобів, на яких до його прибуття були відправлені постраждалі; у присутності двох свідків фіксує місце, час, вид, обставини та наслідки ДТП; установлює транспортні засоби, водіїв, пасажирів та інших осіб причетних до ДТП, її свідків і забезпечує присутність вказаних осіб на місці пригоди до прибуття СОГ; доповідає прибулому на місце події керівникові СОГ інформацію про причетних до ДТП осіб і свідків, передає йому зібрані відомості й речові докази і надалі діє за його вказівками, а саме: забезпечує участь свідків під час проведення огляду та організовує огляд осіб, причетних до ДТП, у медичних закладах; за дорученням слідчого в присутності понятих проводить необхідні виміри, огляд транспортних засобів, дані про які вносяться старшим СОГ до протоколів огляду транспортних засобів та огляду місця ДТП і схеми до нього. Негайно вживає заходів реагування для переслідування та затримання підозрюваних транспортних засобів, у разі, якщо водій залишив місце ДТП, установлює ймовірний напрямок його руху, марку, тип, державний реєстраційний номерний знак, колір, а також особливі прикмети транспортного засобу і водія [8], а також відповідно до п. 10.4 Інструкції № 700 за вказівкою слідчого забезпечують

транспортування потерпілих та загиблих унаслідок ДТП осіб до медичних закладів пункт, а також сприяють в транспортуванні пошкоджених транспортних засобів.

Особливості дорожньо-транспортних подій такі, що працівник ДАІ, який належить до складу СОГ, виконує універсальну роль не тільки працівника ОВС, але і фахівця. Отже, роль працівника ДАІ, який належить до групи, визначається переліченими функціями – виконанням доручень слідчого як фахівця у цій галузі та забезпеченням безпеки під час роботи групи на місці пригоди. Хоча, як вже зазначалось, працівник ДАІ повинен виконувати тільки власні функції, оскільки зробити це як фахівець в іншій галузі він повністю не здатний.

Складовою у взаємодії розслідування ДТП можна назвати і дії міліціонерів підрозділу патрульно-постової служби, які відповідно до п. 2 розділу XIII наказу МВС України № 404 від 28.07.1994 р. «Про затвердження Статуту патрульно-постової служби України» у разі виявлення ДТП, або отримавши повідомлення про неї, міліціонери мають виконати низку основних дій: затримати водіїв, транспорт, які брали участь у події, вилучити посвідчення на право керування транспортом і ключі від замка запалення, вжити заходів для доставлення у встановленому порядку транспортних засобів для тимчасового зберігання на спеціальних майданчиках чи стоянках; встановити і стисло опитати учасників і очевидців події, уточнити обставини, за яких вона була вчинена; у випадку, якщо особа, винна у скоєнні ДТП, зникла з місця її вчинення, але отримані дані підтверджують те, що її можливо затримати «по гарячих слідах», негайно організувати переслідування і розшук цієї особи; з прибуттям працівників ДАІ або СОГ на місце події доповісти про її обставини передати документи, вилучені у водіїв, після чого діяти за вказівкою старшого СОГ і оперативного чергового; про подію і вжиті заходи доповісти письмовим рапортом на ім'я начальника ОВС [9].

До взаємодії щодо розслідувань ДТП залучаються працівники підрозділів карного розшуку, які у межах своєї компетенції виконують доручення слідчого, уживають заходів щодо розшуку осіб, що залишили місце ДТП, до якої вони причетні, надає допомогу в установленні та опитуванні учасників, потерпілих і свідків пригоди. Негайно орієнтує ОВС прилеглих територій про обставини пригоди, прикмети транспортних засобів та осіб, які залишили місце ДТП. Забезпечує якісне виконання доручень і вказівок слідчого. Складає мотивований рапорт про здійснені на місці пригоди заходів, який упродовж доби надає началь-

никові ОВС. Також під час отримання матеріалів щодо розшуку водіїв та транспортних засобів координує розшукову роботу зі слідчими. За наявності достовірної інформації про наміри особи, яка залишила місце ДТП з тяжкими наслідками, щодо переховування від слідства чи суду, а також у разі здійснення ним тиску на учасників кримінального процесу, або знищення доказової бази, готує відповідний мотивований рапорт, долучивши до нього документи, що підтверджують вказані обставини. Після зупинення кримінальних проваджень, в яких місцезнаходження обвинувачених невідоме, щомісячно інформує слідчого про перебіг їх розшуку та встановлення цих осіб [10].

Особливу роль в організації роботи виконує оперативний черговий органу внутрішніх справ, який у разі надходження повідомлення про ДТП забезпечує своєчасне інформування та виклик на місце ДТП відповідальних посадових осіб дорожніх або комунальних організацій, на території обслуговування яких сталася пригода.

У разі втечі водія на транспортному засобі з місця події, негайно інформує працівників ДАІ, ДПС, працівників підрозділів карного розшуку щодо прикмет об'єктів розшуку, також оперативно інформує у вигляді орієнтувань чергові частини районних та лінійних відділів ОВС.

Неабияка роль у реалізації положень принципу національної мови кримінального судочинства відведена такому учаснику процесу, як перекладач. Він вступає в процес для подолання мовних бар'єрів та його участь пов'язана із забезпеченням прав учасників провадження, а також із вирішенням основних завдань судочинства. Без перекладача неможливо створити належні умови комунікації між учасниками провадження у кримінальному провадженні,

Отже, у випадках, коли учасником ДТП є громадянин, що не володіє мовою, якою проводяться слідчі (розшукові) дії, відповідно до ст. 68 КПКУ запрошується перекладач.

Обов'язком слідчого судді, суду, прокурора, слідчого є забезпечити право користуватись послугами перекладача (ч. 3 ст. 29 КПКУ). Вони забезпечують учасникам кримінального провадження, які не володіють чи недостатньо володіють державною мовою, право давати показання, заявляти клопотання і подавати скарги, виступати в суді рідною або іншою мовою, якою вони володіють, користуючись за потреби послугами перекладача в порядку, передбаченому КПК [11].

Відповідно до Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» особи, які мають у експлуатації наземний транспортний засіб,

зобов'язані укласти із страховиками договір обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну життю, здоров'ю, майну третіх осіб під час експлуатації наземного транспортного засобу [12], тобто у процесі використання транспортного засобу в дорожньому русі особа, яка керує ним, зобов'язана мати при собі страховий поліс (сертифікат).

Як засвідчує практика, під час вчинення ДТП незалежно від складності зіткнення, наявності в учасників ДТП середньої тяжкості або тяжких тілесних ушкоджень, смерті потерпілого (потерпілих), учасники події перш за все телефонують до гарячої лінії страхової компанії щодо сповіщення про подію та виклику аварійного комісара, а не до «Міліції» – 102 або «Екстреної служби» – 112. На наш погляд, це сприяє втраті слідів вчинення ДТП, втечі винного водія з місця події на транспортному засобі чи залишивши його.

У разі заподіяння шкоди життю, здоров'ю, майну третьої особи внаслідок дорожньо-транспортної пригоди аварійний комісар відповідно до посадових інструкцій, у разі отримання повідомлення про ДТП, здійснює виїзд на місце пригоди, або погоджує необхідність виїзду з представником відповідної страхової компанії, якщо така умова передбачена договором про співпрацю, якщо ні – самостійно приймає рішення про доцільність виїзду. Крім цього, фахівець зобов'язаний: у разі потреби негайно викликати представників ДАІ, швидкої медичної допомоги; об'єктивно і точно документально фіксувати обстановку на місці ДТП; здійснювати фотозйомку місця пригоди та всіх її учасників, а також документів учасників пригоди, водночас:

- фотозйомку здійснювати цифровим апаратом із налаштованою функцією фіксації часу та дати створення фотографій;

- фото місця пригоди: панорамні фотографії місцевості (з прилеглими дорожніми знаками та іншими орієнтирами, що допоможуть з'ясувати обставини пригоди), розташування автомобілів на проїжджій частині, сліди ДТП (осипи скла та бруду, гальмівні шляхи, пошкоджені фрагменти кузовів автомобілів тощо);

- фото транспортних засобів – учасників ДТП: загальні фотографії автомобілів, їх пошкодження, реєстраційні та ВІН-коди¹, показники панелі приладів;

¹ Ідентифікаційний номер розташовується на незнімній частині кузова в місцях, найменш схильних до руйнування при ДТП і дублюється на табличці, розташованій в передній частині автомобіля.

– фото документів водіїв транспортних засобів – учасників ДТП: свідоцтва про державну реєстрацію транспортного засобу, посвідчення водіїв, талони попередження, довіреності, шляхові листи, талони про проходження технічного огляду.

Після здійснення огляду транспортних засобів всіх учасників ДТП комісар заповнює відповідні акти огляду пошкоджених транспортних засобів, з якими під особистий підпис ознайомлюються всі учасники ДТП.

Крім вказаного, аварійний комісар відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 8 від 05.01.1998 р. із змінами відповідно до Постанови КМ № 868 від 19.09.2012 р. «Про затвердження Типового положення про організацію діяльності аварійних комісарів» має право з дозволу слідчого або прокурора знайомитися з матеріалами досудового розслідування, та може бути присутнім під час проведення слідчих дій, а також зобов'язаний подавати інформацію про обставини і причини настання страхового випадку та заподіяну шкоду на письмову вимогу оперативних підрозділів, органів досудового розслідування чи прокуратури у зв'язку з кримінальним провадженням [13].

Здійснивши аналіз, підсумовуємо, що аварійний комісар на місці вчинення ДТП детально вивчає, фіксує, документує подію, яка трапилась, а саме: дублює дії слідчого, експерта, а отже, у разі істотних недоліків в організації проведення огляду місця ДТП, орган досудового розслідування може звернутись із запитом до аварійного комісара про надання фототаблиць та актів огляду пошкоджених автомобілів.

Вагомим чинником є те, що під час внесення до Єдиного державного реєстру досудових розслідувань відомостей про кримінальні правопорушення, пов'язані з порушенням Правил дорожнього руху, обов'язково вказується інформація про всіх учасників ДТП (п. 10.5 Інструкції № 700) [2]. Погоджуючись з О. В. Кривченком, зауважимо, що усі учасники ДТП теж можуть бути додатковими джерелами криміналістичної інформації, та яких в подальшому можна допитати як свідків або спеціалістів. Це надасть змогу якомога краще закріпити існуючі докази та доповнити їх новими [14].

Висновки. Чіткий розподіл функцій і обов'язків членів СОГ на місці ДТП – одна з умов повного та якісного проведення слідчих дій [15, с. 451–452].

Беручи до уваги зазначене, можна підсумувати, що КПКУ 2012 р., а також Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні,

виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень, затвердженої Наказом МВС України № 700 від 14 серпня 2012 р., потребують удосконалень, вагомого доповнення та уточнення законодавчої регламентація організації взаємодії між іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у розслідуванні ДТП, що супроводжуватиметься успіхом у розслідування таких злочинів.

1. Статистика ДТП в Україні за 2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dtpua.com>

2. Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень: наказ МВС України № 700 від 14.08.2012 р.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х.: Право, 2012. – Т. 1. – С. 6–7.

4. Веденська В. В. Про розподіл повноважень слідчих і працівників ДАІ МВС України на місці скоєння ДТП з постраждалими / В. В. Веденська // Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р.: кримінально-правові та процесуальні аспекти: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародної науково-практичної конференції (19–20 вересня 2013 р.). – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – С. 412–413.

5. Кінаш О. Організація окремої слідчої дії – умова законності й ефективності розслідування / О. Кінаш // Право України. – 2003. – № 2. – С. 59–64.

6. Махов В. Н. Учасние специалистов в следственных действиях: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. «Уголовный процесс и криминалистика; оперативно-розыскная деятельность; судебная экспертиза» / В. Н. Махов. – М., 1972. – 26 с.

7. Сидоров З. Т. Использование автотехнических познаний в раскрытии и расследовании дорожно-транспортных преступлений: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. «Уголовный процесс и криминалистика; оперативно-розыскная деятельность; судебная экспертиза» / З. Т. Сидоров. – М., 1999. – 42 с.

8. Інструкції з питань діяльності підрозділів дорожньо-патрульної служби Державтоінспекції: наказ МВСУ № 111 від 27.03.2009 р.

9. Про затвердження Статуту патрульно-постової служби України: наказ МВС України № 404 від 28.07.1994 р.

10. Галуцько В. М. Взаємодія органів і підрозділів внутрішніх справ України при документуванні та розслідуванні дорожньо-транспортних пригод / В. М. Галуцько. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.law.propertry.in.ua>

11. Кримінально-процесуальний кодекс України. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 254 с.

12. Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів: Закон України від 01.07.2004 р. № 1961-IV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

13. Про затвердження Типового положення про організацію діяльності аварійних комісарів: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.01.1998 р. № 8 із змінами згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 19.09.2012 р. № 868. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>

14. Кривченко О. В. Актуальні питання взаємодії органів досудового розслідування з іншими підрозділами внутрішніх справ при розслідуванні дорожньо-транспортних пригод / О. В. Кривченко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.corp-iguvd.lg.ua>

15. Герасимов І. Ф. Криміналістика: підручник для вузів / І. Ф. Герасимов, Л. Я. Драпкин. – М.: Вища школа, 1994. – С. 451–452.

Захарова А. В. К вопросу организации взаимодействия при расследовании дорожно-транспортных происшествий

Проанализированы аспекты организации взаимодействия органов досудебного расследования при расследовании криминальных правонарушений за совершение дорожно-транспортного события. При расследовании дорожно-транспортных событий необходимо правильно организовать взаимодействие органов досудебного расследования с другими органами, подразделениями внутренних дел и специалистами из разных отраслей. Следовательно, специалист-автотехник, работник Государственной автомобильной инспекции, патрульно-постовой службы, уголовного розыска, оперативный дежурный, переводчик и аварийный комиссар играют неотъемлемую роль при расследовании данной категории преступлений.

Ключевые слова: дорожно-транспортное происшествие, следственно-оперативная группа, Государственная автомобильная инспекция, патрульно-постовая служба, аварийный комиссар.

Zakharova O. V. Under the question concerning the cooperation in accident investigation

In the article analysed: The article considers the aspects of organization of preliminary investigation bodies cooperation when investigating the criminal abuses in the event of traffic accident. When investigating the traffic accidents it is necessary to properly organize the cooperation between the preliminary investigation bodies and the other bodies, internal affairs subdivisions and the specialists of different spheres.

Qualitative inspection of the place of traffic accident, as well as full and detailed fixation of its results are of utmost importance for determining the reasons and conditions of the accident. It is the basis for the following work of the preliminary investigation bodies, experts, specialists, courts which will serve for a proper investigation and crime detection.

One of the main requirements to the inspection of the place of traffic accident is its emergency. Place of the traffic accident is characterized by the traffic situation, therefore, the investigator's task is to fix it promptly and properly, as experience has proven, the clear allocation of functions and duties of the members of Operational-Investigation Groups at the place of traffic accident is one of conditions of complete and qualitative investigative activity, also the role of the specialist should be kept in mind who, due to his skills and knowledge, is called to facilitate the investigating bodies to detect and fix the facts necessary for the prompt and correct decisions on the issues arising in the process of the crime investigation.

It is important that, when registering the fact of criminal abuse related to the traffic rules violation in the Unified state register of preliminary investigation, it is necessary to indicate the information about all traffic accident participants (point 10.5 Instruction No. 700), so, all the participants of traffic accident can be an additional source of criminalist information.

Investigator, auto-technical specialist, workers of State traffic inspection, patrol service, criminal investigation, operative officer and emergency commissioner play an inalienable role when investigating this category of crimes.

Key words: *traffic accident, Operational-Investigation Groups, the State Traffic Inspection, patrol service, emergency commissioner.*

Стаття надійшла 17 березня 2014 р.

УДК 343.7

О. В. Козак

ПРО ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВСТАНОВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАПОДІЯННЯ МАЙНОВОЇ ШКОДИ

Досліджено поняття «майнова шкода», «матеріальна шкода», «криміналізація», а також підстави криміналізації, зокрема за діяння, якими протиправно спричиняється майнова шкода, та формулюються проблемні питання кримінального права у сфері встановлення кримінальної відповідальності за майнову шкоду, визначення санкцій за ці злочини, а також співвідношення норм кримінального права з нормами інших галузей права, зміст яких визначає умови настання кримінальної відповідальності за заподіяння майнової шкоди, що має істотне значення для правозастосовної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю.

Ключові слова: *майнова шкода, суспільна небезпечність, криміналізація, підстави і критерії криміналізації.*

Постановка проблеми. *Суспільна шкідливість і небезпечність протиправного заподіяння майнової шкоди є загальновизнаною. Тому*

діяння, наслідком яких може бути майнова шкода, у цивілізованому суспільстві завжди є об'єктом правового реагування й відносини у сфері власності та майнових прав з розвитком суспільства набувають дедалі більшого значення. Їх базовим правом є право власності, яке є одним із основоположних і непорушних прав людини. Закон не тільки забороняє протиправне посягання на власність, але й встановлює негативні правові наслідки для винних у його вчиненні. Протиправні, вчинювані у певні способи посягання, що заподіюють істотну майнову шкоду або створюють загрозу її заподіяння, як правило, визнаються законодавцем суспільно небезпечними та злочинними. За їх учинення встановлюється кримінальна відповідальність, визначаються види і розміри покарань, що застосовуються до винних.

Установлення критеріїв, за якими заподіяння майнової шкоди визнається певним злочином і відмежовується від інших злочинів і протиправних діянь, які не визнаються злочинними, має важливе значення для забезпечення дотримання принципів права та досягнення його цілей.

Стан дослідження. Питанням кримінально-правової протидії злочинам, що посягають на майнові права, присвячували свої роботи значна частина криміналістів, серед яких: В. А. Владіміров, О. О. Горішний, Л. М. Демидова, О. П. Дячкін, В. П. Ємельянов, М. Й. Коржанський, В. М. Кудрявцев, В. Г. Кундеус, П. С. Матишевський, А. В. Наумов, А. М. Соловійова, М. І. Панов, В. Я. Тацій, П. Л. Фріс та ін. Але питання про майнову шкоду розглядалися здебільшого або у загально-теоретичному аспекті, або у зв'язку із аналізом конкретних складів злочинів. Проте, норми Кримінального кодексу України, якими встановлено кримінальну відповідальність за протиправне заподіяння майнової шкоди, є одними з найчастіше застосовуваних у слідчій і судовій практиці, а тому є чутливими для суспільства й утворюють низку теоретичних та практичних проблем з правової оцінки майнових правопорушень. У зв'язку з указанням з'ясування проблем установа розмірів майнової шкоди як підстави кримінальної відповідальності та як ознаки кваліфікованих та особливо кваліфікованих складів злочину, а також обставини, що впливає на суспільну небезпечність злочину і встановлення покарання за нього, якого в Україні після прийняття 2001 року Кримінального кодексу досі не здійснено, є актуальним.

Метою статі є визначення понять «майнова шкода», «криміналізація», «підстави криміналізації», «критерії криміналізації», критеріїв суспільної небезпечності майнової шкоди, а також установа їх впливу на характер і ступінь суспільної небезпечності діяння, його

криміналізацію та встановлення покарань за нього. Результати дослідження розглядаються як підґрунтя для удосконалення законодавства про кримінальну відповідальність за злочини, якими спричинюється майнова шкода.

Виклад основних положень. Поняття «майнова шкода» або «шкода майнового характеру» в кримінальну праві розглядається як один із видів матеріальної шкоди, поняття якої є загальним для перших і разом з фізичною шкодою (шкодою фізичного характеру) утворюють зміст поняття «матеріальна шкода». Діяння, що є посяганнями, спрямованими на спричинення майнової шкоди, становлять зміст значної частки злочинних посягань, а також кримінально-правових норм, якими встановлюється кримінальна відповідальність за них. Під спричиненням майнової шкоди розуміють настання негативних змін для об'єктів правової охорони у вигляді кількісного або якісного зменшення споживчої вартості речей (речі) матеріального світу чи їх повної втрати володільцем, що призводить до зменшення майнового фонду останнього, або шляхом перешкоджання очікуваному надходженню майна у повному обсязі до фондів особи, яка має право на них, наслідком якого є упущена вигода.

Поняття «майно» у словнику української мови тлумачиться як речі, які комусь належать на правах власності [1, с. 129]. Відповідно ж до ст. 190 Цивільного кодексу України (далі – ЦК), майном як особливим об'єктом цивільних прав вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. А поняття речі надається у ст. 179 ЦК як предмета матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки. Речі, зокрема гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага визначаються видами об'єктів цивільних прав (ст. 177 ЦК). В Україні законом закріплюється право приватної (ст. 325 ЦК), державної та комунальної власності (ст. 41 Конституції України (далі – Конституції), ст.ст. 326, 327 ЦК) і право власності Українського народу (ст. 13 Конституції та ст. 324 ЦК). Поняття і зміст власності визначаються у ст.ст. 316 та 317 ЦК [2; 3].

Отож, поняття майнової шкоди, завданої злочином, можна сформулювати як спричинення діянням, яке містить склад злочину, негативних змін для реалізації прав власності суб'єктами цивільно-правових відносин, пов'язаних з об'єктами цивільних прав: речами, зокрема грошима та цінними паперами, іншим майном, майновими

правами, результатами робіт, послугами, результатами інтелектуальної, творчої діяльності, інформацією, а також іншими матеріальними і нематеріальними благами, у вигляді кількісного або якісного зменшення їх споживчої вартості чи їх повної втрати володільцем, що призводить до зменшення його майнового фонду, або шляхом перешкодження очікуваному у повному обсязі надходженню до фондів особи, яка має на те право, певних благ, наслідком якого є упущена вигода. Майнова шкода може спричинитись злочином народу, фізичним та юридичним особам, державі, а також територіальній громаді.

Залежно від виду об'єктів цивільних прав, яким злочином спричиняється майнова шкода, розміру такої шкоди, предмета посягання, встановленого порядку його правового обігу, а також інших юридично значущих об'єктивних і суб'єктивних ознак суспільно небезпечного діяння, законодавець у нормах Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК) визначає об'єкт кримінально-правової охорони, а також формулює ознаки конкретного виду злочину та встановлює, які види і розміри покарання можуть застосовуватися до винних у його вчиненні осіб. Суворість санкції кримінально-правової норми є найважливішим чинником, який вказує на оцінку законодавцем ступеня суспільної небезпечності передбаченого в ній злочину. Саме розміри покарання у виді позбавлення волі та штрафу – в основі класифікації злочинів залежно від ступеня тяжкості у ст. 12 КК.

Дослідженню поняття «криміналізація» та пов'язаних із ним суспільних явищ приділяли увагу П. Л. Фріс, О. М. Яковлев, А. В. Наумов та інші вчені. Усі визначення поняття «криміналізація» П. Л. Фріс поділяє на дві порівняно самостійні групи. Перша визначає криміналізацію у широкому розумінні, не тільки як закріплення в законі ознак нових складів злочину, а й зміни у санкціях норм, якими обтяжується кримінальна відповідальність, запровадження нормативних обмежень застосування звільнення від кримінальної відповідальності та покарання, а також інших негативних правових наслідків для суб'єкта злочину. Інша – це більш традиційне визначення криміналізації як легальне визначення діяння злочином [4, с. 247–248].

Наведені аргументи про визначення криміналізації у широкому розумінні вбачаються недостатньо переконливими, бо необгрунтовано розширюють його за межі процесів, пов'язаних із криміналізацією, зокрема щодо обтяжуючих змін у санкціях норм, нормативних обмежень звільнення від кримінальної відповідальності та покарання, а також інших негативних правових наслідків для суб'єкта злочину.

Прихильниками ж традиційного визначення криміналізації є А. В. Наумов, О. М. Яковлев, О. О. Титаренко та інші, які вказують, що криміналізація – це законодавче визначення певних діянь злочинними, караними, тобто встановлення за їх вчинення кримінальної відповідальності. Певна ж частина вчених вважає, що законодавче встановлення караності за злочин є пеналізацією діяння, а не ознакою його криміналізації. При цьому посилаються на визначення поняття злочину у ч. 1 ст. 11 КК України, в якому ознака караності прямо не вказується. Л. М. Демидова щодо криміналізації майнової шкоди робить висновок, «що це є встановленням і законодавчим закріпленням обов'язкових ознак такого діяння, які характеризують його як злочин» [5, с. 55–58]. Вказане визначення вбачається занадто широким і загальним, яке можна віднести до криміналізації будь-якого виду суспільно небезпечних діянь. Установлення караності діяння також є обов'язковою ознакою визнання його злочинним. А тому вбачається, що точка зору про необов'язковість ознаки караності для поняття криміналізації штучно звужує і поняття «криміналізація», і зміст кримінально-правових норм Особливої частини КК, якими передбачені злочини, що складаються з двох обов'язкових і невід'ємних структурних частин, – диспозиції та санкції. Без санкції не існує норм, якими встановлюється кримінальна відповідальність за певне діяння. Тому наука кримінального права й визнає ознаку караності обов'язковою ознакою злочину.

Отже, криміналізацію слід розглядати саме як законодавче визначення певних діянь злочинними та караними. У словосполученні «злочин та покарання» вбачається не відокремленість і протиставлення його понять, а їх нерозривна єдність як ознаки злочину, передбаченого кримінально-правовою нормою. Але злочин як явище реальної дійсності та пов'язані з ним суспільні відносини не завжди забезпечують покарання винної особи, а тому в дійсності караність злочину, невідворотність покарання за нього є прагненням держави і суспільства до його застосування як засобу репресії, а також індивідуальної та загальної превенції.

Щодо процесу криміналізації діянь, якими спричинюється майнова шкода, то це є законодавче визначення певних діянь, якими суб'єктам цивільно-правових відносин завдається майнова шкода, злочинними та встановлення видів і розмірів кримінальних покарань, які можуть застосовуватись щодо осіб, винних у їх учиненні.

Необхідно зважати ще на один аспект у визначенні поняття «криміналізація» та її змісту: криміналізація – це не тільки процес віднесення законодавцем діянь, які раніше не вважались злочинами, до

злочинних, як вказують деякі учені [5, с. 55], а й процес віднесення новим законом про кримінальну відповідальність до злочинів діянь, які були визнані злочинними й у попередньому законі, який втратив чинність, а також як результат указанного віднесення діянь до злочинних, що відображається у законі про кримінальну відповідальність упродовж певного часу, а також як зміст чинного закону про кримінальну відповідальність у певний період.

Серед криміналістів обговорюється визначення понять «підстави та критерії криміналізації». Вважається, що «в цілому підстави криміналізації означають ті процеси, що відбуваються в матеріальному і духовному житті суспільства, розвиток яких породжує об'єктивну необхідність кримінально-правової охорони тих чи інших цінностей» [6, с. 53].

Підстави криміналізації, зокрема й діянь, якими заподіюється майнова шкода суб'єктам цивільно-правових відносин, можуть бути різними, але як основні й типові у науці кримінального права зазвичай виділяють шість:

- 1) несприятлива динаміка певного виду суспільно небезпечних діянь, які раніше не утворювали спеціальний склад злочину;
- 2) виникнення або суттєвий розвиток нової групи суспільних відносин, що відбувається на базі економічного чи технічного прогресу;
- 3) знайдення шкідливих наслідків господарської чи іншої діяльності людей, у зв'язку з чим виникає необхідність обмежити форми і межі цієї діяльності;
- 4) суттєва і раптова зміна соціального, економічного або політичного стану, що може обумовити превентивну криміналізацію, яка здійснюється ще до того, як відповідні можливі суспільно небезпечні дії отримають реальну розповсюдженість;
- 5) такий розвиток суспільства, котрий визнає нетерпимість, особливу небезпеку деяких дій, з якими раніше доводилось (або можливо було) зводити, але в нових умовах подібні дії суперечать суспільним відносинам або отримують реальну базу для їх викоринення;
- 6) необхідність виконання зобов'язань за міжнародними угодами [7 с. 205–206; 8, с. 14–15].

Але вказані підстави можна віднести до криміналізації діянь, які на момент установлення кримінальної відповідальності за їх учинення не визнавались злочинними. Проте, мабуть, абсолютна більшість відомих суспільству діянь, які містять істотну загрозу суспільним цінностям, сьогодні є криміналізованими в усіх країнах світу. Завдання науки та законодавця полягає у встановленні відповідності змісту закону і

його застосування завданням, які ставляться перед ним, і своєчасне реагування на появу підстав криміналізації діянь, які ще не є криміналізованими, або зміну чи зникнення через певний час після криміналізації діянь підстав для неї.

Суспільна небезпечність протиправного заподіяння майнової шкоди суб'єктам цивільно-правових відносин є однією з найбільш поширених підстав криміналізації. А найбільш поширеними злочинами, якими заподіюється майнова шкода, є злочини проти власності. Але, окрім норм про відповідальність за злочини проти власності, кримінальні кодекси країн містять значну кількість норм, якими встановлено кримінальну відповідальність за заподіяння майнової шкоди за посягання й на інші соціальні цінності, що виступають основним безпосереднім об'єктом злочину.

Висновки. Вирішуючи питання кримінально-правового захисту від заподіяння майнової шкоди, законодавець вживає в Кримінальному кодексі України такі поняття: «власність» (ст. 1 та у назві розділу VI Особливої частини), «майно», «шкода», «майнова шкода», «значна шкода» (ст.ст. 36–43, 45, 46, 67, 185, 186 та ін.), «матеріальна шкода» (ст. 175, 205), «великі розміри» та «особливо великі розміри» (ст.ст. 185–192 та ін.), «збитки», «тяжкі наслідки» (ст. 67, 197 та ін.), «заробітна плата» (ст. 175) та інші. Окрім такого розмаїття вживаних у кримінально-правових нормах понять, покликаних захищати від заподіяння майнової шкоди, в них неоднаково вирішується ще й питання щодо оцінки суспільної небезпечності заподіяваної майнової шкоди та наявності підстав для встановлення кримінальної відповідальності за такі діяння, а також щодо кваліфікації таких злочинів, склад яких часто залежить ще й від змісту правових норм інших галузей права. Щоб установити, чи є обґрунтованим таке законодавство про кримінальну відповідальність за діяння, що посягають на власність, чи відповідає він інтересам суб'єктів цивільних прав, а також інтересам держави та суспільства, необхідно здійснити поглиблене наукове дослідження таких посягань, як явищ реальної дійсності та правових норм, якими встановлена або обумовлюється юридична відповідальність за протиправне заподіяння майнової шкоди, яка, відповідно до ч. 1 ст. 55 Кримінального процесуального кодексу України, виступає ознакою потерпілої фізичної та юридичної особи у кримінальному процесі.

1. Новий тлумачний словник української мови: у 3 т. – Т. 2: К–П. Видання друге, виправлене / укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: Аконті, 2001. – 928 с.

2. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

3. Цивільний кодекс України. – Х.: Одіссей, 2012. – 384 с.
4. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми / П. Л. Фріс. – К.: Атіка, 2004. – С. 247–248.
5. Демидова Л. М. Криміналізація заподіяння майнової шкоди: поняття, підстави та їх види / Л. М. Демидова // Питання боротьби за злочинність. Наукові дослідження. – Вип. 18. – 2009. – С. 53–65.
6. Мірошніченко С. С. Підстави та принципи криміналізації суспільно небезпечних діянь / С. С. Мірошніченко, О. О. Титаренко // Вісник прокуратури. – 2008. – № 3.
7. Основания уголовно-правового запрета: криминализация и декриминализация / отв. ред. В. Н. Кудрявцев, А. М. Яковлев. – М.: Наука, 1982. – 304 с.
8. Семикін М. В. Створення терористичної групи чи терористичної організації: Кримінально-правове дослідження / за заг. ред. проф. В. П. Ємельянова. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 145 с.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України. – Х.: Одіссей, 2012. – 360 с.

Козак Е. В. О некоторых вопросах установления уголовной ответственности за причинение имущественного ущерба

Исследованы понятия «имущественный вред», «материальный ущерб», «криминализация», а также основания криминализации, в том числе за действия, которыми противоправно причиняется имущественный вред, и формулируются проблемные вопросы уголовного права в сфере установления уголовной ответственности за имущественный вред, определения санкций за эти преступления, а также соотношение норм уголовного права с нормами других отраслей права, содержание которых определяет условия наступления уголовной ответственности за причинение имущественного вреда, имеющее существенное значение для правоприменительной деятельности в сфере борьбы с преступностью.

Ключевые слова: *имущественный вред, общественная опасность, криминализация, основания и критерии криминализации.*

Kozak O. V. Some issues of the criminalization for causing damage to property

The article deals with the concepts «property damage», «material damage», «criminalization» and also the reasons of the criminalization, including for acts that unlawfully caused property damage, and it is formulated the problem areas of criminal law in the criminalization for property damage, determining penalties for crimes and the ratio of criminal law to the norms of other branches of law, the content of which determines the conditions of the criminal liability for causing damage to property, which is essential for enforcement activities in the crime fighting.

The author concluded that, despite the general acceptance of the social harm and danger of the causing damage to the property and assigning by the civilized society of the encroachments on the property to the objects of the legal response with the development of public relations in the field of the property and property rights are

increasingly important. The wrongful encroachments committed in certain ways, causing significant property damage or threaten its injury are usually accepted by the legislator socially dangerous and criminal ones, and their commitment is criminalized, and types and sizes of the penalties to be applied to the perpetrators are determined. Establishing criteria for causing damage to property is recognized in some offense and separated from other crimes and illegal acts that are not accepted as criminal, is essential for the observance of the principles of the rights and the achievement of its goals. However, today in the legislation, science, and law-enforcements for which there are no uniform criteria and approaches so it's necessary to study scientifically in-depth as crimes against property as phenomena of the reality and the law that established or conditioned criminal liability for a wrongful injury to property damage.

Key words: *property damage, social danger, criminalization, reasons and criteria for criminalization.*

Стаття надійшла 05 травня 2014 р.

УДК 004.9:351.74

В. П. Поїзд

ВПЛИВ РОЗВИТКУ ВИСОКИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА КРИМІНАЛІЗАЦІЮ ОКРЕМИХ ФОРМ ПРОТИПРАВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Висвітлено питання щодо впливу розвитку високих інформаційних технологій на криміналізацію окремих суспільно небезпечних проявів. Здійснено аналіз розвитку кримінального законодавства зарубіжних країн, спрямованого на захист їх економічної системи від протиправних посягань, інструментом яких є високі інформаційні технології, а можливості використання з цією ж метою нових методів діяльності правоохоронних органів. Надано пропозиції щодо доповнення окремих норм КК України відповідними кваліфікуючими ознаками з метою підвищення рівня кримінально-правової протидії високотехнологічній злочинності.

Ключові слова: *високі інформаційні технології, злочини у сфері господарської діяльності, протидія злочинності.*

Постановка проблеми. Аналітичний огляд наукового доробку вчених сучасності свідчить, що науковці все частіше констатують факт вдосконалення технологій злочинної діяльності, зміцнення процесів самовідтворення злочинності, освоєння останньою окремих здобутків

суспільного розвитку. Новітні технології дали новий поштовх не лише законній торгівлі, але й злочинній діловій активності. Наприклад, широкі зв'язки організованої злочинності полегшили їй встановлення контактів з партнерами з інших континентів. Сучасні банківські можливості полегшили реалізацію міжнародних злочинних операцій, а революція у галузі електроніки надала злочинним угрупованням доступ до нових засобів, які дозволили їм незаконно привласнювати мільйони та відмивати доходи одержані злочинним шляхом. Розвиток суспільства за останні роки дозволив організованим злочинним угрупованням озброїтися та об'єднати свої зусилля для обкрадання суспільства, що безумовно становить значну загрозу для усіх країн [1].

Звернення до історичного досвіду суспільного розвитку переконливо свідчить про те, що будь-які інновації завжди розглядаються кримінальними угрупованнями з позиції можливості їх використання у злочинній діяльності. Більш того, відсутність правових, морально-етичних та інституційних обмежень у злочинній діяльності дозволяє кримінальним структурам набагато швидше впроваджувати інновації у свою діяльність, перетворюючи окремі з них у повноцінний елемент своєї інфраструктури.

Вчені зазначають, що упродовж останніх років комп'ютерні технології значно прогресували. На думку фахівців, мікроелектронна та комп'ютерна галузі промисловості, які становлять основу розвитку інформаційного простору будь-якої країни світу, не мають аналогів. Світова економіка, уряди, військові відомства не обходяться без обчислювальної техніки. Відбувається введення комунікаційних локальних, галузевих, загальнодержавних і міждержавних систем. Комп'ютеризація стосується практично всіх сторін громадського життя: від контролю за повітряним і наземним транспортом, до проблем національної безпеки [2]. Безумовно, що така ситуація привернула увагу кримінальних угруповань.

Як зазначає В. М. Дрьомін, сьгодні основним об'єктом уваги є транснаціональні комп'ютерні злочини у сфері економіки, основою яких знаходиться використання електронних грошей, віртуальних банків, бірж, магазинів тощо. Мережа Інтернет стала таким же місцем діяльності злочинців, як і фізичний світ. Одним з видів злочинів є типові податкові злочини, які вчиняються у сфері функціонування комп'ютерної та інформаційної техніки і пов'язаних з нею послуг, фактично тіньова економіка в інформаційному середовищі. Наприклад, нелегальні конвертаційні центри, які використовуються злочинними формуваннями для проведення протизаконних валютних операцій із застосу-

ванням мережі Інтернет. Комп'ютерна злочинність тісно пов'язана із тим сектором економіки нашої держави, який часто називають не тіньовою, а віртуальною [3, с. 371]. Віртуальна злочинність стає масштабнішою і всеохоплюючою. Водночас «дотикаючись» до традиційних злочинів, вона надає останнім нової якості. Експертна спільнота правоохоронних органів зважає на можливість використання Інтернету для відмивання коштів, отриманих злочинним шляхом (торгівля людьми, зброєю та наркотиками тощо).

Стан дослідження. Упродовж останніх років проблемні питання протидії високотехнологічній злочинності досліджувала значна кількість науковців у межах різних галузей наукового знання, зокрема: Д. С. Азаров, В. М. Бутузов, В. Б. Вехов, О. Г. Волеводз, А. Ф. Волобуєв, І. О. Воронов, В. О. Голубєв, М. В. Карчевський, В. В. Крилов, М. Ю. Літвінов, В. О. Мещеряков, Е. В. Рижков, Н. А. Розенфельд, Ю. В. Степанов, І. Ф. Харабєрюш, О. М. Юрченко, В. П. Шеломенцев, Д. М. Цехан, В. С. Цимбалюком та ін. Водночас, аналітичний огляд наукових робіт свідчить, що у сучасній науковій доктрині проблеми впливу розвитку високих інформаційних технологій на криміналізацію окремих суспільно небезпечних діянь досліджено недостатньо.

Мета статті – здійснити аналіз розвитку кримінального законодавства зарубіжних країн, спрямованого на захист їх економічної системи від протиправних посягань, інструментом яких є високі інформаційні технології, а також визначити можливості використання з цією ж метою нових методів діяльності правоохоронних органів. Відповідно до цього надати пропозиції щодо доповнення окремих норм КК України відповідними кваліфікуючими ознаками з метою підвищення рівня кримінально-правової протидії високотехнологічній злочинності.

Виклад основних положень. Ґрунтовно дослідивши теорію криміналізації, Д. О. Балобанова зазначає, що до підстав кримінально-правової заборони належать: 1) суспільна небезпека – неможливо встановити універсальний критерій, за яким можна було б визначити достатній для криміналізації ступінь суспільної небезпеки. Під час обговорення кожної кримінально-правової новели необхідно вирішувати питання про наявність такої в конкретному виді діянь. Суспільною небезпекою охоплюється наявність достатньо серйозної матеріальної або моральної шкоди, заподіяваної потерпілим, що впливає на пеналізацію й не є самостійною підставою криміналізації; 2) типовість і достатня поширеність антигромадської поведінки, але з урахуванням ступеня їхньої суспільної небезпеки; 3) динаміка суспільно небезпеч-

них діянь із урахуванням причин і умов, що їх спричиняють; 4) необхідність впливу кримінально-правовими заходами, водночас необхідно зауважувати, що кримінальна репресія – це крайня форма протидії найнебезпечнішим формам девіантної поведінки. Криміналізація діяння доречна тоді, коли немає й не може бути норми, що досить ефективно регулює відповідні відносини методами інших галузей права; 5) урахування можливостей системи кримінальної юстиції в протидії тим або іншим формам антигромадської поведінки, і як їхня складова – наявність матеріальних ресурсів для реалізації кримінально-правової заборони; 6) співвідношення позитивних і негативних наслідків криміналізації [4, с. 176–177].

Розвиток кримінального законодавства, спрямованого на захист економічної системи, пройшов низку етапів. Перший період належить до ери першої промислової революції (перша чверть XIX століття). У кримінальне законодавство була включена значна частина господарських і тісно пов'язаних з останніми діянь, які раніше регулювалися нормами цивільного права.

Відтак, до класичного кримінального кодексу Наполеона (1810 р.) належали норми про кримінальну відповідальність за банкрутство, порушення постанов про гральні будинки, лотереї і каси позичок, про публічні торги, мануфактури, протиправні діяння постачальників. Далі система доповнювалася нормами, спрямованими на охорону комерційної таємниці, авторського права, а також щодо врегулювання взаємовідносин між роботодавцями та працівниками.

До 70-х років XIX століття кримінальна відповідальність застосовувалася лише у разі вчинення таких традиційних економічних злочинів, як хабарі, лихварство, шахрайство, розтрата тощо.

Другий період характеризувався прийняттям у США перших актів антитрестового законодавства, яке було спрямоване на обмеження економічної влади і цінових зловживань великих монополій, котрі встановили контроль над багатьма ключовими ринками. Безпосереднім приводом для прийняття цих норм стала діяльність компанії «Стандарт Ойл Огайо» Дж. Рокфеллера. У Акті Шермана (1890 р.) зазначено, що монополії поза законом і за його порушення вживатимуться кримінальні санкції, зокрема й для юридичних осіб. Однак антитрестове законодавство виявилось малоефективним для забезпечення дієвого антимонопольного контролю. Пізніше воно удосконалювалося і доповнювалося – були прийняті закони Клейтона (1914 р.), Робінсона – Патмана (1936 р.), Селлера – Кефопера (1950 р.) та низка інших.

Третій період належить до 30–40 років XX століття. Для нього характерним є посилення відповідальності за економічні злочини. У цей період у США було прийнято закони, де практично за всі діяння встановлювалась кримінальна відповідальність. Наприклад, Закон про цінні папери (1933 р.), Закон про захист власників цінних паперів (1940 р.). У Японії в 1947 році прийнято Антимонопольний закон.

Четвертий період (50–70 рр. XX століття) – введення кримінально-правових норм про відповідальність за екологічні, *комп'ютерні злочини* та інші.

П'ятий період належить до середини 70–80 рр. У цей період практично всі розвинені країни прийняли спеціальні закони про боротьбу з економічною злочинністю або посилили існуючі санкції. У США були прийняті Закон про товарообмін, Закон про таємницю банківських вкладів, *Закон про захист комп'ютерних систем*, Закон про міжнародну корупцію.

У Німеччині в 1974 році були внесені зміни до Закону про недобросовісну конкуренцію 1899 року, закріпивши кримінальну відповідальність за більшість правопорушень.

У Швеції в 1976 і 1986 рр. були прийняті закони про боротьбу з економічною злочинністю. У 1978–1980 рр. прийняті закони щодо обмеження діяльності торгових компаній із захисту споживачів і кредиторів. У Великобританії в 1987 році прийнято закон про захист споживачів.

В Австралії в 1974 році прийнято Закон про торговельну діяльність, спрямований на заборону недобросовісної конкуренції та захист прав споживачів.

Нині науковцями ґрунтовно досліджено проблеми криміналізації та кримінально-правової протидії суспільно небезпечним діянням, генеза яких, безумовно, пов'язана із розвитком високих інформаційних технологій.

У контексті нашого дослідження слушно погодитись із твердженням Д. С. Азарова, який зазначає, що існування тих чи інших кримінально-правових норм не може зумовлюватись лише поширеністю посягань. Порівняно незначна кількість зареєстрованих у нашій країні суспільно небезпечних діянь у сфері комп'ютерної інформації не повинна істотно впливати на встановлення кримінальної відповідальності за їх вчинення. Насамперед необхідно зауважити характер і ступінь суспільної небезпеки означених діянь. Саме суспільна небезпека має розглядатись як головна підстава їх криміналізації (декримі-

налізації) [5, с. 16]. Саме тому, на нашу думку, не зважаючи на незначну кількість зареєстрованих високотехнологічних злочинів, у нашій державі було вжито заходів щодо кримінально-правової охорони суспільних відносин, які пов'язані з використанням інноваційних форм представлення інформації та використанням комп'ютерної техніки. Аналіз чинного КК України свідчить, що найпоширеніші види протиправних діянь у цій сфері закріплено в окремому розділі Особливої частини КК України «Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку». Крім того, зауваживши розповсюдженість протиправного використання високих інформаційних технологій, законодавець визначив як кваліфікуючу ознаку вчинення окремих злочинів так: ч. 3 ст. 190 «Шахрайство, вчинене у великих розмірах, або шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки»; ст. 301 «Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів»; ст. 163 «Порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передається засобами зв'язку або через комп'ютер». Водночас ґрунтовний аналіз Розділу VII «Злочини у сфері господарської діяльності» свідчить, що законодавець не встановлює використання високих інформаційних технологій як кваліфікуючу ознаку для злочинів цієї категорії. На нашу думку, такий підхід є не виправданим з таких підстав: *по-перше*, підвищення суспільної небезпеки злочинів у сфері господарської діяльності через використання високих інформаційних технологій; *по-друге*, існування типових усталених моделей використання високих інформаційних технологій під час вчинення цих злочинів; *по-третє*, зростання динаміки вчинення злочинів у сфері господарської діяльності за допомогою високих інформаційних технологій. Як зазначає П. С. Луцьок, використовуючи у якості класифікаційного критерію засоби готування злочинів у сфері господарської діяльності, можна виокремити такі їхні групи:

- злочини, підготовка яких зумовлює обов'язкове використання високих інформаційних технологій (ст.ст. 200, 203-1 КК України);
- злочини, підготовка яких, як правило, супроводжується використанням високих інформаційних технологій (ст.ст. 204, 208, 209, 216, 231, 232-1 КК України) [6, с. 65–66].

Зважаючи на вказане, можливо запропонувати окремі зміни до КК України у частині встановлення такої кваліфікуючої ознаки, як використання високих інформаційних технологій під час вчинення злочину. Ми

підтримуємо твердження О. З. Мармури, який зазначає, що ознаки, які кваліфікують злочин, – це прямо передбачені кримінальним законом системно організовані ознаки складу злочину, які позначають істотну зміну рівня суспільної небезпеки злочину, зумовлюють зміну кваліфікації та посилення чи пом'якшення типового покарання через застосування нової санкції і мають імперативний характер. До таких ознак належать ознаки, що зумовлюють більш сувору санкцію, порівняно з санкцією, що відповідає основному складу злочину, й ознаки, які зумовлюють пом'якшення цієї санкції [7, с. 305]. У зв'язку з цим пропонуємо:

– ч. 2 ст. 200 КК України викласти у такій редакції: «Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб чи з використанням високих інформаційних технологій, –

караються штрафом від трьох до п'яти тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян»;

– ст. 203-2 КК України доповнити частиною третьою такого змісту: «Ті самі дії, якщо вони були вчинені за допомогою мережі Інтернет, –

караються штрафом від п'ятдесяти до ста тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян»;

– ч. 2 ст. 209 КК України викласти у такій редакції: «Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або у великому розмірі чи з використанням мережі Інтернет, –

караються позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатись певною діяльністю на строк до трьох років з конфіскацією коштів чи майна одержаного злочинним шляхом, та з конфіскацією майна»;

– ч. 2 ст. 212 КК України викласти у такій редакції: «Ті самі діяння, вчинені за попередньою змовою групою осіб або з використанням апаратних засобів та програмного забезпечення, або якщо вони призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у великих розмірах, –

караються штрафом від двохсот тисяч до трьохсот тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади або займатись певною діяльністю на строк до трьох років».

Водночас наголосимо, що, визначаючи вплив високих інформаційних технологій на підвищення ступеня суспільної небезпеки окремих форм злочинної діяльності у сфері господарювання, ми акцентували увагу лише на вітчизняному законодавстві. Аналіз за-

рубіжних джерел свідчить, що вчені схильні до більш радикальних кроків, пропонуючи закріпити окремі норми, які встановлюють кримінальну відповідальність за вчинення господарських злочинів з використанням високих інформаційних технологій. Наприклад, С. Д. Бражник, аналізуючи кримінальне законодавство Російської Федерації, зазначає, що перелік криміналізованих діянь необхідно розширити, доповнивши його комп'ютерним шахрайством, заподіянням майнової шкоди шляхом використання комп'ютерної інформації [8, с. 157]. Ще 1990 року Європейський комітет з проблем злочинності при Раді Європи підготував рекомендації з метою визначення у Європі правопорушень, пов'язаних з використанням комп'ютерів, і включив їх до «Мінімального списку» та «Необов'язкового списку» діянь, які потребують криміналізації у законодавстві країн-членів Ради Європи. Відтак, до «Мінімального списку» діянь було включено: комп'ютерне шахрайство, комп'ютерну підробку, знищення комп'ютерної інформації та комп'ютерних програм, комп'ютерний саботаж, несанкціонований доступ до комп'ютерних мереж, несанкціоноване перехоплення інформації. Своєю чергою до «Необов'язкового списку» належать такі діяння: зміна інформації чи комп'ютерних програм, комп'ютерне шпигунство, протизаконне застосування комп'ютера, несанкціоноване застосування захищених комп'ютерних програм.

Зважаючи на потенційно високу небезпеку використання високих інформаційних технологій у протиправній діяльності, зарубіжні дослідники пропонують розробити комплекс спеціальних законів, спрямованих на боротьбу з цими злочинами, а також апробувати нові методи діяльності правоохоронних органів. У багатьох державах з таким твердженням погоджується і законодавець. Наприклад, у США відповідні закони прийняті на федеральному рівні і на рівні законодавства окремих штатів. В окремих штатах прийняті закони щодо окремих видів комп'ютерних злочинів: в Арканзасі – закон про комп'ютерне шахрайство («computer fraud», Ark. Stat. § 5–41), у штатах Нью-Йорк, Міннесота тощо – закони про комп'ютерні розкрадання («computer theft», Minn. Stat. § 609.89; N. J. Stat. Ann. 2C:20–25).

Відтак, бундестагом Німеччини у лютому 1986 р. прийнято Другий Закон щодо боротьби з економічною злочинністю. Завдяки цьому було сформовано основу для ефективного кримінально-правового переслідування економічних правопорушень нового типу, насамперед злочинів, об'єктом і знаряддям яких є електронно-обчислювальні машини. Правопору-

шення, пов'язані з використанням комп'ютерів, які визначені законом, зібрано у відповідних статтях КК Німеччини: інформаційне шпигунство (незаконне здобування даних); комп'ютерне шахрайство; фальсифікація даних та речових доказів; обман у правовій діяльності у зв'язку з проведенням процесуальних дій; заміна інформації; комп'ютерний саботаж.

Окрім того, кримінальне законодавство Німеччини, яке спрямоване на протидію злочинам, вчинюваним за допомогою високих інформаційних технологій, можна умовно розділити на окремі блоки:

– економічне кримінальне законодавство містить законодавчі акти щодо таких злочинів: протиправні комп'ютерні маніпуляції; комп'ютерний саботаж; комп'ютерне шпигунство (протиправне використання торгової, промислової та комерційної таємниці); несанкціонований доступ до комп'ютерних систем або мереж;

– законодавство щодо кримінально-правової охорони прав інтелектуальної власності встановлює відповідальність за такі діяння: протизаконне використання робіт, які захищені авторським правом; незаконне виробництво топографій напівелектронних провідників;

– процесуальне законодавство регламентує склад злочинів, пов'язаних із протиправним втручанням до комп'ютерних систем у зв'язку з проведенням процесуальних дій.

Висновки. Аналіз сучасної суспільно-економічної ситуації в Україні констатує, що високі інформаційні технології стали невід'ємною складовою господарських відносин. Окрім позитивних змін, такі тенденції призводять до зростання динаміки використання високих інформаційних технологій під час вчинення злочинів у сфері господарської діяльності. Водночас вітчизняне кримінальне законодавство фрагментарно відреагувало на широкомасштабну комп'ютеризацію суспільства, забезпечивши кримінально-правову охорону лише окремих сегментів суспільних відносин (здебільшого пов'язаних з інформаційною безпекою). Саме тому нагальною потребою сьогодення є ґрунтовне дослідження впливу високих інформаційних технологій на суспільну небезпеку злочинів у сфері господарської діяльності та доповнення окремих норм КК України відповідними кваліфікуючими ознаками з метою підвищення рівня кримінально-правової протидії високотехнологічній злочинності.

1. Новікова Л. В. Глобалізація та транснаціональна економічна злочинність: питання сьогодення / Л. В. Новікова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/3442/%CB>

2. Гуцалюк М. Протидія злочинам у сфері обігу пластикових карток / М. Гуцалюк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.crime-research.ru/library>

3. Дрьомін В. М. Злочинність як соціальна практика: інституціональна теорія криміналізації суспільства: монографія / В. М. Дрьомін. – Одеса: Юридична література, 2009. – 616 с.

4. Балобанова Д. О. Теорія криміналізації: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Д. О. Балобанова. – Одеса, 2007. – 200 с.

5. Азаров Д. С. Злочини у сфері комп'ютерної інформації (кримінально-правове дослідження): монографія / Д. С. Азаров. – К.: Атіка, 2007. – 304 с.

6. Луцук П. С. Оперативно-розшукове запобігання злочинам у сфері господарської діяльності: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / П. С. Луцук. – Одеса, 2011. – 235 с.

7. Мармура О. З. Поняття ознак, що кваліфікують злочин / О. З. Мармура // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – Львів, 2011. – № 2. – С. 297–306.

8. Бражник С. Д. Преступления в сфере компьютерной информации: проблемы законодательной техники: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / С. Д. Бражник. – Ижевск, 2002. – 223 с.

Поезд В. П. Влияние развития высоких информационных технологий на криминализацию отдельных форм противозаконной деятельности в хозяйственной сфере

Рассматриваются вопросы, касаемые влияния развития высоких информационных технологий на криминализацию отдельных общественно опасных проявлений. Проанализировано развитие криминального законодательства зарубежных стран, направленного на защиту их экономической системы от противоправных посягательств, инструментом которых являются высокие информационные технологии, а также возможности использования с той же целью новых методов деятельности правоохранительных органов. Предложены дополнения к отдельным нормам УК Украины, расширяющие квалификационные признаки, с целью повышения уровня криминально-правового противодействия высокотехнологической преступности.

Ключевые слова: *высокие информационные технологии, преступления в сфере хозяйственной деятельности, противодействие преступности.*

Poizd V. P. The effect of information technologies on criminalization of certain forms of illegal activity in economic field

The article deals with the effect of information technologies on criminalization of certain socially dangerous activities. The development of international criminal law aimed at the protection of economic systems against illegal encroachment, which used information technologies as its tool, as well as possibility of using the new methods of law-enforcement bodies operation are analyzed in the article. Additions to the certain norms of the Criminal Code of Ukraine, expanding qualify-

ing elements, in order to improve the criminal and legal counteraction of highly technological crime are proposed.

The development of criminal law aimed at protecting the economic system has passed the several stages. The first period refers to the era of the first industrial revolution (the first quarter of the XIX century). The substantial part of economics and closely related issues which previously were governed by civil law were included into criminal law. The second period was characterized by the adoption of the first acts of the U.S. antitrust laws, which were aimed at limitation of economic power and price abuses by large monopolies, which took control over many key markets. The third period covers the 1930-40 s. It was characterized by the increasing of responsibility for economic crimes. The fourth period (the 1950-70 s) includes the introduction of criminal responsibility for environmental, computer crimes and others. The fifth period comprises the middle of the 1970-80 s. During that period almost all developed countries adopted the special laws on economic crimes or intensified the existing sanctions.

According to the author, the following facts could be used in favor of using high information technologies as a determine feature for economics crimes: first, increasing the public danger of such crimes; secondly, the existence of typical models of their usage during committing the crimes; and thirdly, the growth of dynamics of committing the crimes by means of high information technology.

Key words: high information technology, crimes in the economic field, counteraction of crime.

Стаття надійшла 24 березня 2014 р.

УДК 343.341(048)

**В. І. Строгий,
І. М. Рижов**

КОНТРОЛЬ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ДЕРЖАВНОЇ СИСТЕМИ БОРОТЬБИ З ТЕРОРИЗМОМ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Проаналізовано функції і перспективи реалізації дієвих механізмів контролю в державній системі боротьби з тероризмом в Україні. Зазначено, що механізм реалізації функцій контролю за державною системою боротьби з тероризмом повинен ґрунтуватися на принципах взаємної зацікавленості органів державного управління та громадських організацій. Наголошено на доцільності проведення публічного обговорення шляхів створення механізмів демократичного контролю за системою протидії тероризму не тільки задля пошуку недоліків, а й з метою всебічної допомоги та публічної підтримки.

Ключові слова: тероризм, терористична діяльність, державна система боротьби з тероризмом.

Постановка проблеми. У будь-якій країні дуже важливо забезпечити ефективний цивільний і демократичний контроль над діяльністю органів національної безпеки. Метою реформи будь-якого сектора безпеки повинна бути трансформація його в демократично контрольований і підзвітний механізм за умови наявності досконалої системи управління та контролю в межах виконавчої влади й державного управління. Здійснення контролю не обмежується лише нормативно-правовою базою, що регламентує діяльність системи, як і не тільки цивільним контролем, який повинен здійснюватися над Збройними силами, воєнізованими формуваннями й розвідслужбами та їх загальними діями під час організації та проведення сумісних операцій на кшталт антитерористичної. Цивільний і демократичний контроль стосується певних принципів і цінностей, а отже він повинен передбачати зміни в порядку роботи, зокрема, впровадження кодексу етики державного службовця для персоналу, що працює в сфері безпеки, забезпечення наявності професійних кадрів цивільних і політичних керівників для здійснення цивільного й демократичного контролю, посилення ролі громадянського суспільства в забезпеченні ефективного нагляду за діяльністю такого специфічного сектора безпеки, як система боротьби з тероризмом.

Стан дослідження. Слід зазначити суттєвий внесок таких українських дослідників тероризму у розвиток сучасної контртерористичної парадигми: В. Ф. Антипенка, В. П. Богданова, Т. С. Бояр-Созонович, В. О. Глушкова, В. С. Горбатюка, М. Г. Гуцало, В. П. Ємельянова, В. В. Крутова, В. А. Ліпкана, О. М. Морозова, А. С. Шаповалова та інших. Більшість із них присвячено кримінологічному аспекту тероризму та розробці оперативно-тактичних прийомів боротьби з терористичною діяльністю на рівні організації та планування антитерористичних операцій. Науково-теоретичній та методологічній розробці проблем визначення та функціонального опису елементів системи протидії тероризму присвячена певна кількість праць науковців різних спеціальностей. Під час написання цієї статті було досліджено наукові твердження, викладені у працях таких учених: В. Б. Авер'янова, В. Г. Афанасьєва, О. М. Бандурки, А. С. Васильєва, В. К. Колпакова, Л. Ф. Морозова, Н. Р. Нижник, В. Ф. Опришка, А. І. Сироти, М. С. Студенікіної, Ю. О. Тихомирова, В. С. Шестака, К. В. Шоріної та ін. [1–16].

Утім, незважаючи на наявність значної кількості наукових досліджень, присвячених проблематиці соціального та державного контролю, поза науковим обігом залишилася сфера контролю у сфері організації

боротьби з тероризмом на всіх етапах її проведення. Не знайдено робіт, присвячених аналізу складових передумов визначення сучасних тенденцій цивільного контролю у згадуваній сфері, що і зумовлює актуальність теми дослідження. **Мета** статті – аналіз функцій контролінгу в державній системі боротьби з тероризмом в Україні.

Виклад основних положень. Оптимізація результату антитерористичної діяльності під час гарантованого дотримання прав та свобод може розглядатися як головна мета контролінгу в державній системі боротьби з тероризмом в Україні, для досягнення якої вирішуються основні завдання – формування цілеспрямованого комплексу заходів щодо досягнення головної мети. Основні завдання такого виду контролінгу полягають в інформаційному забезпеченні орієнтованих на результат процесів розробки та позиціонування стратегій протидії тероризмові, моніторингу теророгенності суспільства, повноти виконання функцій та якості системної організації суб'єктів державної системи боротьби з тероризмом.

Усі структури – суб'єкти антитерористичної діяльності, за звітами їх керівників та колегій, працюють нормально та повною мірою забезпечують виконання покладених на них функцій – нейтралізацію загроз. Ефективність роботи системи визначається на підставі звітів керівників підрозділів, які є суб'єктами, котрі безпосередньо здійснюють боротьбу з тероризмом у межах своєї компетенції, та, як правило, мають позитивні оцінки. Вважається, що професійний рівень суб'єктів державної системи боротьби з тероризмом і загалом під час проведення спеціальної антитерористичної операції, і в реалізації окремих її складових є високим і достатнім, щоб протидіяти сучасному тероризму. Але наскільки цей високий рівень є достовірними і хто цю достовірність гарантуватиме? Якщо Україна не мала проявів тероризму, відповідно й державна система не мала реальної практики протидії, як можна оцінити її ефективність.

Контроль є важливою ознакою і основною функцією державного управління. Отже, ефективність функціонування державних систем і в сфері державної безпеки загалом, і її складових, зокрема державної системи боротьби з тероризмом, безпосередньо залежить від процесу прийняття оптимальних рішень і здійснення ефективного державного контролю за їх своєчасною і повною реалізацією. Ефективний контроль дозволяє оперативного коригувати процес управління та є ознакою самоорганізованої системи, виконуючи роль зворотного зв'язку.

У державному управлінні урядовий контроль досліджується зазвичай в контексті аналізу державного контролю або Кабінету Мініст-

рів України як органу виконавчої влади. Сучасна ситуація в Україні обумовлює необхідність удосконалення шляхів забезпечення контролю за діяльністю державних правоохоронних систем. Слід вважати за особливість сучасного становища ангажованість правоохоронних органів певними політичними, зокрема й опозиційно налаштованими силами. Фактично ми маємо ситуацію, коли діяльність Кабінету Міністрів України – структури, що безпосередньо спрямована на забезпечення законності в державному управлінні України, – має всі ознаки високого ступеня маргіальності. Оскільки маргіальність є необхідною умовою теророгенності соціальних систем, ми маємо певні передумови процесу протистояння не тільки між різними політичними силами, а й державними структурами влади й управління. Небезпечним фактором є використання, зокрема й на оплатній основі, активістів партій та громадських організацій для блокування діяльності органів влади й управління, тиск на них із метою прийняття відповідних рішень, іноді економічно необґрунтованих та політично недоцільних і таких, які мають популістський характер. Майдан породив своєрідну форму політичного терору, наслідком якого є маніпулювання свідомістю певної частини населення, на жаль, значної, що займає нижчі щаблі стратифікаційної драбини. На тлі міфічних ідей, що генерують нечистоплотні політики, та загального правового нігілізму, як наслідку відсутності в державі контролю за виконанням норм, що приймаються законодавчою системою, – ми маємо вкрай високу теророгенність нашого суспільства, яке, незважаючи на проведення демократичних виборів, не набуло стану суспільної рівноваги. Система протидії тероризмові, державна і громадська (недержавна) її складові є частиною соціальної системи і не може перебувати поза межами соціального конфлікту, спровокованого, зокрема, й маніпулятивними технологіями. Складність ситуації полягає якраз у тому, що службовці, що мають причетність до системи боротьби з тероризмом, не виражають відкрито своє ставлення до сторін соціального конфлікту. Це так звана латентна група, яка може симпатизувати опозиційно налаштованим силам і у будь-який момент перейти на протилежний бік конфлікту, і, що найнебезпечніше, у подальшому використовувати професійні навички та оперативні можливості.

Формально, відповідно до ст. 4 Закону України «Про боротьбу з тероризмом», організація боротьби з тероризмом в Україні та забезпечення її необхідними силами, засобами і ресурсами здійснюються Кабінетом Міністрів України у межах його компетенції. Вважається, що питання організації та, відповідно, вдосконалення роботи державної

системи боротьби з тероризмом в Україні є прерогативою Служби безпеки України як головного органу у загальнодержавній системі боротьби з терористичною діяльністю. Відповідно до ст. 30 цього Закону контроль за здійсненням боротьби з тероризмом в Україні є невід'ємною складовою державного управління. Контроль за дотриманням законодавства під час проведення боротьби з тероризмом здійснюється Верховною Радою України в порядку, визначеному Конституцією України. Контроль за діяльністю суб'єктів боротьби з тероризмом здійснюється Президентом України та Кабінетом Міністрів України в порядку, визначеному Конституцією і законами України.

Сутність контролю Кабінету Міністрів України за діяльністю державної системи боротьби з тероризмом з боку не визначено та зводиться до формального контролю за використанням бюджетних коштів.

Способи забезпечення законності – це застосування системою державних органів і суспільних організацій, на які покладений обов'язок з підтримання та зміцнення законності в сфері виконавчої влади й які наділені юридично владними повноваженнями правових і організаційних видів і методів діяльності, практичних прийомів, операцій, форм роботи, з метою забезпечення точного дотримання вимог законності всіма суб'єктами державного управління [4].

Незважаючи на те, що Конституція України прямо не передбачає контрольну функцію Кабінету Міністрів України, це логічно випливає із змісту ст. 113, яка зазначає, що Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади, спрямовує та координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади, тобто здійснює контроль за всіма ланками виконавчої влади.

Під час здійснення контрольної функції Кабінету Міністрів України, насамперед повинен бути посилений інформаційно-аналітичний характер контролю за органами виконавчої влади, характер діяльності яких у процесі реалізації адміністративної реформи має набути якісних змін.

Практика свідчить, що система контролю, яка існує в Кабінеті Міністрів України, як це не прикро, охоплює вузьке коло контрольних питань – в основному відстежує терміни виконання встановлених завдань. Для вирішення цієї проблеми у складі Управління моніторингу необхідно створити сектор аналітичної роботи, тобто треба відходити не лише від строків виконання, а й здійснювати контроль за якістю виконання у встановлені строки. Проведення аналітичної роботи має позитивно вплинути на забезпечення законності і під час проведення експертизи законопроекту, і за здійснення моніторингу. Контрольна

діяльність Кабінету Міністрів України стосовно органів виконавчої влади не повинна зводитися лише до перевірки виконання, а має враховувати якість виконання, своєчасне виявлення проблем та концентрацію зусиль на коригування ситуації, застосування заходів щодо забезпечення виконання завдань.

Перспективу подальших досліджень у цьому напрямі утворюють визначення та удосконалення гарантій та шляхів забезпечення законності у державному управлінні України.

Система цивільного контролю багатоаспектна. Тут і парламент, який повинен контролювати спецслужби своєї країни, і мас-медіа, і неурядові організації, і багато інших механізмів впливу на дії виконавчої влади, зокрема й у сфері розвідки й контррозвідки. Але такий демократичний контроль не потрібно розуміти як повну відкритість спецслужб. Спецслужби повинні мати свої сфери закритості, конфіденційності тощо, без цього неможлива їхня ефективна діяльність, але загальні напрями їх роботи повинні бути чітко позначені й регламентовані. У демократичному суспільстві існує механізм жорсткого контролю діяльності цих служб. До прикладу, в американському парламенті існує спеціальна комісія з розвідки, де працюють люди, які мають спеціальні повноваження. Вони мають право проникати практично в усі сфери діяльності спецслужб, за винятком конкретних оперативних сфер. Цей механізм був упроваджений унаслідок реформи американських спецслужб після подій 11 вересня, коли розвідка й контррозвідка США змушені були зізнатися у власній безпорадності.

Однією з основних вимог до співробітників правоохоронних органів і спецслужб є дотримання ними в процесі здійснення оперативно-розшукової діяльності прав і свобод громадян. Слід підкреслити, що низка міжнародних угод – Міжнародний пакт про цивільні й політичні права (1977 р.), Європейська конвенція про захист прав людини й основних свобод (1954 р.), а також Конвенція СНД про права людини й основні свободи (1995 р.) – передбачає можливість законодавчого обмеження прав і свобод громадян у необхідних випадках у демократичному суспільстві з метою охорони державної або національної безпеки, власного порядку, здоров'я або моральності населення, а також прав і свобод інших осіб. На наш погляд, дотримання принципів й норм, що наведені в Кодексі поведінки посадових осіб, відповідальних за підтримку правопорядку, а також в інших рекомендаційних документах ООН, мають бути включені до функцій цивільно-правового контролю.

В Україні подібні механізми контролю на стадії розробки. Законодавчі акти в сфері демократичного контролю, насамперед Закон «Про де-

мократичний цивільний контроль над військовою організацією й правоохоронними органами» від 19 червня 2003 р., стосуються тільки деяких аспектів контролю, наприклад участі підрозділів Збройних сил України в міжнародних миротворчих операціях і антитерористичних діях, спільних військових навчаннях та інших акціях у рамках міжнародного військового та військово-технічного співробітництва. Статтею 30 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» регламентовано порядок контролю за здійсненням боротьби з тероризмом. Він обмежується контролем за дотриманням законодавства під час здійснення боротьби з тероризмом, що виконується Верховною Радою України в порядку, визначеному Конституцією України, хоча насправді такий порядок до повноважень Верховної Ради України не належить (п. 33 стаття 85 «Здійснення парламентського контролю у межах, визначених цією Конституцією»), та контролем за діяльністю суб'єктів боротьби з тероризмом, що здійснюється Президентом України та Кабінетом Міністрів України в порядку, визначеному Конституцією і законами України. Статтею 31 цього ж Закону передбачено, що нагляд за додержанням вимог законодавства органами, які беруть участь в антитерористичних заходах, здійснюється Генеральним прокурором України та уповноваженими ним прокурорами в порядку, визначеному законами України. Громадський контроль за діяльністю державної системи боротьби з тероризмом цим Законом не передбачено, що суперечить п. 6. Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави», яким визначено як суб'єкт цивільного контролю громадян України та громадські організації, які сформовані відповідно до Конституції України для здійснення та захисту прав і свобод громадян та задоволення їхніх політичних, економічних, соціальних, культурних інтересів.

Висновки. Підсумовуючи, слід констатувати, що механізм реалізації функцій контролю за державною системою боротьби з тероризмом, особливо стосовно проведення антитерористичної операції, має ґрунтуватися на принципах взаємної зацікавленості органів державного управління та громадських організацій. Розуміючи складність та специфіку такої діяльності, наголошуємо на доцільності проведення публічного обговорення шляхів створення механізмів демократичного контролю за системою протидії тероризму, не тільки задля пошуку недоліків, а й із метою всебічної допомоги та публічної підтримки. Такий механізм може складатися з двох взаємодоповнюючих систем – внутрішнього контролю, функції якого виконуватимуть уповноважені державні інституції, та зовнішнього – за сприяння громадських організацій. Йдеться про зміша-

ну, державно-громадську форму контролю, яка з урахуванням специфіки антитерористичної діяльності є оптимальною.

1. Авер'янов В. Б. Українське адміністративне право на етапі реформування: питання нової доктрини / В. Б. Авер'янов // Українське право. – 2005. – № 1. – С. 267–276.

2. Барабаш Ю. Г. Парламентський контроль в Україні: проблеми теорії та практики: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Юрій Григорович Барабаш. – Х., 2003. – 205 с.

3. Битяк Ю. П. Совершенствование контроля в советском государственном управлении / Ю. П. Битяк // Социалистическая законность в советском государственном управлении. – Х., 1987. – С. 34–44.

4. Братель С. Г. Громадський контроль за діяльністю міліції: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Сергій Григорович Братель. – К., 2007. – 269 с.

5. Гарашук В. М. Контроль та нагляд у державному управлінні: / В. М. Гарашук. – Х.: Фоліо, 2002. – 176 с.

6. Горшенев В. М. Контроль как правовая форма деятельности / В. М. Горшенев, І. Б. Шахов. – М.: Юридическая литература, 1987. – 176 с.

7. Дайле А. Практика контроллинга / А. Дайле. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 336 с.

8. Кобринський В. Ю. Державний контроль у сфері національної безпеки України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Віталій Юрійович Кобринський. – К., 2008. – 209 с.

9. Ліпкан В. А. Теоретико-методологічні засади управління у сфері національної безпеки України: монографія / В. А. Ліпкан. – К.: Текст, 2005. – 350 с.

10. Нижник Н. Р. Україна – державне управління, шляхи реформування / Ніна Романівна Нижник. – К., 1997. – 72 с.

11. Лимская Декларация руководящих принципов контроля // Правовое регулирование государственного финансового контроля в зарубежных странах. Аналитический обзор и сборник нормативных документов / сост.: С. О. Шохин, В. И. Шлейников; под ред. С. О. Шохина. – М.: Прометей, 1998. – С. 42–51.

12. Мартиненко В. М. Державно-громадський контролінг як метод демократизації державного управління / В. М. Мартиненко // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. праць ХарПІ НАДУ: у 2 ч. – Вип. 2 (21). – Ч. 2. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2004. – С. 124–129.

13. Рижов І. М. Основи теророгенності соціальних систем: монографія / І. М. Рижов. – К.: Науково-видавничий відділ НА СБ України, 2010. – 290 с.

14. Сушинський О. І. Контроль у сфері публічної влади: теоретико-методологічні та організаційно-правові аспекти: монографія / О. І. Сушинський; Львів. регіональний ін-т держ. упр. УАДУ. – Львів: ЛРІДУ УАДУ, 2002. – 468 с.

15. Хан Д. Планирование и контроль: концепция контроллинга / пер. с нем.; под ред. и с предисл. А. А. Турчака, Л. Г. Головача, М. Л. Лукашевича. – М.: Финансы и статистика, 1997. – С. 108–117, 511–517.

16. Шестак В. С. Державний контроль в сучасній Україні (теоретико-правові питання): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Валентин Сергійович Шестак. – Х., 2002. – 195 с.

17. Шорина Е. В. Контроль за деятельностью органов государственного управления в СССР: учебное пособие / Е. В. Шорина. – М.: Наука, 1981. – 301 с.

Строгий В. И., Рыжов И. Н. Контроль за деятельностью государственной системы борьбы с терроризмом как элемент политики национальной безопасности

Проанализировано функции и перспективы реализации действенных механизмов контроллинга в государственной системе борьбы с терроризмом в Украине. Отмечено, что механизм реализации функций контроля за государственной системой борьбы с терроризмом должен основываться на принципах взаимной заинтересованности органов государственного управления и общественных организаций. Акцентировано на целесообразности проведения публичного обсуждения путей создания механизмов демократического контроля за системой противодействия терроризму не только для поиска недостатков, но и с целью всесторонней помощи и публичной поддержки.

Ключевые слова: терроризм, террористическая деятельность, государственная система борьбы с терроризмом.

Strogyi V. I., Ryzhov I. M. Monitoring of the state system of the fight against terrorism as an element of national security policy

Noted the importance of ensuring effective democratic control over the activities of national security. The aim of any reform of the security sector must be transformed him into democratically controlled and accountable mechanism in the presence of a perfect system of management and control within the executive branch and public administration. Public and democratic control applies certain principles and values, so it should include changes in the work, including the introduction of ethics for civil servants to staff working in the field of security, ensuring the availability of professional personnel and civilian political leaders for public and democratic control, strengthening the role of civil society in providing effective oversight of the security sector specific such as a system of fighting terrorism.

The analysis functions and prospects of implementation of effective mechanisms controlling the state system to combat terrorism in Ukraine. Reported that the mechanism for implementing control functions of the state system of combating terrorism, especially in conducting anti-terrorist operations should be based on the principles of mutual interest in government and public organizations. Emphasized on the advisability of a public discussion of ways to create mechanisms of democratic control over the system to counter terrorism not only for finding flaws, but also for further assistance and public support.

Such a mechanism may consist of two complementary systems - internal control function which will perform the competent state institutions, and external, with

the assistance of public organizations. This is a mixed public-community form of control which of the specific anti-terrorist activity is optimal.

Key words: *terrorism, terrorist activity, the state system for combating terrorism.*

Стаття надійшла 17 липня 2014 р.

УДК 343.01

О. В. Тихонова

ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ТА ОБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ: СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

Розглянуто наукові підходи до визначення дефініції «об'єкт кримінально-правової охорони». Проаналізовані та об'єднані у дві основні групи погляди науковців щодо визначення та співвідношення категорій «об'єкт кримінально-правової охорони» та «об'єкт злочину». Акцентовано, що об'єкт кримінально-правової охорони – не усі суспільні відносини, а лише ті, які перебувають під охороною кримінального законодавства. Доведено первинність об'єкта кримінально-правової охорони щодо об'єкта злочину.

Ключові слова: *кримінально-правова охорона, злочин, об'єкт кримінально-правової охорони, об'єкт злочину.*

Постановка проблеми. Ефективна реалізація суспільних інтересів можлива лише за умови сталості суспільних відносин та їх стійкості до негативних впливів і з боку об'єктивних процесів, й з боку суб'єктивних факторів. Тому у будь-якому суспільстві існує соціальна потреба в охороні суспільних відносин, що має забезпечити їх стійкість, стабільність і непорушність. Будь-який негативний вплив на фінансову систему держави, зокрема вчинення злочину, ускладнює реалізацію законних інтересів учасників відносин у зазначеній сфері. З метою забезпечення охорони належної реалізації суспільних правовідносин держава може використовувати різні засоби, з яких одними із найбільш дієвих є засоби кримінального законодавства.

Сьогодні у кримінально-правовій науці немає однастайності у визначенні об'єкта кримінально-правової охорони та його співвідношення з об'єктом злочину, що створює передумови альтернативності їх визначення різними авторами.

Стан дослідження. Різним аспектам співвідношення дефініцій «об'єкт кримінально-правової охорони» та «об'єкт злочину» присвячували

увагу вітчизняні та зарубіжні правники, серед яких С. В. Бажанов, В. М. Винокуров, О. В. Кириченко, М. Й. Коржанський, О. В. Куделич, В. М. Кудрявцев, В. В. Кузнецов, В. М. Куц, Є. В. Лашук, П. С. Матишевський, А. А. Музика, В. Я. Тацій, В. Д. Филимонов, Є. О. Фролов та ін.

Метою статті є уніфікація підходу до розуміння змісту об'єкта кримінально-правової охорони та визначення його співвідношення з об'єктом злочинів, які посягають на відповідні суспільні відносини, зокрема у фінансовій сфері. Для вирішення окресленої мети необхідно вирішити такі завдання: дослідити наукові підходи до визначення об'єкта кримінально-правової охорони та його співвідношення з поняттям «об'єкт злочину».

Виклад основних положень. У сучасній науковій та публіцистичній літературі і ототожнюються терміни «об'єкт кримінально-правової охорони» та «об'єкт злочину», і живаються окремо. До слова, за часів Радянського Союзу ці поняття ототожнювались. Так, в одному з підручників із кримінального права 70-х років минулого століття було зазначено: «Суспільні відносини як об'єкт кримінально-правового захисту та об'єкт злочину тотожні» [1]. Таке твердження ґрунтувалось на «Руководящих началах» 1919 року, де злочин був визначений як «порушення порядку суспільних відносин, охоронюваних кримінальним правом», а завданням кримінального права визнавалась охорона системи суспільних відносин за допомогою репресії [2]. У сучасній науці також є прихильники такої думки. Зокрема, поняття «об'єкт кримінально-правової охорони» та «об'єкт злочину» ототожнюють В. Я. Тацій [3], Є. О. Фролов [4]. Таку ж позицію обстоює й В. Д. Філімонов, який стверджує, що протиставлення цих об'єктів може призвести до руйнування найважливішого принципу кримінального права – визнання складу злочину єдиною підставою притягнення до кримінальної відповідальності [5], але водночас автор не обґрунтовує своє твердження. Водночас наведена думка обумовлює сумнів, адже у жодному з доктринальних тлумачень об'єкта кримінально-правової охорони не йдеться про те, що об'єкт кримінально-правової охорони є підставою притягнення до кримінальної відповідальності. Тобто заперечення різниці між об'єктом кримінально-правової охорони та об'єктом злочину з посиленням на склад злочину вбачається невиправданим.

Сьогодні відмежування зазначених категорій зафіксовано у багатьох наукових працях. Однією з точок зору є те, що об'єкт кримінально-правової охорони – це суспільні відносини, які перебувають під охороною кримінального закону, та які ще не зазнали злочинного впливу [6]. А безпосередній об'єкт злочину – ті суспільні відносини,

які змінюються під час вчинення посягання на об'єкт кримінально-правової охорони [7, с. 35].

Як підкреслив Р. Р. Галіакбаров, «об'єкт кримінально-правової охорони характеризує коло певних інтересів, які захищаються тією або іншою системою кримінального права, та фіксує спектр найбільш важливих суспільних відносин, які потребують захисту або врегулювання з використанням кримінально-правових норм» [8]. Таку позицію висловила й Л. О. Спектор, досліджуючи судову владу як об'єкт кримінально-правової охорони: «Не усі правовідносини, які утворюють сферу правосуддя, однаковою мірою є об'єктом кримінально-правової охорони, оскільки основу цього об'єкта, його «стержень» утворюють лише кримінально-правові відносини у цій сфері, тобто суспільні відносини, які врегульовані кримінальним законом» [9]. Хоча така позиція була заперечена В. В. Мальцевим, який зауважив, що, по-перше, ані об'єкт кримінально-правової охорони, ані об'єкт злочину не з'являються за волі законодавця або за волі особи, яка вчинює злочин; по-друге, різниця змістовно та за часом виникнення об'єкта кримінально-правової охорони та об'єкта злочину ілюзорна, адже у момент, коли будь-який соціальний об'єкт потрапляє під охорону, він набуває статусу об'єкта злочину [10]. Але з цим не можна погодитись тому, що саме законодавець визначає, які суспільні відносини у певних обставинах потребують кримінально-правової охорони, без певної поведінки особи неможливе виникнення об'єкта злочину, адже відсутній злочин як такий. Крім того, для того, щоб виник об'єкт злочину, певний об'єкт має бути поміщений під охорону кримінального закону.

Прихильниками позиції щодо розмежування об'єкта кримінально-правової охорони та об'єкта злочину є також В. М. Куц та О. В. Кириченко, які наголошують, що злочинне посягання перетворює об'єкт кримінально-правової охорони на об'єкт злочину, адже «об'єкт злочину – та ж сама цінність, яка вже зазнала злочинного впливу на неї, тобто на котру вже здійснено суспільно небезпечне посягання, передбачене Особливою частиною КК» [11].

Дещо відрізняється думка з досліджуваної проблематики А. А. Музики, який також відмежовує досліджувані поняття та вважає їх різними за змістом. Але науковець визначає об'єкт кримінально-правової охорони як правопорядок у цілому, тобто сукупність урегульованих нормами права суспільних відносин, а об'єкт злочину – суспільні відносини, на які відбувається злочинне посягання, коли його передбачено як злочин законом [12]. Схожою є точка зору С. В. Бажанова, який зазначив, що об'єкт кримінально-правової охорони – зв'язки, що

врегульовані конституційним, цивільним, трудовим, фінансовим тощо галузями права [13]. Проте позиція щодо визнання об'єктом кримінально-правової охорони всієї системи правовідносин, які існують у державі, дещо спірна. Кримінальне право охороняє конструкт позитивних відносин, створюючи правило поведінки щодо незаподіяння шкоди, але воно не створює правову ентропію поза цією охороною, оскільки у цій сфері діють регулятивні соціальні норми галузей права та інших соціальних нормативних утворень [14]. Тому наведений підхід не окреслює особливості об'єкта саме кримінально-правової охорони, тому що відносини, які урегульовані різними галузями права, не завжди перебувають під кримінально-правовою охороною. Основною умовою для цього є визнання посягання на такі відносини суспільно небезпечним явищем і закріплення цього у кримінальному законі.

Визначаючи особливості об'єкта кримінально-правової охорони та об'єкта злочину, автори підручника «Українське кримінальне право. Загальна частина» наголошують на тому, що ці «терміни характеризують різні аспекти одного й того ж поняття, відображають поняття, які перебувають у співвідношенні роду та виду, а також однопорядкові видові поняття. Системоутворювальним є поняття «об'єкт злочину» – родовою щодо поняття «об'єкт кримінально-правової охорони», таке, що виражає сутність, зміст і дійсність щодо всіх інших понять, які є відповідними за явищем, формою, можливістю» [15].

У певному сенсі схожою є позиція російського правника В. М. Винокурова [7, с. 39], який підкреслює, що об'єктом кримінально-правової охорони є суспільні відносини, нормальне функціонування яких забезпечує розвиток особистості, суспільства та держави, а об'єкт злочину – правовідносини (суспільні відносини, врегульовані нормами права). Автор наголошує, що, визначивши певні цінності об'єктами кримінально-правової охорони, шляхом формулювання норм Особливої частини КК, законодавець виокремлює їх як елемент складу злочину, який виникає з моменту набуття чинності відповідної кримінально-правової норми, та який встановлює покарання за посягання на визначену сферу відносин. Дещо схожою є позиція О. В. Куделич, який, досліджуючи питання кримінально-правової охорони громадського порядку, зробив висновок, що «громадська безпека як об'єкт кримінально-правової охорони – сукупність встановлених законів та суспільних відносин, які реалізуються поведінкою громадян та службових осіб, які забезпечують розвиток та охорону недоторканості особи, матеріальних цінностей та громадський спокій від протиправного насильства, від порушення правил обігу зброї та інших

небезпечних предметів та засобів, а також від порушення правил здійснення небезпечних робіт та правил протипожежної безпеки» [16]. Тобто науковець також визнає об'єктом кримінально-правової охорони сукупність усіх суспільних відносин у певній сфері життя.

Отже, результати узагальнення існуючих точок зору дають підстави стверджувати, що у радянському праві домінують була позиція ототожнення об'єкта кримінально-правової охорони та об'єкта злочину. У сучасній кримінально-правовій науці існують дві основні позиції: а) визнання об'єктом кримінально-правової охорони суспільних відносин, які перебувають під охороною кримінального закону, а об'єктом злочину – суспільних відносин, які було порушено внаслідок вчинення злочинного діяння, або створена загроза такого порушення; б) визнання об'єктом кримінально правової охорони всієї сукупності суспільних відносин, які забезпечують нормальний розвиток та існування окремої людини, суспільства та держави, а об'єктом злочину – суспільних правовідносин, які перебувають під охороною кримінального закону.

Проаналізувавши викладені наукові точки зору, підтримуємо розмежування досліджуваних категорій та визнання об'єктом кримінально-правової охорони суспільних відносин, які перебувають під охороною кримінального закону, а об'єктом злочину – суспільних відносин, які було порушено у результаті вчинення злочинного діяння, або створена загроза такого порушення. Пояснення різниці між об'єктом кримінально-правової охорони та об'єктом злочину, які пропонують різні вчені, дещо відрізняється, проте узагальнена точка зору полягає у тому, що об'єкт кримінально-правової охорони ширше, ніж об'єкт злочину, адже кримінальне право охороняє суспільні відносини не лише від дій винних, але й від діянь неосудних. У такому випадку є об'єкт кримінально-правової охорони, але відсутній об'єкт злочину [18].

Водночас об'єкт кримінально-правової охорони – не взагалі суспільні відносини як такі, а ті, які перебувають під охороною кримінального закону. Як зазначав А. А. Піонтковський, «через кримінально-правові норми встановлюється підстава кримінальної відповідальності, тобто здійснюється правова охорона» [18]. Тому можна погодитись з тим, що об'єкт кримінально-правової охорони створює лише загальну уяву про коло суспільних відносин, які перебувають під захистом кримінального права, тобто йому притаманне загальносоціальне значення. Суспільні відносини, які перебувають під охороною кримінально-правових норм, є об'єктом кримінально-правової охорони лише до того моменту, поки не відбудеться злочинне посягання на них або не буде

створена загроза такого посягання. З цього моменту вони перетворюються на об'єкт злочину, якому, на відміну від загальносоціального значення об'єкта кримінально-правової охорони, притаманне кримінально-правове значення, адже він характеризує елемент складу злочину.

Отож, справедливим є твердження, що поняття об'єкта кримінально-правової охорони є первинним щодо поняття «об'єкт злочину», адже насамперед кримінальний закон бере під свою охорону відповідні відносини, і лише згодом вони перетворюються на об'єкт злочину (у випадку злочинного посягання на них), або можуть не стати ним узагалі (у випадку їх порушення діями з боку неосудних або малолітніх), але все ж таки перебувають під охороною кримінального закону. Не будь-який інтерес, який перебуває під охороною, стає об'єктом злочину. У КК України є статті, за якими взагалі відсутня практика правозастосування, або невелика кількість таких справ (наприклад, ст. 222-1 «Маніпулювання на фондовому ринку», ст. 211 «Видання нормативно-правових актів, що зменшують надходження бюджету або збільшують витрати бюджету всупереч закону»), але все ж ці відносини охороняються кримінальним законом. Тому можна стверджувати, що існування об'єкта кримінально-правової охорони є обов'язковою передумовою визнання порушених відносин об'єктом злочину. Тобто об'єкт кримінально-правової охорони є первинним стосовно об'єкта злочину та змістовно ширше ніж об'єкт злочину.

Висновки. За результатами аналізу сутності кримінально-правової охорони, об'єкта кримінально-правової охорони та співвідношення понять «об'єкт кримінально-правової охорони» та «об'єкт злочину» було зроблено висновок, що дія кримінально-правової охорони певного об'єкта виявляється у двох аспектах. З одного боку, власне факт прийняття певної кримінально-правової норми, яка встановлює відповідальність за певні порушення суспільних відносин, які виникають та існують у відповідній сфері, – фактично забороняється певна поведінка у певних відносинах, що підсилюється загрозою застосування санкцій за заборонену поведінку. Здійснюється превентивний вплив на тих членів суспільства, які розмірковують щодо можливості порушення встановлених правил поведінки, у якому задіяний, так би мовити, соціально-психологічний «канал». З іншого боку, кримінально-правова охорона реалізується в процесі регулювання суспільних відносин, які виникають у результаті вчинення злочинів, – безпосереднє притягнення до відповідальності винних осіб, що забезпечує окремий об'єкт охорони від майбутніх посягань з боку цих осіб, принаймні під час відбування покарання, а

також їх виправлення та попередження вчинення нових злочинів не лише засудженням, але й іншими членами суспільства.

1. Курс советского уголовного права. Часть Общая: в 6 т. – Т. 2. – М., 1970. – С. 112.

2. Новоселов Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты / Г. П. Новоселов. – М.: НОРМА, 2001. – С. 195.

3. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: навч. посібник / В. Я. Тацій. – Х.: Укр ЮА, 1994. – С. 42.

4. Фролов Е. А. Объект уголовно-правовой охраны и его роль в организации борьбы с посягательствами на социалистическую собственность: дисс. ... д-ра юрид. наук / Е. А. Фролов. – Свердловск, 1971. – С. 7–8.

5. Филимонов В. Д. Правоотношения. Уголовные правоотношения. Уголовно-исполнительные правоотношения / В. Д. Филимонов, О. В. Филимонов. – М.: ЮрИнфоР-Пресс, 2007. – С. 52–53.

6. Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны / Н. И. Коржанский. – М., 1980. – С. 85.

7. Винокуров В. Н. Объект преступления: аспекты понимания, способы установления и применение уголовного закона: монография / В. Н. Винокуров. – М.: Юрлитинформ, 2012. – 288 с.

8. Галиакбаров Р. Р. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: учебник для ВУЗов / Р. Р. Галиакбаров. – М.: ЕАОИ, 2006. – С. 113.

9. Спектор Л. А. Судебная власть как объект уголовно-правовой охраны: дисс. ... д-ра юрид. наук / Л. А. Спектор. – Ростов-на-Дону, 2012. – 437 с. – С. 152.

10. Мальцев В. В. Объект охраны (преступления) в уголовном праве: монография / В. В. Мальцев. – М.: Юрлитинформ, 2012. – С. 93.

11. Куц В. М. Неправдиве повідомлення про загрозу громадській безпеці (кримінально-правова характеристика та заходи протидії): монографія / В. М. Куц, О. В. Кириченко. – К.–Х.: Харків юридичний, 2006. – С. 13.

12. Музыка А. А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів / А. А. Музыка. – К.: Логос, 1998. – С. 25–26.

13. Бажанов С. В. Стоимость уголовного процесса: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / С. В. Бажанов. – Нижний Новгород, 2002. – С. 383, 398.

14. Сердюк П. П. Теоретичні й методологічні проблеми сучасного кримінального права: монографія / П. П. Сердюк. – Запоріжжя: Акцент Інвест-Трейд, 2012. – С. 235.

15. Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. В. О. Навроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – С. 157.

16. Куделич А. В. Уголовно-правовая охрана общественного порядка в современной России: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / А. В. Куделич. – М., 2000. – С. 187.

17. Демидов Ю. А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве / Ю. А. Демидов. – М., 1974. – С. 32.

18. Курс советского уголовного права. Часть общая: в 6 т. – Т. 1. – М.: Наука, 1970. – С. 14.

Тихонова О. В. Объект уголовно-правовой охраны и объект преступления: соотношение понятий

Рассмотрены научные подходы к определению дефиниции «объект криминально-правовой охраны». Проанализированы и объединены в две основные группы мнения ученых об определении и соотношении категорий «объект криминально-правовой охраны» и «объект преступления». Акцентировано на том, что объект криминально-правовой охраны – не все общественные отношения, а те из них, которые находятся под охраной уголовного законодательства. Доказано первичность объекта криминально-правовой охраны по отношению к объекту преступления.

Ключевые слова: криминально-правовая охрана, преступление, объект криминально-правовой охраны, объект преступления.

Tyhonova O. V. The penal defence object and crime object: concepts correspondence

The article deals with the scientific approaches to identifying the definition «the object of criminal legal protection». Scientists' views are analyzed in terms of defining and correlating the categories «the object of criminal legal protection» and «the object of crime». It is determined that these definitions are both identified as similar terms and, at the same time - their separate usage is noted in the modern scientific and journalistic literature. Herewith, there is an accent focused on the fact that the identification of these two terms as the position was dominant in the Soviet Union. There are two main positions highlighted in the modern criminal law science: a) determining public relations, which are protected by the criminal law, as the object of the criminal legal protection; and the object of the crime as public relations that have been violated as a result of the criminal act or a threat of such violation; b) recognizing the whole range of the public relations as the object of the criminal law protection, that provide regular development and existence of the individual, society and state; and defining public relations protected by the criminal law as the crime object.

It is proved that not all public relations make the object of the criminal legal protection, but only those relations that are protected by criminal law. The object of the criminal legal protection sets only a general idea of the public relations range, protected by criminal law, that is to say, it is inherent to the general social value.

Public relations under the protection of criminal law make the object of criminal and legal protection only to the point, until a criminal offence takes place or there appears the threat of it. Precisely from that moment, they are transformed into object of the crime, to which the criminal legal value is inherited. In other words, the notion «the object of the criminal legal protection» is primary in relation to the concept «the crime object», as the criminal law takes relations mentioned above under protection, and then they become the object of crime or, they may not be it at all, though appearing under criminal law protection.

Key words: penal defence, crime, the penal defence object, crime object.

Стаття надійшла 05 травня 2014 р.

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДУХОВНИХ (ІДЕАЛЬНИХ) ПОТРЕБ ЛЮДИНИ

Здійснено спробу критично осмислити місце кримінального закону у забезпеченні прагнення кожного із нас до пошуку істинного себе і свого місця у суспільстві та світі. Констатовано, що в сучасному суспільстві слід поступово переглянути своє ставлення до інших з їх позитивними рисами і недоліками та однозначно, як догму, бачити у «не такому, як всі» найперше людину, у якій є свої переконання, постійне неврахування яких може призвести до неоправданих наслідків – повернення до однаковості в усьому та виключному закону сили, а не сили закону.

Ключові слова: людина, безпека, право, мораль, культура, свобода со-
вiстi, кримiнальний закон.

Постановка проблеми. Ця стаття – продовження опублікованої 2012 року, присвячена визначенню духовної безпеки людини як психічного стану, який пов'язаний спільністю ідей, поглядів, прагнень, вірою у найвищі людські цінності (істину останньої інстанції) та якому ніхто і ніщо не загрожує.

Духовній безпеці людини загрожують:

- 1) прогалини чинного регулятивного та охоронного законодавства у сфері духовності людини, суспільства та держави;
- 2) ставлення кожного із нас до власної віри чи безвір'я;
- 3) ставлення наших священнослужителів до свого покликання у виконанні «посередницької» діяльності [1].

Необхідність подальшого дослідження ролі кримінального закону у забезпеченні духовної безпеки людини обумовлена подіями, що виникли в нашій країні останнім часом. Поряд з позитивними змінами, ми мали змогу простежити не тільки правовий нігілізм, а справжній розгул бандитизму, боротьбу з яким керівництвом держави визначено пріоритетним напрямом діяльності правоохоронних органів. Відома усьому світу доброзичливість української нації переросла подекуди у ворожість, агресію один щодо одного. Така агресія трансформується у небезпечні діяння, які прямо заборонені Кримінальним кодексом (далі – КК) України, проте іноді в уповноважених осіб немає елементарної можливості притягнути винуватих осіб до відповідальності. Саме на тлі боротьби народу за право вільного розвитку кожної людини зростає роль духовності та її правового забезпечення.

Проте зауважимо на вислові М. І. Хавронюка стосовно того, що поки що у нас ще недостатньо поваги ані до Бога, ані до Людини [2, с. 146].

О. В. Мартиненко зазначає, що на сучасному етапі розвитку суспільства з багатьох об'єктивних і суб'єктивних причин зростає актуальність у сфері духовної культури особистості та її складових. У такі переломні періоди, як той, що нині переживає українське суспільство, знають трансформаційних змін не лише економічна та політична сфери суспільного розвитку, але й не менш важлива – духовна. Недаремно сучасні процеси, в яких маємо можливість безпосередньо брати участь, відображають широкий спектр гострих проблем у сфері духовної культури. Підсумовуючи, вчений наводить таке визначення поняття духовної культури: складова загальної системи культури, яка охоплює духовну діяльність та її продукти, характеризується внутрішнім багатством свідомості, ступенем розвитку особистості на основі вищих соціальних цінностей. До складу духовної культури входять: пізнання, мораль, виховання, освіта, право, політика, філософія, етика, естетика, наука, мистецтво, література, міфологія, релігія [3, с. 73, 78].

З уваги на те, що право є складовою частиною духовної культури, слід критично розглянути моральність кримінально-правових заборон. У нашому випадку йтиметься про переростання природної агресивності у різні форми насильства та місце духовності людини у цьому непростому процесі. Спроба критичного осмислення місця кримінального закону у забезпеченні прагнення кожного із нас до пошуку себе істинного і свого місця у суспільстві та світі і є **метою** цієї статті (із чітким розумінням того, що це буде лише акцентуація на проблемі, яка потребує окремого монографічного дослідження).

Стан дослідження. У зв'язку із цим зазначимо, що соціокультурні питання злочину та покарання у різні часи привертали увагу таких учених, як М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, О. І. Бойко, В. І. Борисов, Г. М. Борзенков, Я. І. Гілінський, В. К. Гришук, Ю. В. Голік, С. Ф. Денисов, А. І. Долгова, О. О. Дудоров, В. Є. Квашиє, М. Й. Коржанський, Н. Ф. Кузнєцова, Н. О. Лопашенко, В. В. Лунєєв, М. І. Мельник, В. О. Навроцький, В. І. Осадчий, В. В. Сташиє, Є. Л. Стрельцов, В. Я. Тацій, А. А. Тер-Акопов, Є. В. Фесенко, М. І. Хавронюк та ін.

Безумовно, внесок цих та інших учених у розвиток наукового осмислення культури і злочинності є таким, що створив підґрунтя для можливого подальшого впровадження його у законодавство, проте він є і основою для подальшого розгляду найбільш дискусійних питань, одним із яких є сучасний стан кримінально-правового забезпечення духовних потреб людини. Це обумовлено і швидкоплинними змінами до КК України,

в яких майже не враховано необхідність захисту моральних засад нашого суспільства крайніми, проте найдієвішими засобами. Окрім того, фактично недосліджені питання місця кримінального закону у реальному забезпеченні права кожного із нас на свободу совісті, зокрема від примусового відречення чи навпаки – втягнення у сповідання певної релігії.

Виклад основних положень. Про правильність наукового пошуку свідчить твердження Я. І. Гілінського про те, що всі свої дії людина здійснює заради задоволення тих або інших потреб: біологічних або вітальних (у їжі за відчуття голоду, у питті під час спраги, в укритті від несприятливих погодних умов, сексуальних чи у продовженні роду); соціальних (у статусі, престижі, самостверженні, самореалізації та ін.); духовних або ідеальних (пошук сенсу життя, мети існування, безкорисного прагнення до знань, творчості, служіння іншим людям) [4, с. 18].

Французький вчений Рене Жирар, дослідивши насильство в суспільстві та духовність його членів, зробив висновок, що етнографія присутня серед нас, тоді як традиційні способи інтерпретації хворі, одна із тих ознак, що дозволяє описати – у Новий час узагалі і в сучасний період зокрема – нову жертвовну кризу, хід якої у багатьох аспектах аналогічний процесу попередніх криз. Однак сучасна криза не така. Сягнувши за межі священного більшою мірою, ніж інші суспільства, ми забули про установче насильство; сутнісне насильство повертається до нас не тільки на рівні історії, але й знань. Тому ця криза і змушує нас уперше порушити табу і зробити остаточно явним в ідеально раціональному розумінні роль насильства в людських суспільствах [5, с. 249].

В. П. Коваленко цілком слушно зауважує, що кримінальне право та релігія мають спільну суспільно корисну мету, а саме – захист людини й суспільства від негативного внутрішнього чинника, який може їх зруйнувати, – зла. Відмінність полягає у тому, що у кримінальному праві ця мета є основною, тобто його безпосереднім завданням є захист суспільства від злочинних посягань, а в релігії воно сприймається як належне, та все ж таки вторинне. Різними є і методи досягнення мети. Так, кримінальне право насамперед застосовує імперативний метод, тоді як релігія – вплив на свідомість людини шляхом роз'яснення істини та сутності речей, які людина за життя намагається досягнути через відновлення зв'язку із Творцем [6, с. 188]. Узагальнивши відповідні положення Нового Завіту, вчений окреслює визначену Законом Божим модель урегулювання суспільних відносин, які виникають внаслідок учинення суспільно небезпечного діяння: особа, яка вчинила злочин, зобов'язана покаятись, включаючи самозасудження,

визнання свого гріха перед потерпілим і Богом, зокрема на сповіді, а також відшкодувати заподіяні збитки і ухвалити рішення не вчиняти подібне в подальшому. Своєю чергою, потерпілий зобов'язаний простити своєму кривднику, примиритися з ним, бодай задля того, щоб бути прощеним Богом і людьми за свої гріхи [7, с. 460].

Про потребу саме кримінально-правового забезпечення духовних або ідеальних потреб людини свідчить те, що Державна Дума Російської Федерації (далі – РФ) 11 червня 2013 року прийняла у другому і відразу третьому читаннях закон про введення кримінальної відповідальності за дії, що ображають почуття вірян. Згідно з цим законом, максимальне покарання за такий злочин – три роки позбавлення волі. Прийнято нову редакцію ст. 148 Кримінального кодексу РФ – про відповідальність за перешкоджання здійсненню права на свободу совісті та віросповідань. Так, за публічні дії, що виражають явну неповагу до суспільства і вчинені з метою образи релігійних почуттів вірян, зокрема в місцях релігійного шанування, богослужіння та проведення інших релігійних обрядів, передбачається покарання до трьох років позбавлення волі. Також у вигляді санкцій встановлені штрафи до 500 тисяч рублів, громадські та виправні роботи [8].

Також слід указати на неоднозначну оцінку такого рішення російського законодавця вченими-криміналістами. Є і прихильники, і ті, хто категорично не сприймає це з явною перевагою останніх.

В. А. Фавенен вважає, що встановлення кримінальної відповідальності за «богохульство» є класичним прикладом заборони інакомислення. Тепер релігійний фанатизм (що за природою – патологія) сприймається як високоморальне почуття, а позиція раціональної людини – як злочин. Найдавніший правовий принцип «*cogitations roenam nemo patitur*» (ніхто не несе відповідальності за думки) розпочав ігноруватися нашими законодавцями ще з моменту криміналізації екстремізму. У цьому сенсі залишається тільки шкодувати, що наша так звана представницька демократія не допускає процедури ostracismu. Встановлювати кримінальну відповідальність за відкрито висловлене інакомислення в сучасній державі, яка декларує світський характер влади, – означає замінювати правові норми свавіллям. Така політика була під час правління Костянтина, Феодосія II, Юстиніана та ін. (і то осуджувалася філософами), але в наш час реалізацію настільки безглуздої ідеї можна розглядати як моральний занепад. Більшість сучасних релігійних фанатиків і церковників не знають елементарної історії становлення своєї релігії. Адже корисно пам'ятати, що християнська

культура виникла на уламках Античності, пов'язана з появою «високого» і нехтуванням колишньої культури, знищенням християнами пам'яток культури – книг, статуй і споруд історії, масових вбивств філософів і т. д. із заміною їх порожніми казками про «рятівника» людства – це все реалії християнства. Висновок тут абсолютно однозначний. Політичним і ідеологічним мотивам немає місця в кримінальному праві, зважаючи на їх суперечність принципу законності [9].

Одним із небагатьох прихильників посиленої кримінально-правової охорони почуттів вірян є В. В. Лунєєв. Він однозначно підтримує таку законодавчу ініціативу та наводить свої аргументи на її користь, акцентує на аналогічних нормах КК країн Європи [10].

Наведені неоднозначні позиції вчених стосовно доцільності саме засобами кримінальної відповідальності забезпечити захист прав вірян спонукають нас до роздумів, що мають і міждисциплінарний характер.

Так, О. С. Островський, дослідивши зміст міжнародного та національного законодавства у сфері правового регулювання свободи віросповідання, зробив висновок, що до основних складових цього права належать такі положення:

- 1) свобода мати, приймати, змінювати релігійні переконання;
- 2) свобода не сповідувати жодну релігію;
- 3) свобода безперешкодно одноособово або разом з іншими брати участь у здійсненні релігійних богослужінь;
- 4) реалізувати релігійну діяльність, виконувати обряди;
- 5) відкрито виражати та вільно поширювати релігійні або атеїстичні переконання [11, с. 358].

Про необхідність удосконалення саме кримінально-правового забезпечення моральних засад суспільства та духовності людини свідчить те, що з часу дії нового КК України за відповідними статтями (161, 178–181) винесено тільки декілька обвинувальних вироків судів, тоді як численні соціологічні дослідження свідчать про постійне наростання ксенофобських настроїв в Україні, які нерідко трансформуються у насильницькі злочини, проте кваліфікуються як звичайне хуліганство.

Підтвердженням є те, що в Єдиному державному реєстрі судових рішень за ст. 161 КК України нами знайдено лише одну електронну копію вироку. Суть цієї справи така. С., усвідомлюючи суспільно небезпечний характер своїх дій, спрямованих на розпалювання національної та релігійної ворожнечі і ненависті, приниження національної честі та гідності, організував проведення несанкціонованого «Жалобного пікету», присвяченого квітневої різанині 1944 року в м. Сімферополі з мотивів

національної та релігійної ненависті». 16.04.2010 року в період часу з 11-00 год. до 12-00 год. на пл. ім. Леніна в м. Сімферополі, на зазначеному пікеті С. на тлі плаката з текстом, що розпалоє ворожнечу на національному ґрунті, у присутності значної кількості громадян, виступив з промовою, яка містить принизливі характеристики, негативні емоційні оцінки і негативні установки щодо кримських татар. Він же, представляючись старійшиною козачої громади «Соболь», 21 червня 2010 року біля 12 годин на території с. Жовтень Джанкойського району АР Крим біля будинку № 50, вул. Гагаріна, в процесі дачі інтерв'ю співробітникам ТОВ «Телерадіокомпанія «Екран», згодом, цього ж дня на кладовищі с. Жовтень Джанкойського району на похоронах місцевого жителя, усвідомлюючи суспільно небезпечний характер своїх дій, які спрямовані на розпалювання національної та релігійної ворожнечі і ненависті, пониження національної честі та гідності, повторно вчинив дії, спрямовані на розпалювання національної та релігійної ненависті, а також приниження кримських татар, українців, євреїв і мусульман, а саме: висловлював фрази, що розпалюють ворожнечу на національному ґрунті, допускав висловлювання з використанням нецензурної лексики, що виражають принизливі характеристики українців у цілому, негативні емоційні оцінки і негативні установки щодо кримських татар як окремого етносу, українців, протиставив російський та український етнос, негативно, в образливій формі характеризував тих, хто не є росіянами [12].

Події декількох місяців в Україні свідчать про масові порушення рівноправності громадян через право говорити своєю мовою, вільно виражати свої думки, сповідувати певну релігію або мати атеїстичні погляди. Духовні (ідеальні) потреби людини підлягають задоволенню в першу чергу, адже від їх стану залежить подальша поведінка (проти-правна – зокрема) індивіда.

Підтвердженням цьому є праця Л. В. Ярмол (2002 р.) щодо питання юридичного забезпечення в Україні права на свободу віросповідання людини, оскільки вчена зробила висновок, що чинним законодавством не передбачено механізм захисту від таких порушень розглядуваного права, як примушування громадян до сповідання або, навпаки, до відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті у богослужіннях і релігійних обрядах, до навчання релігії або переконань; вимагання від священнослужителів відомостей, отриманих ними під час сповіді вірян; зазіхання на виняткове право релігійних організацій засновувати підприємства для випуску богослужбової літератури і виробництва предметів культового призначення; відмова посадових осіб від надання дозволу на проведення

публічного богослужіння, релігійних обрядів, церемоній, процесій; примусове залучення учнів або студентів до участі у релігійних заходах чи релігійних організаціях. За такі дії, на її думку, слід передбачити конкретні заходи юридичної відповідальності [13, с. 184].

Здійснений В. Є. Ткачуком порівняльний аналіз Біблії та вітчизняних кримінально-правових положень надав підстави для таких висновків:

1. Перші згадки про злочин і покарання, як постійно супроводжувальні та взаємопов'язані суспільні явища, сягають початків людського існування. Саме тому причинну цих явищ неможливо визначити без дослідження суті та змісту природи людини.

2. У контексті цього дослідження необхідно враховувати результати сучасних досліджень із філософії, педагогіки, психології та християнське вчення про людину, яка розглядається ними як цілісна система, котра складається з тіла, душі та духу, тобто людина розглядається як біосоціодуховна істота.

3. Такий підхід дає змогу кримінологам розглядати особу злочинця як триєдину біосоціальну систему, яка зазнає внутрішніх і зовнішніх змін під дією зовнішніх і внутрішніх біогенетичних факторів. Саме на цю систему необхідно спрямовувати дію усіх способів та засобів з метою формування і коректування поведінки людини. Адже особа не вчиняє злочин не через страх покарання, а через внутрішнє духовно-моральне несприйняття протиправної поведінки [14, с. 192].

У зв'язку із цим доцільно в межах окремого дослідження проаналізувати духовність у механізмі злочинної поведінки, оскільки провідна роль духовності в механізмі злочинної поведінки визначається, по-перше, тим, що вона слугує основою формування мотиву, передусім йому, по-друге, управляє багатьма фізіологічними процесами.

Слід визнати, що до цих пір у чинному КК України не передбачено дієвий механізм забезпечення права будь-якої людини на свободу совісті. Вважаємо, що особливо актуально це питання для сімей, дорослі члени яких, наприклад, є свідками Єгови та які різними способами змушують своїх дітей притримуватися таких же поглядів, позбавляючи їх права вибору. Знову ж такі є очевидною подальша розробка можливого впровадження у кримінальне законодавство України хоча би на рівні кримінального проступку норми, яка б передбачала відповідальність за публічну образу релігійних, атеїстичних або інших вірувань людини. Можливо, у частині другій такої статті слід передбачити кваліфікований вид такого злочину у вигляді примусового сповідання чи, навпаки, відречення від певної релігії, або ж учинене щодо малолітньої особи.

З цього приводу Я. І. Гілінський цілком слушно зауважує, що одним із найважливіших критеріїв прогресивного розвитку системи, підвищення рівня її організованості (а, отже, зменшення ентропії) слугує диференціація, ускладнення структури, різноманітність складових системи. Закон необхідної різноманітності У. Р. Ешбі діє і в соціальному світі. Це розуміють закордонні дослідники, зокрема активний прихильник підвищення рівня соціального різноманіття А. Тоффлер. Це особливо важливо підкреслити зараз, коли необхідне формування нового мислення, звільнення його від догматичних оков стереотипів казарменої рівності, загальної однотайності та єдинодумства, десятиліттями культивованого в СРСР «синдрому однаковості» [4, с. 24].

Висновки. На нашу думку, суспільне різноманіття якраз і має полягати у безперешкодному доступі до задоволення своїх духовних, або ідеальних, потреб. Пошук себе не повинен бути нав'язаний ким-, чим-небудь – у сучасному суспільстві нам слід поступово переглянути своє ставлення до інших з їх позитивними рисами і недоліками та однозначно, як догму, бачити у «не такому, як усі» людину, у якій є переконання, постійне незважання на які може призвести до непоправних наслідків – повернення до однаковості в усьому та виключного закону сили, а не сили закону. На сторожі найгрубших посягань на ці духовні, або ідеальні, переконання має стояти кримінальний закон, розробка оптимальних норм якого потребує подальшого наукового обґрунтування.

КК України, будучи крайнім і найдієвішим засобом захисту безпеки людини, зокрема духовної, має застосовуватись насамкінець. До цього має бути розроблений дієвий механізм регуляції та утримання в межах допустимого (допустимість має встановлюватись суспільством) будь-яких форм девіації, адже замовчування чи бездіяльність можуть призвести до незворотних процесів морально-релігійного занепаду людини, суспільства, держави.

Отож, усунення чи мінімізація впливу загроз на духовну безпеку людини в Україні цілком можливе та реальне. Потрібно лише закумулювати зусилля небайдужих людей і кожному позбутися певною мірою егоїзму.

1. Шаблистий В. В. Кримінальний закон та духовна безпека людини / В. В. Шаблистий // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: збірник наукових праць. – 2012. – № 4 (63). – С. 347–356.

2. Хавронюк М. І. Біблійні джерела сучасного кримінального законодавства / М. І. Хавронюк // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 2. – С. 142–146.

3. Мартиненко О. В. Аналіз наукових підходів щодо визначення поняття «духовна культура» / О. В. Мартиненко // Український соціум. – 2006. – № 1. – С. 73–78.

4. Гишинский Я. И. Социальное насилие: монография / Я. И. Гишинский. – СПб.: Альфа Пресс, 2013. – 185 с.

5. Жирар Рене. Насилие и священное / Рене Жирар; пер. с франц. Г. Дашевського. – М.: Новое литературное обозрение, 2000. – 377 с.

6. Коваленко В. П. Релігійні витоки кримінального права / В. П. Коваленко // Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (10–11 жовтня 2013 р.) / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2013. – С. 187–190.

7. Коваленко В. П. Християнські засади примирення у кримінальному провадженні / В. П. Коваленко // Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р.: кримінально-правові та процесуальні аспекти: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнар. наук.-практ. конф. (19–20 вересня 2013 р.). – Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – С. 459–461.

8. Госдума одобрила введение уголовной ответственности за оскорбление чувств верующих: новости 11.06.2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gazeta.ru/politics/news/2013/06/11/n_2967345.shtml

9. Градация богохульства: статья в Ведомостях / комментарий В. А. Фавенена. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://crimpravo.ru/news/2289.html>

10. Лунеев В. В. Pussy Riot в храмах России / В. В. Лунеев // Криминология: вчера, сегодня, завтра: журнал Санкт-Петербургского международного криминологического клуба. – 2013. – № 1 (28). – С. 18–29.

11. Островський О. С. Правовідносини як об'єкт злочинів проти свободи віросповідання / О. С. Островський // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (11–12 жовтня 2012 р.) / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 357–359.

12. Матеріали Єдиного державного реєстру судових рішень. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/16782272>

13. Ярмол Л. В. Свобода віросповідання людини: юридичне забезпечення в Україні (загальнонотейоретичне дослідження): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Лілія Володимирівна Ярмол. – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. – 238 с.

14. Ткачук В. Є. Про деякі історичні аспекти ролі та місця релігійних норм при формуванні змісту кримінальних покарань / В. Є. Ткачук // Право України. – 2010. – № 5. – С. 184–192.

Шаблість В. В. Уголовно-правовое обеспечение духовных (идеальных) потребностей человека

Предпринята попытка критически осмыслить место уголовного закона в обеспечении стремления каждого из нас к поиску истинного себя и своего места в

обществе и мире. Конституруется, что в современном обществе следует постепенно пересмотреть свое отношение к окружающим с их положительными чертами и недостатками и однозначно, как догму, видеть в «не таких как все» прежде всего человека, у которого есть свои убеждения, постоянный неучет которых может привести к непоправимым последствиям – возвращение к единообразию во всем и исключительному закону силы, а не силы закона.

Ключевые слова: человек, безопасность, право, мораль, культура, свобода совести, уголовный закон.

Shablysty V. V. Criminal-legal securing of spiritual (ideal) human needs

The author made an attempt to critically comprehend the place of criminal law in ensuring of everyone's striving for searching of veritable oneself and his/her place in the society and in the world. The attention is paid to intellectuality in the mechanism of criminal behavior.

Criminal law and religion purpose their common socially useful object, in particular the protection of the man and the society from the negative inner factor, which can destroy them – the evil. For its part the difference is that in criminal law this purpose is the main one, i.e. its main task is the protection of society from encroachments, and in religion it is perceived as appropriate but nevertheless as secondary one. Methods of goals achievement are also different. So, criminal law mainly use imperative method, whereas the religion – the influence upon human consciousness by means of interpretation of truth and essence of things which the man during his/her life tries to perceive through relations renewal with the God.

Until now the Criminal Code currently in force does not foresee the efficient mechanism of ensuring of any man's liberty of conscience. We believe that this issue is particularly urgent for families whose adult members are e.g. Jehovah's Witnesses and who by different means force their children to adhere same views thereby depriving them of their right to choose. Again, there is an obvious further development of possible implementation in criminal law of Ukraine at least at the criminal offence level of a provision that would provide liability for public hurt of religious, atheistic or other persons' beliefs. Perhaps in part two of this article should be provided a qualified crime in the view of forced confession or, conversely, denial of a particular religion or committed relatively minor.

To our subjective belief the social diversity should be unimpeded one's access to meet his/her spiritual or ideal needs. The search of oneself true must not be imposed by somebody or something – in modern society we should gradually revise our attitude towards surrounding people with their vices and virtues, and view first of all a man who has his/her own beliefs, permanent ignoring of which could result to irreparable consequences – coming back to equality in everything. These spiritual or ideal beliefs must be protected by criminal law, the elaboration of provisions of which requires its further scientific grounding.

Key words: man, safety, morality, culture, liberty of conscience, criminal law.

Стаття надійшла 05 травня 2014 р.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК [343.123.12+343.14:343.347](477)(043.3)

І. І. Башта

ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ОБІГОМ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ

Розглянуто окремі питання щодо використання результатів діяльності оперативних підрозділів у розслідуванні злочинів, пов'язаних з обігом наркотичних засобів.

Сучасний стан наркоситуації в Україні засвідчує, що вона вкрай складна, з тенденціями до постійного (а в окремих регіонах – суттєвого) погіршення, і така, що вимагає вжиття комплексу невідкладних заходів з боку держави та всіх її інституцій. Реальні масштаби організованого наркобізнесу і пов'язаного з ним стрімкого поширення різних видів злочинів завдають шкоди національній безпеці нашої держави, винищуючи генофонд нації, завдаючи збитків легальному сектору економіки держави.

У сучасних умовах боротьби зі злочинністю і її організованими формами, що вимагають розширення доказової бази у кримінальних провадженнях, пов'язаних зі збутом наркотиків, існує гостра необхідність удосконалення механізму використання здобутих результатів оперативно-розшукової діяльності в кримінальному судочинстві. Добування фактичної оперативної інформації, значущої для виявлення, попередження і припинення злочинної діяльності, є головною метою будь-якого оперативно-розшукового заходу.

Ключові слова: *оперативно-розшукова діяльність, кримінально-процесуальна діяльність, протокол, результати ОРД, легалізація матеріалів.*

Постановка проблеми. Практика розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів засвідчує, що за виявлення і розслідування зазначених злочинів позитивний результат у роботі забезпечується не тільки кримінально-процесуальними, але і оперативно-розшуковими заходами, використання яких дозволяє виявляти групи активних злочинців, які здійснюють доставку і збут наркотиків, активі-

зувати розвідувальну діяльність у злочинному середовищі. Важливе значення при цьому має легалізація оперативних матеріалів, які використовуються в досудовому розслідуванні.

Стан дослідження. Окремим аспектам використання результатів ОРД для отримання доказів у кримінальному провадженні присвячені фундаментальні праці українських і зарубіжних учених, а саме: Б. Т. Безлепкіна, Р. С. Белкіна, Д. І. Біднякова, А. Н. Гущина, Е. А. Долі, Л. М. Корнеєвої, А. Р. Михайленка, І. Л. Петрухіна, А. С. Овчинського, М. А. Погорецького, А. Ф. Робозерова, М. Є. Шумила та ін. Однак досі повною мірою не усунуто прогалини та суперечності в теорії кримінального процесу щодо можливості використання матеріалів ОРД для отримання доказів.

А. С. Овчинський зазначає, що результати ОРД в їх процесуальному значенні – деякий інформаційний продукт, заснований, як правило, на сукупності даних, отриманих з різних джерел і перевірених оперативним шляхом. Ці дані можуть мати матеріальне закріплення у вигляді паперових, електронних або інших носіїв або мають характер вербальної інформації, що не має попереднього документального закріплення [1, с. 556].

М. Погорецький визначає результати ОРД як одну із фундаментальних категорій ОРД, що виражає її підсумок [2, с. 853].

Р. С. Белкін стверджує, що доказова оперативна інформація має своїми джерелами людей і речові утворення – предмети і документи. І ті, та інші можуть бути розділені на дві групи: ті, які в перспективі можуть стати джерелами доказової інформації за виконання необхідних для цього процесуальних процедур, і ті, які такими джерелами не стануть і залишаться лише джерелами оперативної інформації [3, с. 791].

В. Я. Мацюк до матеріалів оперативно-розшукової діяльності відносить документи й предмети, що містять дані, які входять до предмета дослідження в оперативно-розшуковій справі й отримані за життя оперативно-розшукових заходів уповноваженими на це особами [4, с. 191; 5, с. 137].

Метою статті є аналіз існуючих наукових підходів до вирішення питання можливості використання матеріалів ОРД у кримінальному процесі під час розслідування злочинів.

Виклад основних положень. З огляду на сучасний стан наркоситуації в Україні, можемо зазначити, що вона надто складна. Успіх у протидії незаконному обігу наркотичних засобів залежить від органі-

заці оперативно-розшукової діяльності підрозділами ОВС України та застосування ними відповідних сил засобів і методів. Вони створюють систему контролю за обігом наркотичних засобів [6, с. 128].

Оперативно-розшукова діяльність виконує важливу роль серед найбільш ефективних засобів боротьби зі злочинністю. Використання при цьому її суб'єктами специфічних сил, засобів і методів є одним із найважливіших компонентів успішної роботи з вирішенням завдань, покладених на них законодавством у цій сфері державної діяльності. Проте потенціал оперативних підрозділів реалізується в боротьбі з наркобізнесом не в повну силу, про що свідчать факти тривалої діяльності злочинних угруповань, що займаються контрабандою і збутом наркотиків.

Судово-слідча практика засвідчує, що такі злочини, як контрабанда, збут наркотиків і деякі інші, слідчим шляхом припинити часто не вдається. Досвід держав, які зіткнулися з організованими формами злочинності, зокрема і Україна, і практика боротьби зі злочинністю недавніх років свідчать, що успіх боротьби з такого виду злочинами забезпечується не тільки застосуванням процесуальних засобів, але і методами криміналістичної і оперативно-розшукової діяльності. Великі сподівання в цьому покладаються на положення Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», ефективність застосування якого здійснюється не повною мірою.

Застосування таких методів дозволяє не обмежуватися тим, щоб тільки йти слідами злочинців, реагуючи на заяви і інші повідомлення про досконалий злочин, відтак відшукуючи докази. В результаті різних оперативно-розшукових заходів, до яких належить спостереження, прослуховування телефонних переговорів, контроль поштових відправлень, телеграфних і інших повідомлень, оперативне впровадження в злочинні угруповання, використання необхідних технічних засобів, з'являється можливість проникати в злочинне середовище, більш менш тривалий час підтримувати контакти з підозрюваними, відстежувати і певною мірою контролювати їх діяльність.

Тільки так може бути отримана інформація про склад, структуру злочинної групи, її зв'язки, плани і т. д. Навіть якщо за наслідками проведення ОРЗ не вдається запобігти злочину, виникає можливість збору оперативної інформації, що дозволяє на початок офіційного розслідування ефективно використовувати дані орієнтувального характеру про можливі джерела доказів, а також деякі належно зафіксовані відомості, які можуть бути згодом відповідно до закону введені в про-

цес як докази. Саме у цьому сенсі і зміст використання результатів оперативно-розшукової діяльності в кримінально-процесуальному доведенні [7, с. 51].

Використання результатів ОРД у доказуванні в кримінальних провадженнях має важливе значення в боротьбі зі злочинністю, захисті від злочинних посягань законних інтересів громадян, суспільства і держави.

У юридичній літературі існує думка про те, що результати оперативно-розшукової діяльності і оперативно-розшукова інформація – тотожні поняття. З уваги на те, що результат – це кінцевий елемент діяльності, спрямований на досягнення обраних цілей, а інформація – результат (слідство) відображення на рівні свідомості, пов'язаний з формуванням відомостей про об'єктивний світ, можна зробити висновок, що ці поняття не можуть бути тотожними, оскільки результат – це підсумок діяльності, а інформація – наслідок сприйняття на рівні свідомості навколишнього світу.

Як видається, відомості про факти, події, явища і процеси, що не мають прямого стосунку до предмета оперативно-розшукової діяльності, знаходяться за межами ОРД і можуть бути отримані не тільки від конфіденційних джерел, але і іншим шляхом, навіть випадково. Такі відомості можна іменувати первинною оперативною інформацією. Оперативно-розшукової діяльності вона може не стосуватися, оскільки оперативна робота, можливо, ще не розпочиналася. Отже, поняття «оперативна інформація» значно ширше, ніж «результати оперативно-розшукової діяльності» [8, с. 119].

Результат ОРД – це інформаційний продукт, призначений для конкретного споживача: слідчого, прокурора, суду. Інформація повинна привертати увагу вказаних органів не тільки змістовно, але і володіти формою, що обумовлює її ефективне використання для реалізації завдань, встановлених законом і ситуацією.

Термін «результати ОРД» (у сенсі фактичних даних) охоплює інформаційну завершеність, суть якої може бути виражена як усвідомлені відомості, засновані на зібраних, оцінених, представлених фактах, викладених так, що очевидно їх значення для вирішення конкретних завдань. Водночас таке розуміння результатів ОРД стосовно цієї діяльності видається обмеженим і з точки зору Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», прийнятим тільки щодо кримінального судочинства, але неповністю, оскільки інформаційна завершеність є дуже порівняною.

За якісної оцінки оперативно-розшукової інформації необхідно користуватися умовним вимірником цінності, яким є не тільки актуальність приватної проблемної ситуації, але і потенційне призначення інформації. Річ у тому, що засоби переробки інформації створюють величезні масиви, що забезпечують концентрацію корисних для оперативних працівників відомостей, використовуваних для індивідуальної профілактики, припинення злочинів, розшуку злочинців і безвісті зниклих. Цінною стає категорія, яка дозволяє здійснювати відбір інформації, придатної не тільки для разових заходів, але і для довгострокового обслуговування за вирішення місцевих, регіональних і міжрегіональних завдань у боротьбі зі злочинністю.

Корисність оперативно-розшукової інформації на практиці оцінюється стосовно конкретної кримінальної або слідчої ситуації. Структура інформації, що надходить в оперативні підрозділи, така:

– про нерозслідувані злочини, злочинці, що сховалися, і про осіб, що мають про це відомості, – 10%;

– про осіб, що становлять оперативний інтерес за ознаками їх протиправної поведінки, задумів, організації або участі в злочинних групах, – 48,3%;

– про поведінку, спосіб життя, етично-психологічну зовнішність, зв'язки і інші ознаки осіб, що перебувають на оперативних обліках, – 41,7%.

Отож, у загальній структурі інформації найменше – про нерозслідувані, латентні злочини. Це пояснюється тим, що для маскування своєї протиправної діяльності злочинці роблять спеціальні зусилля, що полягають у захованні своєї злочинної діяльності і наданні протидії досудовому і судовому слідству.

Нині доцільність використання матеріалів ОРД для отримання доказів у кримінальному провадженні підтверджується практикою. Так, вчасне вжиття відповідних ОРЗ дозволяє виявити носії доказової інформації, визначити конкретні способи їх отримання, тобто забезпечує оперативно-розшуковим шляхом виявити і припинити злочин, особливо на стадії готування. Оперативно-розшукова діяльність дозволяє втрутитися в перебіг подій, які передують учиненню злочину та запобігти настанню суспільно небезпечних наслідків. Якщо для кримінально-процесуальної діяльності досліджуваний злочин, як правило, є подією минулого, то ОРЗ дозволяють у більшості випадків спостерігати протиправні дії безпосередньо в момент їх учинення. У цьому розумінні оперативно-розшукова діяльність за часом найбільш наближена

до вчинення чи підготування злочину, в окремих випадках дозволяє випередити дії правопорушників, і, найчастіше, тільки завдяки негласним заходам можливо зафіксувати попередню змову учасників злочинної діяльності, що часто залишається непоміченою в процесі традиційного збирання доказів.

У зв'язку з цим чимало науковців пропонують розробити особливий процесуальний механізм, що визначатиме порядок і умови входу матеріалів ОРД до кримінального процесу для того, щоб їх у подальшому можна було використовувати для отримання доказів у кримінальному провадженні. Зокрема, окремі пропозиції із урегулювання вказаного проблемного питання висловлюються Е. О. Дідоренком, С. О. Кириченком, Б. Г. Розовським, М. А. Погорецьким [9, с. 3–31; 10, с. 331–422; 11, с. 535–550]. Так, С. О. Кириченко зазначає, що законодавча регламентація ОРД – об'єктивна необхідність у створюваному механізмі побудови правової держави [12, с. 191].

Серед документів ОРД, які можуть бути використані в інтересах кримінального судочинства, особливе місце посідає протокол, що відображає хід оперативного документування та результати проведення відповідного ОРЗ. Згідно зі ст. 99 КПК України, матеріали, в яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб та груп осіб, зібрані оперативними підрозділами з дотриманням вимог Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», за умови відповідності вимогам цієї статті, є документами та можуть використовуватися в кримінальному провадженні як докази.

Як свідчить практика, у протоколі про оперативно-розшуковий захід зазначається місце й дата його складання; посади і прізвища осіб, що проводять захід; час його початку та закінчення; зміст ужитого заходу; всі істотні обставини, виявлені за виконання цього оперативно-розшукового заходу, що мають значення для справи.

Оскільки результати ОРД є реалізацією мети та завдань ОРД чи її певних етапів ОРЗ тощо, їх підсумком – фактичними даними (інформацією), що фіксуються в оперативно-службових документах (рапортах, довідках, зведеннях, меморандумах, актах, звітах, протоколах, отриманих у ході ОРД предметах, та ін.), в матеріалах ОРД, які зосереджуються в матеріалах оперативно-розшукової справи, то поняття «результат оперативно-розшукової діяльності» має інформаційно-правовий характер, становлять реалізовані на практиці мету та завдання відповідної оперативно-розшукової дії, ОРЗ чи в цілому ОРД.

Відповідно до вимог чинного законодавства оперативні підрозділи здійснюють гласні й негласні заходи з метою виявлення, попередження і припинення злочинів, виявлення осіб, які готують злочини.

До способів збирання фактичних даних, які можна в подальшому використати для отримання доказів, можна віднести: 1) протоколи негласних контрольних закупівель та контрольованих постачань наркотичних засобів 2) пояснення, довідки, заяви потерпілого, які отримані в результаті зашифрованого або гласного розвідувального опитування громадян про відомі їм факти протиправних діянь або осіб, які готують наркозлочини; 3) акти, копії документів, що отримані в результаті зашифрованої чи негласної участі оперативного працівника або особи, яка співробітничала з ним, у перевірці фінансово-господарської діяльності підприємств, установ і організацій та окремих осіб, пов'язаних із наркотичними засобами; 4) документи, звіти та інша інформація, яка конфіденційно отримана від негласних працівників про протиправну діяльність посадових осіб підприємств, установ, організацій, а також про спосіб життя окремих осіб, підозрюваних у підготовці або вчиненні таких злочинів, джерело та розміри їх доходів; 5) протоколи, акти, матеріали зняття інформації з каналів зв'язку, застосування інших оперативно-технічних засобів отримання інформації; 6) інша конфіденційна з метою документування злочинних дій, збору доказової інформації.

Фактичні дані, отримані оперативно-розшуковим шляхом, а також будь-яка оперативна інформація підлягає перевірці оперативним працівником. Перевірка отриманих оперативно-розшукових даних та їх оцінка є основою для прийняття рішення про своєчасний початок порушення справи кримінального провадження. В основі рішення повинна бути сукупність перевірених, внутрішньо несуперечливих та узгоджених між собою фактичних оперативно-розшукових даних, із змісту яких очевидний однозначний висновок, що визначає сутність ухваленого рішення. Якщо сукупність фактичних даних, покладених в основу рішення, не дозволяє зробити такий висновок, а дає підстави зробити розрізнені висновки, це свідчить про те, що оперативно-розшукові дані, на основі яких ґрунтувалось рішення, потребують додаткової перевірки.

До змісту оцінки матеріалів, отриманих за здійснення ОРД, з точки зору відповідності їх кримінально-процесуальним нормам, входить установлення їх достовірності, належності, допустимості та достатності для вирішення і окремих питань порушення справи кримінального провадження, затримання підозрюваного тощо, і оперативно-розшукового забезпечення розслідування злочину.

Закон про ОРД, зазначивши в статтях 1, 6, 7, 8, 10, що матеріали ОРД можуть бути використані в інтересах кримінального судочинства, не містить жодної норми, яка б визначала порядок надання таких матеріалів підрозділами, що здійснюють ОРД, особам, які провадять кримінальний процес. Немає спеціальної норми, яка б установлювала такий порядок, і в чинному КПК України.

Відсутність законодавчого врегулювання цього питання призводить до того, що значна частина цінної інформації, здобутої під час ОРД, яка могла б бути використана в інтересах кримінального судочинства, залишається не витребуваною, що негативно впливає на ефективність і ОРД, і кримінального процесу в боротьбі зі наркозлочинністю. Матеріали ОРД можуть бути отримані особами, що реалізують кримінальний процес, слідчими, судом двома шляхами:

– ініціативним направленням матеріалів ОРД оперативним підрозділом, що здійснює ОРД, особам, що провадять кримінальний процес;

– витребуванням матеріалів ОРД слідчими, прокурором чи суддею у оперативних підрозділів, що здійснюють ОРД.

Легалізація матеріалів ОРД – це специфічна діяльність оперативних і слідчих підрозділів з надання законної сили і введення в кримінальний процес матеріалів оперативно-розшукової діяльності.

За легалізації матеріалів правоохоронці враховують закономірності, які ґрунтуються на:

- а) загальному досвіді і оперативних, і слідчих підрозділів;
- б) досвіді здійснення конкретних оперативно-розшукових заходів, наприклад, оперативної закупівлі наркотичних засобів або забезпечення збереження предметів і документів, що можуть бути використані як докази у кримінальному провадженні;
- в) особливостях нейтралізації оперативно-розшуковими чи процесуальними запобіжними заходами протидії з боку злочинців або підозрюваних осіб на стадіях порушення кримінального провадження, досудового розслідування, судового розгляду.

Суб'єктом легалізації є посадові особи, які за своїми функціональними обов'язками мають право здійснювати заходи щодо введення оперативно-розшукових матеріалів до кримінального судочинства:

- 1) оперативні працівники, які згідно з чинним законодавством наділені правом реалізовувати оперативно-розшукову діяльність;
- 2) слідчі, котрі, згідно з Кримінальним процесуальним кодексом України, за наявності ознак злочину, які містяться в матеріалах

ОРД, зобов'язані порушити кримінальне провадження і здійснювати розслідування.

Висновок. Залучення матеріалів ОРД до кримінального процесу – це відповідальний і важливий етап у роботі і оперативно-розшукових підрозділів, і суб'єктів, що здійснюють кримінальний процес (слідчого, прокурора, суду), на якому вирішуються правові і організаційно-тактичні завдання, спрямовані на забезпечення можливості використання оперативно-розшукової інформації у кримінальному процесі.

Серед матеріалів оперативно-розшукової діяльності, що містять фактичні дані і можуть бути доказами у кримінальному провадженні щодо злочинів, пов'язаних із обігом наркотичних засобів, особливе місце посідає протокол оперативної закупівлі та контрольованого постачання, що відображає хід оперативного документування протиправної діяльності.

1. Теория оперативно-розыскной деятельности: учебник / под ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского, Г. К. Синилова. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 832 с.

2. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред. В. В. Коваленко, С. М. Моїсєєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – Т. VI: Оперативно-розшукова діяльність поліції (міліції). – К.: Атіка. – 1128 с.

3. Белкин Р. С. Курс криміналістики: навч. допомога для вузів. – 3-е вид., доп. / Р. С. Белкин. – М.: ЮНПІ-ДАНА; Закон і право, 2001. – 837 с.

4. Мацюк В. С. Науково-практичний коментар Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». Станом на 01.05.2011 р. // В. С. Мацюк, С. А. Панасюк, В. А. Ніколайчук, Б. В. Стрілець, І. П. Попов; за заг. ред. В. С. Мацюка. – К.: Професіонал, 2011. – 304 с.

5. Волох О. К. Попередження правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин в Україні / О. К. Волох // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 5. – С. 137–143.

6. Раецька Л. В. Суб'єкти протидії наркоманії та незаконного обігу наркотичних засобів / Л. В. Раецька // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 5. – С. 128–136.

7. Оперативно-розыскная деятельность и уголовный процесс: учебно-практическое пособие / под ред. В. В. Черникова, В. Я. Кикотя. – М., 2002. – 447 с.

8. Поляков М. П. О некоторых проблемах информационного взаимодействия оперативных работников со следователями и судьями нового уголовно-

процессуального законодавства в досудебном виробстві / М. П. Поляков, Н. А. Голубев // Проблеми застосування нового кримінально-процесуального законодавства в досудебном виробстві. – Барнаул, 2002. – С. 118–128.

9. Дідоренко Е. О. Процесуальна регламентація оперативно-розшукової діяльності потребує завершення: наукова доповідь / Е. О. Дідоренко, С. О. Кириченко, Б. Г. Розовський. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2002. – 32 с.

10. Розовський Б. Г. Ненауочные заметки о некоторых научных проблемах уголовного процесса: эссе / Б. Г. Розовський. – Луганск: РИО ЛАВД, 2004. – 600 с.

11. Погорельский М. А. Функціональні призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: монографія / М. А. Погорельский. – Х.: Арсис ЛТД, 2007. – 574 с.

12. Кириченко С. А. Процесуальний статус оперативно-розшукової діяльності в кримінальному судопроизводстві / С. А. Кириченко // Вісник ЛІВС МВС України. – 2000. – № 1. – 190–198.

Башта И. И. Использование результатов оперативно-розыскной деятельности в расследовании преступлений, связанных с обращением наркотических средств

Рассматриваются отдельные вопросы использования результатов деятельности оперативных подразделений в расследовании преступлений, связанных с обращением наркотических средств.

Современное состояние наркоситуации в Украине свидетельствует, что она остается крайне сложной, с тенденциями к постоянному (а в отдельных регионах – существенного) ухудшения, и такой, которая требует употребления комплексу неотложных мероприятий со стороны государства и всех его институций. Реальные масштабы организованного наркобизнеса и связанного с ним стремительного распространения разных видов преступлений, наносят серьезный вред национальной безопасности нашего государства, истребляя генофонд нации, нанося убытки легальному сектору экономики государства.

В современных условиях борьбы с преступностью и ее организованными формами, которые требуют расширения доказательной базы в криминальных осуществлениях, связанных со сбытом наркотиков, существует острая необходимость усовершенствования механизма использования полученных результатов оперативно-розыскной деятельности в криминальном судопроизводстве. Поиск фактической оперативной информации, значимой для выявления, предупреждения и прекращения преступной деятельности, является главной целью любого оперативно-розыскного мероприятия.

Ключевые слова: оперативно-розыскная деятельность, криминально-процесуальная деятельность, протокол, результаты ОРД, легализация материалов.

Baschta I. I. Drawing on the results of operative search activity is in investigation of crimes of the narcotic facilities related to the appeal

Certain questions are examined in relation to drawing on the results of activity of operative subdivisions in investigation of crimes of the narcotic facilities related to the appeal.

Practice of investigation of crimes shows in the field of appeal of narcotic facilities, that at an exposure and investigation of the marked crimes a positive result is in-process provided not only by crime judicial but also operative search measures the use of that allows to find out the groups of active criminals that carry out delivery and sale of drugs, to activate reconnaissance activity in a criminal environment. An important value here has legalization of operative materials that is used in pre-trial investigation.

The modern state of narcosituation testifies in Ukraine, that she there extremely difficult, with tendencies to the permanent (and in separate regions – substantial) worsening, and such that requires the use of complex of urgent measures from the side of the state and all his institutes. Real scales of the organized drug dealing and swift distribution of different types of crimes related to him, inflict serious harm to national safety of our state, exterminating the gene pool of nation, inflicting losses to the legal sector of economy of the state.

Success in counteraction to the illegal appeal of narcotic facilities depends on organization of operative search activity subdivisions of OBC of Ukraine and application by them corresponding forces of facilities and methods. They create the checking system the same after the appeal of narcotic facilities.

In the modern terms of fight against criminality and her the organized forms, that require expansion of evidential base in the criminal realizations related to the sale of drugs, is a sharp necessity of improvement of mechanism of drawing on the obtained results of operative search activity for the criminal rule-making. Getting of actual operative information, meaningful for an exposure, warning and stopping of criminal activity, is the primary objective of any operative search measure operative search activity plays an important role among the most effective facilities of fight against criminality. The uses here her subjects of specific forces, facilities and methods are to one of major components of successful work in decision of the tasks fixed on them by a legislation in this sphere of government activity. However potential of operative subdivisions will be realized in a fight against the drug dealing far not in complete force, what the facts of the protracted activity of criminal groups that smuggle and by the sale of drugs testify to.

Judicial inquisitional practice shows that such crimes, as contraband goods, sale of drugs and some other, by an investigator by a way, stopping often is not succeeded. Experience of the states that ran into the organized forms of criminality including Ukraine, and the practical worker of fight against criminality of the last years is testified, that success of fight from such kind provided crimes by not only application of judicial facilities but also methods of criminalistics and operative search activity. Great expectation in this plan depends upon the Law of Ukraine

provision «About operative search activity», efficiency of application of that comes true not to a full degree.

Key words: *operative search activity, a crime is a process activity, protocol, results of hordes, legalization of materials.*

Стаття надійшла 24 лютого 2014 р.

УДК 340.64

Т. Я. Гнідець

БИОМЕТРИЯ: СИЛЬНИ ТА СЛАБКИ СТОРОНИ

Розглянуто поняття біометрії, її режими, класи, основні види біометричних систем, відомості про сильні сторони біометрії, її застосування у сфері безпеки суспільства та держави, обліку робочого часу, контролю за доступом та за впровадження паспортно-візових режимів. Наведено й деякі недоліки, виокремлені противниками цих систем. Описано процес упровадження біометричних систем у різні сфери життя суспільства та держави у провідних країнах світу.

Ключові слова: *біометрія, ідентифікація, верифікація, відбитки пальців, райдужна оболонка, ідентифікація обличчя, ідентифікація за голосом, охоронна система.*

Постановка проблеми. Віднедавна дедалі більше уваги привертає біометрія як одна з новітніх інформаційних технологій, що визначає розвиток засобів і систем ідентифікації і верифікації громадян, які з високою точністю можна використовувати в різних системах контролю і управління доступом для забезпечення безпеки у державній і приватній сферах.

Сьогодні громадяни України не повною мірою володіють інформацією щодо біометричних систем контролю та захисту. Причина цього – низький рівень дослідження та розвитку цієї галузі технологій, небажання впроваджувати біометричні пристрої серед представників підприємств, установ, організацій державної та приватної форми власності. Як наслідок – високий рівень злочинності та малоосвіченість громадян у цьому питанні.

Стан дослідження. Наукові досягнення в галузі біометрії належать таким ученим, як Ф. Гальтон, К. Пірсон, Р. Фішер, І. Романовський, А. А. Сапегін, Ю. А. Філіпченко, С. С. Четверіков та ін.

Мета статті – виклад основних понять щодо використання сучасних біометричних технологій, насамперед положень про можливості існуючих біометричних систем захисту і контролю, а також відомостей про біометричні банки даних, які ефективно працюють за кордоном.

Виклад основних положень. Уявіть собі будинок, де відчиняються двері, після того, як відеокамера ідентифікує ваше обличчя, доступ до комп'ютера стає можливим після сканування відбитку пальця, а ваш сейф відкриється тільки після сканування райдужної оболонки ока. Це все здається фантастикою фільму? Помиляєтесь, це незабаром може стати можливим. Всі ці засоби ідентифікації можуть бути встановлені у вашому будинку, офісі чи автомобілі. Біометричні технології (ідентифікація за відбитком пальця, обличчя, долоні, райдужної оболонки ока та голосу) застосовуються в провідних країнах світу, позаяк біометричний код є унікальним для кожної людини, він не може бути забутим, загубленим чи викраденим. Тому розглянемо всі сильні та слабкі сторони біометричних технологій.

Найперше визначимо, що таке біометрія, окреслимо її види та основні принципи.

Біометрія – це система розпізнавання людей за однією чи декількома фізичними, або поведінковими рисами. У сфері інформаційних технологій біометричні дані використовуються як форми управління ідентифікаторами доступу і контролю доступу [1]. Як самостійна дисципліна, біометрія виникла в кінці 19 століття в результаті робіт Ф. Гальтона, що зробив великий внесок у створення кореляційного і регресійного аналізу, та К. Пірсона – засновника найбільшої біометричної школи. Також значну роль у поширенні і вдосконаленні біометрії виконали Р. Фішер, І. Романовський, А. А. Сапегин, Ю. А. Філіпченко, С. С. Четверіков та ін. [2].

Біометричні дані можна розділити на два основні класи:

– фізіологічні (статичні) – стосуються форми тіла. Це розпізнавання особи за відбитками пальців рук, за ДНК, формою долоні руки, сітківкою ока, запахом/ароматом;

– поведінкові (динамічні) пов'язані з поведінкою людини. Наприклад, хода і голос. Для цього класу біометрії часом використовується термін «behaviometrics».

Біометрична система може працювати в двох режимах:

1) верифікації – порівняння біометричних шаблонів. Так перевіряється, чи людина та, за кого себе видає [1]. Іншими словами, верифікація задає питання: «Ви той, за кого себе видаєте?»

Відповідь на це питання будь-яка біометрична система надає в режимі верифікації, порівнюючи одного з одним. Користувач вводить своє ім'я, пароль або пін-код, пред'являє електронну картку або іншим способом оголошує системі, хто він. Її завдання в цьому випадку – перевірити правдивість отриманої інформації, тобто звірити відповідність вимірюваної біометричної характеристики записаному раніше шаблону заявленого індивідуума [3];

2) ідентифікації – порівняння одного з багатьма: після «захоплення» біометричних даних триває з'єднання з біометричною базою даних для визначення особистості. Ідентифікація особистості успішна, якщо біометричний зразок уже є в базі даних [1]. Іншими словами ідентифікація відповідає на питання: «Хто ви»?

Відповідаючи на нього, будь-яка біометрична система працює в режимі ідентифікації, порівнюючи одного з багатьма. У цьому випадку користувач «пред'являє біометрики» сканеру (сканер зображення обличчя, сканер райдужної оболонки ока, пред'являє відбиток пальця), і завдання алгоритму – прийняти рішення, чи належить користувач до відомих індивідуумів. Якщо так, то хто він? У цьому випадку вимірюється біометрична характеристика, порівнюється з базою раніше записаних шаблонів усіх «відомих» системі людей [3].

Ідентифікація в будь-якій біометричній системі охоплює чотири стадії:

1. Запис – фізичний або поведінковий зразок запам'ятовується системою.
2. Виділення – унікальна інформація виділяється з зразка і створюється біометричний зразок.
3. Порівняння – збережений зразок порівнюється з представленим.
4. Збіг/незбіг – система вирішує, збігаються зразки чи ні [4].

Основні види біометричних систем:

1. Відбитки пальців. У кожної людини відбитки пальців унікальні за малюнком, навіть у близнюків відбитки пальців різні. Це одна з найбільш популярних технологій, яка застосовується для забезпечення безпечного доступу до комп'ютера чи автомобіля. Завдяки цій системі користувачам більше не потрібно набирати паролі чи носити ключі, доступ забезпечується дотиком до сканера. Також під час застосування цієї технології зникне необхідність у «відкатуванні пальців» працівниками ОВС, потрібно буде тільки приставити пальці руки до сканера, і біометрична система відповідь, чи відбитки пальців

рук були виявлені на місці події. В цієї технології найбільша кількість прихильників у світі, і саме тому вона найбільш вживана. Сильна сторона цього способу – в універсальному схваленні, зручності та надійності.

2. Ідентифікація обличчя. Ідентифікація особи за обличчям може бути здійснена різними способами, наприклад, фіксація обличчя в зоні видимості, використання звичайної відеокамери, або за допомогою теплового малюнка обличчя. Впізнання освітленого обличчя полягає в розпізнанні певних рис. Використовуючи велику кількість камер, система аналізує риси отриманого зображення, які не змінюються упродовж життя, незважаючи на поверхневі характеристики, такі як вираз обличчя чи стан волосся. Деякі системи розпізнання обличчя потребують стаціонарного положення для того, щоб отримати найбільш правдиве зображення, але поряд з цим є і системи, які працюють у режимі реального часу і розпізнають обличчя автоматично. Цей спосіб ідентифікації є одним із найкращих, оскільки найбільш схожий до того, як люди впізнають одне одного.

3. Ідентифікація за голосом використовує акустичні особливості розмови, які певною мірою є унікальними. Ці акустичні зразки відображають і анатомію (наприклад, розмір і форму горла, рота), і вироблені звички (манера розмови, гучність голосу). Перетворення цих зразків у голосові моделі надало цьому способу ідентифікації назву «поведінкова біометрія». Поведінкова біометрія розбиває кожне слово на декілька сегментів. Голосовий зразок зберігається в вигляді математичного коду.

4. Ідентифікація за райдужною оболонкою ока. Цей спосіб ідентифікації заснований на аналізі райдужної оболонки ока, що навколо зіниці. Зразки райдужної оболонки ока створюються з допомогою відеосистем. Такі системи можуть ідентифікувати особу, навіть якщо вона буде в окулярах чи лінзах. Ця система ідентифікації також дуже зручна у використанні і не потребує особистого контакту зі сканером. Ідентифікація за райдужною оболонкою ока застосовується упродовж декількох років і довела свою зручність і надійність.

5. Геометрична побудова руки і пальців. Цей спосіб ідентифікації доволі відомий, тому що використовується 20 років. Щоб ідентифікувати особу, системі достатньо виміряти фізичні характеристики пальців або руки: довжину, ширину, товщину. Цікавою характеристикою означеної технології є малий обсяг біометричного зразка, необхідного для ідентифікації (декілька байтів).

6. Ідентифікація за підписом. Ця технологія використовує аналіз динамічності підпису для ідентифікації людини. Технологія заснована на зміні швидкості, тиску і нахилу в момент підпису [4].

Тепер можемо зазначити про сильні сторони біометрії.

Переваги біометричних систем безпеки очевидні: унікальні людські якості хороші тим, що їх складно підробити, залишити фальшивий відбиток пальця за допомогою власного, або зробити райдужну оболонку свого ока схожою на чиюсь. На відміну від паперових ідентифікаторів (паспорт, водійські права, посвідчення особи), від пароля або персонального ідентифікаційного номера (ПІН), біометричні характеристики не можуть бути забуті або втрачені, через свою унікальність вони використовуються для запобігання крадіжці або шахрайству. Деякі люди вміють імітувати голоси, а в Голлівуді навчилися гримувати людей так, що вони стають вражаюче схожі на інших, але це вимагає особливих навичок.

Застосування біометрії в сучасному світі може значно спростити наше життя. Не буде потрібно більше носити з собою пластикові карточки, запам'ятовувати паролі, чи брати перепустки на роботу. Паролем, кодом і перепусткою будемо ми ж.

Нині експерти вирізняють такі основні напрями застосування біометричних технологій [5, ст. 149]:

- безпека суспільства та держави;
- впровадження масштабних проєктів створення паспортно-візових, фінансових і транспортних ідентифікаційних систем;
- облік робочого часу;
- контролю за доступом;
- захист інформації.

Наведемо приклади, як біометричні системи застосовуються на практиці у провідних країнах світу.

У Великій Британії компанія «Philips» створила кавову машину, яка сканує відбитки пальців користувачів. «Різні люди готують каву порізно, – пояснює Вів'єн Палмір, яка працює у «Philips». Тепер достатньо піднести до сенсора палець, машина «впізнає» його і приготує ваше звичне капучино, лате чи американо. Цим ми можемо переконатися, що речі, які нам здавалися і без того простими, можуть стати ще простішими.

З допомогою біометрії можна вирішувати і складніші завдання. Під час президентських виборів у Венесуелі, 7 жовтня 2006 року, за допомогою біометричних автоматичних комплексів, які сканували відбитки пальців виборців, перемогу Уго Чавеса оголосили за кілька хвилин після закінчення голосування. Відтак бюлетені підраховували вручну.

Результат повністю збігся з «електронним». Також у багатьох європейських країнах і США на прикордонних пунктах встановлено обладнання, яке зчитує інформацію з мікрочипа за кілька секунд, на відміну від перевірки паперового документа. Тому власники біометричних закордонних паспортів користуються спеціальними коридорами [6]. І це ще не всі способи застосування біометрії для зручності людини.

«Козирем» біометричних систем є їх здатність забезпечувати безпеку охоронюваного об'єкта. Доволі складно обманути біометричний пристрій. Саме тому біометричним системам одразу ж знайшли застосування в фінансовій, воєнній і промисловій сферах. Ними розпочали обладнувати аеропорти, банки, воєнні і промислові будівлі, закриті стратегічні об'єкти.

Один із швейцарських банків розпочав використовувати біометричну систему контролю доступу, засновану на тривимірній технології розпізнавання обличчя і райдужної оболонки ока, яка повністю виключила ризик втрати, крадіжки чи несанкціонованого доступу до використання ключів. Сканери райдужної оболонки були встановлені для обмеження доступу в сховище. Біометрична система контролю доступу, заснована на тривимірній технології сканування обличчя і райдужної оболонки ока, може працювати без ідентифікаційних карток, PIN-кодів і забезпечує найвищий рівень безпеки [7].

Використання біометрії в банкоматах і терміналах оплати допоможе суттєво знизити рівень шахрайства під час зняття грошей з рахунку.

Будь-яка територія, де забезпечується пропускний режим, неможлива без контрольно-пропускних пунктів (КПП). Найбільш простим способом забезпечувати пропускний режим було використання контролера-охоронця. Та для забезпечення вищого рівня безпеки на КПП застосовується система контролю і управління доступом, яка забезпечує більш якісний рівень роботи КПП, а також різко знижує рівень впливу «людського чинника» охоронця на пропускний режим, наприклад, втоми, розсіяності, сонливості [8].

Японські вчені створили водійське крісло з 360 датчиками тиску, яке на 98% розпізнає свого власника. Система реагує на вагу, розподіл маси тіла, який у кожної людини унікальний. Якщо водій гладшає, програма одразу про це повідомить [6].

У Диснейленді біометричним розпізнаванням відбитків пальців перевіряють, що один квиток використовується кожен раз однією і тією ж людиною [1].

Розрізнити користувачів комп'ютерів за рисами обличчя запропонувала компанія «XID Technologies». Мета – захистити конфіден-

ційну інформацію користувачів. До комп'ютера підключають веб-камеру і фіксують усіх, хто за нього сідає. Після цього програма порівнює зображення з тими, що занесені в її базу даних як дозволені. Упізнати справжнього господаря комп'ютера програма може незалежно від того, в окулярах він чи ні, відростив чи зголив вуса [6].

Стратегічний актив будь-якої компанії – це її працівники та їх робочий час. Реальний облік робочого часу дозволяє якісно вирішувати питання, що є основною діяльністю будь-якої організації. З допомогою біометричних пристроїв контролю робочого часу компанії зможуть вирішити такі питання, як реєстрація приходу і виходу персоналу, здійснення обліку робочого часу кожного працівника, формування звітності перебування працівника на роботі, можливість інформування начальства про присутність персоналу в режимі «онлайн», а також подолання одвічної проблеми карткових систем контролю робочого часу, коли один працівник збирає картки інших співробітників і одночасно реєструє особистий та прихід своїх колег [5, с. 179].

Попри всю користь і розвиток біометричних систем, у них є і недоліки.

Одним із них є те, що у випадку, коли злодії не можуть отримати доступ до охоронюваної власності, існує можливість вистежування і замаху на носія біометричних ідентифікаторів з метою отримання доступу. Якщо що-небудь захищено біометричним пристроєм, власникові може бути завдано незворотної шкоди. Наприклад, 2005 р. малайзійські викрадачі відрізали палець власнику Мерседес-Бенц S-класу за спроби вкрати його авто [1].

Також перевагою паролів над біометрією є можливість їх зміни. Якщо пароль був вкрадений або загублений, його можна скасувати і замінити новою версією. Це стає неможливим у випадку з деякими варіантами біометрії. Якщо параметри якоїсь особи були вкрадені з бази даних, то їх не можна скасувати або видати нові. Біометричні дані з можливістю відміни є шляхом, який повинен охоплювати можливість скасування та заміни біометрії [1].

Доцільно зауважити, що умови сканування щоразу трішки відрізняються, а частини тіла, які підлягають скануванню, та поведінкові рефлекси особи також не зовсім постійні, тому можна говорити про неточне збігання зі зразком, а лише про ступінь подібності з еталоном. Тому всі біометричні системи характеризуються параметрами «можливість невизнання свого» (тобто вірогідність невпізнання зареєстрованої особи), та «можливість визнання своїм чужого» (тобто є вірогідність, що проникне несанкціонований користувач) [9].

Ще одною проблемою є те, що надійність систем фірмами-виробниками старанно замовчується. Йдеться про захищеність систем від свідомого їх обману і способи симулювати об'єкт біометричного сканування. Наприклад, японський криптограф Цутумо Мацумото і група його студентів з університету Йокогами (непрофесійні зламачі) продемонстрували, як з допомогою підручних засобів можна обманути практично будь-яку з таких систем. Японські студенти перевірили 12 комерційних скануючих систем і кожен з них змогли обманути в 4 випадках з п'яти. Притому, що Мацумото зміг виготовити відбиток не тільки з дозволу власника, а й без його відома [9].

Відбитки пальців можна зняти з будь-якої гладкої поверхні, навіть зі сканера, з допомогою графітового порошку або желатину. Сканери райдужної оболонки також обманути не складно, достатньо використати фотографію райдужної оболонки особи, виконану з великим розширенням, або нанести проекцію райдужної оболонки на лінзу. Але, щоб виявити обман, нові пристрої реєструють «ознаки життя», а саме – пульсацію судин [10].

Є декілька видів шахрайського використання муляжів у біометричних системах [5, с. 223]:

– для доступу до конкретного електронного ресурсу або реального об'єкта;

– з метою компрометації конкретної особи, біометричну характеристику якої копіює муляж;

– анулювання операцій, учасники якої верифікувались за допомогою віддаленого доступу до біометричної системи.

Не потрібно забувати і про хакерів, які з допомогою комп'ютерних мереж здатні зламати сервер бази даних біометричних кодів. А біометричний код може чимало розповісти про індивіда – від його вроджених особливостей до хвороб.

Противниками впровадження біометричних систем, зокрема біометричних паспортів, є духовенство. Запровадження біометричних паспортів, на їхню думку, – це «знак на правій руці, або на чолі», знак антихриста [11].

Висновки. Розвиток біометрії є пріоритетною ланкою розвитку сучасних технологій. Найважливіше свідчення успіху біометричних систем – це її прийняття користувачами в розвинених країнах світу, таких як США, ФРН, Велика Британія, Франція та ін. Щоб біометричні системи були прийняті українським суспільством, необхідно врахувати такі три фактори: по-перше, пристрій не повинен викликати в користувача почуття дискомфорту; по-друге, біометричний пристрій має

бути простим у використанні; по-третє, біометричний пристрій повинен функціонувати надійно, чітко та точно. Проте жоден пристрій не може бути абсолютно досконалим, і біометричні системи – не виняток, вони також можуть помилятися, але потрібно зважати на те, що за подальшого розвитку біометрії її слабкі сторони будуть усуватися, а сильні – примножуватися. Наведено достатньо прикладів для того, щоб зрозуміти сильні та слабкі сторони біометричних систем, відтак вважаємо, що за біометрією – майбутнє. Також розвиток біометричних систем в Україні – це ще один із способів рухатися в ногу з часом. Біометрія дасть змогу почуватися безпечніше, тому що її основне завдання – боротьба зі злочинністю, тероризмом, способом збереження особистої інформації, підвищення комфорту громадян.

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://znaimo.com.ua>
2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vseslova.com.ua/word/Біометрія-11220u>
3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tmb.org.ua/new/index.php/i-i/4-/138-2011-12-13-17-44-10.html>
4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gs1ru.org/technologies/biometrics/>
5. Захаров В. П. Використання біометричних технологій правоохоронними органами у ХХІ столітті: науково-практичний посібник / В. П. Захаров, В. І. Рудешко. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 440 с.
6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gazeta.ua/articles/opinions-journal/_biometriya/461546>>Gazeta.ua
7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.secuteck.ru/articles2/sys_ogr_dost/biometriya_na_strazhe_1
8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bnti.ru/showart.asp?lvl=04.09.&aid=208>
9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bellabs.ru/SBiometry>
10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ccc.ru/magazine/depot/03_08/read.html?0502.htm
11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inlegal.com.ua/raznoe/edynyi-derzhavnyi-demografichnyi-reestr-abo-pravova-biometriya.html>

Гнидец Т. Я. Биометрия: сильные и слабые стороны

Рассмотрено понятие биометрии, ее режимы, классы, основные виды биометрических систем, сведения о некоторых сильных сторонах биометрии, ее применение в сфере безопасности общества и государства, учета рабочего времени, контроля доступа и при внедрении паспортно-визовых режимов. Приведены и некоторые недостатки, выделены противниками данных систем. Описан процесс внедрения биометрических систем в различные сферы жизни общества и государства ведущих стран мира.

Ключевые слова: биометрия, идентификация, верификация, отпечатки пальцев, радужная оболочка, идентификация лица, идентификация по голосу, охранная система.

Gnidets T. Y. Biometrics: strengths and weaknesses

The article considers the issues of biometry, its regulations, categories and main types of biometrical systems, such as scanning by the fingerprints, eye retina, form of face, voice, hand geometry, person's signature. It also contains some information about such strong sides of biometry, its application in the sphere of the society and state security, duly performance record, control for the access, protection of information and introduction passport and visa requirements, besides, the article also considers some drawbacks of biometrical systems which were singled out by its opponents, which includes the risk of attack on the bearer of biometric identifiers, impossibility of changing biometrical codes, lack of some biometric systems with the possibility of their breaking, and industrious suppression of the devices drawbacks by the producing companies. Special place was given to the description of the process of the biometric systems introduction into different spheres of everyday life of state and society in certain countries of the world.

When writing the article, the author's objective was to expound main issues as to the use of modern biometrical technologies, and, first of all, about existing of biometrical systems of protection and control as well as information about biometrical databases efficiently operating abroad.

In his article the author comes to the conclusion that the development of biometry is a top branch of modern technologies development. Therefore, in order for the biometric systems to be approved by the Ukrainian society, it is necessary to take into account the following three factors: first of all, the device should not produce the sense of discomfort; secondly, the biometric device should be user-friendly; thirdly, biometric device should operate reliably and accurately

Key words: biometrics, identification, verification, fingerprints, iris, face identification, voice identification, security system.

Стаття надійшла 25 грудня 2013 р.

УДК 343.123.12: 343.37

Н. Л. Гула

ПРАВОПОРУШЕННЯ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬСЯ У СФЕРІ ЦІЛЬОВИХ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ ДЕРЖАВНИХ ФОНДІВ

З'ясовано основні види правопорушень, які скоюються у сфері цільових спеціалізованих державних фондів. Зазначено, що посягання на бюджетні кошти, спрямовані на соціальну підтримку населення, охоплюють більше 20% злочинів, учинених у бюджетній сфері. Акцентовано на способах учинення

правопорушень у сфері цільових спеціалізованих державних фондів, окреслено злочинні дії у цій сфері залежно від об'єкта злочинного посягання. Розгорнуто проаналізовано позиції українських учених щодо актуальних питань, пов'язаних із учиненням злочинів у бюджетній сфері.

Ключові слова: *правопорушення, спеціалізовані фонди, бюджетна сфера, економічні злочини, способи вчинення.*

Постановка проблеми. Серед найважливіших проблем сучасного економічного розвитку України – підвищення ефективності використання державних фінансових ресурсів для забезпечення сталого економічного зростання національної економіки та соціального забезпечення населення. Одним із засобів державного регулювання соціальної політики є функціонування цільових спеціалізованих державних фондів, які утворюють особливу ланку фінансової системи держави, яка має конкретне цільове призначення та закріплену законодавством самостійність. Характерною ознакою централізованих фондів є чітко визначені джерела формування і напрями використання коштів і, відповідно, створення таких фондів визначається конкретними потребами держави, тому їх склад і включення до бюджетів визначається законодавством. Кошти, що надходять до цільових фондів, переважно спрямовуються на реалізацію соціальної політики держави: фінансування забезпечення зайнятості населення; державного страхування на випадок безробіття; у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням; виплату державних пенсій; соціальної захищеності інвалідів в Україні; забезпечення розвитку економічної інфраструктури тощо.

Стан дослідження. Вивчення правопорушень, які вчиняються у сфері використання державних коштів, здійснювали такі науковці: А. В. Баб'як, Ю. Л. Анісімов, К. С. Арутюнян, Д. О. Бойков, Н. О. Гуророва, Ю. М. Демидов, З. Б. Живко, О. Г. Карпов, А. В. Макаров, С. І. Марко, П. П. Михайленко, Ю. С. Назар, Д. Й. Никифорчук, С. І. Ніколаюк, О. С. Русакова, І. А. Сікорська, Р. Л. Степанюк, О. В. Тихонова, Р. Р. Фазилов, А. К. Щегуліна та ін.

А. В. Баб'як та інші науковці зазначають, що суспільна небезпека правопорушень у цій сфері полягає у заподіянні економічних збитків державі, порушенні бюджетного законодавства, створенні передумов для корупції. Порушення норм вказаного законодавства призводить до заборгованості з виплат щодо соціального захисту громадян [1, с. 30].

Правопорушення у сфері цільових спеціалізованих фондів належать до злочинів, що вчиняються у господарській та службовій діяльності.

Господарський злочин, як вказував П. П. Михайленко, може бути визначений як здійснення суспільно небезпечних і протиправних діянь, що роблять замах на нормальну, таку, що відповідає інтересам держави і життєвим інтересам трудящих, роботу промисловості, сільського господарства, фінансів, торгівлі або іншій галузі народного господарства [2, с. 135].

Практики та науковці господарські злочини відносять до категорії економічних. Тому виявлення й ефективне розслідування економічних злочинів є одним з актуальних напрямів діяльності ДСБЕЗ, де є проблемні питання.

Цей аспект розглядали такі вчені, як О. М. Бандурка, Л. В. Бертовський, В. Т. Білоус, А. Ф. Волобуєв, О. Г. Кальман, А. Г. Корчагин, Г. А. Матусовський, В. А. Образцов, Б. Свенссон, П. С. Яні та ін.

Перехід України до ринкової економіки, розвиток підприємництва, заохочення конкуренції, розширення зовнішньої торгівлі сприяли створенню нових можливостей для злочинної діяльності у сфері економіки. У такому виді злочинів з'являються більш складні та витончені способи їх учинення, відтак підвищується їх суспільна небезпечність [3, с. 71].

Означений термін уперше вжив у 1939 р. американський кримінолог Е. Сатерленд, який став засновником концепції економічної злочинності [4, с. 45]. Такі злочини зазвичай мають інтелектуальний характер, а їх головними особливостями є: маскування під законну економічну діяльність; уміння злочинців пристосовуватись до нових форм і методів підприємницької діяльності; досконале володіння ринковою ситуацією; використання прогалин чинного законодавства, яке регулює підприємницьку діяльність.

Як зазначає О. Г. Кальман, економічна злочинність – це сукупність умисних корисливих злочинів і осіб, які їх учинили, у сфері легальної і нелегальної економічної діяльності, головним безпосереднім об'єктом яких є відносини власності і у сфері виробництва, обміну, розподілу і споживання товарів та послуг [5, с. 141]. Економічні злочини, як вважає В. Т. Білоус, – це передбачені кримінальним законом діяння у сфері економічних відносин, спрямовані на порушення відносин власності та існуючого порядку здійснення господарської діяльності [6, с. 72].

У подальшому О. Г. Кальман зазначав, що до злочинів економічної спрямованості належить доволі широке коло злочинних діянь: майже всі службові злочини; злочини, пов'язані з обігом наркотиків та зброї; господарські злочини і навіть убивства на замовлення [5, с. 138]. Це поняття найчастіше вживають кримінологи.

Найбільш повне поняття характеристики злочинів надано С. І. Ніколаюком у Міжнародній поліцейській енциклопедії: це сукупність ознак, за допомогою яких можна визначити напрям і зміст дій оперативного працівника на будь-якому етапі запобігання та викриття злочинів, вибрати найбільш ефективні тактичні прийоми проведення ОРЗ щодо встановлення винних осіб [7, с. 600].

Мета статті – визначення основних правопорушень та окреслення способів їх учинення у сфері цільових спеціалізованих державних фондів.

Виклад основних положень. Характеристика правопорушень у сфері цільових спеціалізованих державних фондів є дещо складною, тому що вимагає глибоких знань особливостей різних правових, економічних та інших категорій.

Дослідженням встановлено, що посягання на бюджетні кошти, що спрямовані на соціальний захист населення, становить понад 20% усіх злочинів, скоєних у бюджетній сфері.

В. І. Василичук характеризує злочини у бюджетній сфері і зазначає, що це різні види умисних протиправних суспільно небезпечних діянь осіб з використанням наданих їм можливостей чи посадового становища, що посягають на встановлений чинним законодавством порядок функціонування бюджетної системи України та вчинені з метою незаконного збагачення, відповідальність за які передбачена кримінальним законодавством України [8, с. 67].

Також слід звернути увагу, що поряд із терміном «злочини у бюджетній сфері» в юридичній літературі застосовується і такий термін, як «злочини проти державних фінансів». Вітчизняний дослідник Н. О. Гуторова до злочинів проти державних фінансів залежно від видового (групового) об'єкта відносить три групи злочинів: 1) посягання на відносини щодо мобілізації грошових коштів до державних централізованих і децентралізованих фондів фінансових ресурсів; 2) посягання на відносини у сфері розподілу, перерозподілу й використання державних централізованих і децентралізованих фондів фінансових ресурсів; 3) посягання на відносини щодо регулювання грошового обігу, валютного регулювання та контролю [9, с. 22].

А. В. Макаров цей вид злочинності також відносить до трьох основних груп:

- злочини, які безпосередньо посягають на порядок використання бюджетних і коштів державних позабюджетних фондів;
- злочини, які посягають на відносини, що виникають на стадії формування доходів бюджетів усіх рівнів;
- злочини, які посягають на відносини, що виникають на стадії використання бюджетних коштів [10, с. 68].

Учений Ю. Л. Анісімов за дослідження злочинів у бюджетній сфері вживає поняття «злочини в сфері бюджетних відносин», під якими розуміє умисні, кримінально карані діяння, що посягають на державне майно та фінансово-бюджетне забезпечення державного управління [11, с. 6, 17].

О. Титаренко та В. Руфанова вважають злочинами дії із використанням бюджетних коштів, передбачені ст.ст. 191, 210, 211, 222, 364, 365, 366, 367, 368 КК України [12, с. 101].

Крім зазначених, Л. П. Скалосуб відносить до злочинів у бюджетній сфері ще низку злочинних діянь, що вчиняються в організаціях, які утримуються за рахунок відповідного бюджету (заклади соціального та пенсійного забезпечення та ін.), зокрема:

- привласнення товарно-матеріальних цінностей;
- незаконне нарахування та виплата зарплат, пенсій тощо;
- привласнення коштів із надходжень з оплати різних послуг;
- привласнення коштів з асигнувань на різні витрати та відрядження;
- незаконне надання путівок тощо [13, с. 335–342].

У процесі дослідження встановлено, що, крім розкрадань і нецільового витрачання грошових засобів цільових спеціалізованих державних фондів, на об'єктах досліджуваної системи здійснюються і інші протиправні діяння (зловживання посадовими повноваженнями, перевищення посадових повноважень, незаконна участь у підприємницькій діяльності, отримання неправомірної вигоди, службове підроблення тощо).

В. Пилипенко підкреслює, оскільки законодавство про бюджетну систему порушується службовою особою шляхом використання нею влади чи службового становища всупереч інтересам служби або вчинення дій, що сягають за межі наданих їй законом прав і повноважень, то злочин, передбачений ст. 210 КК України, за своїм змістом є різновидом зловживання владою чи службовим становищем (ст. 364) або ж перевищенням влади чи службових повноважень (ст. 365) [14, с. 37].

Наприклад, Н. В. Туркіна зауважує, що, оскільки правова природа бюджетного права виникає з права фінансового, то в найзагальнішому об'єкті неправомірної поведінки, що передбачає відповідальність за порушення бюджетних правовідносин, є фінансова дисципліна у сфері суспільних відносин, які врегульовані нормами фінансового права [15, с. 171].

За окремими дослідженнями встановлено, що серед суб'єктів, які протидіють злочинам у бюджетній сфері, чільне місце належить підрозділам ДСБЕЗ, що входять у структуру кримінальної міліції МВС України і, як свідчить аналіз статистичних даних, викривають майже 80% усіх злочинів у бюджетній сфері та близько 90% фактів одержання неправомірної вигоди. Так, лише упродовж 2012 року викрито 967 злочинів, зокрема 19 фактів одержання неправомірної вигоди. За їх учинення до кримінальної відповідальності притягнуто 449 службових осіб суб'єктів господарювання, що є постачальниками товарів, робіт і послуг, і 190 членів конкурсних комісій і розпорядників державних коштів [16, с. 335–342].

Найважливішим елементом характеристики правопорушень у сфері цільових спеціалізованих державних фондів є сукупність даних, що характеризують способи злочинних посягань. Зазначимо, що в цей час подібні способи дещо ускладнилися. У більшості випадків (84%) злочин маскується під фінансову або господарську діяльність, а спричинення збитку представляється як затримка виконання цивільно-правових зобов'язань. Для здійснення розкрадання злочинці впродовж тривалого часу прагнуть надати своїй діяльності якомога легальнішого вигляду.

Учинення злочинів у зазначених фондах може здійснюватись і у сфері господарської діяльності, і в діяльності, що не пов'язана з господарюванням. Йдеться насамперед про забезпечення соціального захисту населення та обслуговування сфери.

На основі дослідження підрозділяємо правопорушення, що здійснюються в такій сфері, залежно від об'єкта злочинного посягання, на:

1. Посягання на бюджетні кошти фонду заробітної плати.
2. Викрадення фізичними особами бюджетних коштів пенсійного фонду, призначених на виплату пенсії, з використанням фіктивних документів про встановлення інвалідності.
3. Викрадення працівниками пенсійного фонду бюджетних коштів, призначених на виплату пенсій, шляхом залучення підставних осіб для завищення сум грошових виплат.

4. Посягання на бюджетні кошти соціального страхування, виділених як безповоротна фінансова допомога для працевлаштування інвалідів.

5. Посягання службовими особами управління праці та соціального захисту населення на бюджетні кошти, виділені на фінансування державних програм соціального захисту інвалідів.

6. Посягання фізичних осіб на кошти фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування.

7. Посягання юридичних осіб на кошти фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування.

8. Посягання на кошти фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, виділені на виплату допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами.

Також визначено злочинні прояви у зазначеній сфері, які вчиняються під час здійснення закупівлі товарів, робіт і послуг за державні кошти:

1. Зловживання службових осіб – розпорядників коштів під час визначення переможців тендерних процедур.

2. Надання службовими особами суб'єктів господарювання розпорядникам бюджетних коштів недостовірних відомостей з метою отримання переваг під час проведення тендерних процедур.

Наприклад, у Пенсійному фонді України вчиняються такі правопорушення:

– розкрадання коштів, призначених для виплати пенсій, посадовими особами поштового зв'язку;

– зловживання посадових осіб банківських установ і комерційних структур із пенсійними коштами;

– зловживання керівників комерційних структур, які зобов'язані здійснювати відрахування обов'язкових платежів до Пенсійного фонду;

– розкрадання фізичними особами бюджетних коштів пенсійного фонду, призначених на виплату пенсії з використанням фіктивних документів про встановлення інвалідності;

– одержання неправомірної вигоди з боку посадових осіб регіональних управлінь Пенсійного фонду.

У боротьбі зі злочинами у сфері цільових спеціалізованих державних фондів особливе значення має характеристика способів їх учинення, що дозволяє визначити:

– місцезнаходження, характер і вид слідів, що мають доказове значення;

– оперативно-розшукові сили, засоби, методи й прийоми, необхідні для виявлення, закріплення цих слідів, установлення особистості злочинця за ознаками способу злочину;

– завдання й тактику необхідних для цього оперативно-розшукових заходів і дій та їх послідовність, що забезпечують одержання оперативно значущої інформації й виявлення винних;

– оперативно-розшукові заходи, необхідні для встановлення обставин, що сприяють сумнівним операціям із матеріальними цінностями або грошовими засобами.

Обстановка характеризує внутрішні умови функціонування того чи іншого суб'єкта фондів, а саме: правовий статус юридичної особи, що надає соціальні послуги; зміст нормативно-правових актів, на підставі яких діють службові особи, що укладають правочини чи здійснюють фінансові операції з надання таких послуг; документообіг і порядок його ведення на підприємстві, установі (наприклад, згідно із Законами України «Про банки і банківську діяльність» і «Про платіжні системи і переказ грошей в Україні», банки зобов'язані зберігати електронні документи, як і їх паперові аналоги); стан контролю за здійсненням господарських і фінансових операцій; ділові та моральні властивості безпосередніх виконавців господарських та фінансових операцій (відомості щодо їх способу життя, стосунків) тощо.

Також необхідно зауважити, що обстановка вчинення правопорушень у сфері цільових спеціалізованих державних фондів детермінує поведінку винного, насамперед вибір ним способу вчинення злочину, оскільки обрати конкретний спосіб його вчинення можна лише за наявності інформації стосовно обстановки, в якій укладатимуться правочини чи здійснюватимуться фінансові операції. Йдеться про наявність або відсутність недоліків у дотриманні правил внутрішнього контролю за використанням державних коштів, укладанням і виконанням договорів щодо придбання товарів і виконання робіт і послуг, ефективність внутрішнього контролю стосовно сумнівних фінансових операцій, правильності організації обліку та звітності за фінансово-господарськими операціями, розрахунками тощо.

Висновок. У формуванні концепції характеристики правопорушень у сфері цільових спеціалізованих державних фондів і розробленні основ методики викриття зазначеної категорії злочинів вирішальну роль виконує спосіб їх учинення як система дій, прийомів, операцій, спрямована на незаконне заволодіння державними коштами з використанням комерційних структур. Головне місце у складній структурі

злочинів, поряд із підготовкою до їх вчинення та приховуванням, маскуванням її наслідків, посідають дії з безпосереднього заволодіння державними коштами.

1. Протидія злочинам, що вчиняються у бюджетній сфері: навч. посібник / А. В. Баб'як, З. Б. Живко та ін. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – 168 с.

2. Расследование уголовных дел: пособие для практических работников / под общ. ред. П. П. Михайленко. – К.: Редакционно-издательский отдел МООП УССР, 1966. – 814 с.

3. Савчук Т. І. Поняття економічних злочинів та їх види / Т. І. Савчук // Право і безпека. – Х.: ХНУВС, 2009. – № 1. – С. 71–76.

4. Сатерленд Э. Являются ли преступления людей в белых воротничках преступлениями / Э. Сатерленд // Социология преступности: сб. статей. – М., 1996. – С. 45–59.

5. Кальман О. Г. Економічна злочинність і суміжні з нею поняття / О. Г. Кальман // Проблеми законності. – 2002. – Вип. 55. – С. 133–141.

6. Білоус В. Т. Координація боротьби з економічною злочинністю: монографія / В. Т. Білоус. – Ірпінь: Акад. держ. податк. служби України, 2002. – 449 с.

7. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред.: В. В. Коваленко, Є. М. Моїсєєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – Т. 6: Оперативно-розшукова діяльність поліції (міліції). – К.: Атіка, 2008. – 1128 с.

8. Василичук В. І. Оперативно-розшукова профілактика злочинів підрозділами ДСБЕЗ у сфері господарської діяльності / В. І. Василичук // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – К.: НАВСУ. – 2004. – № 5. – С. 66–72.

9. Гуторова Н. О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України: монографія / Н. О. Гуторова. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – 384 с.

10. Макаров А. В. Преступность в бюджетной сфере: понятие, тенденции, предупреждение / А. В. Макаров. – СПб.: Нева, 2005. – 365 с.

11. Анисимов Ю. Л. Квалификация преступлений в сфере бюджетных отношений / Ю. Л. Анисимов. – Нижний Новгород: Волга, 2002. – 243 с.

12. Титаренко О. Злочини, пов'язані з незаконним використанням бюджетних коштів: визначення поняття / О. Титаренко, В. Руфанова // Юридична Україна. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – № 2. – С. 99–103.

13. Скалозуб Л. П. Організаційні засади протидії злочинам у бюджетній сфері: шляхи їх удосконалення / Л. П. Скалозуб, В. І. Василичук // Науковий вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. – 2009. – № 2. – С. 335–342.

14. Пилипенко В. Науково-практичні аспекти притягнення до кримінальної відповідальності за злочини у бюджетній сфері / В. Пилипенко // Фінансовий контроль. – К., 2010. – № 7 (60). – С. 36–38.

15. Туркіна Н. В. Об'єкт бюджетного правопорушення (фінансово-правові аспекти) / Н. В. Туркіна // Право і безпека: науковий журнал Харківського

національного університету внутрішніх справ. – Х.: ХНУВС, 2004. – № 3, 1. – С. 170–173.

16. За даними ДДСБЕЗ МВС України: аналітична довідка про стан протидії економічним злочинам у 2011–2012 рр. – К.: ДДСБЕЗ МВС України. – 2013. – № 5/1389. – 3 с.

Гула Н. Л. Правонарушения, которые совершаются в сфере целевых специализированных государственных фондов

Выявлены основные виды правонарушений, которые совершаются в сфере целевых специализированных государственных фондов. Отмечено, что посягательство на бюджетные средства, направленные на социальную поддержку населения, охватывают больше 20% преступлений, совершенных в бюджетной сфере. Акцентировано на способах совершения правонарушений в сфере целевых специализированных государственных фондов, очерчены преступные действия в этой сфере в зависимости от объекта преступного посягательства. Развернуто проанализированы позиции украинских ученых относительно актуальных вопросов, связанных с совершением преступлений в бюджетной сфере.

Ключевые слова: правонарушение, специализированные фонды, бюджетная сфера, экономические преступления, способы совершения.

Gula N. L. The offences committed in the sphere of the specific specialized state funds

The article deals with the offences committed in the sphere of the specific specialized state funds.

Among the major problems of modern economic development in Ukraine there is a decision of the problems of efficiency increase of the financial resources state use for providing of the permanent economy growing of national economy and the population public welfare. One of the facilities of government control of the social policy there is a functioning of the having a special purpose specialized state funds, that fold the special link of the financial system of the state, that has concrete having a special purpose setting and certain a legislation independence. The characteristic of the centralized funds sign the sources forming and directions of the use of money is clearly certain and, accordingly, creation of such funds is determined the concrete by necessities states. That is why their composition and including to the budgets are determined by the legislation. Money that act as a special purpose funds, mainly directed on realization of the social policy of the state : financing providing of the population employment; state insurance in case of unemployment; in connection with the temporal loss of capacity and charges predefined by birth and burial place; payment of state pensions; social to security invalids in Ukraine; providing of the economic infrastructure development of economic infrastructure, etc.

The analysis of the disrobed offences in the field of the having a special purpose specialized state funds testifies to the row of the basic charts according to that

they prepare and accomplished. Determination of maintenance of concept of the offences in the field of the having a special purpose specialized state funds is necessary for faultless application of their results in practice, deeper and aim of the aspiration study of the criminogenic terms, that cause the distribution of the outlined criminality, development of scientifically reasonable conclusions and recommendations are sent to the improvement of strategy and tactics of their counteraction.

Key words: *offence, specialized funds, budgetary sphere, economic crimes, methods of finance.*

Стаття надійшла 24 лютого 2014 р.

УДК 343.92:741(477)

**О. М. Дуфенюк,
М. Ю. Ковальська**

ТОПОГРАФІЧНІ ДОДАТКИ ДО ПРОТОКОЛІВ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА, ЗНАЧЕННЯ

Поглиблено теоретичне обґрунтування інтеграційних зв'язків топографії та криміналістичної науки, формулювання визначення поняття «топографічний додаток до протоколу слідчих (розушkových) дій», з'ясування його структури та значення для процесу доказування. Наголошено на важливості формування алгоритму дій символічного позначення за допомогою графічної мови криміналістичної інформації та її процесуального оформлення з метою забезпечення можливості використання під час кримінального провадження.

Ключові слова: *топографія, графічне зображення, протокол слідчих (розушkových) дій, додаток, кримінальне провадження.*

Постановка проблеми. Людство безперервно вдосконалює свою майстерність перетворення інформації за допомогою знакової системи у графічні зображення, адже можливості реалізації асоціативного мислення та комплексного симультативного пізнання об'єктів, демонстрація істотних зв'язків між ними, наочність графічних презентаторів підвищують рівень сприйняття та обробки інформації. Зважаючи на ці позитивні властивості, механізм семіотичного заміщення об'єктивної реальності (денотату) графічним зображенням знайшов своє застосування і в криміналістичній діяльності. Утім питання щодо доцільності підготовки графічних додатків до протоколів слідчих (розушkových) дій (далі – СРД), проблеми графічної підготовки праців-

ників органів досудового розслідування, потенційних можливостей графічного документування доказової інформації залишаються поза увагою наукової спільноти і, з огляду на існування тільки фрагментарних досліджень, досі не набули концептуального оформлення на рівні окремого криміналістичного вчення.

Стан дослідження. Графічне документування процесуальних дій не є новітнім «продуктом» криміналістики для потреб практики досудового розслідування, про необхідність розробки яких говорять сьогодні вітчизняні криміналісти [1, с. 397]. Проблеми підготовки та значення додатків до протоколів процесуальних дій вже ставали предметом наукових досліджень В. Алексейчук, В. Басая, І. Бацька, В. Бахіна, П. Біленчука, В. Бірюкова, О. Волобуєвої, А. Гагаловської, В. Гончаренка, З. Гулкевича, А. Запотоцького, В. Іщенко, Н. Клименко, Є. Коваленка, В. Комахи, В. Коновалової, Є. Лук'янчикова, Д. Савицького, М. Салтєвського, Л. Скільської, М. Сокирана, К. Чаплинського, В. Шепітька та ін. Однак, за звичай, вчені, обговорюючи проблеми підготовки та доказової сили додатків до протоколів процесуальних дій, не виокремлюють топографічні плани та схеми із інших графічних документів, які згідно з кримінальним процесуальним законодавством можуть бути використані як додаткові засоби фіксації перебігу та результатів СРД. Водночас важливо зауважити, що їх підготовка передбачає наявність спеціальних знань, умінь та навичок топографічного креслення, а в більшості випадків документування дорожньо-транспортних пригод та вбивств підготовка саме топографічних додатків разом із фототаблицями є найбільш поширеним та ситуаційно виправданим.

Мета статті – поглиблення теоретичного обґрунтування інтеграційних зв'язків топографії та криміналістичної науки, формулювання визначення поняття «топографічний додаток до протоколу СРД», з'ясування структури цього процесуального документа та його значення для реалізації завдань кримінального провадження.

Виклад основних положень. Ефективність процесу доказування, за словами сучасних правників, передбачає передусім ефективність пізнавальної діяльності у процесі збирання, дослідження та оцінки доказів шляхом використання найбільш ефективних криміналістичних засобів, прийомів та методів [2, с. 99]. Коли ж йдеться про формування таких засобів та прийомів на основі синтезу потенційних можливостей двох наук, до прикладу, топографії та криміналістики, важливо погодитись із В. Г. Лукашевичем, який, досліджуючи методологію інтеграційних процесів у сучасній криміналістиці, наголошує на необхідності

не підсумовувати просто різногалузеві знання, а втілювати їх у цілісні окремі криміналістичні теорії та виробляти на цій основі конкретні рекомендації практиці [3, с. 240].

Топографія – слово грецького походження (*topos* – місцевість, місце і *grafo* – описувати), що позначає науково-технічну дисципліну, предметом якої є теорія й практика знімання та зображення земної поверхні на планах і картах [4, с. 5]. Необхідність працівникові органу досудового розслідування застосувати знання, уміння та навички у сфері топографічного відображення поверхні земної кулі, як правило, актуалізується у зв'язку з проведенням СРД на місцевості, де виявлена або може бути виявлена криміналістично значуща інформація. Крім вербального способу фіксації перебігу та результатів СРД, слідчий має можливість здійснити графічне документування, що охоплює фотографування (фотографія є різновидом «іконічного» графічного зображення) та креслення планів і схем.

Зважимо на ситуаційну обумовленість застосування топографічного документування. Місцевість, яка викликає зацікавлення з точки зору необхідності реалізації завдань криміналістичної практики, аргіогі є частиною земної поверхні з усіма її елементами, природними і штучно створеними об'єктами. Таким чином, місце події може бути локалізоване в одній із трьох позицій: це ділянка відкритої місцевості (поле, лісо-смуга, ґрунтова дорога, вулиця населеного пункту тощо); це приміщення, його частина чи кілька приміщень (квартира, приватний житловий будинок, розважальний заклад, магазин, шахта тощо); це комбінована позиція, коли в момент пізнання події, що сталася, одночасно присутня локалізація криміналістичної інформації і у приміщенні, і на ділянці відкритої місцевості.

Криміналістичне топографічне креслення полягає у вивченні теоретичних закономірностей і практичних рекомендацій щодо зображення відкритих ділянок земної поверхні на картах, планах, схемах з метою фіксації криміналістично значущої інформації та забезпечення можливості її використання під час кримінального провадження. Цей вид креслення співіснує із криміналістичним архітектурно-проектним кресленням, яке має вивчати теоретичні закономірності і практичні рекомендації щодо зображення у вертикальних чи горизонтальних проєкціях різні категорії приміщень на планах, схемах з метою фіксації криміналістично значущої інформації та забезпечення можливості її використання під час кримінального провадження.

У разі виникнення слідчої ситуації, пов'язаної із локалізацією слідової картини кримінального правопорушення у межах комбінова-

ної позиції, вбачається доцільним застосовувати методологію підготовки комбінованого креслення, тобто поєднання технологічних прийомів, методик, засобів топографічного та архітектурно-проектного креслення. Спільною для цих способів документування є мета: по-перше, відобразити графічним способом денотат; по-друге, проілюструвати вербальний опис протоколу процесуальної дії; по-третє, зафіксувати інформацію, яка має вагоме (доказове або орієнтуюче) значення для процесу досудового розслідування кримінального правопорушення.

На підставі викладеного, можна сформулювати визначення поняття «топографічний додаток до протоколу СРД», яким пропонується позначити *процесуальний документ, який підготовлений уповноваженим суб'єктом у встановленому Кримінальним процесуальним кодексом порядку, оформлений у вигляді додатку до протоколу СРД та призначений зафіксувати у формі графічного зображення (плану, схеми, карти) з допомогою системи топографічних знаків ділянку земної поверхні з об'єктами штучного та природного походження, висотним положенням точок, маршрутами руху, слідовою картиною та іншими відомостями, які мають значення для кримінального провадження.*

З огляду на визначення процесу доказування як цілеспрямованого планомірного процесу реконструкції (відновлення) минулої події злочину за виявленими слідами і пізнання її слідчим [5, с. 9], стає очевидним вагоме значення топографічних додатків у механізмі створення інформаційної моделі розслідуваної події. Перед слідчим постає завдання не тільки тактично правильно провести слідчу дію, але й максимально повно зафіксувати її перебіг та результати [6, с. 630]. Особливе значення топографічних додатків до протоколів СРД виявляється у тому, що вони дозволяють у подальшому вивчати місцевість у камеральних умовах (сидячи за столом у кабінеті), визначати розміщення, форму, розмір об'єктів, їх кількісно-якісні характеристики, встановлювати зв'язки між ними [4, с. 64]. Топографічні плани та схеми забезпечують симультативне сприйняття денотату, сприяють візуалізації вербального опису протоколу, що суттєво впливає на моделювання місця події учасниками кримінального провадження, які не брали участі у відповідних СРД.

Апелюючи до загальної методології підготовки протоколів СРД, у структурі їх графічних додатків пропонуємо виокремити вступну, графічну та завершальну частини.

Вступна частина повинна охоплювати назву документа у формі додатку до протоколу СРД, вказівку на його вид, деталізацію відомос-

тей про місце, час та назву процесуальної дії, під час якої власне було застосовано графічні технології документування. До типових СРД, перебіг та результати яких, крім вербального опису в протоколі, доцільно супроводжувати складанням графічних планів та схем, відносимо огляд, обшук, слідчий експеримент, окремі негласні СРД.

Графічна частина охоплює два структурні компоненти: графічне зображення та графічну експлікацію. У теорії графіки графічним зображенням позначають матеріальний об'єкт, який підлягає чуттєвому сприйняттю, як правило, відрізняється від позначеного ним об'єкта, виступає у пізнанні та спілкуванні людей як представник, здатний до інформаційного заміщення деякої реальності і придатний для надбання, зберігання, перетворення та передавання повідомлення у знаковій формі [7, с. 119]. У контексті кримінального провадження йдеться про кодування/декодування інформації про кримінальне правопорушення, процесуальне оформлення готового графічного продукту у відповідній формі та його використання для виконання завдань кримінального судочинства. Водночас важливо погодитись із правниками, які зазначають, що частина криміналістичної інформації (*зокрема й зафіксованої графічним способом* – О. М., М. Ю.) належатиме до обсягу доказів і буде доказовою, інша її частина у процесі доказування використовуватися не буде і не матиме процесуального характеру, однак і вона має істотне значення [2, с. 70].

Графічне зображення доцільно готувати із обрамленням із урахуванням вимог щодо полів документа. Існує чимало класифікаційних критеріїв та відповідно видів графічних зображень у додатках до протоколів СРД: за суб'єктом документування (підготовлене слідчим, спеціалістом тощо); за метою документування (відображають розташування місця події разом з орієнтирами та дозволяють формулювати висновки про територіальну підслідність, відображають локалізацію слідової картини злочинної діяльності, визначають взаємне розміщення об'єктів обстановки, відображають маршрути руху осіб, транспорту, переміщення об'єктів, які мають значення для кримінального провадження); за формою (схема – графічне зображення, викреслене без дотримання певного масштабу зі збереженням пропорційних розмірів об'єктів та відстаней між ними і середнім рівнем деталізації обстановки; план – графічне зображення, викреслене з дотриманням певного масштабу і значним рівнем деталізації обстановки; карта – відображення ділянки поверхні земної кулі з дотриманням норм картографії, урахуванням математичної основи та масштабу, який входить до сис-

теми загальнодержавного масштабного ряду); за колоруюванням (монохромне, поліхромне зображення); за методом виготовлення (креслення власноруч, креслення з використанням комп'ютерних технологій, креслення з використанням цифрових картографічних зображень тощо); за проекцією документування (зображення горизонтальної проекції, зображення вертикальної проекції); за часом підготовки; за видом СРД; за ситуаційною обстановкою тощо.

Графічна експлікація передбачає презентацію пояснення використаних графічних замісників об'єктів. Існує кілька видів експлікації: числова (кожному елементу графічного зображення присвоюється число і в позарамковому полі подається роз'яснення, який саме об'єкт позначено цим числом); символічна (кожному елементу графічного зображення присвоюється умовний знак, який копіюється у тому ж вигляді у позарамковому полі із роз'ясненням, який саме об'єкт позначено цим знаком); вербальна (безпосередньо у полі графічного зображення кожен графічний символ підписується назвою об'єкта, який він позначає); комбінована (поєднання різних методів експлікації). Водночас важливо нагадати про існування кількох способів кодування криміналістичної інформації: «мотивоване» кодування (умовні знаки мають схожість з позначуваними об'єктами, наприклад, позначення зброї, трупа, слідів взуття); довільне кодування (умовні знаки не мають схожості з позначуваними об'єктами, наприклад, позначення слідів злочину замків); комбіноване кодування (поєднання різних методів кодування). Найбільш вдалим, видається, застосування у додатках до протоколів СРД числової та символічної експлікації у позарамковій експозиції.

Як уже зазначалося, під час підготовки топографічних додатків процесуальних документів слідчий повинен застосовувати систему стандартних умовних позначень (масштабних, позамасштабних, лінійних, площинних, точкових та ін.) для позначення кордонів, огорож, геодезичних пунктів, окремих будівель, промислових, сільськогосподарських і соціально-культурних об'єктів, залізниць і залізничних споруд, автомобільних та ґрунтових доріг, гідрографії, рельєфу, мікроформ земної поверхні тощо. В Україні у 1998 році для уніфікації зображення місцевих предметів на картах було затверджено 362 умовні знаки, які є стандартними та обов'язковими для усіх міністерств і відомств, які створюють топографічні документи (наприклад, у Німеччині затверджено 231 топографічні знаки, у США – 225, в Англії – 141) [8, с. 73–74].

Завершальна містить вказівку на виконавця графічного додатку, його підпис, а також підписи осіб, які брали участь у виготовленні таких додатків. У цьому контексті суттєвим є питання необхідності підписів понять у вказаних документах. Інститут понять неодноразово ставав об'єктом критичного аналізу (І. Бацько, Р. Белкін, О. Булейко, І. Вернідубов, Є. Лук'янчиков, В. Маляренко, І. Строков, Л. Черчукіна та ін.) [9, с. 10; 10, с. 327–340; 11, с. 69–73; 12]. Однак підписи понять продовжують вважатися обов'язковими реквізитами додатків до протоколів процесуальних дій [13, с. 39; 14, с. 33, 36]. Утім, якщо й погодитись з аргументами прихильників функціонування цього правового інституту, то видається сумнівною можливість засвідчити законність дій слідчого підписами понять, підтвердити коректність вербального опису, запобігти внесенню додаткових відомостей до протоколу, адже графічна частина топографічного плану/схеми може бути доповнена новими компонентами і після завершення процедури її процесуального оформлення. Тож вбачається доцільним віддати на розсуд слідчого вирішення питання про необхідність підписів понять у графічних додатках до протоколів СРД.

З урахуванням вимог сучасної практики досудового розслідування, суттєвого оновлення основоположних інститутів кримінального судочинства, закономірним є прогнозування оптимізації діяльності органів досудового розслідування та суду через впровадження алгоритмізації, насичення кримінального процесуального законодавства процедурними правилами, призначенням яких є встановлення суворої послідовності операцій, що складають зміст процесуальних дій [15, с. 13]. Така алгоритмізація є цілком виправданою і для процесу підготовки топографічних додатків до протоколів.

Висновки. Підсумовуючи, можна висловити, що не всі аспекти графічної діяльності слідчого отримали достатнє науково-теоретичне обґрунтування, а їх впровадження у практику розслідування часто супроводжується певними труднощами. Відтак технології фіксації криміналістичної інформації, які здатні оптимізувати процес документування СРД, доволі часто ігноруються відповідними суб'єктами через значне навантаження, дефіцит часу в конкретних слідчих ситуаціях, відсутність належного матеріально-технічного забезпечення, брак необхідних знань, умінь та навиків у галузі топографічного креслення. На відміну від структури протоколу, яка чітко визначена ч. 3 ст. 104 КПК України, структура графічних додатків не регламентується чинним законодавством, що дає підстави слідчому довільно здійснювати графічне документування.

Водночас існування уніфікованих правил оформлення графічних планів та схем як додатків до протоколів СРД сприяло б формуванню чіткого алгоритму дій символічного позначення за допомогою графічної мови криміналістичної інформації та оформлення її у вигляді процесуального документа з метою забезпечення можливості використання для встановлення під час кримінального провадження.

1. Шепітько В. Ю. Криміналістика в сучасних умовах: деякі тенденції та постановка нових завдань / В. Ю. Шепітько // Актуальні проблеми кримінального процесу, криміналістики, судової експертизи та оперативно-розшукової діяльності: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. / упор. В. Д. Берназ, А. М. Притула. – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 396–397.

2. Іщенко А. В. Теорія і практика криміналістичного забезпечення процесу доказування в розслідуванні злочинів: навч. посібник / А. В. Іщенко, І. О. Іерусалимов, Ж. В. Удовенко. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 160 с.

3. Лукашевич В. Г. Методологія інтегративних процесів у сучасній криміналістиці / В. Г. Лукашевич // Актуальні проблеми кримінального процесу, криміналістики, судової експертизи та оперативно-розшукової діяльності: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. / упор. В. Д. Берназ, А. М. Притула. – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 239–241.

4. Матусевич К. Г. Основи топографії: навч. посібник / К. Г. Матусевич, М. К. Матусевич. – Рівне: Волинські обереги, 2001. – 164 с.

5. Удовенко Ж. В. Криміналістичне забезпечення процесу доказування на досудовому слідстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Ж. В. Удовенко. – К.: [б.в.], 2004. – 16 с.

6. Галаган В. І. Проблеми вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності органів внутрішніх справ України / В. І. Галаган. – К.: НАВС України, 2002. – 300 с.

7. Джеджула О. М. Актуальні проблеми графічної підготовки студентів вищих навчальних закладів / О. М. Джеджула. – Вінниця: ВЦ ВДАУ, 2005. – 280 с.

8. Гребенюк Т. М. Військова топографія: навч. посібник / Т. М. Гребенюк, П. І. Волчко, В. Ю. Жидков та ін.; за ред. П. П. Ткачука, І. С. Тревого. – Львів: Видавництво НУ «Львівська політехніка», 2008. – 384 с.

9. Бацько І. М. Протоколи слідчих дій як джерела доказів у кримінальному процесі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / І. М. Бацько; НАВС України. – К., 2003. – 18 с.

10. Лук'янчиков Є. Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів / Є. Д. Лук'янчиков. – К.: НАВС України, 2005. – 360 с.

11. Строков І. В. Правові та моральні засади застосування криміналістичних засобів / І. В. Строков. – К.: РВ центр НАВС України, 2003. – 325 с.

12. Булейко О. Л. Участь понять у кримінальному процесі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О. Л. Булейко; Акад. адвокатури України. – К., 2009. – 17 с.

13. Гагаловська А. П. Плани та схеми як додатки до протоколів слідчих дій: правила складання та процесуальне значення / А. П. Гагаловська // Адвокат. – 2009. – № 9 (108). – С. 39–41.

14. Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів: наук.-практ. посібн. / за ред. Н. І. Клименко. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 216 с.

15. Розробка критеріїв ефективності органів кримінального переслідування в Україні // Питання боротьби зі злочинністю. – 2010. – Вип. 20. – С. 3–23.

Дуфенюк О. М., Ковальська М. Ю. Топографические приложения к протоколам следственных (розыскных) действий: понятие, структура, значение

Углублено теоретическое обоснование интеграционных связей топографии и криминалистической науки, формулировка определения понятия «топографическое приложение к протоколу следственных (розыскных) действий», выяснение его структуры и значения для процесса доказывания. Подчеркнуто важность формирования алгоритма действий символического обозначения с помощью графического языка криминалистической информации и ее процессуального оформления с целью обеспечения возможности использования в ходе уголовного производства.

Ключевые слова: топография, графическое изображение, протокол следственных (розыскных) действий, приложение, уголовное производство.

Dufeniuk O. M., Kowalska M. Yu. Topographic applications to the protocols of investigative activities: notion, structure, meaning

The article deals with the intensification of theoretical grounding of integrative relations between topography and criminalistics science, formulation of the definition of «Topographic Applications to The Protocols of Investigative Activities», determination of the structure of this procedural document and its meaning for the criminal procedure realization. The notion of «Topographic Applications to The Protocols of Investigative Activities» is suggested to be defined as procedural document prepared by the authorized official in compliance with the Criminal Procedural code of order executed as an application to the protocol of investigative activities which presents the land section with the objects of artificial and natural origin, high-altitude positions, traffic routes, etc. which are meaningful for the criminal procedures, in the form of graphic representation (plan, scheme, map). It is suggested to single out three parts in the structure of topographic applications to the protocols of investigative activities: Introduction, graphical part (includes graphic representation and graphic explication) and circular part. It is stressed that not all aspects of investigator's graphic activity have sufficient scientific and theoretical grounding. Thus, technologies of criminalist information recording which can optimize the process of procedural actions documenting are quite frequently ignored by certain subjects. The existence of unified rules of topographic plans and schemes execution in the form of applications to the protocols of investigative activities

would facilitate the formation of clear algorithm of activities of symbolic designation of essential information with the help of graphic language and its execution in the form of procedural document for the purpose of application in the course of criminal procedure.

Key words: *topography, graphic representation, protocol of investigative activities, application, criminal proceeding.*

Стаття надійшла 08 квітня 2014 р.

УДК 344+355/399+623.4

О. О. Козенко

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СПЕЦІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ ОПЕРАТИВНО-СЛУЖБОВОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ В УКРАЇНІ

Окреслено організаційно-правові засади спеціально-технічного забезпечення управління оперативно-службовою діяльністю (далі – ОСД) в Україні. Визначено поняття організації спеціально-технічного забезпечення управління ОСД. Виокремлено етапи організації такої діяльності; охарактеризовано кожен з цих етапів, а також встановлено основні недоліки та прогалини правового регулювання організації спеціально-технічного забезпечення управління ОСД.

Ключові слова: *організація, управління, етапи організації, оперативно-службова діяльність, спеціально-технічне забезпечення, управління оперативно-службовою діяльністю.*

Постановка проблеми. Спеціально-технічне забезпечення управління ОСД передбачає здійснення чітко регламентованої системи організаційних дій, які становлять зміст забезпечувальної діяльності. З цього приводу Г. І. Петров зазначав, що організація є необхідною умовою діяльності кожного державного чи громадського органу, оскільки будь-яке спілкування людей припускає координацію їхніх дій для досягнення спільних цілей [1, с. 45]. Організація спеціально-технічного забезпечення – комплекс дій, які спрямовані на планомірне налагодження процесу забезпечення та підтримання його на рівні, достатньому для задоволення потреб ОСД. Однак, сьогодні правове забезпечення організації в цій сфері залишається на низькому рівні внаслідок нерегульованості більшості питань.

Стан дослідження. В юридичній науці проблемі організації в сфері державного управління, зокрема в сфері управління правоохоронними органами, присвячено чимало робіт таких науковців: В. Б. Авер'янова, С. М. Алфьорова, О. М. Бандурки, І. Л. Бачила, Ю. П. Битяка, В. В. Галунько, Є. В. Додіна, В. М. Кличнікова, В. М. Плішкіна, А. О. Селіванова та ін. Проте комплексне дослідження організаційно-правових засад спеціально-технічного забезпечення управління ОСД у вітчизняній науці не здійснено, що обумовлює актуальність теми статті.

Метою статті є визначення поняття та етапів організації спеціально-технічного забезпечення управління ОСД. Для досягнення мети необхідно вирішити такі завдання: визначити поняття організації спеціально-технічного забезпечення управління ОСД в Україні; виокремити етапи організації спеціально-технічного забезпечення в окресленій сфері; охарактеризувати основні етапи організації спеціально-технічного забезпечення управління ОСД.

Виклад основних положень. Для визначення системи організації спеціально-технічного забезпечення управління ОСД необхідно з'ясувати значення поняття «організація спеціально-технічного забезпечення управління ОСД».

У словниках української мови слово «організація» визначається як: 1) заснувати; 2) підготувати, налагодити; 3) об'єднати; 4) упорядкувати; 5) влаштувати; 6) планомірна, продумана, внутрішня дисципліна; 7) громадське об'єднання або державна установа [2, с. 549]. Отже, категорія «організація» застосовується у декількох значеннях і має доволі широку сферу використання.

В юридичній науці поняття організації (організаційних дій), як правило, розглядається як одна із функцій управління або як складова управлінської діяльності (як планування, координація, контроль тощо).

На думку Г. В. Атаманчука, організація – це розташовування людей у просторі (території, споруді) та у функціональних (соціальні ролі, види робіт) координатах, з'єднання їх засобами та знаряддями праці, забезпечення їх взаємодії та взаємообміну у праці та громадському житті, розширювання їх можливостей шляхом узгодження та концентрації зусиль [3, с. 28]. Очевидним є те, що об'єктом організаційної діяльності завжди виступає спільна діяльність колективу людей або діяльність окремої людини, яку необхідно узгодити з діяльністю інших. Іншими характерними ознаками організаційної діяльності в сфері державного управління є: 1) здійснюється суб'єктами управління, оскільки організація є частиною управлінської діяльності; 2) полягає у розподілі повно-

важень між службовцями однієї ланки; 3) здійснюється з метою досягнення узгодженості, взаємодії та взаємообміну між службовцями в процесі виконання покладених на них завдань і функцій.

Зазначимо, що організація – це складний динамічний процес. Як динамічний процес, організація знаходиться в постійному русі та розвивається залежно від стану об'єкта управління. Як складний процес, організація характеризується неоднорідною структурою, тобто утворюється з окремих структурних елементів. Так, на думку В. М. Кличнікова, у структурі організаційної діяльності в правоохоронній системі вирізняють: уточнення мети і завдань правоохоронних органів; планування процесу організації правоохоронного органу (служби, підрозділу); ресурсне забезпечення організаційного процесу; спонування (мотивація і стимулювання) потенційних учасників організації до взаємодії з метою сприяння успіху цілого; контроль і оцінка результатів діяльності правоохоронних органів [4, с. 11]. Розглядаючи організацію в такому ракурсі, йдеться про широке тлумачення її змісту. З більш вузької точки зору організацію слід відокремлювати від планування, контролю та оцінки, які виступають самостійними елементами управління, та віднести до її змісту безпосередньо організаційні дії, зокрема розподіл функціональних обов'язків, визначення відповідальних за окремі ділянки роботи тощо.

Водночас дослідження системи організації спеціально-технічного забезпечення управління ОСД потребує широкого підходу до розуміння поняття «організація», зокрема для досягнення процесу організації: від планування (визначення потреб) спеціально-технічного забезпечення – до контролю за його ефективністю та законністю.

Ще одне питання, яке треба також з'ясувати для вирішення завдань статті, – визначення поняття «управління ОСД».

Так, відповідно до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», оперативно-розшукова діяльність – це система гласних і негласних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативнотехнічних засобів [5]. Отож, зміст оперативно-розшукової діяльності становлять три заходи: пошукові, розвідувальні та контррозвідувальні.

Отже, загальне поняття управління ОСД можна сформулювати як основну діяльність органів та оперативних підрозділів, яка охоплює цілеспрямовані контррозвідувальні, оперативно-розшукові та інші службові дії усіх підрозділів, їх співробітників згідно з посадовими обов'язками.

Відтак організацію спеціально-технічного забезпечення управління ОСД можна визначити як регламентовану законодавством України систему попередніх, поточних і наступних організаційних дій та заходів, які полягають у визначенні потреби в спеціально-технічних засобах, їх придбанні, розподілі та введені в експлуатацію, а також контролі за використанням, які здійснюються керівниками відповідних правоохоронних органів, їх оперативними працівниками та іншими суб'єктами управління та взаємодії з метою забезпечення безперервного, постійного та достатнього задоволення потреби оперативних підрозділів у спеціально-технічних засобах, необхідних для управління ОСД.

Система організації спеціально-технічного забезпечення управління ОСД охоплює такі етапи: 1) планування, тобто визначення потреби в спеціально-технічних засобах управління ОСД; 2) визначення потреби у фінансових ресурсах для спеціально-технічного забезпечення; 3) придбання або замовлення спеціально-технічних засобів у межах виділених бюджетних коштів; 4) організація практичного застосування спеціально-технічних засобів у діяльності керівників та оперативних працівників правоохоронних органів; 5) контроль та оцінка ефективності застосування спеціально-технічних засобів в управлінні ОСД. Розглянемо кожний етап організації спеціально-технічного забезпечення управління ОСД.

Так, процес планування спеціально-технічного забезпечення управління ОСД передбачає визначення потреби у відповідних спеціально-технічних заходах. Для цього в структурі кожного правоохоронного органу функціонує відділ інформаційно-аналітичного, кадрового, правового, господарського, фінансового, медичного та інших видів забезпечення оперативно-службової діяльності.

Слід констатувати, що чіткого законодавчого регулювання порядку визначення потреби в спеціально-технічних засобах, суб'єктів, які визначають такі потреби та можуть ініціювати виділення коштів на їх придбання, сьогодні немає. Єдиний Закон, що регламентує планування спеціально-технічного забезпечення, – «Про організацію оборонного планування» [6]. Однак, дія цього Закону більше спрямована на планування оборонного забезпечення військових сил України, оскільки об'єктами оборонного планування відповідно до цього Закону визнані: Збройні сили України, інші військові формування, а також органи виконавчої влади, підприємства, установи та організації, діяльність яких може впливати на обороноздатність держави. То-

му, питання планування спеціально-технічного забезпечення має бути врегульоване на відомчому рівні кожного окремого правоохоронного органу, в структуру якого входять оперативні підрозділи, що реалізують ОСД.

Тісно пов'язаний з плануванням потреби в спеціально-технічних засобах етап визначення потреб у фінансових ресурсах, необхідних для придбання таких засобів. Джерелом фінансування спеціально-технічного забезпечення також виступають кошти Державного бюджету України. Тому в Державному бюджеті на відповідний рік виділяються кошти на таке забезпечення.

Ще одним етапом організації спеціально-технічного забезпечення управління ОСД є придбання або замовлення спеціально-технічних засобів у межах виділених бюджетних коштів. Зазначений етап є найменш урегульованим і найбільш невизначеним у вітчизняному законодавстві.

Так, відповідно до Закону «Про державне оборонне замовлення» [7], сторонами такого замовлення виступають уповноважений орган з питань координації оборонного замовлення, державний замовник і виконавець оборонного замовлення.

Замовлення відповідних спеціально-технічних засобів здійснюється на основі державних контрактів, укладення яких здійснюється державними замовниками з урахуванням затверджених основних показників оборонного замовлення шляхом визначення на конкурентних засадах виконавців серед суб'єктів господарської діяльності, якщо інше не передбачено Законом України «Про здійснення державних закупівель».

Суб'єктом державного замовлення в досліджуваній сфері виступає відповідний правоохоронний орган. Виконавцем державного замовлення є виробник та/або постачальник відповідних спеціально-технічних засобів. Основним завданням суб'єктів із виробництва спеціальної техніки є забезпечення потреб військових формувань, правоохоронних органів, органів розвідки та контррозвідки сучасними зразками озброєння військової і спеціальної техніки та належне її функціонування. Означене питання також необхідно врегулювати у відповідних відомчих наказах.

Одним із найбільш важливих етапів у системі організації спеціально-технічного забезпечення управління ОСД є організація практичного застосування спеціально-технічних засобів у діяльності керівників та оперативних працівників оперативних підрозділів.

Це питання регулюється законами України «Про Службу безпеки України» [8], «Про міліцію» [9], військовими статутами Збройних сил України [10] та іншими актами законодавства.

Визначаючи порядок застосування спеціально-технічних засобів управління ОСД, необхідно з'ясувати: 1) випадки застосування спеціально-технічних засобів в ОСД; 2) обмеження щодо застосування таких засобів; 3) рівень підготовки, яку має пройти працівник оперативного підрозділу, щоб бути допущеним до використання спеціально-технічних засобів; 4) процедуру (інструкцію) щодо використання того чи іншого спеціально-технічного засобу.

Відповідно до Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), за провадження негласних слідчих (розшукових) дій можуть застосовуватись такі спеціально-технічні засоби: 1) аудіо-, відеоконтролю за особою або місцем; 2) арешту, огляду та виїмки кореспонденції; 3) засоби зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж; 4) засоби зняття інформації з електронних інформаційних систем. Застосування зазначених спеціально-технічних засобів завжди пов'язане із втручанням у приватне спілкування особи. Тому КПК України чітко регламентується порядок їх застосування.

До спеціально-технічних засобів також належить вогнепальна та інші види зброї та боеприпаси до неї. Порядок її застосування визначається ст. 15 Закону України «Про міліцію» [9].

Для того, щоб застосування спеціально-технічних засобів в ОСД мало високий рівень ефективності та відповідало вимогам законодавства, працівники оперативних підрозділів повинні проходити належну підготовку. Порядок її організації та проведення визначається наказами СБ України «Про затвердження Інструкції з організації фізичної та вогневої підготовки в Службі безпеки України» [11], МВС України «Про затвердження Положення з організації професійної підготовки осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України» [12] та ін. У систему оперативно-службової підготовки працівників оперативних підрозділів обов'язково входить тактико-спеціальна підготовка, вогнева підготовка, які охоплюють індивідуальну тактичну підготовку працівників до дій у типових та екстремальних ситуаціях, а також підготовку до таких дій у складі службових нарядів і груп; вивчення основ стрільби з вогнепальної зброї, удосконалення навичок безпечного поводження з нею та правомірного її застосування в реальних умовах оперативно-службової діяльності, навичок стрільби, швидкісного приготування до стрільби

та ведення влучної стрільби в нерухомі і рухомі цілі, з різних положень, в обмежений час і в русі тощо.

Що стосується спеціально-технічних засобів, які належать до засобів негласного отримання інформації, засобів криміналістичної техніки та інших спеціальних засобів, крім зброї та засобів фізичного впливу, то їх використання здійснюється відповідно до інструкцій, що надаються виробниками відповідних засобів. Перед їх використанням оперативні працівники мають ретельно ознайомитись із відповідною інструкцією. Спеціальна підготовка керівників оперативних підрозділів та оперативних працівників щодо використання в ОСД спеціально-технічних засобів, крім зброї та засобів фізичного впливу, законодавством не передбачена, що, на нашу думку, є суттєвим недоліком у системі організації спеціально-технічного забезпечення ОСД.

Важливим етапом системи організації спеціально-технічного забезпечення управління ОСД є контроль та оцінка ефективності застосування спеціально-технічних засобів в управлінні ОСД. Цей етап охоплює перевірку законності застосування спеціально-технічного засобу в кожному випадку, дотримання встановленого порядку його застосування, надійність і достовірність інформації, отриманої в результаті використання відповідних спеціально-технічних засобів, тощо.

Так, стаття 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [5] визначає гарантії законності під час здійснення оперативно-розшукової діяльності. Серед таких гарантій передбачені: 1) обов'язкове ведення оперативно-розшукової справи, постановою про заведення якої підлягає затвердженню начальником відповідного органу; 2) чітке законодавче визначення підстав, умов і порядку застосування спеціально-технічних засобів під час здійснення ОСД; 3) проведення постійного контролю за ОСД оперативних підрозділів; 4) нагляд Генеральної прокуратури та підлеглих їй прокуратур за дотриманням законності під час провадження ОСД оперативними підрозділами тощо.

Отже, законодавством України встановлено достатньо гарантій щодо забезпечення законності використання в ОСД спеціально-технічних засобів. Водночас такий важливий напрям контролю за спеціально-технічним забезпеченням у цій сфері, як проведення моніторингу та оцінка ефективності використання цих засобів, законодавством не регламентований. Підведення підсумків та узагальнення результатів застосування оперативних засобів дозволило б значно підвищити ефективність їх застосування та уникати типових помилок у цій сфері.

Висновок. Організація спеціально-технічного забезпечення управління ОСД – це складний динамічний процес, у межах якого реалізуються відповідні організаційні дії, спрямовані на належне та достатнє укомплектування відповідних оперативних підрозділів спеціально-технічними засобами. Сьогодні законодавче забезпечення означеного процесу в незадовільному стані, оскільки деякі організаційно-правові питання досі не вирішені. Зокрема, це стосується питань планування спеціально-технічного забезпечення, законодавчого регламентування порядку створення виробництва, реалізації, використання, виготовлення, застосування та забезпечення підрозділів та органів спеціально-технічними засобами, проведення спеціальної підготовки керівників оперативних підрозділів та оперативних працівників щодо використання в ОСД спеціально-технічних засобів, проведення моніторингу та оцінки ефективності використання відповідних засобів.

1. Петров Г. И. Сущность советского административного права / Г. И. Петров; отв. ред. О. С. Иоффе. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1959. – 184 с.

2. Ожегов С. И. Словарь русского языка: 70000 слов / С. И. Ожегов; под ред. Н. Ю. Шведовой. – 23-е изд., испр. – М.: Русский язык, 1990. – 917 с.

3. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления: курс лекций / Г. В. Атаманчук. – М.: Юрид. лит., 1997. – 235 с.

4. Клычников В. М. Организационные технологии в системе управления правоохранительными органами: теоретико-методологический аспект: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 / В. М. Клычников. – М., 2003. – 23 с.

5. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 № 2135-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.

6. Про організацію оборонного планування: Закон України від 18.11.2004 № 2198-ІV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 4. – Ст. 97.

7. Про державне оборонне замовлення: Закон України від 03.03.1999 № 464-ХІV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 17. – Ст. 111.

8. Про Службу безпеки України: Закон України від 25.03.1992 № 2229-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 382.

9. Про міліцію: Закон України від 20.12.1990 № 565-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

10. Про Статут внутрішньої служби Збройних сил України: Закон України від 24.03.1999 № 548-ХІV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 194.

11. Про затвердження Інструкції з організації фізичної та вогневої підготовки в Службі безпеки України: наказ СБ України від 06.07.2010 № 369 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 70. – Ст. 62.

12. Про затвердження Положення з організації професійної підготовки осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України: наказ МВС України від 13.04.2012 № 318 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 38. – Ст. 35.

Козенко О. О. Организационно-правовые основы социально-технического обеспечения управления оперативно-служебной деятельностью в Украине

Очерчены организационно-правовые основы специально-технического обеспечения управления оперативно-служебной деятельности (далее – ОСД) в Украине. Определено понятие организации специально-технического обеспечения управления ОСД. Выделены этапы организации данной деятельности; охарактеризован каждый из этих этапов, а также выявлены основные недостатки и пробелы правового регулирования организации специально-технического обеспечения управления ОСД.

Ключевые слова: *организация, управление, этапы организации, оперативно-служебная деятельность, специально-техническое обеспечение, управление оперативно-служебной деятельностью.*

Kozenko O. O. Organizational and legal framework of special and technical providing of management of operational activity in Ukraine

This article is dedicated to institutional and legal framework of special and technical providing of management of operational activity in Ukraine. The concept of special and technical providing of management of operational activity, individual stages of this activity are selected, each of these stages are described, and major shortcomings and gaps in the legal regulation on special and technical providing of management of operational activity are revealed.

Regulations that defined organizational and legal framework of special and technical providing of management of operational activity are analyzed which are based on the conclusion of imperfection and incompleteness of legal support in this area. The main shortcomings of the legislation highlights the lack of proper regulation of these steps according the special and technical providing of management of operational activity, such as: planning and technical support, order to create the production, sale, use, manufacture, use and maintenance of the units and specially-technical facilities, conducting special training for managers of operational units and operational staff on the use of operational activities specially technical means of monitoring and evaluation of using appropriate means.

To solve these problems recommendations for further research on this topic are made.

Key words: *organization, management, stages of organization, the operative-search activity, special and technical providing, management of operational activity.*

Стаття надійшла 08 квітня 2014 р.

ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ ОСВІДУВАННЯ ПІДОЗРЮВАНОГО У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ПРО УМИСНЕ ВБИВСТВО, ВЧИНЕНЕ В СТАНІ СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ

Розглянуто кримінальні процесуальні підстави та тактику проведення слідчої (розшукової) дії освідування як першочергової під час розслідування кримінального провадження про умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання. Проаналізовано поняття освідування у історичних джерелах і думках вітчизняних учених-криміналістів, окреслено авторський підхід до поняття «освідування». Вивчено проведення огляду одягу, що є на підозрюваному, обсягу оголення та застосування примусу до особи, що підлягає освідуванню. Встановлено коло осіб, що зобов'язані чи можуть залучатися до освідування, а також засоби та способи фіксації результатів освідування підозрюваного у кримінальному провадженні про умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання.

Ключові слова: умисне вбивство, стан сильного душевного хвилювання, тактика, освідування, лікар, судово-медичний експерт, поняті.

Постановка проблеми. На стадії досудового розслідування кримінального провадження про умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, освідуванню підозрюваного надається особливе значення. Адже освідування дає органам досудового розслідування чи прокуророві змогу безпосередньо сприймати об'єкти з метою виявлення слідів злочину, особливих прикмет і з'ясування обставин події, сформуванню уявлення про механізм злочину й особу злочинця, висувати слідчі версії та правильно визначати напрями розслідування. Проте під час проведеного анкетування працівників слідчих підрозділів ОВС вказана слідча (розшукова) дія призначалася ними лише у 9% розслідування кримінальних проваджень про умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання. Наведена статистика свідчить про те, що ця проблема потребує додаткового теоретичного аналізу, вивчення та вирішення.

Стан дослідження. Загальна тактика освідування, його процесуальна регламентація досить широко висвітлені вченими-криміналістами та процесуалістами у науковій літературі. Вагомий внесок у розроблення наукових засад проведення освідування зробили відомі вітчизняні та

зарубіжні вчені-криміналісти та процесуалісти, зокрема І. С. Андреев, Г. І. Грамович, В. І. Громов, Л. М. Лобойко, Є. Д. Лук'янчиков, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, М. І. Порубов, І. Л. Петрухін, М. С. Строгович, С. М. Стахівський, В. М. Тертишник, Ю. Г. Торбін, Н. В. Терзнев, С. А. Шейфер, В. П. Шибіко та інші.

Метою статті є з'ясувати кримінальні процесуальні особливості та тактичні прийоми, що застосовуються під час проведення освідування підозрюваного у кримінальному провадженні про умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання.

Виклад основних положень. Термін «освідування» в юридичній літературі вживають досить давно.

Аналіз історичних джерел кримінального процесуального законодавства засвідчив, що освідування в первинному значенні тлумачили як дослідження трупів, а з XIII століття – огляд живих осіб. Наприклад, у 20-х рр. минулого століття науковці освідування розуміли як діяльність лікаря чи спеціаліста у сфері медицини, які виконують завдання слідчого в тих випадках, коли для дослідження окремих питань потрібні спеціальні знання [1, с. 194].

Проте до середини XX століття спостерігалася тенденція до часткового змішування освідування з оглядом. У 60-х рр. думки вчених розділились. Одні дослідники вважали, що освідування – це один з видів огляду [2, с. 244]. Інші розглядали його як експертизу, якщо освідування проводить судово-медичний експерт, і як слідчий огляд – коли освідування проводить представник органу розслідування [3, с. 11].

У 90-х рр. минулого і на початку XXI століття переважна більшість учених, зокрема Г. І. Грамович, М. І. Порубов, Г. М. Мухін, С. М. Стахівський, В. М. Тертишник, О. А. Борідько, К. В. Парасочкіна, Г. О. Пономаренко та ін., під освідуванням розуміли огляд тіла особи для виявлення слідів злочину та особливих прикмет [4, с. 102].

В подальшому автори до поняття «освідування» також підходили неоднозначно.

Наприклад, І. С. Андреев, Г. І. Грамович і М. І. Порубов освідування розуміють як самостійну слідчу дію, яка проводиться за постановою слідчого, здійснювану або безпосередньо слідчим, або (за його дорученням) лікарем і спрямовану на безпосереднє обстеження тіла людини з метою виявлення і фіксації слідів злочину, особливих прикмет та ознак функціонального й анатомічного характеру [5, с. 124].

Ю. В. Гаврилін вважає, що освідування – це слідча дія, яка є різновидом слідчого огляду, складається з огляду тіла живої людини

для виявлення на ньому особливих прикмет, слідів злочину, тілесних ушкоджень, виявлення стану сп'яніння або інших якостей та ознак, що мають значення для кримінальної справи, якщо для цього не потрібно проводити судову експертизу [6, с. 19].

Підсумовуючи думки вчених, можна зробити висновок, що освідування як самостійна слідча (розшукова) дія – це різновид слідчого огляду є оглядом живих осіб для вирішення питань, що мають значення для кримінального провадження.

На законодавчому рівні огляд особи (освідування) – це слідча (розшукова) дія, яка проводиться слідчим, або прокурором щодо підозрюваного, свідка чи потерпілого для виявлення на їхньому тілі слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу.

Тому завданням освідування є встановлення наявності чи відсутності слідів злочину або особливих прикмет на тілі освідуваного для з'ясування обставин вчиненого кримінального правопорушення та ін.

Як свідчить статистика дослідження, з 66 випадків у 43 осіб, що вчинили умисне вбивство в стані сильного душевного хвилювання, зафіксовано наявність стану сп'яніння (41 алкогольного та 2 наркотичного), що становить 65,6%. Це свідчить про те, що встановлення наявності чи відсутності стану сп'яніння є однією з обставин, що підлягає доказуванню та яку необхідно з'ясувати під час розслідування умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання, вважаючи останню як обставину, що обтяжує ступінь покарання.

Законодавцем не передбачено проведення освідування з цією метою, а отже, з метою забезпечення швидкого, повного та неупередженого досудового розслідування вважаємо встановлення наявності чи відсутності сп'яніння одним із завдань освідування підозрюваного, що вчинив умисне вбивство в стані сильного душевного хвилювання.

Також нез'ясованим є питання про огляд одягу, що є на освідуваній особі. Розглянемо ситуацію, коли під час освідування на одязі особи, що освідується, будуть виявлені сліди кримінального правопорушення чи особливі прикмети. У цьому разі законодавчим є огляд лише тіла особи, що підлягає освідуванню, а про одяг, що на особі, нічого не згадується. Тобто під час виявлення на одязі слідів кримінального правопорушення чи особливих прикмет слідчий, прокурор зобов'язаний звернутися з клопотанням до слідчого судді про тимчасовий доступ до речей, отримавши ухвалу, здійснити виїмку таких, а вже після цього провести огляд цього одягу. Описана процедура є надто тривалою, як виняток про-

понуємо до завдань освідчування підозрюваного, що вчинив умисне вбивство в стані сильного душевного хвилювання, додати огляд речей, що є на ньому. Якщо на одязі виявлено сліди кримінального правопорушення чи особливі прикмети, що потребує додаткового дослідження, одяг підлягає вилученню, про що вказується у протоколі. В подальшому слідчий, прокурор зобов'язаний невідкладно, але не пізніше 24 годин, з моменту проведення освідчування, звернутися до слідчого судді з клопотанням про тимчасовий доступ до речей та документів, який проводиться відповідно до ст.ст. 159–166 КПК України.

Отже, завданням освідчування підозрюваного під час розслідування умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання, на нашу думку, є виявлення та фіксація на тілі підозрюваного чи його одязі, слідів кримінального правопорушення, що можуть бути наслідком систематичного знущання, протиправного насильства чи тяжкої образи, що й обумовили у особи, яка підлягає освідчуванню стан сильного душевного хвилювання, а також особливі прикмети чи стан сп'яніння.

Юридичною підставою проведення освідчування є постанова прокурора. Освідчування здійснюється на підставі постанови прокурора та, за необхідності, за участю судово-медичного експерта або лікаря. Ця норма затверджена законодавцем у диспозиції ст. 241 КПК України.

Фактичними підставами проведення освідчування є дані про наявність чи відсутність на тілі чи одязі освідчуваного слідів кримінального правопорушення, чи особливих прикмет з метою їх подальшої фіксації, чи стану сп'яніння.

З метою забезпечення реалізації загальних положень тактики слідчого огляду у традиційному проведенні освідчування підозрюваного в умисному вбивстві, вчиненому в стані сильного душевного хвилювання, можна виокремити такі етапи: підготовчий, робочий та завершальний.

Підготовчий етап освідчування починається з моменту прийняття рішення слідчим, прокурором про його проведення.

Наприклад, якщо досудове розслідування такого кримінального провадження здійснює слідчий, то він звертається з письмовим клопотанням до прокурора. Прокурор, розглянувши таке клопотання, виносить постанову про задоволення клопотання та дозвіл на проведення освідчування або відмову в наданні дозволу на його проведення. Якщо провадження здійснює прокурор, то він самостійно виносить постанову про проведення освідчування. У клопотанні слідчого та постанові прокурора може бути вказано якого лікаря чи спеціаліста якої галузі необхід-

но залучити до освідування. Освідування може бути здійснене слідчим чи прокурором самотійно. Такий вид освідування отримав назву слідчого. Треба доручити його проведення лікарю чи спеціалісту певної галузі (медичне (спеціальне) освідування), або ж поєднати свої функції з їхніми зусиллями (слідчо-медичне (змішаний тип освідування)).

На думку С. О. Софронова, поєднати юридичні і медичні знання під час проведення освідування, щоб встановити наявність і характер тілесних ушкоджень – ран (вогнепальних, різаних або колотих, рубаних або заподіяних тупим предметом), саден, подряпин, синців, слідів дії отруйної речовини, визначити їхні розміри, локалізацію на тілі та правильно і повно відобразити встановлені обставини у протоколі слідчої (розшукової) дії, буде доцільним проведення освідування слідчим із залученням до участі у ньому судового медика або лікаря [7, с. 13–14].

На початковому етапі проведення освідування вважаємо, що слідчий, прокурор зобов'язаний визначити склад учасників освідування, які тактичні прийоми слід використовувати під час освідування, а також технічні засоби, які будуть використовуватися під час цього.

Відтак, ми з'ясували перших учасників освідування, – це безпосередньо особа, що підлягає освідуванню, особа, що буде залучатися до цього: лікар чи спеціаліст, а також, як передбачено вимогами до проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема ч. 7 ст. 223 КПК України, не менше двох незаінтересованих осіб – понятих, яких попереджають про недопустимість розголошення відомостей, отриманих ними в процесі виконання слідчої (розшукової) дії, їм роз'яснюють право бути присутніми під час усіх дій слідчого і обов'язок засвідчити підписами в протоколі факт проведення освідування і його результат, а також роз'яснюється право робити зауваження з приводу освідування і правильності його фіксації, які заносяться до протоколу.

Для проведення освідування якісний склад понятих має важливе значення для отримання позитивного результату зазначеної слідчої (розшукової) дії. Бажано, щоб понятими були особи, незнайомі з освідуваним, краще близькі за віком. Це допоможе зняти або зменшити психологічну напругу людини. На нашу думку, слід погодитися з пропозицією В. Г. Дрозд, яка вважає, що вирішення питання про запрошення до участі понятих доцільно погоджувати з особою, з огляду на етичні міркування, однак остаточне вирішення залежить від слідчого [8, с. 10].

Необхідно усвідомлювати, що не кожній особі приємно, щоб її оголене тіло оглядав не тільки слідчий, а ще й поняті, які є сторонніми особами, запрошеними з вулиці.

На нашу думку, під час проведення освідування, що супроводжується оголенням тіла освідуваного, який підозрюється у вчиненні умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання, якщо таке освідування проводиться лікарем чи лікарем судово-медичним експертом, участь понятих є необов'язковою.

Робочий етап. Після отримання згоди на проведення освідування особи, що підлягає освідуванню, пред'являється для ознайомлення постановою прокурора. Після цього особі пропонується добровільно пройти освідування, а в разі її відмови освідування проводиться примусово.

Найбільш важливим на початку робочого етапу освідування є встановлення психологічного контакту з підозрюваним, який після вчинення умисного вбивства може знаходитися в пригніченому стані. Тому слідчим потрібно роз'яснити усю важливість проведення процесуальної дії, що допоможе зменшити психологічну напругу та досягти бажаного результату без застосування примусу.

І. Л. Петрухін цілком слушно стверджує, що застосування заходів примусу, особливо пов'язаних з обмеженням свободи, є припустимими лише у випадках, прямо зазначених в законі, оскільки ні аналогія процесуального закону, ні поширювальне тлумачення норм права в таких випадках є не прийнятними, позаяк становище особи не може бути погіршено через прогалини у нормативному матеріалі [9, с. 57].

Тому нормою Закону чітко вказано застосування примусу до особи, що добровільно відмовляється від освідування. Не слід забувати, що будь-який примус стосовно особи не може бути виправданий завданнями боротьби зі злочинністю, тому що ці завдання можуть бути успішно вирішені тільки у разі неухильного дотримання прав і законних інтересів громадян. Будь-який фізичний чи психічний вплив, примус, який може бути застосовано, не є морально обґрунтованим [10, с. 72, 74].

Отже, освідування належить до слідчих (розшукових) дій примусового характеру. Визначення обсягу застосування примусу безпосередньо здійснює слідчий чи прокурор, які беруть участь у його проведенні. На нашу думку, примус повинен застосовуватися особами тієї ж статі, що й особа, яка підлягає освідуванню. Тобто до підозрюваного чоловічої статі примус застосовується чоловіками, відповідно до жінок – жінками.

Невід'ємним на робочому етапі проведення освідування є фіксація перебігу проведення, яка може бути здійснена шляхом відеозапису, фотографуванням або іншими технічними засобами.

Закон має норму, котра передбачає фіксування за необхідності наявності чи відсутності на тілі особи, яка підлягає освідуванню, слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет, шляхом фотографування, відеозапису чи інших технічних засобів. Зображення, демонстрація яких може бути образливою для освідуваної особи, зберігаються в опечатаному вигляді і можуть надаватися лише суду під час судового розгляду.

Розглядаючи підстави освідуваної особи констатації дій, що можуть принизити її честь та гідність, є фіксування вказаної слідчої (розшукової) дії, адже законодавцем не зауважено на наявність згоди освідуваної особи. Це робиться на розсуд слідчого чи прокурора. Вважаємо це твердження помилковим, тому що така фіксація нерідко викликає заперечення з боку освідуваного, що може бути причиною для пригнічення його психологічного стану чи погіршення його життя та здоров'я.

На думку В. Мариніва, котрий стверджує, що застосування фотозйомки для фіксації особливих прикмет і слідів, що знаходяться на відкритих частинах тіла та з часом можуть зникнути (сліди побоїв, синці), можливе тільки за прямою згодою особи, що освідується. Недопустиме використання фотозйомки для фіксації прикмет чи тілесних ушкоджень, що знаходяться на частинах тіла, які звичайно прикриваються одягом [10, с. 76]. Вважаємо цю думку правильною та стверджуємо, що особливий такт також повинен дотримуватися під час фіксації слідів та особливих прикмет, що знаходяться на закритих та інтимних частинах тіла шляхом фотозйомки та відеозапису. Хоча про це й не зазначено в законі, однак фотографування та відеозйомка у разі оголення освідуваної особи, як видається, має здійснюватись тільки за її згодою.

Якщо показати розташування численних слідів злочину, тілесних ушкоджень або особливих прикмет на тілі освідуваного можливо лише під час його оголення, то рекомендується отримані фотографії, негативи чи цифровий носій вкласти в окремий конверт, опечатати і підписати: «Для складу суду». За подібної фіксації слідів злочину та особливих прикмет етично не фотографувати обличчя освідуваного. Однак це повинно бути зафіксовано у протоколі. Водночас слід визнати недопустимим фотозйомку освідуваного в оголеному вигляді, якщо це не викликано потребою збирання доказів [11, с. 142–145].

Водночас слід визнати недопустимою фотозйомку освідуваного в оголеному вигляді, якщо це не зумовлено потребою збирання дока-

зів, тому під час проведення освідування підозрюваного у процесі розслідування умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання слід використовувати детальну фотозйомку із застосуванням масштабної лінійки.

Після проведення освідування та складання протоколу освідування фото або відеозапис вкладається у конверт, на якому всі учасники слідчої дії ставлять свої підписи та який належним чином опечатується особою, що складала протокол. Цей конверт в подальшому у визначеному законодавством порядку долучається до матеріалів кримінального провадження та зберігається в цілісності до вирішення справи у суді.

Вважаємо відеозйомку під час проведення освідування підозрюваного необхідною умовою проведення вказаної слідчої (розшукової) дії, адже під час її проведення ми можемо зафіксувати поведінку підозрюваного, що в подальшому може послугувати допоміжним аргументом встановлення наявності чи відсутності стану сильного душевного хвилювання під час проведення комплексної психолого-психіатричної експертизи.

На завершальному етапі підводяться підсумки слідчої (розшукової) дії та оцінюються її результати з метою перевірки того, чи всі її завдання були виконані, а також проводиться фіксування шляхом складання протоколу освідування, копія якого за законом повинна вручатися особі, освідування якої проводилося примусово.

Висновки. Отже, погоджуючись з позицією В. С. Бурданової та Л. М. Нікітіна, які вважають, що судово-медична експертиза не може замінити освідування, особливо тоді, коли вона проводиться через декілька днів чи тижнів, оскільки за цей час незначні подряпини, синці зникають, а в медичних документах містяться дані лише про ті тілесні ушкодження, щодо яких проводилось лікування, і відсутні записи про незначні тілесні ушкодження [12, с. 33]. В результаті цього можуть бути втрачені досить суттєві докази, оскільки незначні тілесні ушкодження мають здатність швидко зникати, не залишаючи слідів. Освідування підозрюваного в умисному вбивстві в стані сильного душевного хвилювання посідає важливе місце серед провадження першочергових слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні такого типу, адже протиправне насильство та систематичне знущання, які були наслідками протиправної поведінки, яка виразилася у тяжкій образі, протиправному насильстві чи систематичному знущанні потерпілого, могли залишити на тілі підозрюваного відбитки, тобто, освідувавши тіло підозрюваного, ми можемо зафіксувати ці сліди.

В результаті дослідження робимо висновок, що завданням освідування підозрюваного під час розслідування умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання є виявлення та фіксація на тілі підозрюваного чи його одязі слідів кримінального правопорушення, що можуть бути наслідком систематичного знущання, протиправного насильства чи тяжкої образи, що і обумовили у особи, що підлягає освідуванню, стан сильного душевного хвилювання, а також особливі прикмети чи стан сп'яніння.

1. Громов В. Дознание и предварительное следствие / В. Громов. – М.: [б. и.], 1928. – 147 с.
2. Строгович М. С. Уголовный процесс / М. С. Строгович. – М.: [б. и.], 1946. – 287 с.
3. Терзнев Н. В. Процессуальная природа освидетельствования / Н. В. Терзнев // Советское государство и право. – 1954. – № 7. – С. 11–13.
4. Чаплинский К. О. Освидувания: понятия та сутність / К. О. Чаплинский // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – Донецьк: ДІВС. – 2011. – № 2. – С. 101–104.
5. Андреев И. С. Криминалистика: учеб. пособие / И. С. Андреев, Г. И. Грамович, Н. И. Порубов; под ред. Н. И. Порубова. – Мн.: Выш. шк., 1997. – 344 с.
6. Гаврилин Ю. В. Криминалистическая тактика и методика расследования отдельных видов преступлений в определениях и схемах: учеб. пособие / Ю. В. Гаврилин. – М.: Книжный мир, 2004. – 332 с.
7. Сафронов С. О. Методика розслідування умисного заподіяння тяжкого і середньої тяжкості тілесних ушкоджень: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / С. О. Сафронов. – К., 1999. – 19 с.
8. Дрозд В. Г. Організаційні і тактичні аспекти розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / В. Г. Дрозд. – К., 2009. – 17 с.
9. Петрухин И. Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение / И. Л. Петрухин. – М.: Наука, 1985. – 238 с.
10. Маринів В. Правові засади освідування особи / В. Маринів // Вісник Прокуратури. – 2003. – № 12 (30). – С. 71–76.
11. Основи загальної та юридичної психології: курс лекцій / Н. Бобченко, В. Бойко, І. Жолнович, І. Когутич; за ред. В. Т. Нора. – К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. – 224 с.
12. Бурданова В. С. Расследование умышленного причинения вреда здоровью. – изд. 3-е, испр. и доп. / В. С. Бурданова, Л. Н. Никитин. – СПб., 2000. – 72 с.

Кунтий А. И. Тактика освидетельствования подозреваемого в уголовном производстве об умышленном убийстве, совершенном в состоянии сильного душевного волнения

В статье рассматриваются уголовные процессуальные основания и тактика проведения следственного (розыскного) действия освидетельствования, как первоочередной при расследовании уголовного производства об умышленном убийстве, совершенном в состоянии сильного душевного волнения. Проводится анализ понятия освидетельствование в исторических источниках и мыслях отечественных ученых-криминалистов, приводится авторский подход к понятию освидетельствование. Анализируется проведения осмотра одежды, которая есть на подозреваемом, объема обнажения и принуждения лица, подлежащего освидетельствованию, устанавливается круг лиц, которые обязаны или могут привлекаться к освидетельствованию, а также средства и способы фиксации результатов освидетельствования подозреваемого в уголовном производстве об умышленном убийстве, совершенном в состоянии сильного душевного волнения.

Ключевые слова: *умышленное убийство, состояние сильного душевного волнения, тактика, освидетельствование, врач, судебно-медицинский эксперт.*

Kuntiy A. I. Tactics of examination of a suspect in a criminal proceeding of murder committed in the heat of passion

The timeliness and quality of such investigation (investigation) acts as the examination of the suspect, in many cases, the success in the investigation of criminal proceedings for a murder committed in the heat of passion that guides the examination for the top spot among of the investigator (detective) Action .

The scientific article discusses criminal procedural grounds and tactics of investigation (investigation) Action examination as priority during investigation of criminal proceedings murder committed in the heat of passion. The analysis of the concept of examination of historical sources and minds of national forensic scientists, given the author's approach to the concept of examination. Available statistics study, investigators studied regarding appointment of inquiry (investigation) action in criminal proceedings for murder committed in the heat of passion and commitment of the study indicated a criminal offense in a state of intoxication. Assuming the latter, as a fact to be proved in this category of criminal proceedings, it is concluded that the need to establish the presence or absence of the state of intoxication at the suspect, through examination. We analyze the examination of clothing that is on the suspect, volume exposure and use of force to a person subject to examination, set the range of persons who are required or may be involved in the examination, and the means and methods of fixing the results of examination of a suspect in the criminal proceedings of intentional murder committed in the heat of passion. As a result, this article concludes that the objective examination of the suspect during the investigation of murder in the heat of passion is identifying and fixing the body of

the suspect or his clothes, traces of a criminal offense which may be due to systematic harassment, unlawful violence or severe abuse, which resulted in the person subject to examination the heat of passion, and distinguishing marks or intoxicated.

Key words: *murder, the heat of passion, tactics, examination, a doctor, a forensic expert.*

Стаття надійшла 05 березня 2014 р.

УДК 343.3

Є. Л. Малишенко

ПРОТИДІЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДРОЗДІЛІВ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ БОРОТЬБИ З ЕКОНОМІЧНОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ ОРГАНІЗОВАНИМИ ЗЛОЧИННИМИ УГРУПОВАННЯМИ

Розкрито зміст протидії організованих злочинних формувань оперативно-розшуковій діяльності підрозділів Державної служби боротьби з економічною злочинністю. Обґрунтовано, що від збереження в таємниці злочинної діяльності залежить тривалість життєдіяльності злочинної групи. Визначено, що з метою підвищення ефективності роботи оперативних підрозділів необхідно чітко знати зміст, форми та способи протидії організованої злочинності правоохоронній діяльності, зокрема – оперативно-розшуковій, що безпосередньо спрямована на пошук оперативної інформації, яка свідчить про протиправну діяльність чи наявність факту вчинення злочинів.

Ключові слова: *оперативно-розшукова діяльність, протидія, організовані злочинні формування, протиправна діяльність.*

Постановка проблеми. У ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» зазначено, що одними із підрозділів у системі МВС України, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, є кримінальна міліція [1]. Наказом МВС України № 769 від 3.09.2012 р. встановлено, що підрозділи Державної служби боротьби з економічною злочинністю (далі – ДСБЕЗ) утворюються та функціонують у складі кримінальної міліції органів внутрішніх справ України [2], а згідно з Положенням про управління (відділ) ДСБЕЗ підрозділи згаданої служби діють у складі кримінальної міліції та згідно із законодавством України, організовують і здійснюють оперативно-розшукову діяльність [3]. Основними завданнями ДСБЕЗ є захист економіки та об'єктів права власності, своєчасне припинення злочинів у сфері еко-

номіки та запобігання їм, виявлення причин і умов, які сприяють учиненню правопорушень у сфері економіки, та вжиття заходів щодо їх усунення. На виконання делегованих державою завдань по боротьбі із економічною злочинністю підрозділи ДСБЕЗ реалізують оперативно-пошукову діяльність із виявлення та документування первинної оперативної інформації, яка свідчить про можливу наявність протиправної діяльності у різних галузях економіки країни. З огляду на те, що більшість злочинів і кримінальних правопорушень в економічній сфері вчиняються у складі організованих злочинних формувань, щоденна оперативна робота підрозділів ДСБЕЗ натрапляє на різні форми протидії з боку організованої злочинності.

Стан дослідження. Окремим науковим і прикладним проблемам попередження злочинності в економіці України останнім часом приділяється значна увага. Вони розглядаються в дисертаційних роботах, монографіях, відповідних розділах підручників і навчальних посібників, наукових статтях. Висвітленню різних аспектів боротьби з організованою та груповою злочинністю присвячені праці таких учених: Т. В. Авер'янової, В. П. Бахіна, В. Г. Гончаренка, В. І. Кулікова, В. Г. Лукашевича, Г. А. Матусовського, В. С. Овчинського, В. В. Тіщенко, В. Ю. Шепітька, М. П. Яблокова та ін. Значний внесок у дослідження цих злочинів і вирішення зазначених питань зробили: О. М. Бандурка, В. О. Глушков, Н. О. Гуторова, О. Ф. Долженков, А. П. Закалюк, В. П. Захаров, А. В. Іщенко, М. І. Камлик, М. Й. Коржанський, В. О. Навроцький, В. Л. Ортинський, В. Я. Тацій, В. І. Шакур, М. С. Шумило та ін. Криміналісти вивчали питання подолання деяких проявів протидії переважно у формі приховування злочинів (праці Р. С. Белкіна, І. А. Бобракова, М. В. Даньшина, С. Ю. Журавльова, В. П. Лаврова, І. М. Лузгіна, І. А. Ніколайчука та ін.).

Незважаючи на безсумнівну значущість робіт перелічених учених, варто констатувати, що зазначені наукові пошуки не вичерпали коло теоретичних проблем із подолання протидії організованої злочинності, а окремі їх положення потребують подальшої наукової розвідки.

Мета статті – розкрити зміст протидії з боку організованих злочинних формувань оперативно-розшуковій діяльності підрозділів ДСБЕЗ.

Виклад основних положень. Терміни «протидія», зокрема «протидія розслідуванню», не є нові для оперативно-розшукової діяльності (далі – ОРД). Відомий криміналіст Г. Гросс зазначив про «різні прийоми злочинців», такі як зміна зовнішності, неправдиві покази про

звання та ім'я, симуляція хвороб і фізичних недуг [4, с. 346–401]. Вибір організованою злочинністю форм і видів протидії зумовлений розвитком злочинності і становить відповідь на діяльність суб'єктів ОРД з виявлення та припинення злочинів та кримінальних правопорушень. Здебільшого це стосується організованої протиправної діяльності, яка дедалі більше пов'язана з корумпованістю представників державних і правоохоронних структур. Якщо раніше під протидією ОРД розуміли переважно різні форми та способи приховування протиправної діяльності та злочинів, то зараз зазначене поняття набуло ширшого змісту і може бути визначене як навмисна діяльність з метою перешкоджання вирішенню завдань ОРД з виявлення і припинення злочинів, причин і умов, які цьому сприяють, проведенню профілактичної роботи. Протидія ОРД – це надзвичайно складний процес. В етимологічному розумінні термін «протидія» означає дію, яка спрямована проти іншої дії, перешкоджає їй [5, с. 992]. Тобто існує певний зв'язок між дією і протидією. Протидія ОРД виражається у діях, безпосередньо спрямованих на приховування самого факту протиправної діяльності, а тим паче осіб, причетних до неї. На нашу думку, протидія ОРД – своєрідний вид цілеспрямованої активності суб'єктів протиправної діяльності, інших заінтересованих осіб, який виражається в одиничних навмисних діях або у вигляді структурно складної систематичної навмисної діяльності, спрямованої відповідно на приховування, зміну, знищення інформації, що має оперативно-розшукове значення, а також її носіїв з метою перешкоджання встановленню факту вчинення протиправної діяльності, а також причетності до цього винних осіб. Запропоноване тлумачення не є ідеальним з наукової точки зору. Зміст запропонованого визначення полягає у тому, що протидія ОРД – це, по суті, перешкоджання реальному або потенційному здійсненню пошукових і розвідувальних заходів суб'єктів ОРД, що полягає в розробці та реалізації діянь, спрямованих на попередження і нейтралізацію ОРД, на основі аналізу та, відповідно, моделювання дій суб'єктів ОРД. Протидія ОРД розглядається як протилежна контррозвідувальна діяльність організованих злочинних формувань, які реалізують систематичну протиправну діяльність. Протидія ОРД може здійснюватися на стратегічному та організованому рівнях, за аналогією щодо «стратегічної» та «організованої» протидії розслідуванню [6, с. 147; 7, с. 157]. Стратегічний рівень протидії ОРД не пов'язаний із конкретною оперативною розробкою організованих злочинних формувань, він охоплює більш глобальний рівень забезпечення життєдіяльності організованого злочинного

формування. Заслужує на увагу підхід А. В. Дулова, який розрізняє дії-перешкоди та протидію. На думку науковця, протидія може виражатися в здійсненні фізичних дій, у навмисному перекручуванні покладеної на нього функції (у передачі неправдивої інформації), у свідомому створенні гостроконфліктної ситуації, у створенні перешкод у здійсненні функцій іншими особами (навмисне відволікання уваги тощо) [8, с. 283–284].

Отож, протидія ОРД може бути визначена як діяльність зацікавлених осіб, спрямована на перешкоджання виявленню і припиненню злочинів і кримінальних правопорушень за допомогою створення перешкод на шляху проведення пошукових і розвідувальних заходів з отримання первинної оперативної інформації про протиправну діяльність і причетних до неї осіб.

Стосовно конкретної протиправної діяльності слід розрізнити «внутрішню» та «зовнішню» протидію ОРД. Під «внутрішньою» розуміється протидія, яка вчиняється тими або іншими особами у будь-якій формі, причетними до ОРД: співробітниками (керівниками) оперативних підрозділів (корупціонери, співробітники-дворушники тощо), прокурорами, які здійснюють нагляд за дотриманням законності під час здійснення ОРД, та через ті чи інші мотиви зрадили інтереси служби, фігурантами оперативної розробки, особами, залученими до оперативної розробки (спеціалісти, експерти) тощо. Для них усіх характерне володіння якоюсь інформацією про протиправну подію і прагнення з тих чи інших мотивів приховати, змінити або знищити цю інформацію та її носії. Зовнішня протидія – це діяльність осіб або не пов'язаних з цією протиправною подією та ініціатором оперативної розробки, або пов'язаних із ініціатором оперативної розробки процесуальними, службовими чи іншими владними стосунками або іншими залежностями (матеріальними, родинними тощо).

Протидія ОРД не є однозначною, вона може виявлятися в різних формах, зокрема: приховування протиправної діяльності; корумпування співробітників правоохоронного органу; надання неправдивої інформації; знищення інформаційних носіїв і матеріалів, що свідчать про протиправну діяльність; погрози учасниками оперативної розробки, їх близьким; застосування фізичного чи психологічного впливу стосовно учасників оперативної розробки; негативне використання засобів масової інформації; тощо.

Протидія ОРД має певні цілі. Йдеться про роль захисної домінанти в протидії ОРД, обрання певної форми поведінки. Спрацьову-

вання захисних механізмів учасників організованих злочинних груп пояснюється активізацією психологічних механізмів функціонування групи як цілого. Здебільшого це властиво організованим злочинним угрупованням, які мають корумповані зв'язки у державних владних і правоохоронних структурах, які, до прикладу, надають неправдиву інформацію підрозділам ДСБЕЗ про фінансово-господарську діяльність суб'єкта підприємницької діяльності, що автоматично виключає підстави для проведення оперативно-розшукової діяльності, оскільки об'єкт автоматично виводиться із оперативного поля зору, або навіть за наявності відповідних підстав для проведення ОРД відсутнє службове «порозуміння» (керівник територіального підрозділу правоохоронного органу не погоджує постанову про заведення оперативно-розшукової справи, прокурор не дає дозволу на проведення контрольованої чи оперативної закупівлі чи не погоджує подання на вжиття оперативно-розшукових заходів, пов'язаних із тимчасовим обмеженням прав громадянина, зокрема оперативно-технічні заходи).

Зазначене вище має логічне пояснення, оскільки із захисною функцією організованих злочинних формувань пов'язана тривалість їх існування. А. Ф. Зелінський зазначає, що організованість передбачає спільність цілей і тривалу взаємодію співучасників, яка забезпечується стійкістю групи, її ієрархічною та функціональною структурами [9, с. 201]. В. І. Куліков підкреслює, що характерними рисами зазначених злочинних формувань є тривалість існування, сталість злочинного промислу, хороша захищеність від викриття, особливо завдяки наявності корумпованих зв'язків, чітко ієрархічна система стосунків між її членами, яка ґрунтується на принципі дискретності кримінальної відповідальності членів такої організації [10, с. 254].

Захист організованих злочинних формувань від виявлення, іншими словами – протидія оперативно-розшуковій та кримінально-процесуальній діяльності, зумовлений різними факторами: 1) соціально-економічними (проникнення організованої злочинності до легальної економіки, створення власного законного бізнесу); 2) соціально-політичними (висування кандидатів від «кримінального світу» в депутати різного рівня влади, встановлення «потрібних зв'язків» із представниками органів влади і управління та правоохоронними структурами, лобіювання «своїх» інтересів); 3) соціально-управлінськими (організаційно-адміністративними механізмами управління у злочинному формуванні). Можна навести твердження відомого науковця М. П. Яблокова, який зазначає, що закономірною є наявність в організованій злочинній

структурі спеціальної системи забезпечення безпеки злочинної групи в цілому, окремих її частин, ланок і членів. Ця система охоплює використання корумпованих зв'язків [11, с. 56].

Висновки. Захисний механізм в організованій злочинній діяльності формується з моменту становлення організованої групи. Однією з головних закономірностей протиправної діяльності кожного злочинного формування є суворі конспіративність її функціонування. Від збереження в таємниці злочинної діяльності залежить тривалість життєдіяльності злочинної групи. Ця закономірність визначається високою організованістю злочинного формування. Звичайно, що вищий ступінь організованості злочинного формування, то суворіша конспіративність її діяльності. Захист організованих злочинних угруповань від виявлення пов'язаний із діяльністю різних юристів (адвокатів), які надають йому допомогу (консультативна допомога, представництво інтересів, розробка лінії поведінки, миттєвий захист від впливу правоохоронних органів тощо). З метою удосконалення роботи підрозділів ДСБЕЗ необхідно чітко знати зміст, форми та способи протидії організованій злочинності правоохоронній діяльності, зокрема оперативно-розшуковій, що безпосередньо спрямована на пошук оперативної інформації, яка свідчить про протиправну діяльність чи наявність факту вчинення злочинів.

1. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 р. № 2135–ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.

2. Про організацію діяльності підрозділів державної служби боротьби з економічною злочинністю Міністерства внутрішніх справ України: наказ МВС України від 03 вересня 2012 р. № 769.

3. Положення про управління (відділ) державної служби боротьби з економічною злочинністю головних управлінь, управлінь МВС України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, на транспорті, затверджене наказом МВС України від 03 вересня 2012 р. № 769.

4. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики / Г. Гросс. – М.: ЛексЭст, 2002. – С. 346–401.

5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.–Ірпінь: Перун, 2001. – С. 992.

6. Головин А. Ю. Криминалистическая систематика: монография / под общ. ред. Н. П. Яблокова. – М.: ЛексЭст, 2002. – С. 147.

7. Глушенков С. А. Организованное противодействие расследованию уголовных дел: теория и практика / С. А. Глушенков // Организованное противодействие расследованию преступлений и меры по его нейтрализации: матер.

науч.-практ. конф. (г. Руза – г. Москва, 29–30 октября 1996 г.). – М., 1997. – С. 157.

8. Дулов А. В. Судебная психология: учеб. пособие / А. В. Дулов. – Мн.: Высшая школа, 1975. – С. 283–284.

9. Зелинский А. Ф. Криминальная психология: научно-практ. издание / А. Ф. Зелинский. – К.: Юринком Интер, 1999. – С. 201.

10. Куликов В. И. Криминалистические основы борьбы с организованной преступностью / В. И. Куликов // Основы борьбы с организованной преступностью: монография / под ред. В. С. Овчинского, В. Е. Эминова, Н. П. Яблокова. – М.: ИНФРА–М., 1996. – С. 254.

11. Яблоков Н. П. Расследование организованной преступной деятельности: практ. пособие / Н. П. Яблоков. – М.: Юрист, 2002. – С. 56.

Малышенко С. Л. Противодействие оперативно-розыскной деятельности подразделений Государственной службы борьбы с экономической преступностью организованными преступными группировками

Раскрыто содержание противодействия организованных преступных формирований оперативно-розыскной деятельности подразделений Государственной службы борьбы с экономической преступностью. Обосновывается, что от сохранения в тайне преступной деятельности зависит длительность жизнедеятельности преступной группы. Определено, что с целью повышения эффективности работы оперативных подразделений необходимо четко знать содержание, формы и способы противодействия организованной преступности правоохранительной деятельности, в частности – оперативно-розыскной, что непосредственно направлена на поиск оперативной информации, которая свидетельствует о противоправной деятельности или наличии факта совершения преступлений.

Ключевые слова: оперативно-розыскная деятельность, противодействие, организованные преступные формирования, противоправная деятельность.

Malyshenko Y. L. Counteraction to operative-search activity of subdivisions of government service of fight against economic criminality by the organized criminal groupments

The article deals with counteraction of the organized criminal forming to operatively search activity of subdivisions of Government service of fight against economic criminality. It is grounded, that of vital functions of both criminal group and all her participants depends on maintenance in secrets of criminal activity. One of main conformities to law of illegal activity of every criminal forming is severe secretness of its functioning. Principle of secretness prevails above other principles of criminal activity. This conformity to law is largely determined by highly organized criminal groups. Certainly, the higher degree of organization of criminal forming, for example, criminal organization, the stricter secretness of it activity is. Protecting the organized criminal groupments from an exposure is related in activity of

different types of lawyers (advocates), which give help to it (consultative help, representative office of interests, development of line of behavior, instantaneous protecting from influence of law enforcement authorities and others like that), corruption employees of law-enforcement and state structures. On implementation of the tasks delegated by the state on the fight against economic criminality subdivisions of Government service on a fight against economic criminality carrying on operatively search activity from an exposure and documenting of primary operative information which testifies to the possible presence of illegal activity in different industries of economy of the country. Everyday operative activity of subdivisions of Government service on a fight against economic criminality comes across the different forms of counteraction from the side of the organized crime. It's noticed that in order to increase the effectiveness in operatively search activity of subdivisions it is necessary to know clearly the contents, forms and methods of counteraction of the organized criminal forming to operatively search activity that tends directly to search operative information indicating illegal activity or presence of crimes.

Key words: *operatively search activity, counteraction, the criminal forming, illegal activity.*

Стаття надійшла 31 січня 2014 р.

УДК 343.1(477)

В. А. Некрасов

ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ПАРАДИГМИ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ОСНОВІ СТРАТЕГІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ КРАЇНИ

Визначено нову парадигму оперативно-розшукової діяльності з урахуванням сучасної стратегії забезпечення економічної безпеки країни. Установлено фактори, що обумовлюють необхідність зміни оперативно-розшукової парадигми та етапи формування оперативно-розшукової діяльності як нового наукового напрямку. Обґрунтовано позицію, що парадигма оперативно-розшукової діяльності повинна бути чітко пов'язана з парадигмою національної безпеки й стати ключовою ланкою в межах переходу від стратегії протидії злочинності до стратегії її контролю.

Ключові слова: *оперативно-розшукова парадигма, економічна безпека, стратегія протидії злочинності, контроль за злочинністю.*

Постановка проблеми. Парадигма (дав.-гр. παράδειγμα, *paradeigma* – приклад, зразок) – багатозначний термін, який залежно від кон-

тексту може означати: у сучасній філософії науки – система теоретичних, методологічних і аксіологічних установок, які є зразком розв'язування наукових завдань і які поділяють усі члени наукового співтовариства; система форм, уявлень і цінностей одного поняття, які відображають його видозміну, історичний шлях, заради досягнення ідеального поняття.

Термін «парадигма» у філософію науки уперше впровадив позитивіст Густав Бергман, однак справжній пріоритет у його використанні і поширенні належить Томасу С. Куну. У книзі «Структура наукових революцій» (1962) [1] Т. С. Кун зазначає про можливість виокремлення двох основних аспектів парадигми: епістемічного й соціального. У епістемічному розумінні парадигма – це сукупність фундаментальних знань, цінностей, переконань і технічних прийомів, що є зразком наукової діяльності. У соціальному – парадигма характеризується через конкретне наукове співтовариство, цілісність і межі якого вона визначає.

Парадигма, на думку Т. С. Куна, пов'язана з періодами науки, у межах яких вони виконують проєктивно-програмувальну і селективно-заборонну функції. Зміну парадигми здійснюють за допомогою наукових революцій, що пов'язано зі своєрідним гештальт-зміщенням уваги наукового співтовариства на нову систему світогляду й цінностей.

Стан дослідження. Останніми роками тим чи іншим галузевим проблемам протидії злочинам у сфері господарської діяльності або окремим їх напрямам були присвячені роботи К. В. Антонова, Л. І. Аркуші, А. Ф. Волобуєва, В. І. Василичука, Н. О. Гуторової, О. Ф. Долженкова, В. П. Захарова, В. В. Коваленко, О. Е. Користіна, В. В. Лисенко, Г. А. Матусовського, В. Л. Ортинського, В. М. Поповича, Б. Г. Розовського, Є. Л. Стрельцова, С. С. Чернявського, М. І. Хавронюка, В. В. Шендрика, В. Ю. Шепітка, П. В. Цимбала та ін.

Зважаючи на ключові засади сучасних наукових поглядів, які були висвітлені зазначеними науковцями і за допомогою яких було сформовано структуру наукових конструкцій, розглянемо можливі шляхи розв'язання проблем теорії оперативно-розшукової діяльності у контексті досліджуваної проблематики. Звертаючи увагу на генезу оперативно-розшукової діяльності як науки, галузі знань різновиду правоохоронної діяльності, можемо говорити про розшукову парадигму, що була сформована в царській Росії (до складу якої входила також Україна), про оперативно-розшукову парадигму радянського періоду (стосовно органів внутрішніх справ) та нову парадигму.

Сформована в радянській період парадигма оперативно-розшукової діяльності розглядалася як другорядна, спеціальна діяльність,

урегульована на рівні наказів і інструкцій, покликана обслуговувати кримінально-процесуальну діяльність й безпосередньо не пов'язану з державною безпекою [2].

Але перехід до нової державності потребував не догматичного, а наукового підходу до безпеки країни. Це виявилось у виникненні таких категорій, як «національна» й «економічна безпека», у легітимізації оперативно-розшукової діяльності та у контексті сучасного розуміння кримінальної юстиції, поєднанні ключових положень кримінально-процесуальної науки та теорії оперативно-розшукової діяльності¹.

Тепер, на думку О. Є. Шарихіна [3], важливі не тільки вдосконалення процедурної її складової з визначенням законодавчих приписів щодо правового регулювання, а й побудова її нової концептуальної моделі на принципах правової держави, що необхідно для адекватної боротьби з організованою злочинністю, зокрема у сфері економіки. Це дозволить вчасно вносити системні зміни й доповнення не тільки в законодавчі акти, але й у систему підготовки кадрів для правоохоронних органів, включаючи проведення оптимізації системи правоохоронних органів України.

Практика закордонних країн свідчить, що оперативно-розшукові прийоми й методи застосовуються і для одержання інформації про кримінальне середовище з метою вжиття превентивних заходів, і для проведення прихованого розслідування для одержання доказів злочинної діяльності, пошуку свідків у справі, розшуку майна, одержаного злочинним шляхом, і вироблення ефективного механізму протидії легалізації (відмиванню) злочинних доходів, забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства тощо [2].

Фактично вирішено питання у межах угод і договорів про міжнародне співробітництво в боротьбі із транснаціональною організованою злочинністю, де оперативно-розшукові заходи (контрольоване постачання, електронне спостереження, інші форми спостереження, а також агентурні операції) розглядаються як *спеціальні методи розслідування*. Про це свідчить прогресивне, на наш погляд, упорядкування нового Кримінального процесуального кодексу України (2012 р.), глава 21 якого визначає негласні слідчі (розшукові) дії.

Це дозволяє стверджувати, що оперативно-розшукова діяльність має універсальні засоби для проведення *прихованого, спеціального*

¹ Прийняття у березні 2012 року нового Кримінального процесуального кодексу України.

розслідування, які можуть бути використані на національному і міжнародному рівнях.

Отож, необхідність зміни оперативно-розшукової парадигми обумовлена:

- моделлю державного устрою;
- моделлю правової системи;
- характером загроз у сфері економіки;
- рівнем наукових розробок у сфері національної безпеки, кримінального процесу, криміналістики й оперативно-розшукової діяльності тощо.

Відтак особливої значущості набуває комплексне дослідження теоретико-правових проблем національної й економічної безпеки через призму загроз, *де оперативно-розшукова діяльність виступає універсальним інструментом вирішення низки взаємозалежних завдань, спрямованих на одержання інформації про реальну й потенційну загрози, виявлення уразливих місць цієї загрози й вживання необхідних заходів для реагування.*

Виклад основних положень. Досвід країн із розвиненими правовими системами засвідчує, що оперативно-розшукова діяльність успішно використовується як потужна зброя із запобігання й боротьби з різними проявами злочинної діяльності, включаючи корупцію й організовану злочинність, а її технологія й рівень правового регулювання ґрунтуються на системно-правовому підході, що відображається у межах певної наукової парадигми адекватної моделі державного устрою.

Водночас без належного реагування організована злочинність і корупція розпочали контролювати важливі об'єкти й деякі сектори економіки. Це призвело до того, що окремі галузі фактично повністю контролюються кримінальними структурами, впливаючи на зміцнення тіньового сектора економіки й не дозволяючи формувати систему економічної безпеки країни. Однією з найнебезпечніших тенденцій є політизація злочинних співтовариств, а також зростання корупції в органах державної влади й управління [4].

Держава намагалася змінити ситуацію переходом до активної діяльності у сфері законотворчості, легалізувавши оперативно-розшукову діяльність і збільшивши кількість правоохоронних відомств, які одержали право на її проведення, принципово змінивши модель кримінального провадження у злочинах, здійснивши кодифікацію податкового законодавства з визначенням повноважень одного з правоохо-

ронних органів податкової міліції, до компетенції якої входить викриття технологій та схем руху тіньових потоків та ін.

Після легалізації оперативно-розшукової діяльності на рівні закону в науковій площині окреслився перехід від удосконалювання технології оперативно-розшукової діяльності як оперативного мистецтва, що було характерно для радянського періоду, до підвищення рівня ефективності її організаційної складової та законодавчого регулювання. Це відображено в тематиці дисертаційних робіт [5], й на рівні прийняття у 1992 р. Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Цей процес удосконалювання законодавчого регулювання триває. Але радикально це не змінює ситуацію у боротьбі зі злочинністю, адже продовжує діяти стара радянська оперативно-розшукова парадигма.

Крім того, була розпочата спроба боротися з організованою злочинністю за допомогою указів і програм, спрямованих на посилення боротьби зі злочинністю. Це також не дало очікуваного результату в сфері боротьби зі злочинністю, включаючи й боротьбу з організованою економічною злочинністю, тому що основний наголос був зроблений на тактичний рівень удосконалювання оперативно-розшукової діяльності й на угоди між правоохоронними органами й контролюючими структурами з питань забезпечення економічної безпеки, без зміни якісних характеристик діяльності правоохоронних структур.

Надалі спостерігається перехід на концептуальний рівень реалізації оперативно-розшукової діяльності стосовно боротьби з організованою злочинністю й корупцією. Це відображається в Законі України «Про основи національної безпеки України» (2003 р.) (ст. 10) [6], де передбачалося активно використовувати методи оперативно-розшукової діяльності для спільного вжиття планових та оперативних заходів у межах міжнародних організацій та договорів у галузі безпеки. Удосконалювання правового регулювання оперативно-розшукової діяльності ґрунтувалося на досягнутих результатах розвитку теорії оперативно-розшукової діяльності. Однак в інших нормативних актах, виданих згодом, зокрема в Указі Президента України «Про Стратегію національної безпеки України» від 12 лютого 2007 р., про це не згадується.

У новому науковому напрямі прийнято вирізняти стадії (етапи). *Перша* – це період «основоположення», до його початку можна віднести появи перших праць, присвячених предмету, що ще не стосується жодної з галузей знань.

На другому – триває процес становлення нової сфери знань, що привертає до себе увагу дедалі більшої кількості фахівців високої квалі-

фікації. У цей період оперативно-розшукова діяльність і її теорія розглядаються ще не тільки як самостійний напрям, але як частина науки криміналістики. Це період 80-х років ХХ ст., коли теорія оперативно-розшукової діяльності розглядається як частина предмета криміналістики.

Третій етап – «інституалізації» організаційного оформлення, визнання масових розробок у новій сфері. Для теорії оперативно-розшукової діяльності одним із ознак настання цього етапу є прийняття Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» 1992 р. Розробку нових ідей здійснюють наукові школи, організуються конференції й симпозиуми, формуються відповідні кафедри у вишах. Іншими словами, у структурі науки виникає новий соціально-професійний інститут з атрибутами наукового напрямку. Фактично теорія оперативно-розшукової діяльності в цей час перебуває на цьому рубежі [2].

Нові підходи до викладання правових основ оперативно-розшукової діяльності обумовили виокремлення складів оперативно-розшукових заходів (їх юридично значущого змісту). Засновником нового напрямку став А. Ю. Шумілов [7], надалі на сторінках низки наукових видань розгорнулася полеміка з приводу допустимості та доцільності виокремлення складів оперативно-розшукових заходів [8]. Це найперше було обумовлено тим, що законодавець визначив відомості про організацію й тактику оперативно-розшукової діяльності як ті, що входять до державної таємниці.

Оперативно-розшукова діяльність стає легітимним явищем. Сучасна парадигма оперативно-розшукової діяльності містить елементи теоретичних розробок розшукової діяльності царського, радянського періодів і правової держави. У результаті в цей час спостерігаємо конкуренцію поглядів, що виявляється не тільки в межах наукових дискусій, але й у рамках проєктів законодавчих актів¹.

Як ми зазначали, теорія оперативно-розшукової діяльності поліцейської держави була обумовлена необхідністю домінанти політичного розшуку, а ця діяльність розглядалася як функція органу дізнання, яким виступала поліція в цілому. У межах радянської держави розпочали формуватися дві відомчі школи оперативно-розшукової діяльності: перша була представлена представниками органів служби безпеки, де під оперативно-розшуковою малася на увазі контррозвідувальна діяльність, що розширено тлумачилася, і другою була школа органів

¹ Щодо проєкту Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 16.07.2009 р.; автори В. Д. Швець та Г. Г. Москаль.

внутрішніх справ, де оперативно-розшукова діяльність розглядалася як прихований метод боротьби із загальнокримінальною злочинністю. Третю школу організували представники криміналістичної науки. Тут оперативно-розшукова діяльність розглядалася як спосіб розкриття й розслідування злочинів прихованими методами.

У науковому аспекті можна виокремити кілька напрямів у дослідженні теорії оперативно-розшукової діяльності, а також її пізнання з позицій різних наук [9]¹.

Так, представники першого напрямку (радянські російські науковці Д. В. Гребельський, Г. К. Синілов, К. К. Горяїнов, Ю. Ф. Кваша, І. О. Клімов, К. В. Сурков, О. О. Чувілев і вітчизняні І. П. Козаченко [10] та ін.) розглядають оперативно-розшукову діяльність як частину державно-правових заходів боротьби зі злочинністю, включаючи й боротьбу з організованою й економічною злочинністю. Вони вирізняють в оперативно-розшуковій діяльності методи наукового дослідження й практичної діяльності, розглядаючи оперативно-розшукову діяльність як функцію органів кримінальної юстиції².

У межах парадигми оперативно-розшукової діяльності А. Ф. Возний [11], В. А. Лукашов [12], В. А. Яценко [13], М. П. Водько [14], О. Ф. Долженков, О. П. Снігерьев, В. Л. Ортинський і низка інших учених сформулювали концепцію предмета теорії оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ.

У 80-і рр. різні точки зору щодо предмета теорії оперативно-розшукової діяльності висвітлюються в такому формулюванні: оперативно-розшукова діяльність – це система розвідувальних (пошукових) заходів, здійснюваних міліцією відповідно до вимог закону для запобігання й розкриття злочинів.

Після проголошення незалежності українська оперативно-розшукова наука розпочала самостійно формувати власні підходи щодо розуміння її місця в системі протидії злочинності. Для цього періоду характерний вплив російської школи на усі процеси, що відбува-

¹ Одну з перших спроб здійснити системне дослідження наукових напрямів і шкід в оперативно-розшуковій діяльності зробив О. Ю. Шумілов.

² Зокрема, Г. К. Синілов ще у 1982 р. у докторській роботі «Правові та тактичні основи оперативно-розшукової діяльності радянської міліції» сформулював думку, що оперативно-розшукова діяльність є необхідним інструментом боротьби з організованою та економічною злочинністю. Він наголошував, що за проведення цієї діяльності формуються специфічні відносини, які потребують правового регулювання.

лися у цьому напрямі. Незважаючи на те, що в країні здійснювалися дисертаційні дослідження на кандидатському рівні, найбільше наукових посилань було саме на російські видання та наукові праці. Тому вплив російської наукової школи на формування методології оперативно-розшукової діяльності беззаперечний. Тому звернемо увагу на ключові праці того періоду, які здійснили вплив на формування вітчизняної оперативно-розшукової науки. У цей період І. О. Клімов (1995 р.) у докторській дисертації «Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ як процес пізнання» зазначав, що теорія оперативно-розшукової діяльності – це наука, що досліджує закономірності вчинення злочинів і протидії кримінальному середовищу, виникнення інформации про злочин і його учасників, збирання, оцінки й використання фактичних даних про них, а також розробляє правові, організаційні, методичні й тактичні основи ефективного застосування оперативно-розшукових сил, засобів і методів у боротьбі зі злочинністю. Він виділяє практичні методи й наукові методи теорії оперативно-розшукової діяльності.

Практичні методи оперативно-розшукової діяльності відрізняються від наукових тим, що мають обмежену і підкреслену розвідувально-пошукову спрямованість пізнання фактичних обставин учинення злочинів і кримінального середовища за допомогою застосування гласних, негласних сил, засобів і прийомів. Уявляється цікавим виокремлення стратегічних і тактичних завдань оперативно-розшукової діяльності. У цьому зв'язку, на думку І. О. Клімова, стратегічні завдання охоплюють таку систему оперативно-розшукових заходів, які забезпечують нейтралізацію або припинення дій найнебезпечніших форм злочинних проявів і факторів, що ускладнюють криміногенну ситуацію в країні [15].

Значний внесок у розуміння предмета теорії оперативно-розшукової діяльності зробили криміналісти [16]. Так, Л. Д. Самігін ще 1989 р. у роботі «Розслідування злочинів як система діяльності» [17] зазначав, що оперативно-розшукова діяльність не завжди пов'язана з розслідуванням і його завданнями. Вона реалізується для вирішення розвідувальних і контррозвідувальних завдань, виявлення й попередження злочинів, тобто за кримінальним процесом. Така позиція ще раз підтверджувала те, що сутнісною оперативно-розшуковою є розвідувальна (контррозвідувальна) діяльність, а результатом повинна бути державна безпека.

Безумовно, такий підхід виконав позитивну роль у розвитку теорії оперативно-розшукової діяльності за визначення законодавцем завдань оперативно-розшукової діяльності в тактичному аспекті боро-

тєби зї злочиннїстю, тобто коли оперативнo-розшукова дїяльнїсть розглядається як з виявлення, попередження, припинення й розкриття злочинів, установлення осіб, якї їх готують, учиняють або вчинили, розшуку тих, якї переховуються вїд органїв дїзнання, слїдства та суду, ухиляються вїд кримїнального покарання, а також безвїсти зниклих.

Упорядкування законодавства про оперативнo-розшукову дїяльнїсть і в цїлому розвиток правового регулювання оперативнo-розшукової роботи обумовило написання перших вїдкритих монографїй, присвячених цїй проблемї [18].

Поряд з цими напрямими в теорїї радянського перїоду розпочав формуватися й позавїдомчий вектор наукового пїдходу до оперативнo-пошукової дїяльностї. До представникїв цьогa напрямy належать: А. В. Щенко, В. Я. Колдїн, В. С. Кузмїчев, В. В. Лисенко, І. Ф. Пантелєєв, М. О. Селїванов і низка їнших науковцїв, якї розглядали теорїю оперативнo-розшукової дїяльностї як частину науки кримїналістики. З огляду на те, що кримїналістика стала основою для розкриття й розслїдування злочинних дїянь, *теорїя оперативнo-розшукової дїяльностї може стати науковою основою для прихованогo контролю як форми боротьби з органїзованою економїчною злочиннїстю, тобто формoю прихованогo розслїдування*. У розвитку цьогo розумїння оперативнo-розшукова теорїя розглядалася як елемент стратегїї попередження органїзованих форм злочинностї.

Свою позицїю стосовно оперативнo-розшукової дїяльностї висловлювали й психологи. Зокрема, А. Р. Ратїнов зазначав, що оперативнo-розшукова дїяльнїсть реалїзується не задля знищення «супротивника», її своєрїднїсть також у тому, що «супротивник», як правило, ухиляється вїд вїдкритогo зїткнення. Вїн дїє таємно, замасковано для того, щоб приховати справжнє обличчя. Вїдтак виникає пошуковий, розвїдувальний характер оперативнo-розшукової дїяльностї.

Цї пїдходи свїдчать не тїльки про наявнїсть рїзних поглядїв на проблеми й перспективи розвитку цїєї дїяльностї, але й про необхіднїсть формування нової парадигми, що вїдповїдає сучасним вимогам і моделї правової держави, і реалїям боротьби з органїзованою економїчною злочиннїстю.

Саме вїдсутнїстю такої парадигми можна пояснити те, що вїдомостї про оперативнo-розшукову дїяльнїсть були виключенї з редакцїї нової стратегїї нацїональної безпеки України [19].

Безумовно, науковї дослїдження, здїйсненї вченими, дозволили пїсля прийняття Конституцїї України в 1996 р. у рамках нової редакцїї

закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» та нового Кримінального процесуального кодексу (2012 р.), поряд із завданнями, спрямованими на боротьбу зі злочинністю, у цілому вирішити й таке завдання стратегічного порядку, як отримання інформації про події або дії, що створюють загрозу національній безпеці, зокрема економічній. У межах реалізації цього завдання підрозділам МВС України та податковій міліції Міністерства доходів і зборів України рекомендувалося організувати збір, обробку й аналіз відомостей про загрози економічній безпеці України щодо таких основних питань:

- участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики у сфері боротьби зі злочинністю, захисту економіки та об'єктів права власності;

- нові способи й схеми вчинення податкових злочинів і правопорушень, масове поширення яких може завдати значної шкоди економічній безпеці держави (конкретні приклади). Пропозиції щодо їхнього припинення й нейтралізації;

- загрози економічній безпеці України у сфері зовнішньоекономічної діяльності та ін.

Наведений перелік свідчить про те, що можливості оперативно-розшукової діяльності не використовуються повною мірою, тому що питанням корупції й організованої злочинності тут приділяється незначна увага. Було б доцільно в зазначений перелік відомостей про загрози додати такі позиції:

- рівень впливу організованої злочинності на економічні процеси в регіоні;

- вплив організованої злочинності на розміщення сил у різних ешелонах влади;

- вихід організованих злочинних груп за кордон;

- де відмиваються доходи, одержані злочинним шляхом.

Наприкінці ХХ ст. експансія оперативно-розшукової діяльності розпочала проявлятися в межах законодавчих актів, спрямованих на боротьбу з різними проявами злочинності. Це виявилось не тільки в статусних законах різних правоохоронних відомств, але й інших законах, зокрема в Законі України «Про державну таємницю».

У Законі України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» (1995 р.) законодавець не тільки зазначає про оперативно-розшукову діяльність, але й розкриває такі поняття, як контрольоване постачання й оперативна закупівля стосовно боротьби з наркодилерами.

Як зазначалось у новому Кримінальному процесуальному кодексі України (глава 21), вперше у модель кримінального провадження введено до уповноважень слідчого нову сукупність дій, а саме – негласні слідчі (розшукові) дії, що охоплюють (по суті, у попередньому тлумаченні), оперативно-розшукові заходи, до яких належать: § 2 втручання у приватне спілкування, входить: аудіо-, відеоконтроль особи; арешт, огляд і виїмка кореспонденції; зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж; зняття інформації з електронних інформаційних систем. Крім зазначеного, § 3 цього розділу охоплює інші види негласних слідчих (розшукових) дій, зокрема ст. 267. Обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи; ст. 268. Установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу; ст. 269. Спостереження за особою, річчю або місцем; ст. 270. Аудіо-, відеоконтроль місця; ст. 271. Контроль за вчиненням злочину, який проводиться в таких формах, як 1) контрольоване постачання; 2) контрольована та оперативна закупівлі; 3) спеціальний слідчий експеримент; 4) імітування обстановки злочину; ст. 275. Використання конфіденційного співробітництва.

Відомо, що будь-яку діяльність можна розглядати як сукупність елементів: суб'єкт, об'єкт, принципи, правова основа, завдання, мета, форми, методи й результат. У цьому випадку йдеться про діяльнісний підхід.

Необхідно зазначити, що з урахуванням подвійності природи оперативно-розшукової діяльності, крім відомчого підходу, що не дозволяв пов'язувати оперативно-розшукову діяльність із проблемою безпеки країни з ідеологічних причин, для радянського періоду характерне вдосконалення саме технології оперативно-розшукової діяльності з уваги на її розвідувально-пошукову сутність. Саме цей аспект став домінуючим не тільки в науковому, але й у навчальному процесі.

У результаті певної еволюції пошукової й розвідувальної діяльності з подальшим юридичним обґрунтуванням цієї функції держави, що обумовлена об'єктивною необхідністю реагування на небезпеки, які мають конкретно-історичний характер, виникає правомірне питання, у межах системи якого діють органи, уповноважені на її проведення. Безумовно, необхідно зважати, що залежно від форми державного устрою змінювалася не тільки форма, але й зміст цього виду діяльності. Від суто кримінального пошуку, інквізиційного процесу, політичного розшуку, розвідувальної й контррозвідувальної діяльності оперативно-розшукова діяльність у правовій державі пройшла тривалий шлях

до розмежування оперативно-розшукової діяльності з розвідувальною й контррозвідувальною, хоча не втратила розвідувально-пошукову спрямованість [20].

У дослідженні оперативно-розшукової діяльності розпочинає застосовуватись метод порівняльного правознавства для вдосконалення правового регулювання цієї діяльності. Це дозволило порушити питання про те, що правове регулювання не повинно обмежуватись тільки Законом «Про оперативно-розшукову діяльність», але й удосконалюватись у межах нового КПК України (2012 р.).

Реалізація ідеї правової держави припускає необхідність використання наукового потенціалу для формування систем національної безпеки країни, спираючись на національні інтереси й виявляючи реальні й потенційні загрози, тому в Концепції національної безпеки України знаходимо висвітлення наведених парадигм [21].

У цьому, й на це також звертав увагу О. С. Шарихін [22], важливо зазначити, що процес формування парадигми оперативно-розшукової діяльності в нашій країні обумовлений такими факторами, як загроза криміналізації суспільних відносин, де джерелом виступає організована економічна злочинність. Відтак необхідно зрозуміти, що парадигма оперативно-розшукової діяльності повинна бути чітко пов'язана з парадигмою національної безпеки й стати ключовою ланкою в межах переходу від *стратегії протидії до контролю*. Це дозволить розглядати оперативно-розшукову діяльність як форму прихованого розслідування в боротьбі зі злочинністю.

Висновки. Сучасні підходи до розуміння нової парадигми оперативно-розшукової діяльності повинні ґрунтуватися на напрямках, які мають стратегічний, випереджальний характер, усвідомленні того, що в межах моделі кримінального провадження складно, а у більшості випадках – практично неможливо, протидіяти транснаціональній організованій економічній злочинності, про що свідчить і закордонний досвід. Треба усвідомлювати, що якою б прогресивною не була модель кримінального провадження, вона не здатна діяти у несприятливих умовах. Елементами, які повинні охоплювати стратегічний напрям, можуть стати: довготривалі агентурні операції, електронне спостереження, оперативний контроль за кримінальним середовищем, руйнування кримінальних схем у цілому або окремих їх сегментів, аналітико-прогностична діяльність тощо, що не зовсім узгоджується із системою кримінального провадження, відповідно вони повинні здійснюватись за межами кримінального процесу.

Водночас такий підхід дозволить розглядати організацію й тактику цієї діяльності як елемент досудового розслідування в прихованій формі. У результаті, відомості, отримані в процесі проведення негласних слідчих (розшукових) дій, особливо оперативно-розшукових заходів, належатимуть до таємниці слідства, тобто до службової таємниці. Вибір оперативно-розшукової діяльності як засобу адекватного реагування на реальні загрози економічній безпеці України обумовлений і характером небезпеки, одним із джерел якої є організована економічна злочинність, і новим концептуальним підходом, що ґрунтується на сучасному сприйнятті оперативно-розшукової діяльності.

1. Kuhn T. S. *The Structure of Scientific Revolutions* / T. S. Kuhn. – Chicago: University of Chicago Press, 1962; Кун Т. С. *Структура научных революций* / Т. С. Кун. – М.: АСТ, 2003. – 605 с.

2. Шарихин А. Е. *Новая парадигма оперативно-розыскной деятельности и ее роль в обеспечении экономической безопасности России: монография* / А. Е. Шарихин. – М.: Академия экономической безопасности МВД России, 2007. – 387с.

3. Шарихин А. Е. *Оперативно-розыскная деятельность в обеспечении экономической безопасности России: проблемы и перспективы: монография* / А. Е. Шарихин. – М.: Издательский дом Шумиловой И. И., 2006. – 166 с.

4. Долженков О. Ф. *Основи розвідки в середовищі та інфраструктурі злочинності: монографія* / О. Ф. Долженков, В. А. Некрасов, Ю. Е. Черкасов. – Одеса: РВВ ОЮІ НУВС. – 2003. – С. 8–12.

5. Антонов К. В. *Державно-правове забезпечення економічної безпеки України від злочинних посягань: теоретичні і організаційно-тактичні засади діяльності підрозділів ДСБЕЗ: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 21.07.04 / К. В. Антонов. – К., 2006. – 31 с.;* Бутузов В. М. *Протидія комп'ютерній злочинності в Україні: системно-структурний аналіз: монографія* / В. М. Бутузов. – К.: КИТ, 2010. – 407 с.; Воронов І. О. *Організаційні і тактичні основи оперативно-розшукової протидії злочинам у сфері високих інформаційних технологій органами внутрішніх справ: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / І. О. Воронов; ОДУВС. – Одеса, 2012. – 481 с.;* Долженков О. Ф. *Теоретичні проблеми, становлення політики протидії створенню інфраструктури злочинного світу засобами оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ: дис. ... д-ра юрид. наук: 21.00.04 / О. Ф. Долженков. – Одеса, 2002. – 445 с.;* Захаров В. П. *Правові, організаційні та технологічні засади інформаційного забезпечення оперативно-розшукової діяльності правоохоронних органів України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / В. П. Захаров. – К., 2011. – 482 с.;* Никифорчук Д. Й. *Теоретичні та організаційно-тактичні засади протидії незаконному обігу наркотичних засобів оперативними підрозділами міліції України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Д. Й. Никифорчук; КНУВС. – К., 2010. – 375 с.;* Орлов Ю. Ю. *Застосування оперативної техніки в оперативно-*

розшукової діяльності міліції (теоретичні, правові та організаційно-тактичні проблеми): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 21.07.04 / Ю. Ю. Орлов; КНУВС. – К., 2008. – 34 с.; Ортинський В. Л. Теоретичні основи, правові та організаційні проблеми протидії нелегальній економіці засобами оперативно-розшукової діяльності: автореф. дис. на здобуття наук ступеня д-ра юрид. наук: спец. 21.07.04 / В. Л. Ортинський; НУВС. – Х., 2004. – 36 с.; Погорецький М. А. Теоретичні і практичні проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в кримінальному процесі (за матеріалами практики органів СБУ): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / М. А. Погорецький. – К., 2006. – 493 с.; Пчелкін В. Д. Теоретичні, правові та організаційно-тактичні основи розкриття злочинів у харчовій промисловості: автореф. дис. на здобуття наук ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09 / В. Д. Пчелкін; ХНУВС. – Х., 2010. – 38 с.; Саакян М. Б. Операції в оперативно-розшуковій діяльності: проблеми теорії та практики: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / М. Б. Саакян; ОДУВС. – Одеса, 2008. – 348 с.; Снігерьев О. П. Діяльність органів внутрішніх справ на залізничному транспорті щодо боротьби з організованими злочинними групами: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09 / О. П. Снігерьев; НЮА України ім. Я. Мудрого. – Х., 1996. – 34 с.; Тарасенко В. Є. Окрема теорія агентурного методу оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / В. Є. Тарасенко. – Одеса, 2011. – 412 с.; Халілев Р. А. Протидія злочинності на ґрунті етно-конфесійних суперечностей оперативно-розшуковими засобами: регіональний аспект: автореф. дис. на здобуття наук ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09 / Р. А. Халілев; НАСБУ. – К., 2012. – 38 с.; Хараберюш І. Ф. Протидія злочинності засобами спеціальної техніки: концептуальний підхід: монографія / І. Ф. Хараберюш; Міністерство внутрішніх справ України, Донецький юридичний інститут Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – Донецьк: Ноулідж, Донецьке відділення, 2011. – 361 с.; Шелухін М. Л. Оперативно-розшуковий захист особи, власності та державних інтересів органами внутрішніх справ на залізничному транспорті: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / М. Л. Шелухін. – Одеса, 2010. – 452 с.; Шендрик В. В. Попередження злочинів оперативними підрозділами органами внутрішніх справ України: автореф. дис. на здобуття наук ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09 / В. В. Шендрик; ХНУВС. – Х., 2012. – 39 с.; Юхно О. О. Концептуальні засади оперативно-розшукового попередження злочинів оперативними підрозділами органів внутрішніх справ у сучасних умовах розвитку України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09 / О. О. Юхно; ХНУВС. – Х., 2012. – 39 с.

6. Про основи національної безпеки України: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.

7. Шумилов А. Ю. Юридические основы оперативно-розыскных мероприятий / А. Ю. Шумилов. – М., 1999.

8. Некрасов В. А. Методи оперативно-розшукової діяльності: навч. посібник / В. А. Некрасов, В. Б. Індиченко, В. В. Матвійчук. – К.: РВВ МО, 2005. –

208 с.; Петров В. В. Еще раз о юридически значимой структуре оперативно-розыскного мероприятия / В. В. Петров // *Оперативник* (сьшик). – 2006. – № 1. – С. 38–42; Некрасов В. А. Визначення методів і оперативно-розшукових заходів у теорії та практиці оперативно-розшукової діяльності / В. А. Некрасов // *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. – 2009. – Спец. вип. № 2: у 2 ч. (ч. 2). – С. 21–35; Система методів оперативно-розшукової діяльності: монографія / за заг. ред. О. Ф. Долженкова. – Одеса: ОЮІ ХНУВС, 2007. – 262 с.; Негласні слідчі (розшукові) дії: курс лекцій / за ред. Д. М. Никифорчука. – К.: НАВС, 2012. – 123 с.; Скулиш Є. Д. Негласні слідчі дії за Кримінально-процесуальним законодавством України / Є. Д. Скулиш // *Вісник Національної академії прокуратури України*. – 2012. – № 2. – С. 15–23; Сервецький І. В. Теорія оперативно-розшукових заходів: монографія / І. В. Сервецький, Г. О. Якименко. – К.: МВС України, 2006. – 239 с.

9. Шумілов О. Ю. О научных направлениях и школах в области изучения сыска / О. Ю. Шумілов // *Проблемы формирования уголовно-розыскного права (Право и сыск): авторский сб. науч. работ / авт.-сост. А. Ю. Шумилов*. – М., 2001. – Вып. 4. – С. 3–4.

10. Козаченко І. П. Оперативно-розшукова діяльність як державно-правова форма боротьби зі злочинністю (поняття, суть, завдання та підстави): навч. посібник / І. П. Козаченко. – К.: Українська академія внутрішніх справ, 1995. – 44 с.; Козаченко І. П. Правові, морально-етичні та організаційні основи оперативно-розшукової діяльності / І. П. Козаченко, В. Л. Регульський. – Львів: ЛПВС, 1999. – 219 с.

11. Возный А. Ф. Уголовно-правовые и этические проблемы теории и практики оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел / А. Ф. Возный. – М., 1980. – 42 с.

12. Лукашов В. А. Правовые и организационно-тактические проблемы советского уголовного розыска: автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук / В. А. Лукашов. – М., 1972. – 50 с.

13. Ященко В. А. Філософсько-правові засади оперативно-розшукової діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / В. А. Ященко. – К., 2005. – 31 с.

14. Водько М. П. Основы оперативно-розыскной деятельности: учеб. пособие / М. П. Водько. – М.: Московский университет МВД России, 2005. – 254 с.

15. Климов И. А. Оперативно-розыскная деятельность органов внутренних дел как процесс познания (проблемы теории и практики): автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук / И. А. Климов. – М., 1995. – С. 31.

16. Криміналістика: учебник: в 3 т. – Т. 1: История, общая и частные теории / под ред. Р. С. Белкина, В. Г. Коломацкого. – М.: Акад. МВД России, 1995; Салтевський М. В. Криміналістика: підручник: у 2-х ч. – Ч. 1 / М. В. Салтевський – Х.: КонСУМ; Основа, 1999. – 416 с.; Криміналістика: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Ю. Шепітька. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: Ін Юре, 2004. – 728 с.; Шеремет А. П. Криміналістика:

навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. / А. П. Шеремет. – 2-ге вид. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 472 с.

17. Самыгин Л. Д. Расследование преступлений как система деятельности / Л. Д. Самыгин. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1989. – 180 с.

18. Долженков О. Ф. Оперативно-розшукова діяльність як правоохоронна функція кримінальної міліції: монографія / О. Ф. Долженков, А. Ф. Думко, І. П. Козаченко; НДРВВ ОІВС. – Одеса, 2000. – 134 с.; Бараненко Б. И. Методология теории и практики ОРД в современных условиях: проблемы и перспективы: монография / Б. И. Бараненко, Э. А. Дидоренко; ЛАВД. – Луганск, 2004. – 92 с.; Харабериуш І. Ф. Використання оперативно-технічних засобів у протидії злочинам, що вчиняються у сфері нових інформаційних технологій: монографія / І. Ф. Харабериуш, В. Я. Мацюк, В. А. Некрасов, О. І. Харабериуш. – К.: КНТ, 2007. – 196 с.; Некрасов В. А. Оперативне розпізнавання: монографія / В. А. Некрасов, В. Я. Мацюк, Н. С. Філіпенко, Л. В. Родинюк. – К.: КНТ, 2007. – 216 с.; Усенко В. Ф. Використання конфіденційної допомоги громадян у боротьбі зі злочинами: монографія / В. Ф. Усенко, В. А. Некрасов, В. Я. Мацюк. – К.: КНТ, 2007. – 204 с.

19. Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України від 12 лютого 2007 р. № 105/2007 із змінами, внесеними згідно з Указом Президента від 08.06.2012 р. № 389/2012.

20. Некрасов В. А. Про співвідношення понять «оперативно-розшукова діяльність», «розвідка», та «контррозвідка» / В. А. Некрасов // Організаційно-правові засади боротьби з правопорушеннями на транспорті: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (9–10 жовт. 2009 р.). – Одеса: ОДУВС, 2009. – С. 287–291.

21. Некрасов В. А. Поняття сучасної стратегії протидії злочинам у сфері господарської діяльності та напрями її реалізації / В. А. Некрасов // Бюлетень обміну досвідом роботи. – 2012. – № 192. – С. 80–89.

22. Шарихин А. Е. Стратегия борьбы с организованной экономической преступностью: от противодействия к контролю / А. Е. Шарихин // Налоговая политика и практика. – 2006. – № 10. – С. 40–43.

Некрасов В. А. Формирование новой парадигмы оперативно-розыскной деятельности на основании стратегии обеспечения экономической безопасности страны

Определено новую парадигму оперативно-розыскной деятельности с учетом современной стратегии обеспечения экономической безопасности государства. Выделены факторы, которые обуславливают необходимость изменения оперативно-розыскной парадигмы и этапы формирования оперативно-розыскной деятельности как нового научного направления. Обосновано позицию, что парадигма оперативно-розыскной деятельности должна быть четко взаимосвязана с парадигмой национальной безопасности и стать ключевым звеном в рамках перехода от стратегии противодействия преступности к стратегии её контроля.

Ключевые слова: оперативно-розыскная парадигма, экономическая безопасность, стратегия противодействия преступности, контроль над преступностью.

Nekrasov V. A. Forming of the new paradigm of operational investigation based on the strategy for ensuring economic security of the state

The article is devoted to defining the new paradigm of operational-search activity based on the modern strategy for ensuring economic security of the state. The factors, which stipulate the needs to change operational investigation paradigm and stages of operational investigation forming as a new research direction, are defined in the article. The position is substantiated that the paradigm of operational investigation should be clearly linked to the national security paradigm and become a key element in the transition from the strategy of crime prevention to the strategy of controlling it.

The author argues that the operative-search activity has a universal means for conducting the hidden, special investigations that can be used both at the national and international levels. The necessity of changing the operational investigation paradigm is stipulated by the model of government, the model of the legal system, the nature of threats to the economy, the level of research in the field of national security, criminal procedure, criminology and investigative operations and so on.

Forming a new paradigm of operational investigation activities went through the several stages. The first stage is the foundation period that includes the appearance of the first works devoted to the subject but without relation to any of the existing fields of knowledge. The second stage includes the process of establishing a new area of knowledge, which attracts the attention of more and more qualified professionals. During that period, the operational investigation activities and its theory were not only seen as a separate area, but also as a part of forensic science. The third stage is the «institutionalization» period of organizing and wide recognition of the achievements in the new area.

Modern approaches to understanding the new paradigm of operational investigation activities should be focused on strategic, preventive methods, consider the fact that within the existing model of criminal procedure it is difficult and in most cases is almost impossible to counteract the refined, deep transnational organized economic crime, as it was demonstrated by the foreign experience. One must realize that no matter how progressive would be a model of criminal proceedings, it cannot act in extrinsic conditions. The elements that comprise the strategic methods may include long term undercover operations, electronic surveillance, operational control over the criminal environment, the destruction of criminal schemes as a whole or its separate segments, analytical and prognostic activities and other directions that does not quite fit into the existing system of criminal proceedings, therefore, they must be carried out beyond the existing criminal proceedings.

Key words: Operational investigation paradigm, economic security, strategy of crime prevention, control of crime.

Стаття надійшла 24 березня 2014 р.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПЛАНУВАННЯ ПРОВАДЖЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ РОЗБОЇВ, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ

Проаналізовано поняття та ознаки категорії «організація розслідування кримінальних правопорушень», види організації розслідування, взаємозв'язок понять «організація» та «планування досудового розслідування». На підставі положень закону, підзаконних нормативно-правових актів і наукових позицій учених-криміналістів запропоновано елементи планування та типову форму плану розслідування розбоїв, учинених неповнолітніми.

Ключові слова: *планування розслідування, організація розслідування, неповнолітній правопорушник, розбій, типова форма плану провадження досудового розслідування.*

Постановка проблеми. Організованість і плановість розслідування кримінальних правопорушень (далі – злочинів) є передумовою виконання завдання розслідування, дотримання його строків, якісного проведення окремих процесуальних дій та застосування заходів забезпечення кримінального провадження. Загалом кримінально-процесуальна діяльність має регламентовану внутрішню структуру, упорядкованість, узгодженість, тобто взаємодію всіх складових, що іменується кримінально-процесуальною формою, яку ще називають організаційною формою кримінального провадження.

Стан дослідження. Питання організації та планування розслідування досліджувалось у роботах В. І. Громова, С. О. Голунського, П. І. Тарасова-Родіонова, О. Н. Колесниченко й О. М. Васильєва. З огляду на зміни кримінального процесуального законодавства, прийняття низки підзаконних нормативно-правових актів, що регламентують питання організації провадження досудового розслідування, взаємодії слідчого з оперативними підрозділами, окремої уваги заслуговує питання організації та планування провадження досудового розслідування фактів учинення розбоїв неповнолітніми.

Метою публікації є виклад на підставі положень закону, підзаконних нормативно-правових актів і узагальнень наукових позицій вчених-криміналістів елементів планування та типової форми плану провадження досудового розслідування розбоїв, учинених неповнолітніми.

Виклад основних положень. Слово «організація» (лат. organizo – улаштовую) має кілька значень: внутрішня упорядкованість, погодже-

ність, взаємодія більш-менш диференційованих і автономних частин цілого, обумовлена його структурою; сукупність процесів чи дій, що призводять до утворення й удосконалення взаємозв'язків між частинами цілого; об'єднання людей, що спільно реалізують деяку програму або ціль і діють на основі визначених правил і процедур [1, с. 448]. Г. А. Хань визначає, що поняття «управління» відображає способи впливу на систему, «структура» – це статичний опис елементів і зв'язків системи, а поняття «організація» описує динамічну складову системи, спрямовану на виконання функцій координації і субординації [2, с. 98].

Є різні визначення поняття «організації розслідування злочинів». О. М. Ларін стверджував, що організація розслідування – це раціональний вибір, розміщення і застосування сил, знарядь і засобів, які має слідчий, створення і використання оптимальних умов для досягнення цілей судочинства [3, с. 59]. Р. С. Белкін визначає організацію розслідування як збірне поняття, що характеризує різні рівні організації діяльності з розкриття, розслідування злочинів і запобігання їм. Воно містить чотири рівні. Перший, вищий рівень організації розслідування, – це система заходів, що забезпечують ефективність функціонування елементів системи і досягнення цілей. Єдність системи обумовлена єдністю цілей, процесуальних і криміналістичних основ функціонування її елементів. Об'єктом першого рівня організації розслідування є розслідування злочинів, як специфічна форма діяльності всіх компетентних органів держави, тобто органів дізнання і досудового слідства. Другий рівень організації розслідування – управлінський. Це комплекс заходів, що забезпечують оптимальну структуру органів розслідування, рівень управління ними, ефективність їхньої діяльності й удосконалювання її засобів і методів. Організація розслідування в цьому випадку виступає як основна функція одного відомства. Третій рівень, методичний, – це організація розслідування конкретного злочину; комплекс заходів з метою створення оптимальних умов для визначення і застосування найбільш ефективних і доцільних у певній слідчій ситуації рекомендацій криміналістичної методики. Четвертий рівень організації розслідування – тактичний. Це організація проведення окремих слідчих дій чи організаційно-технічних заходів у межах конкретного акту розслідування; комплекс заходів, що забезпечують вибір і застосування у певній слідчій ситуації найбільш ефективних і доцільних техніко-криміналістичних засобів і тактичних прийомів для досягнення цілей слідчої дії чи заходу [4, с. 147–148]. В. Ю. Шепітько,

погоджуючись з думкою Р. С. Белкіна, дає більш коротке визначення, вказуючи, що організація розслідування – це комплекс необхідних заходів на різних етапах розслідування, що забезпечують діяльність органів з розкриття, розслідування і профілактики злочинів [5, с. 32–33], при цьому абсолютно обґрунтовано визначає, що організація розслідування повинна ґрунтуватися на положеннях наукової організації праці (далі – НОП) [5, с. 382]. Б. В. Щур висловив думку про те, що одним із шляхів підвищення ефективності розслідування злочинів є впровадження в криміналістичну практику алгоритмізованих методик, які охоплюють програму застосування науково-технічних засобів. Зміст таких методик визначається криміналістичним алгоритмом, який у загальному становить засновану на законі систему послідовно виконуваних обов'язкових і рекомендаційних приписів, спрямованих на ефективне вирішення завдань у сфері боротьби зі злочинністю [6, с. 240].

Необхідно розглянути взаємозв'язок понять «організація розслідування злочину» і «планування розслідування». На думку О. М. Ларіна, організація і планування – взаємозалежні. Організаційні заходи ґрунтуються на завданнях плану розслідування. Організаційні заходи вимагають планування, включаються в план. Від організаційних можливостей залежать такі елементи плану, як терміни, тривалість, послідовність слідчих дій [3, с. 59]. Організувати яку-небудь діяльність – це належно її спланувати, підготувати, налагодити, упорядкувати і проконтролювати її виконання. На думку І. Ф. Пантелеєва, організація розслідування – поняття більш широке, ніж планування, що є лише одним із її елементів [7, с. 334–335]. І. Ф. Крилов фактично зводить організацію розслідування до наукової організації праці слідчого і вказує, що організація розслідування – поняття більш вузьке, ніж планування. Воно передбачає створення умов, необхідних для ефективної роботи слідчого: приміщення, зв'язок, транспорт, технічне обслуговування, застосування, наукове обґрунтування режиму роботи, правильної постановки обліку і звітності [8, с. 297]. Доволі повно принципи наукової організації слідчої діяльності були сформульовані В. О. Коноваловою, яка віднесла до них: планування розслідування; поєднання оперативно-розшукових і слідчих дій; використання науково-технічних засобів; економію процесуальних засобів; комунікативність відносин; специфіку вирішення розумових завдань [9].

На наш погляд, оскільки планування є програмою організації розслідування, то організацію розслідування можна розглядати як практичне здійснення цієї програми. Тому планування є не просто елементом

організації, але організуючою основою (принципом) розслідування, тобто тільки через планування можна на практиці здійснити організацію діяльності з розслідування злочину. Водночас план – не догма, а динамічний елемент структури, що змінюється (ускладнюється чи спрощується) залежно від тієї чи іншої слідчої ситуації, етапів провадження та виконання завдань розслідування, досягнення його мети.

Г. А. Хань здійснив аналіз навчальної літератури, у якій висвітлено питання системи організаційних заходів [2]. Як наслідок, більшість науковців-криміналістів ці заходи визначають залежно від етапу провадження досудового розслідування, і викладають з огляду на криміналістичну характеристику злочину та сприятливість чи несприятливість типових слідчих ситуацій, які виникають на вказаних етапах.

Продовжуючи цей напрям роботи, ми здійснили аналіз навчальної літератури та окреслили елементи організації розслідування розбоїв, учинених неповнолітніми, у формі алгоритму роботи слідчого: ретельний аналіз усієї наявної в розпорядженні інформації про розбій: час, місце, спосіб, сліди, дані про особистість злочинця і потерпілого, наявність чи відсутність свідків; організація та проведення огляду місця події, інших перевірочних (невідкладних) заходів, оцінка цієї інформації, прийняття рішення про початок розслідування та внесення відомостей в ЄРДР, визначення слідчого та прокурора в кримінальному провадженні, створення слідчо-оперативної групи (розробку за участю слідчого плану реалізації матеріалів, здобутих оперативним шляхом), складання плану початкового етапу розслідування: висування слідчих версій, визначення необхідності проведення невідкладних слідчих (розшукових) дій з метою виявлення і фіксації слідів злочину, застосування заходів забезпечення кримінального провадження, а також пошукових, організаційних заходів, спрямованих на розшук, викриття і затримання особи, яка вчинила злочин, пошуку можливих свідків, пошук предмета злочинного посягання; організацію і налагодження взаємодії між слідчим і оперативними підрозділами, що не входять у склад СОГ; визначення необхідності залучення до участі в розслідуванні захисника, законного представника, спеціаліста (педагога, психолога, судово-медичного експерта, тощо), вирішення питання про призначення експертиз; визначення необхідності і можливості залучення до участі в розслідуванні громадськості та ЗМІ; визначення термінів проведення слідчих (розшукових) дій, що не проводились, як невідкладні (розподіл обов'язків і призначення відповідальних за виконання кожної дії, її планування та проведення); забезпечення необ-

хідної технічної оснащеності та інформаційне забезпечення розслідування (використання криміналістичних обліків, автоматизованих інформаційно пошукових систем); організацію проведення регулярних оперативних нарад слідчо-оперативної групи з обговоренням отриманих результатів і визначенням чергових завдань; налагодження систематичного обміну інформацією і звітності про результати роботи з метою своєчасного уточнення та корегування плану розслідування; вживання заходів з виявлення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину, і розроблення на цій основі заходів профілактичного характеру; організація та вжиття заходів попередження та, за необхідності, нейтралізації протидії розслідуванню (забезпечення заходів, що гарантують неприпустимість витоку інформації, розголошення даних досудового слідства, вжиття заходів безпеки тощо).

Щодо планування розслідування, то у роботах В. І. Громова, С. О. Голунського, П. І. Тарасова-Родіонова, О. Н. Колісниченко й О. М. Васильєва були сформульовані окремі елементи цієї криміналістичної теорії. Так, 1948 року П. І. Тарасов-Родіонов аргументував, що правильне планування розслідування у кожній справі забезпечує виконання всіх основних принципів розслідування: об'єктивності, всебічності, повноти, швидкості, ініціативності, активності розслідування, а отже – високої якості розслідування. Планування забезпечує застосування необхідних прийомів розслідування, встановлює межі розслідування, організовує діяльність слідчого, вимагаючи від нього вдумливого ставлення до роботи [10, с. 373]. Планування є обов'язковою умовою розслідування. Це складний розумовий процес, що полягає у виборі напряму і оптимізації тактичних завдань, засобів і методів для їх вирішення відповідно до вимог кримінально-процесуального законодавства [11, с. 317]. Л. Я. Драпкін зазначає, що планування розслідування є основним методом організаційно-управлінської діяльності у кримінальних справах. За своїм змістом і функціями планування – це складний процес щодо визначення шляхів, способів, засобів, сил і строків успішного досягнення заздалегідь обраної цілі [12, с. 230]. В. О. Коновалова акцентує, що під «плануванням розслідування» розуміють визначення шляхів розкриття злочинів, окреслення обставин, які підлягають з'ясуванню, а також, встановлення найдоцільніших строків проведення необхідних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів [13, с. 207]. М. П. Яблоков указує, що планування, будучи основним методом раціональної організації розслідування, спрямоване на побудову моделі-схеми розслідування, що розпочалося і продовжу-

ється, аж до його завершення [14, с. 58]. Р. С. Белкін зазначає, що мета планування розслідування (інколи її називають завданням планування) полягає у визначенні напрямку і змісту діяльності слідчого на усіх її етапах, забезпеченні її цілеспрямованості, повноти, об'єктивності, всебічності та швидкості, економії часу, сил і засобів, ефективного застосування прийомів роботи з доказами [15, с. 39]. Т. В. Авер'янова визначає планування як складний мисленевий процес, суть якого полягає у визначенні спрямованості і завдань розслідування, засобів і способів їхнього вирішення в межах закону. Планування ще не означає здійснення цієї діяльності, це лише передумова, умова – іноді необхідна – для досягнення обраної цілі [16, с. 475].

О. Я. Баєв обгрунтовує, що планування дослідження злочинів є мисленнєвою діяльністю його суб'єктів, спрямованою на визначення завдань, що потребують вирішення на певних етапах дослідження, здебільшого у розрізі перевірки версій, сформульованих суб'єктом, що планує дослідження злочинів, і способів вирішення цих завдань [17, с. 139]. О. Н. Колісниченко наголошує, що за змістом планування – це пізнавальний процес, який має на меті виявити всі необхідні обставини події, що розслідується, встановити істину в справі. Розкриття кожного злочину породжує необхідність розв'язання не тільки загальних завдань, які очевидні з вимог кримінально-процесуального закону і певної кримінально-правової кваліфікації, а й конкретних, що визначаються характером і обсягом інформації, наявної до початку розслідування і на окремих його етапах [18, с. 178].

Потреба планування визначена нормативно. Так, відповідно до Інструкції з організації діяльності органів досудового розслідування МВС України слідчий планує свою роботу так, щоб забезпечити своєчасність виконання необхідних слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій у всіх кримінальних провадженнях, в яких він проводить досудове розслідування. З цією метою він складає загальний календарний план-графік роботи в усіх кримінальних провадженнях, а також плани розслідування кожного кримінального провадження [19].

З огляду на викладене, пропонуємо розглянути принципи, мету, завдання, умови та елементи планування розслідування розбоїв, учинених неповнолітніми.

Не вдаючись до детального аналізу принципів планування, погоджуємось з позицією професора В. Е. Коновалової, яка вирізняє три

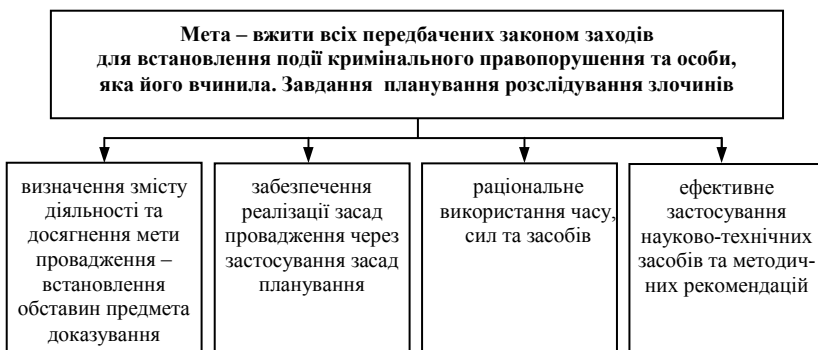
принципи планування розслідування: індивідуальність, динамічність і обґрунтованість (рис. 1).

Відповідність плану розслідування зазначеним принципам забезпечує оптимальність його здійснення, орієнтує на правильну логіку розслідування й економію процесуальних засобів.

Також, погоджуємось з думкою В.Г. Ханя про доцільність розглядати такі складові процесу планування розслідування, як мета (завдання), зміст (структура), умови, форми і види планування та адаптувати їх на процес провадження досудового розслідування розбоїв, вчинених неповнолітніми.

Очевидно, що мета планування повинна відповідати вимогам реалізації засад досудового слідства і загальній меті розслідування вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила (рис. 2).

Вказані завдання розслідування в цілому та розслідування розбоїв, учинених неповнолітніми, забезпечуватимуть досягнення мети провадження досудового розслідування.

У криміналістичній літературі також розглядаються умови планування – це сукупність визначених обставин, фактів, знань і умінь, що уможливають здійснення планування діяльності з розслідування злочинів. П. І. Тарасов-Родіонов включав до умов планування такі: а) уміння орієнтуватися в обстановці злочину; б) правильно оцінити його юридичну природу і суспільно-політичне значення; в) оволодіння науковими методами і прийомами розслідування; г) уміла побудова; г) облік і дослідження найбільш ймовірних версій [20, с. 20–22].

О. М. Васильєв заперечив таку постановку питання і вказав, що вміння орієнтуватися в обстановці й оволодіння науковими методами розслідування мають значення для планування слідства, але не тільки для планування, а для всього розслідування, і тому не становлять спеціальні умови планування [21].

Р. С. Белкін відносить до умов планування наявність вихідної (хоча б мінімальної) інформації, оцінку сформованої в момент планування слідчої ситуації і прогнозування її змін у результаті планованих дій, урахування реальних можливостей, засобів і методів досягнення запланованої мети [10, с. 381].

Достатньо обґрунтованою є позиція В. Г. Ханя, який поряд із названими об'єктивними факторами виділяє фактори, що мають суб'єктивний, оцінний характер. До них належать: оцінка сформованої в момент планування слідчої ситуації і прогнозування її змін у результаті здійснення планованих дій. У цьому випадку головним є фактор оцінки, тобто умовивід суб'єкта планування про існуюче і можливе у результаті розвитку існуючого стану [2]. Однак, на думку В. О. Коновалової, з якою ми погоджуємось, умови планування передбачають щось об'єктивне, що існує незалежно від суб'єкта та інтерпретоване ним залежно від безлічі особливих характеристик [9, с. 125]. Цілком згодні, якщо визначати суб'єктивні умови з урахуванням індивідуальних інтелектуальних особливостей суб'єкта планування, його досвід, якісно спланувати процес, розслідування буде нереальне, оскільки не буде можливим урахувати всі індивідуальні особливості суб'єктів, а об'єктивні умови можна дослідити та сформулювати в групі. Отож, до умов планування розслідування розбоїв, учинених неповнолітніми, варто віднести об'єктивно існуючі фактори: наявність вихідної інформації про подію злочину (особу яка його вчинила) і слідчі ситуації як комплекс інформації на кожному визначеному етапі розслідування, яка використовується в організаційній, процесуальній (доказовій) та оперативно-тактичній діяльності.

Є два підходи до вирішення проблеми елементів планування розслідування та їх характеристики. Л. П. Дубровицька називає елементами планування визначення мети і завдань розслідування для кожного з етапів і вибір найбільш ефективних і економічних способів вирішення цих завдань [22, с. 5]. І. М. Лузгіна до елементів планування відносить вивчення фактичних даних, складання робочої програми розслідування, визначення завдань розслідування і способів їхнього вирішення [23, с. 31]. О. Я. Баєв чітко деталізує такі елементи планування: а) з'ясування можливостей на визначеному етапі розслідування; б) визначення конкретних цілей планів; в) формулювання основних положень плану; г) визначення й аналіз альтернативних напрямків досягнення поставленої мети і вибір серед них оптимальних [24, с. 13]. Л. Я. Драпкін пропонує такий перелік елементів (етапів) планування: а) визначення безпосередніх цілей планування; б) виділення необхідних для з'ясування загальноверсійних питань; в) виявлення позаверсійних питань; г) ухвалення рішення про проведення конкретних оперативних і слідчих дій і встановлення їхньої оптимальної послідовності; г) визначення термінів, виконавців і тривалості намічених дій; д) складання узгодженого плану розслідування [25, с. 152–155].

Невдаючись до ґрунтованого аналізу криміналістичної теорії планування, пропонуємо такі елементи планування розслідування розбоїв, учинених неповнолітніми: аналіз вихідної інформації як вихідна передумова формування плану (можливо чітко окреслити вихідну інформацію як елемент планування недостатньо обґрунтовано, це об'єктивні дані і планувати їх не можливо, однак під час складання плану розслідування цей елемент, як об'єктивно-існуючий, вже відомий, вказувати його вкрай необхідно). Вивчаючи й аналізуючи вихідну інформацію, слідчий виявляє достовірні фактичні дані, визначає їхнє процесуальне оформлення і встановлює доказове значення, а також вирішує питання про те, які обставини розслідуваної події ще необхідно встановити. Після цього на підставі вихідної інформації висуваються версії. Обов'язковим елементом є прогнозування, тобто визначення того, які нові дані можуть бути отримані під час перевірки висунутих версій. Надалі відбувається процес складання письмового плану, що полягає у визначенні комплексу слідчих (розшукових) дій, організаційно-тактичних заходів, найбільш прийнятної послідовності їхнього виконання і тактики проведення, за необхідності навіть їх одночасності, вказуються сили та засоби, які залучатимуться. Всі версії необхідно перевіряти паралельно, інакше досягнення позитивного результату –

відкидання хибних і підтвердження єдино правильної – буде недосяжною метою.

У нашому випадку найбільш ефективною та розповсюдженою формою є планування, в якому вихідними даними є криміналістичні версії [26, с. 199–200]. Версія є логічною основою планування розслідування. Вона визначає пошукову і пізнавальну діяльність слідчого, основні завдання і мету розслідування, вид плану.

Типову форму плану, у якому за основу взяті версії, можна подати у вигляді таблиці. У першому розділі плану фіксуються вихідні дані і додаткова інформація. В другому розділі – зазначаються всі версії, висунуті слідчим у перебігу розслідування злочину. Третій розділ становить програму розслідування. У графі «Обставини, що підлягають встановленню» вказуються ті обставини (наслідки з версій), які необхідно перевірити для підтвердження чи спростування висунутих версій, та інші обставини, що потребують перевірки, пов'язані з вивченням особистості підозрюваного, з'ясуванням розміру матеріального збитку, встановленням причин і умов, що сприяли вчиненню злочину. У графі «Слідчі (розшукові) дії, організаційно-тактичні заходи» вказуються всі слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії, процесуальні, організаційні й інші заходи, які необхідно провести для перевірки версій. У плані також необхідно чітко вказувати терміни виконання визначених заходів і виконавців: склад слідчо-оперативної групи та інші суб'єкти, які залучатимуться до проведення дій чи розслідування в цілому.

Висновки. Планування під час розслідування є запорукою успішного викриття осіб, які вчинили злочин. Слідчий під час розслідування злочину, в нашому випадку розбійного нападу, вчиненого неповнолітніми, залежно від інформації, якою він володітиме, про обставини вчиненого злочину, може корегувати план розслідування, відтак зменшити затрати часу, сил і засобів для досягнення мети.

Оцінка ефективності планування розслідування злочинів слідчим, залежатиме від досягнутої мети, затрачених сил і засобів. Так, про ефективне планування розслідування розбійного нападу, вчиненого неповнолітніми, свідчитимуть такі факти, а саме: досудове розслідування закінчено в найкоротший термін та досягнуто засади розумності строків; подія злочину повністю доведена; злочинці, які вчинили цей напад, установлені, затримані та притягнені до кримінальної відповідальності, у справі складено обвинувальний акт; повернено та відшкодовано збитки потерпілим, яким злочином було завдано матері-

альну та моральну шкоду; встановлено та усунуено причини і умови, які спонукали злочинців до вчинення розбійного нападу, хоча у КПК 2012 року такого елемента у предметі доказування немає.

Треба зважити на те, чи вдалось уникнути великих затрат часу, людських ресурсів, значного використання криміналістичної техніки.

1. Философский энциклопедический словарь / ред кол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.

2. Хань Г. А. Теоретичні засади планування та організації розслідування злочинів: дис. ... канд. юрид. наук / Г. А. Хань. – Донецьк, 2007. – 221 с.

3. Ларин А. М. Расследование по уголовному делу. Планирование, организация / А. М. Ларин. – М.: Юрид. лит., 1970. – 224 с.

4. Белкин Р. С. Криминалістическая энциклопедия. – 2-е изд. доп. / Р. С. Белкин. – М.: Мегатрон XXI, 2000. – 334 с.

5. Криминалістика. Криминалістическая тактика и методика расследования преступлений: учебник для студентов юридических вузов и факультетов / под ред. проф. В. Ю. Шепитько. – Х.: Одиссей, 2001. – 528 с.

6. Щур Б. В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик: монографія / Б. В. Щур. – Х.: Харків юридичний, 2010. – 320 с.

7. Криминалістика: учебник / под ред. И. Ф. Пантелеева, Н. А. Селиванова. – М.: Юрид. лит., 1988. – 672 с.

8. Криминалістика: учебник / под ред. И. Ф. Крылова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. – 591 с.

9. Коновалова В. Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве / В. Е. Коновалова. – Х.: Консум, 2000. – 176 с.

10. Белкин Р. С. Курс криминалістики: в 3 т. / Р. С. Белкин. – М.: Юристъ, 1997. – Т. 2: Частные криминалістические теории. – 464 с.

11. Салтєвський М. В. Криміналістика: навчально-довідковий посібник / М. В. Салтєвський. – К., 1996. – 159 с.

12. Драпкин Л. Я. Организация и планирование расследования / Л. Я. Драпкин // Криминалістика: учебник / под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. – М.: Высшая школа, 1994.

13. Коновалова В. О. Організація і планування розслідування. Поняття і принципи планування. Техніка планування / В. О. Коновалова // Криміналістика: підручник / за ред. В. Ю. Шепітька. – К.: Ін Юре, 2001. – 462 с.

14. Яблоков Н. П. Криминалістика: учебник / Н. П. Яблоков. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2000. – 658 с.

15. Белкин Р. С. Очерки криминалістической тактики: учеб. пособие / Р. С. Белкин. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – 239 с.

16. Аверьянова Т. В. Криминалістика: учебник / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская; под ред. Р. С. Белкина. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 971 с.

17. Баев О. Я. Основы криминалистики: курс лекций / О. Я. Баев. – М.: Экзамен, 2001. – 288 с.
18. Колісниченко О. Н. Планування розслідування і слідчі версії / О. Н. Колісниченко // Радянська криміналістика. Криміналістична техніка і слідча тактика: підручник / за ред. В. П. Колмакова. – К.: Вища школа, 1973.
19. Про організацію діяльності органів досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України: наказ МВС України від 09.08.2012 № 686. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1770-12>
20. Криминалістика / под ред. С. П. Митричева и П. И. Тарасова-Родионова. – М.: Госюриздат, 1952. – Ч. 2. – 175 с.
21. Васильев А. Н. Планирование расследования преступлений / А. Н. Васильев, Г. Н. Мудьюгин, И. А. Якубович. – М.: Госюриздат, 1957. – 199 с.
22. Дубровицкая Л. П. Планирование расследования: учеб. пособие / Л. П. Дубровицкая, И. М. Лузгин. – М.: Высшая школа МВД СССР, 1972. – 74 с.
23. Лузгин И. М. Методологические проблемы расследования / И. М. Лузгин. – М.: Юрид. лит., 1973. – 216 с.
24. Баев О. Я. Криминалистическая тактика и уголовно-процессуальный закон: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О. Я. Баев. – Минск, 1975. – 21 с.
25. Драпкин Л. Я. Основы теории следственных ситуаций / Л. Я. Драпкин. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1987. – 163 с.
26. Криминалістика: учебник / под ред. проф. А. Г. Филиппова (отв. ред.) и проф. А. Ф. Волынского. – М.: Спарк, 1998. – 543 с.

Остапчук М. С. Организация и планирование производства досудебного расследования разбоев, совершенных несовершеннолетними

Проанализированы понятие и признаки категории «организация расследования уголовных правонарушений», виды организации расследования, взаимосвязь понятий «организация» и «планирование досудебного расследования». На основании положений закона, подзаконных нормативно-правовых актов и научных позиций ученых-криминалистов предложены элементы планирования и типичная форма плана расследования разбоев, совершенных несовершеннолетними.

Ключевые слова: планирование расследования, организация расследования, несовершеннолетний правонарушитель, разбой, типичная форма плана производства досудебного расследования.

Ostapchuk M. S. Organization and planning of realization of pre-trial investigation of robberies committed by juveniles

The article analyzes the concepts and features of such category as «Organization of investigation of criminal offenses», types of organization of pre-trial investigation, the relationship of the concepts of organization and planning of the pre-trial investigation.

It substantiates the provision that since planning is a program of the organization of the investigation, then the organization of the investigation in itself can be considered to be the practical implementation of this program. That is why planning is not just an element of organization of the investigation, but is an organizing basis (principle) of the investigation, i.e. only by means of planning it is possible to exercise in practice the organization of activities of crime investigation. At the same time the plan is not a dogma but the dynamic element of the structure which is changing (becomes simpler or complicated) depending on the situation, stages and objectives of the investigation, achieving of its goal.

On the basis of law provisions, by-laws, regulations and scientific positions of scientists-criminologists following elements of planning of investigation of robberies committed by juveniles are offered: analysis of initial information as a precondition for the formation of the plan; bringing up the versions, description of measures of their tryout; forecasting, i.e. determining what new data can be received when checking the versions nominated; drafting the written plan to define the complex investigation (search), organizational and tactical measures, the most appropriate sequence of their execution and tactics of conduct, even their simultaneity if necessary, specification of powers and tools involved.

Key words: *planning of the investigation, organization of the investigation, juvenile offender, robbery, typical form of the pre-trial investigation plan.*

Стаття надійшла 05 травня 2014 р.

УДК 343.137.2

В. О. Рибалко

ОЦІННЕ ПОНЯТТЯ «СУСПІЛЬНИЙ ІНТЕРЕС» ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ВІДМОВИ У ЗАТВЕРДЖЕННІ УГОД ПРО ПРИМИРЕННЯ І ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ

Досліджено оцінне поняття «суспільний інтерес» як підставу для відмови у затвердженні угод у кримінальному провадженні.

Порушено дискусійні питання, що виникають під час тлумачення оцінного поняття «суспільний інтерес»: 1) чи є обов'язковим для наявності «суспільного інтересу» в укладенні угоди сприяння з боку підозрюваного, обвинуваченого; 2) чи можна укласти угоду для доведення вини підозрюваного, обвинуваченого у випадку, коли позиція сторони обвинувачення у справі є слабкою і без визнання вини провадження не матиме судових перспектив; 3) чи можливе укладення угоди з підозрюваним, обвинуваченим, який вчинив злочин за наявності обставин, що обтяжують покарання, негативно характеризується, не працює, раніше притягувався до кримінальної відповідальності.

Запропоновано вирішення наведених запитань, а також окреслено кілька нових, пов'язаних із тлумаченням оцінного поняття «суспільний інтерес», які і становлять перспективу подальших досліджень.

Ключові слова: угода про примирення, угода про визнання винуватості, невідповідності умов угоди інтересам суспільства.

Постановка проблеми. Главою 35 нового КПК України 2012 року передбачено особливий порядок кримінального провадження на підставі угод про примирення та визнання винуватості. Одне із найважливіших оцінних понять інституту провадження на підставі угод – *«суспільний інтерес»*. Від його правильного правозастосовного тлумачення залежить питання про можливість укладення угод про примирення та визнання винуватості у кримінальному провадженні. У разі невідповідності умовам угоди *«інтересам суспільства»* суд не затвердить такої угоди, а провадження продовжуватиметься у загальному порядку (п. 2 ч. 7 та абз. 2 ч. 7 ст. 474 КПК України). У зв'язку з неоднаковим розумінням оцінного поняття *«суспільний інтерес»* на практиці виникають ситуації, коли за аналогічних обставин справи одні прокурори та судді вбачають *«суспільний інтерес»* у затвердженні угоди про визнання винуватості, а інші – ні.

Стан дослідження. Комплексного дослідження цього нового інституту КПК України українськими вченими ще не проводилось, як і не здійснювалися спроби роз'яснити наявні у ньому оцінні поняття, до яких, зокрема, належить *«суспільний інтерес»*. У той же час в Україні ще у 2005 р. П. В. Пушкарем захищено кандидатську дисертацію на тему: «Угода про визнання вини у сучасному кримінальному процесі: порівняльно-правове дослідження», у якій він обґрунтовував доцільності впровадження угод про визнання вини в кримінальний процес України на основі дослідження цього інституту в кримінальному процесі зарубіжних держав.

Метою статті є висвітлення труднощів, які виникають у практиків під час вирішення питання про відповідність угод *«інтересам суспільства»*.

Виклад основних положень. КПК України не дає визначення поняттю *«суспільний інтерес»*. Його зміст і обсяг, як і решти оцінних понять, слід визначати з урахуванням конкретних обставин справи.

Під *«суспільним інтересом»* у кримінальному процесі розуміють вигоду як для суспільства в цілому і для конкретної людини, зокрема. *«Суспільний інтерес»* – це те, що спонукає діяти так, а не інакше заради

блага всього суспільства і для блага окремої людини, це те, що є рушійною силою кримінального процесу, визначає його динаміку [1, с. 79].

Такий підхід до розуміння наведеного поняття не викликає заперечень. З огляду на те, що дослідження оцінного поняття «*суспільний інтерес*» в кримінальному процесі вже проводилося, основну увагу потрібно приділити тим проблемним питанням, які виникають під час його застосування саме як підстави для відмови у затвердженні угод про примирення та визнання винуватості.

Першим із таких проблемних питань є питання про те, чи є обов'язковим для наявності «*суспільного інтересу*» в укладенні угоди сприяння з боку підозрюваного, обвинуваченого.

Такими, що не відповідають «*інтересам суспільства*», на думку одних юристів, є угоди про визнання винуватості, в яких не вказано конкретні обов'язки підозрюваного, обвинуваченого щодо співпраці у викритті кримінального правопорушення, вчиненого іншою особою, розшуку майна, отриманого в результаті злочину, тощо. Вони вважають, що загальна вказівка в таких угодах про обов'язок підозрюваного, обвинуваченого співпрацювати з правоохоронними органами у викритті та виявленні інших злочинів, про які йому може стати відомо, без зазначення терміну, способу та інших умов цієї співпраці не дає права такому підозрюваному, обвинуваченому на особливий порядок кримінального провадження на підставі угод [2]. Угода не може бути укладена, якщо сприяння підозрюваного, обвинуваченого слідству полягало лише у повідомленні відомостей про його власну участь в злочині (про що уже відомо працівникам правоохоронних органів і незалежно від такого сприяння) без вказівки на нерозкриті чи невідомі злочинні епізоди [3].

Інші правники вважають, що «*суспільний інтерес*» можливий і в тих випадках, коли підозрюваний, обвинувачений не викрив своїх співучасників чи не розповів про інші відомі йому злочини. На їхню думку, інтерес для суспільства у таких провадженнях полягає у скороченні часу розгляду кримінальних справ, економії державних ресурсів, зменшенні навантаження на органи досудового розслідування, які отримали більше часу на розкриття інших злочинів [4, с. 101–102], зменшенні навантаження на суди, яким вже не доведеться досліджувати усі докази у справі [5], забезпеченні швидкого відшкодування збитків, заподіяних злочином [6].

Аналіз вироків, ухвалених в Україні на підставі угод про визнання винуватості, показує, що у більшості практики діють відповід-

но до міркувань про наявність *«суспільного інтересу»* в укладенні цих угод у кожному разі, коли на це погоджуються сторони. Здебільшого ці вироки не мають конкретних вказівок на обов'язки підозрюваного, обвинуваченого щодо співпраці [7]. Домовленості з ним існують і у випадках, коли сприяння слідству з його сторони немає, хоча могло бути. Наприклад, коли угоду укладають з особою, яка періодично купувала наркотики і відмовляється викрити їх продавця [8].

Таку судову практику слід вважати виправданою. Відсутність у підозрюваного, обвинуваченого можливості чи бажання сприяти органам кримінальної юстиції не потрібно розцінювати як обставину, яка унеможливило укладення угоди про примирення.

По-перше, *«суспільний інтерес»* в укладенні угоди про визнання винуватості існує і без зазначення в ній конкретних обов'язків обвинуваченого щодо співпраці у викритті кримінального правопорушення, вчиненого іншою особою. Такі обов'язки відповідно до ст. 372 КПК України зазначаються лише, якщо вони відбулися.

По-друге, підхід, за якого *«суспільний інтерес»* в укладенні угод відсутній, якщо обвинувачений не вкаже на співучасників злочину чи інші відомі йому кримінальні правопорушення, ставить його у привілейоване становище порівняно з тим обвинуваченим, який вчинив злочин без допомоги співучасників та який не обізнаний з вчиненням інших кримінальних правопорушень.

По-третє, як зазначає Ричард А. Познер, розгляд справи в суді не завжди відповідає інтересам держави й самого обвинуваченого, адже держава й суспільство зацікавлені не тільки у встановленні істини в справі, але й у справедливому й оперативному вирішенні кримінальної справи за мінімальних економічних і моральних затрат [9, с. 754–759].

Наступне дискусійне питання, яке виникає під час застосування оцінного поняття *«суспільний інтерес»*, – чи можна укладати угоду для доказування вини підозрюваного, обвинуваченого у разі, коли позиція сторони обвинувачення у справі є слабкою.

Стверджується, що умови угоди відповідають *«інтересам суспільства»* не лише тому, що органам досудового розслідування не доведеться збирати докази у справі, а суду – їх досліджувати, а й тому, що довести вину підозрюваного без визнання її самим підозрюваним неможливо [10, с. 17]. У такому разі *«суспільний інтерес»* в укладенні угоди полягає у притягненні до відповідальності особи, яка вчинила злочин, незважаючи на незначну доказову базу, на ті порушення, які

були допущені під час досудового розслідування, тобто на слабку позицію обвинувачення.

Часто вироками на підставі угод про визнання винуватості осіб визнають винними за незаконне придбання, виготовлення, перевезення та зберігання наркотичних засобів без мети збуту, за незаконне носіння, зберігання, виготовлення холодної та вогнепальної зброї [11; 12]. Аналіз вироків у таких справах дає підстави стверджувати, що докази у них часто здобуваються з порушенням передбаченої КПК України процедури і можливість їх використання в процесі доказування могла б бути поставлена в суді під сумнів, якби не укладена угода. Також можливо, що сторона захисту поставила б питання про притягнення до відповідальності працівників прокуратури, слідства та оперативних підрозділів, котрі отримали такі докази з порушенням закону. Відтак, часто осіб викривають у скоєному «зовсім випадково», наприклад під час перевірки документів в особи з куртки випав металевий кийок [12]. Інколи зупинена працівниками міліції та «запрошена» до приміщення райвідділу особа дала «добровільну» згоду на проведення її огляду [13]. Є випадки, коли наркотичні засоби виявлені у внутрішній кишені куртки у процесі «особистого огляду» під час провадження в справі про адміністративне правопорушення [14]. Правоохоронці також можуть посилатися на «поверхневий огляд» як на правову підставу для обшуку особи [15], «зовнішній огляд верхнього одягу» [16].

Хоча допущені процесуальні порушення та недостатня доказова база обвинувачення й зумовлює бажання у сторони обвинувачення завершити провадження укладенням угоди, стверджувати про те, що умови таких угод за відповідних обставин справи відповідають «інтересам суспільства» не можна.

По-перше, обвинувачення не може ґрунтуватися на припущеннях. Вітчизняний законодавець відмовився від погляду на визнання обвинуваченим своєї вини як на ключовий доказ у справі. Про це прямо та однозначно йшлося у ч. 2 ст. 74 КПК України 1960 р. Там було вказано, що визнання вини повинно бути підтверджено сукупністю інших доказів у справі. На жаль, у КПК України 2012 р. подібна норма відсутня. Однак це аж ніяк не означає, що підхід правозастосувача за такої ситуації повинен змінюватися. Річ у тому, що позиція Європейського суду з прав людини (прецедентна практика якого є джерелом права у нашій державі) з цього приводу є стабільною та незмінною: лише визнання особою своєї вини (без інших достатніх доказів її причетності до вчинення кримінального правопорушення) не може бути

підставою не тільки для винесення обвинувального вироку, але й обвинувального акту. Про це зокрема йдеться у таких рішеннях цього органу: «Аанемерсбердрейф Гебрудес ван Леувен Б. В. проти Нідерландів» («Aanemersbedrijf Gebroeders van Leeuwen B.V. v. Netherlands») № 32602/96 від 25 січня 2000 р., «Ніколов проти Болгарії», «Бабар Ахмад та інші проти Сполученого Королівства», «Девеер проти Бельгії», «Гаас проти Німеччини» («Haas v. Germany») № 73047/01 від 17 листопада 2005 р.

По-друге, КПК України 2012 року у п. 6 ч. 7 ст. 474 передбачив, що у затвердженні угоди слід відмовити, коли відсутні фактичні підстави для визнання винуватості. Висновок про наявність чи відсутність цих підстав можна зробити лише на підставі доказів, отриманих у встановленому законом порядку. Тому повертаючись до наведених прикладів із практики, у яких доказ отримано з порушенням порядку проведення обшуку особи, слід визнати правильною практику тих судів, які зважають на процесуальні порушення і, розуміючи, що такої слідчої дії, як «огляд громадянина», немає, не вбачають *«суспільного інтересу»* в затвердженні такої угоди, а навпаки – відмовляються її затверджувати [17]. Такі рішення суди, звичайно, повинні приймати не лише у разі допущення порушень проведення обшуку, а й під час наявності інших процесуальних порушень отримання доказів, якщо обвинувачення ґрунтується лише на них і не може бути підтвержене сукупністю інших доказів у справі.

Наступним питанням, яке виникає під час застосування оцінного поняття *«суспільний інтерес»*, є проблематика можливості укладення угоди з підозрюваним, обвинуваченим, який вчинив злочин за наявності обставин, що обтяжують покарання, негативно характеризується, не працює, раніше притягувався до кримінальної відповідальності. Судова практика у таких випадках не вирізняється однозначністю.

До прикладу, 26.04.2013 р. Печерським районним судом міста Києва затверджено угоду про примирення у кримінальній справі за обвинуваченням Особи 3 у вчиненні закінченого замаху на крадіжку. Кваліфікуючими ознаками у цій справі були одночасно повторність та вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб. Обвинуваченою виступала жінка, яка не працювала та вже неодноразово притягувалася до кримінальної відповідальності за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту, крадіжки, та порушення правил адміністративного нагляду. І, яка,

звільнившись у вересні 2012 р. з місць позбавлення волі у зв'язку з відбуттям строку покарання, в лютому 2013 року знову вчинила злочин. Співучасників жінка не виказала, сприяння у проведенні кримінального провадження не надавала. Прокурор просив відмовити у затвердженні угоди, з огляду на те, що згідно з даними про Особу 3, затвердження угоди буде суперечити *«суспільним інтересам»*. Але суд не прислухався до позиції прокурора і, не вдаючись до з'ясування наявності чи відсутності *«суспільного інтересу»* у цій справі, послався на диспозитивне право потерпілого і обвинуваченого на укладення угоди про примирення [18].

Повністю протилежним прикладом є ухвала Самбірського міськрайонного суду Львівської області, якою відмовлено у затвердженні угоди про примирення у кримінальній справі в обвинуваченні Особи 2 у вчиненні крадіжки. Суд вирішив, що така угода суперечитиме *«інтересам суспільства»*, оскільки обвинувачена жінка не працює і має судимості за крадіжку, незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту та за приховування злочину. Взявши до уваги особу обвинуваченої, суд у цій справі зробив висновок про неможливість виправлення засудженої без відбування покарання, на якому наполягали сторони [19].

На практиці існують також випадки, коли суд констатує невідповідність умовам угоди *«інтересам суспільства»* лише на тій підставі, що обвинувачений не займається суспільно корисною працею [20] або негативно характеризується та вчинив злочин у стані алкогольного сп'яніння [21]. Є приклад, коли суд визнав, що особа відповідно до ст. 89 КК України раніше не судима, але той факт, що щодо неї більше 18 років тому було винесено обвинувальний вирок за ст. 140 КК України 1960 року («Крадіжка») спонукає суд зробити висновок про те, що обвинувачений на шлях виправлення не став. Тому, на думку суду, умови угоди не відповідають *«інтересам суспільства»*, особі обвинуваченого та характеру вчиненого ним злочину (крадіжки) [22].

Незважаючи на те, що у ст. 474 КПК України прямо не сказано про критерії, на які повинен зважати суд під час вирішення питання про невідповідність умов угоди *«інтересам суспільства»*, практика судів, котрі перевіряють угоду на врахування її сторонами характеристики особи обвинуваченого та обставин, що обтяжують покарання, є цілком виправданою. Домовленості сторін угоди під час узгодження покарання не повинні суперечити загальним засадам призначення по-

карання. Узгодження сторонами покарання, яке за своїм видом та/або розміром не відповідає характеру, тяжкості вчиненого діяння та особі винного, неврахування обставин, що обтяжують покарання, свідчить про невідповідність таких умов угоди «інтересам суспільства» в частині узгодженого покарання [23].

Водночас лише відсутність у людини постійного місця роботи, як і наявність обставин, що обтяжують покарання, ще зовсім не означає, що укладена з нею угода не може бути затверджена. Потрібно зауважити, чи враховано сторонами ці обставини під час узгодження покарання (або під час узгодження покарання і звільнення від його відбування з випробуванням). Їх неврахування може свідчити про неможливість виправлення та запобігання вчиненню обвинуваченим чи іншими особами нових злочинів без застосування суворішого виду покарання (ніж того, що обумовлене сторонами) і реального його відбування.

Таким чином, неважливо, яка кількість обставин, що обтяжують покарання, наявна в справі, наскільки негативно характеризується обвинувачений, головне – щоб усе це було зауважено сторонами угоди під час узгодження покарання. У такому разі підстав для відмови у затвердженні угоди у суду не буде.

Висновки. У цій статті зроблено спробу обґрунтувати три подальші твердження, які повинні сприяти більш активному застосуванню інституту угод у кримінальному процесі. По-перше, укладення угод можливе і без сприяння слідству з боку підозрюваного, обвинуваченого. По-друге, укладення угоди не повинно бути зумовлено слабкою позицією обвинувачення. По-третє, угоду можна укладати й з особою, яка вже неодноразово притягувалася до кримінальної відповідальності, негативно характеризується, чи вчинила злочин за наявності обставин, що обтяжують покарання, однак усі ці дані сторони угоди повинні врахувати під час узгодження покарання.

На практиці виникають й інші дискусійні питання, пов'язані з тлумаченням оцінного поняття «*суспільний інтерес*», зокрема: чи можна укладати угоду у провадженні щодо злочину, яким заподіяно смерть потерпілому; чи можна вважати укладену між сторонами угоду такою, що відповідає «*інтересам суспільства*», коли справа, у якій укладено угоду, набула значного суспільного резонансу; чи можливе укладення угоди у справах, де потерпілим є юридична особа публічного права; яка перспектива використання оцінного поняття «*суспільний інтерес*» як самостійної підстави для відмови у затвердженні угоди. Ці та інші проблемні питання тлумачення оцінного поняття «*суспільний інтерес*» як

підстави для відмови у затвердженні угод у кримінальному провадженні становлять перспективу подальших досліджень.

1. Масленникова Л. Н. Методология познания публичного и частного (диспозитивного) начал в уголовном судопроизводстве / Л. Н. Масленникова – М.: Акад. управления МВД России, 2000. – 179 с.

2. Ухвала Ялтинського міського суду Автономної Республіки Крим від 30.10.2013 р. (№ судової справи 121/9138/13-к, № провадження 1-кп/121/491/13). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34478753>

3. Ухвала Апеляційного суду Львівської області від 02.04.2013 р. (№ судової справи 1328/10402/12, № провадження 11-кп/783/21/13). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30545834>

4. Вільгушинський М. Й. Погоджувальне правосуддя у кримінальній юстиції України: актуальні проблеми впровадження та застосування / М. Й. Вільгушинський, М. В. Сіроткіна // Часопис цивільного і кримінального судочинства. – 2012. – № 6 (9). – С. 97–112.

5. Ухвала Апеляційного суду Дніпропетровської області від 09.04.2013 р. (№ судової справи 11кп/774/24/13). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30605373>

6. Генеральна прокуратура України // За період дії нового КПК укладено понад 6 тисяч угод між сторонами кримінального процесу від 26.04.2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=119529

7. Вирок Київського районного суду міста Сімферополя від 05.03.2013 р. (№ судової справи 123/2096/13-к, № провадження 1-кп/123/96/2013). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29771957>

8. Вирок Богунського районного суду міста Житомира від 03.04.2013 р. (№ судової справи 295/3906/13-к, № провадження 1-кп/295/60/13). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30387630>

9. Познер Ричард А. Экономический анализ права: в 2 т. / Ричард А. Познер. – СПб.: Экономическая школа, 2004. – Т. 2. – 974 с.

10. Махов В. Сделка о признании вины / В. Махов, М. Пешков // Российская юстиция. – 1998. – № 7. – С. 17–19.

11. Вирок Великоновосілківського районного суду Донецької області від 04.04.2013 р. (№ судової справи 220/412/13-к, № провадження 1-кп/220/33/13). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30412439>

12. Вирок Шевченківського районного суду міста Чернівці від 02.04.2013 р. (№ судової справи 727/2563/13-к, № провадження 1-кп/727/62/13). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30376974>

13. Вирок Печерського районного суду міста Києва від 03.04.2013 р. (№ судової справи 757/6557/13-к). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30392853>

14. Вирок Сватівського місцевого районного суду Луганської області від 03.04.2013 р. (№ судової справи 426/506/13-к). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30373757>

15. Вирок Вінницького міського суду Вінницької області від 27.03.2013 р. (№ судової справи 127/5279/13-к). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30231088>http://vgholos.com.ua/news/mvs_u_krainy_prosyat_pryvesty_v_poryadok_akty_yaki_reglamentuyut_osobystyy_oglyad.html

16. Ухвала Димитровського міського суду Донецької області від 05.03.2013 р. (№ судової справи 226/394/13-к, № провадження 1-кп/226/33/2013). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29752369>

17. Ухвала Криничанського районного суду Дніпропетровської області від 20.03.2013 р. (№ судової справи 178/241/13-к). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30236923>

18. Вирок Печерського районного суду міста Києва від 26.04.2013 р. (справа № 757/7938/13-к). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30916454>

19. Ухвала Самбірського міськрайонного суду Львівської області від 15.03.2013 р. (справа № 452/718/13-к). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29993901>

20. Ухвала Ленінського районного суду міста Дніпропетровськ від 20.02.2013 р. (справа № 205/778/13-к) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29455205>

21. Ухвала Голопристанського районного суду Херсонської області від 21.03.2013 р. (справа № 654/845/13-к). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30147862>

22. Ухвала Першотравневого районного суду м. Чернівці від 15.11.2013 р. (справа № 725/6493/13-к). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/35271435>.

23. Про деякі питання здійснення кримінального провадження на підставі угод: Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 223-1679/0/4-12 від 15.11.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1679740-12>

Рыбалко В. О. Оценочное понятие «общественный интерес» как основание для отказа в утверждении соглашений о примирении и признании вины

Исследуется оценочное понятие «общественный интерес» как основание для отказа в утверждении соглашений в уголовном судопроизводстве.

Рассмотрены дискуссионные вопросы, возникающие при толковании оценочного понятия «общественный интерес»: 1) является ли обязательным для наличия «общественного интереса» в заключении соглашения содействие со стороны подозреваемого, обвиняемого; 2) следует ли заключать соглашение для доказывания вины подозреваемого, обвиняемого в случае слабой позиции сторо-

ны обвинения по делу и без признания вины обвиняемым производство не будет иметь судебных перспектив; 3) возможно ли заключение соглашения с подозреваемым, обвиняемым, совершившим преступление при наличии обстоятельств,отягчающих наказание, негативно характеризуется, не работает, ранее привлекался к уголовной ответственности.

Предлагается решение вышеперечисленных вопросов, а также сформировано несколько новых вопросов, связанных с толкованием оценочного понятия «общественный интерес», которые и составляют перспективу дальнейших исследований.

Ключевые слова: соглашение о примирении, соглашение о признании вины, несоответствия условий соглашения интересам общества.

Rybalko V. O. The evaluative concept of «public interest» as a reason for refusing to approve transactions about reconciliation and acknowledgment of guilt

The evaluative concept of «public interest» as a reason for refusing to approve transactions is investigated in criminal proceedings.

Due to the fact that KPK of Ukraine does not define this concept, its contents and scope (and other evaluative concepts) should be determined taking into account the specific circumstances of the case.

*The correct interpretation of the evaluative concepts of «public interest» depends on the possibility of concluding agreements on reconciliation and recognition of guilt in criminal proceedings. In the case of non-agreement conditions in «**the public interest**» the court approves such agreement and the proceedings will continue in a general manner.*

*The concept of «**public interest**» is often not understood in practice. There are situations, where some prosecutors and judges see «**the public interest**» to approve the agreement, while the others – don't.*

*There are some discussion questions, that arise in the interpretation of evaluative concept of «public interest» in the article: 1) whether the assistance of the suspect, accused is mandatory for the presence of «**public interest**» in signing the agreement; 2) is the transaction possible for proof of guilt of the suspect, the accused in the case, when the prosecution`s position is weak in the case. And the proceedings do not have the potential outcomes without plea; 3) it is possible to make a deal with the suspect, accused, if he committed the crime of aggravated, negatively characterized, not working previously, held criminally liable.*

*It is propose to solve the above questions according to the survey. Also there are some new questions associated with the interpretation of evaluative concept of «**public interest**», they make the prospect of his future research.*

Key words: Agreement on Reconciliation, Plea of Guilt, inconsistency terms of the agreement public interest.

Стаття надійшла 08 квітня 2014 р.

ЗНАЧЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ОБВИНУВАЛЬНИХ І ВИПРАВДУВАЛЬНИХ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

З'ясовано питання щодо правил поділу доказів на обвинувальні та виправдувальні та їх використання в кримінальному процесі, що є виразом засади кримінального провадження: змагальності сторін, відповідно до якої кожна із сторін має право представляти суду докази, які підтверджують її позицію та спростовують позицію протилежної сторони. Зосереджено увагу на доказах, які подаються стороною захисту та мають у кримінальному процесі особливий статус – як сторони мени сильною порівняно зі стороною обвинувачення.

Ключові слова: обвинувальні докази, виправдувальні докази, доказування, кримінальне правопорушення.

Постановка проблеми. Доказування в кримінальному процесі традиційно розглядається як основа кримінальної процесуальної діяльності, а доказове право – як серцевина процесуального законодавства. Таке визначення сутності доказування та норм доказового права є абсолютною справедливим.

Значення наукової класифікації в теорії доказів полягає в тому, що вона сприяє систематизації нагромаджених знань, забезпечує правильне використання понять і термінів, усуває двозначність або неоднозначність наукової мови.

Зміст поділу доказів на обвинувальні та виправдувальні полягає у забезпеченні всебічності дослідження обставин кримінального правопорушення, недопущення обвинувального нахилу в діяльності слідчого, прокурора, слідчого судді, суду. Крім того, вона має значення для визначення порядку дослідження доказів у судовому розгляді, оскільки, згідно з ч. 2 ст. 349 КПК України, докази зі сторони обвинувачення досліджуються в першу чергу, а зі сторони захисту – у другу.

Така класифікація дає широку можливість для всебічного аналізу, визначення ролі та значення доказів, вибору оптимальних тактичних і методичних прийомів їх збирання, перевірки та надає змогу враховувати особливості кожного виду доказів під час їх оцінки та обґрунтування процесуальних рішень.

Використання ознак, покладених в основу класифікації доказів і правил збирання, перевірки та оцінки доказів, сприяє формуванню достовірних висновків у кримінальному провадженні.

Перевірені та оцінені обвинувальні та виправдувальні докази повинні бути відображені у найважливіших процесуальних документах – обвинувальному акті та вироків. Обвинувальний вирок може бути заснований тільки на достатній для обґрунтування висновків сукупності достовірних обвинувальних доказів, які були отримані законним шляхом.

Стан дослідження. Вивченню цієї проблематики було присвячено праці багатьох учених-юристів: Р. С. Белкіна, Ю. М. Грошевого, Є. Г. Коваленко, В. А. Лазаревої, М. М. Михеєнка, В. Т. Нора, С. М. Стахівського, М. С. Строговича, А. А. Хмирова, С. А. Шейфера, Ф. Н. Фаткулліна та ін.

Метою статті є визначення правил поділу доказів на обвинувальні та виправдувальні у кримінальному процесі та їх значення для встановлення об'єктивної істини у кримінальному провадженні.

Виклад основних положень. В основі поділу доказів на виправдувальні та обвинувальні – їх відношення до обвинувачення. Обвинувальні докази – це докази, які встановлюють та доводять вину або обтяжують відповідальність підозрюваного, обвинуваченого.

Виправдувальними є докази, які заперечують, спростовують обвинувачення, установлюють невинуватість або меншу винуватість підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують його відповідальність.

Поділ доказів на обвинувальні та виправдувальні правомірно можна вважати втіленням засади змагальності сторін і свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, відповідно до якої кожна із сторін має право представляти суду докази, які підтверджують її позицію та спростовують позицію протилежної сторони. Це не означає, що виправдувальні докази з'являються в матеріалах кримінального провадження тільки в результаті дій сторони захисту, а органи досудового розслідування, які виконують функцію кримінального переслідування, збирають і представляють суду лише обвинувальні докази.

Доведення обвинувачення неможливо без перевірки та спростування версій, які суперечать обвинуваченню. Слідчий зобов'язаний перевірити та оцінити всі докази, на які посилається підозрюваний та його захисник. Змагальність кримінального судочинства не відмінняє вимогу всебічного дослідження обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, навпаки – вона слугує засобом її забезпечення.

Обвинувальними є докази, які підтверджують подію злочину або окремі ознаки об'єктивної сторони, що встановлюють розмір шкоди,

спричиненого злочином, що дозволяє кваліфікувати діяння як більш тяжке. Виправдувальними є докази, які свідчать не тільки про непричетність обвинуваченого до вчинення злочину, але й ті, що свідчать про відсутність суспільної небезпеки вчиненого ним діяння іншими словами виправдувальними є всі ті докази, які виключають можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності [1, с. 233].

Отже, основою класифікації доказів на обвинувальні та виправдувальні є відношення доказів до обвинувачення.

Як свідчить аналіз слідчої та судової практики, ця класифікація доказів часто викликає труднощі. Оскільки трапляються докази, які щодо обвинувачення однієї особи є обвинувальними, а щодо іншої – виправдувальними. До того ж, на перший погляд, видимий зв'язок доказу з обвинуваченням не завжди збігається з його дійсним зв'язком і це не означає зміну властивостей доказу, а лише те, що змінюються наші знання про реально існуючу навколишню дійсність [2, с. 103].

Отже, правильний поділ доказів на обвинувальні та виправдувальні вимагає розкриття їх дійсно об'єктивних зв'язків і властивостей.

В основі поділу доказів на обвинувальні та виправдувальні лежить об'єктивна ознака – відношення цих доказів до предмета доказування. Суб'єктивна точка зору представника органу розслідування чи судді повинна спиратися на цю ознаку, виражати її. До того ж правильність зробленого висновку знову і знову перевіряється на подальших стадіях судочинства [3, с. 285].

Поділ доказів на обвинувальні та виправдувальні визначається їх відношенням до версії сторони обвинувачення та версії сторони захисту. Буде доказ обвинувальним чи виправдувальним, залежить не від того, якою стороною він буде виявлений та представлений, а від його фактичного наповнення.

Віднесення доказу до обвинувального чи виправдуального вимагає оцінки його значення для встановлення предмета доказування у кримінальному провадженні.

Нарешті, поділ доказів на обвинувальні та виправдувальні має сенс лише щодо конкретного підозрюваного, оскільки доказ обвинувальний щодо одного підозрюваного може виявитись виправдувальним стосовно іншого.

Поділ доказів на обвинувальні та виправдувальні орієнтує слідчого на всебічний та об'єктивний підхід до планування, розслідування та проведення слідчих (розшукових) дій з метою збору фактичних даних, які можуть підтвердити висунуту обвинуваченням версію.

Розглянемо такий приклад. В одному протоколі допиту свідка наявні: а) дані, що свідчать про вороже ставлення обвинуваченого до потерпілого; б) дані про те, що заподіянно тілесних ушкоджень, які були завдані потерпілому, передувала його принизлива поведінка щодо обвинуваченого. Зрозуміло, дані першого виду викривають обвинуваченого, а другого – встановлюють обставини, що пом'якшують його вину [3, с. 258].

Часом у літературі окреслюють нейтральні докази, хоча ставлення до них неоднозначне. Так, у 70-ті роки 20 сторіччя в кримінально-процесуальній науці з цього приводу розгорнулася дискусія. Деякі вчені допускали існування таких доказів, інші категорично заперечували таку можливість, вважаючи, що, не маючи обвинувального або виправдувального характеру стосовно предмета обвинувачення, факти або відомості про них втрачають доказове значення.

Не завжди одразу можна визначити обвинувальний чи виправдувальний характер доказів. Наприклад, показання свідка про наявність інших свідків учиненого кримінального правопорушення. На перший погляд, така інформація має нейтральний характер. Однак під час оцінки в сукупності з іншими доказами її об'єктивний характер стає зрозумілим. Якщо за допомогою показань свідка слідчий виявляє обвинувальний доказ, то і доказ, який допоміг його встановити, виявляється спрямованим на обвинувачення. Докази, які свідчать про порушення вимог КПК при проведенні слідчих (розшукових) дій, наприклад, обшуку, об'єктивно стають виправдувальними, оскільки зменшують обсяг обвинувальних доказів. Віднесення доказів до обвинувальних або виправдувальних можливо тільки в результаті оцінки всіх доказів у сукупності. Практиці відомі випадки, коли доказ, першопочатково віднесений до обвинувальних, згодом виявлявся виправдувальним і навпаки [4, с. 130].

У разі визнання особи винною у мотивувальній частині вироку зазначаються докази на підтвердження встановлених судом обставин, а також мотиви неврахування окремих доказів. У разі визнання особи виправданою у мотивувальній частині вироку зазначається формулювання обвинувачення, яке пред'явлене особі і визнане судом недоведеним, а також підстави для виправдання обвинуваченого із зазначенням мотивів, із яких суд відкидає докази обвинувачення.

У судовому розгляді основне завдання сторони обвинувачення – прокурора – обґрунтувати обвинувачення та довести суду винуватість підсудного. Виконання цього завдання можливо лише за умови кваліфі-

ковано проведеного досудового розслідування, під час якого формується сукупність доказів, які викривають підозрюваного, обвинуваченого.

Головне завдання слідчого – зібрати докази, достатні для того, щоб прокурор міг у суді домогтись обвинувального вироку для підсудного.

Основна форма доведення підозрюваним, обвинуваченим своєї невинуватості, меншої винуватості, обставин, що пом'якшують покарання, – дача показань, що супроводжується викладом системи аргументів, за допомогою яких особа пояснює обставини, що стали підставою для повідомлення її про підозру.

Допит підозрюваного слід проводити негайно після затримання чи повідомлення про підозру. Якщо це неможливо зробити з об'єктивних причин, допит особи, яка опинилася у становищі підозрюваного, може бути відкладено на розумний, але якомога короткий, строк. Однією з важливих особливостей допиту підозрюваного є те, що предмет такої слідчої дії на початковому етапі розслідування (перший допит) визначається з урахуванням інформації, яка слугує основою затримання або повідомлення про підозру. Якщо підозрюваний заперечує свою причетність до вчиненого злочину, то, незалежно від наявності викривальних доказів, слідчий повинен уважно вислухати його показання, що обов'язково фіксуються у протоколі. Ретельній і об'єктивній перевірці підлягає посилення підозрюваного на алібі. Допит підозрюваного, який визнає свою вину, також повинен здійснюватися настільки ж ретельно й детально, як і особи, що заперечує свою вину [5, с. 7]. Орган досудового розслідування зобов'язаний перевірити доводи підозрюваного, обвинуваченого. Якщо останні не будуть спростовані, обвинувачення не може вважатись доведеним.

Відношення доказу до обвинувачення може і не мати очевидно-го характеру, лише прямі докази через свій зв'язок із головним фактом можуть бути віднесені до обвинувальних або виправдувальних. Значення непрямих доказів виявляється лише у взаємозв'язку з іншими доказами і відповідно до їх накопичування може змінюватись [6, с. 159].

З уваги на те, що виправдувальні докази використовуються для захисту обвинуваченого, правомірно називати їх доказами захисту.

Оцінюючи докази, необхідно мати на увазі, що один і той же доказ може мати різний характер. Наприклад, місце і час учинення злочину, за загальним правилом, належить до обвинувальних, позаяк установлюють об'єктивну сторону складу злочину. Однак у разі заяви

підозрюваного про алібі, точні місце і час учинення злочину можуть виконати роль доказів виправдувальних. Мотив злочину – ревності – є не тільки непрямим обвинувальним доказом учинення злочину, але й виправдувальним, оскільки виключає можливість кваліфікації вбивства як вчиненого за обтяжуючих обставин [7, с. 54].

Під час досудового розслідування слідчий прагне відновити достовірну картину минулої події, пізнати всі обставини та факти, що входять до предмета доказування. Саме за досягнення певного достовірного знання стосовно обставин учинення кримінального правопорушення встановлюється істина.

Висновки. Поділ доказів на обвинувальні і виправдувальні грунтується на різних формулюваннях тези доказування та має важливе теоретичне і практичне значення, оскільки ця класифікація впливає на висування та відпрацювання слідчих версій в кримінальному провадженні, метою якого є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування.

Отже, обвинувальні докази є єдиним засобом установлення винуватості підозрюваного (обвинуваченого) у вчиненні кримінального правопорушення. Відповідно до цих доказів пред'являються жорсткі вимоги відповідності закону процедури їх отримання і закріплення, тобто допустимості. Обвинувальний вирок може бути заснований тільки на достатній сукупності обвинувальних доказів, які були отримані законним шляхом.

1. Лазарева В. А. Доказывание в уголовном процессе: учебно-практич. пособие / В. А. Лазарева. – М.: Юрайт; Высшее образование, 2010. – 343 с.

2. Грошевий Ю. Докази і доказування в кримінальному процесі / Ю. Грошевий, С. М. Стахівський. – К., 2007. – 268 с.

3. Теория доказательств в советском уголовном процессе. Часть общая / за ред. Н. В. Жогина. – М.: Юридическая литература, 1966. – 736 с.

4. Михеєнко М. М. Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні: вибрані твори / М. М. Михеєнко. – К., 1999. – 240 с.

5. Аленін Ю. П. Допит підозрюваного як засіб збирання та перевірки доказів у досудовому провадженні: деякі нові питання / Ю. П. Аленін // Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні. – Одеса, 2013. – 7 с.

6. Дубинський А. Я. Исполнение процессуальных решений следователя: правовые и организационные проблемы / А. Я. Дубинський. – К., 1984. – 184 с.

7. Соркин В. С. Особенности процессуального доказывания в уголовном судопроизводстве / В. С. Соркин. – Гродно, 2002. – 96 с.

Ряшко Е. В. Значение и использование обвинительных и оправдательных доказательств в уголовном процессе

Анализируются вопросы относительно правил деления доказательств на обвинительные и оправдательные, их использования в уголовном процессе, что является выражением принципа уголовного производства: состязательности сторон, в силу которого каждая из сторон вправе представлять суду доказательства, которые подтверждают ее позицию и опровергают позицию противоположной стороны; сосредотачивается внимание на доказательствах, которые предлагаются стороной защиты и имеющие в уголовном процессе особый статус, как стороны менее сильной в сравнении со стороной обвинения.

Ключевые слова: обвинительные доказательства, оправдательные доказательства, доказывание, уголовное правонарушение.

Riashko O. V. Meaning and implementation of accusatory and exculpatory evidence in the criminal proceeding

The article analyses the principles of evidence subdivision into accusatory and exculpatory and their implementation which is the explication of criminal proceeding fundamentals: parties' competitiveness due to which each party has the right to provide the court with the evidence to confirm its position and disclaim the opponent's position.

The evidence institute is the criminal proceeding component due to which the person, society, and state are protected against the criminal offences, as well as the rights, liberties and lawful interests of the criminal proceeding participants, and prompt, complete, and unbiased investigation and court proceeding are provided in order for everyone who committed a crime to be held liable according to his/her guilt, and no one crimeless to be accused or convicted, no one to be subject to ungrounded procedural compulsion and appropriate lawful proceeding to be applied to each participant of criminal proceeding».

It is absolutely right that the evidence is a process characterized by different types of obstacles which the investigator faces when conducting his investigation, prosecutor – when proving the official prosecution, or the victim while exercising his/her private prosecution. Evidence plays a key role in establishment of truth in criminal proceeding, which, in its turn serves the principle of justice, when the committed crime is meant, and bringing the guilty party to responsibility and compensation of damage due to its actions or negligence.

The person is considered innocent of crime till his/her guiltiness is lawfully proven and determined by the condemnatory judgment. Thus, till the moment of passing this judgment the prosecution and the defense fight to establish the truth in the criminal proceeding, which, for one accused person can lead to the conviction and for the other one – to the exculpation. The guilty verdict can be based only on the complex of reliable lawfully obtained accusatory evidence.

Key words: accusatory evidence, exculpatory evidence, evidence, criminal offence.

Стаття надійшла 14 березня 2014 р.

ЗНАЧЕННЯ, КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ПРАВИЛА ВИКОРИСТАННЯ НЕПРЯМИХ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

З'ясовано питання щодо значення, класифікації та правил використання непрямих доказів, що є однією з гарантій прав і законних інтересів учасників кримінального процесу; досліджено основні проблемні моменти щодо класифікації непрямих доказів та їх значення, що обумовлено завданням з'ясування їх змісту під час доказування у кримінальному процесі та достовірного знання про винуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення. Зосереджено увагу на тому, що класифікаційні групи не ізольовані одна від одної та не мають на меті обґрунтувати перевагу одних доказів над іншими.

Ключові слова: процес доказування, прямі докази, непрямі (побічні) докази, підстави класифікації.

Постановка проблеми. Багатоаспектність поняття доказу не дозволяє класифікувати їх за універсальною ознакою. Тому класифікація доказів здійснюється за декількома ознаками та має доволі розгалужену систему.

Наукове обґрунтування місця і ролі непрямих доказів в процесі доказування досі актуальне. Зміст непрямих доказів полягає в установленні фактів, які становлять проміжний етап процесу доказування в конкретному кримінальному провадженні.

Класифікація доказів на прямі та непрямі не має на меті обґрунтувати перевагу одних над іншими. Правильний поділ доказів на прямі та непрямі дозволяє розкрити їх дійсно об'єктивні зв'язки і властивості, має практичне значення та дозволяє уникнути помилок під час розслідування кримінальних правопорушень.

Класифікація непрямих доказів має значення і для теорії, і для практики, дозволяє зрозуміти природу цих доказів, їх характеристики, правильно їх оцінювати, що сприяє правильному визначенню шляхів використання таких доказів і встановлює їхню значущість для доказування обставин, що входять до предмета доказування.

Стан дослідження. Вивченню цієї проблематики присвячено праці багатьох учених-юристів: Р. С. Белкіна, Ю. М. Грошевого, В. Я. Дорохова, Є. Г. Коваленко, В. А. Лазаревої, М. М. Михеєнка, В. Т. Нора, С. М. Стахівського, М. С. Строговича, С. А. Шейфера, Ф. Н. Фаткулліна

та ін. Безперечно актуальність становить дослідження А. А. Хмирова на тему непрямих доказів.

Метою статті є визначення правил використання непрямих доказів у процесі доказування, обґрунтування необхідності класифікації непрямих доказів і визначення умов їх оцінки.

Виклад основних положень. Однією із загальноприйнятих традиційних груп класифікації доказів у кримінальному судочинстві є їх поділ на прямі та непрямі (побічні).

Класифікація кримінально-процесуальних доказів на прямі та побічні залежить від того, що обираємо моментом відліку, тобто основою класифікації. Однак щодо підстави цієї класифікації в теорії кримінального судочинства єдина думка не узгоджена. Деякі вчені вважають, що підставою класифікації є відношення доказу до предмета доказування, інші – щодо головного факту [1, с. 217].

Обидва підходи до класифікації доказів мають своє обґрунтування, однак зауважимо, що такий поділ не завжди охоплює всі явища, що класифікуються. Навряд чи існує доказ, здатний безпосередньо встановити весь склад злочину. Правильніше підставою поділу вважати відношення кожного доказу до конкретної обставини, яка підлягає доказуванню у кримінальному провадженні.

Найоптимальнішою видається класифікація доказів на прямі (одноступеневі) та побічні (багатоступеневі), де в основі поділу – відмінність структури обґрунтування обставини, що доказується. Прямі докази обґрунтовують найближчу тезу, побічні – як найближчу, так і подальші.

Поділ доказів на прямі та побічні заснований на тому, що одні з них містять відомості про обставини, що входять до предмета доказування (свідок бачив, як обвинувачений завдав потерпілому ножове поранення, яке виявилось смертельним), а інші підтверджують так звані проміжні факти (злочин вчинений ножом, який належить конкретній особі, однак свідків вбивства не було). За використання прямих доказів завдання полягає у встановленні їх достовірності. Доказування з використанням непрямих доказів є більш складним, оскільки передбачає наявність системи достовірних побічних доказів, наявність між ними взаємозв'язку, створення системи доказів [2, с. 20].

Прямий доказ – це пряме бачення факту, побічний же доказ вказує на обставину, що доводиться не прямо, не безпосередньо, але опосередковано.

Поділ доказів на прямі та побічні обумовлений різними шляхами встановлення тих чи інших обставин. Зв'язок прямого доказу з

предметом доказування не потребує додаткового обґрунтування, він є очевидним, що не можна сказати про шлях доказування на основі побічних доказів. Відношення побічного доказу до матеріалів кримінального провадження може бути випадковим і здаватись маловірогідним навіть за встановлення достовірності цього доказу.

Обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, завжди встановлюються або прямим або побічним шляхом, хоча поділ доказів на прямі та побічні має значення виключно для доказування винуватості особи.

Всі побічні докази у справі мають призводити до одного висновку – про винуватість обвинуваченого – і мають виключати можливість іншого висновку [3, с. 387].

Непрямі докази також можуть бути класифіковані за специфічними для них ознаками. Така класифікація надає можливості для всебічного аналізу непрямих доказів, вибору оптимальних тактичних прийомів і методики їх перевірки.

Як зазначає А. А. Хмиров, зміст класифікації доказів не в тому, щоб виділити серед них «кращі» та «гірші», а в тому, що вона дає змогу всебічно дослідити особливості формування, способи збирання та методи використання кожної групи доказів [4, с. 13].

Класифікація непрямих доказів є важливою та необхідною умовою їхнього дослідження. Безумовно, навряд чи можливо встановити вичерпний перелік непрямих доказів, проте за певними ознаками можна розробити правила їх використання у кримінальному судочинстві.

У багатьох випадках побічні докази є єдиним засобом установлення обставин учинення злочину. Випадки, коли в справі відсутні прямі докази та реальні перспективи їх отримання, не рідкість у слідчій та судовій практиці. Однак і тоді, коли в справі наявні прямі докази, вони всебічно і об'єктивно перевіряються та доповнюються за допомогою непрямих доказів, вміле використання яких під час допиту обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого і свідка дають можливість отримати достовірні прямі докази вчинення цього злочину [4, с. 8].

В юридичній літературі постійно обговорюється питання про доказове значення так званих доказів поведінки, тобто таких дій підозрюваного, обвинуваченого, які можуть свідчити про знання ним обставин учинення кримінального правопорушення або про бажання ввести в оману слідство та суд чи помилково спрямувати. В цілому такі особливості поведінки підозрюваного дозволяють висунути версію про його причетність до вчинення кримінального правопорушен-

ня, але ж доказова цінність таких доказів надзвичайно низька. З одного боку, такі докази можуть розглядатись як побічні, але й не слід забувати про те, що для особи природно не тільки намагатись уникнути відповідальності за вчинене, але й уникнути обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення.

Вагомість таких доказів доволі сумнівна, не може підміняти інші об'єктивні докази. Наприклад, підозріла поведінка особи не може розглядатись суто як ознака його винуватості. До слова, така поведінка часом може свідчити, навпаки, про невинуватість особи. Тому для слідчого це має бути поштовхом до більш детального та прискіпливого пошуку інших доказів, які можна було б покласти в основу обвинувального акта.

До побічних можуть бути віднесені і докази, які встановлюють подібні факти. Наприклад, встановлена подібність у засобах учинення низки кримінальних правопорушень або використання аналогічних прийомів дозволяють зробити попередній висновок про вчинення цих кримінальних правопорушень однією особою. Звичайно, що цей висновок сам собою недостовірний, оскільки допускає різноманітні тлумачення.

На думку Г. М. Міньковського, збіг засобу вчинення злочину може розглядатись як побічний доказ, оскільки інші побічні докази дозволяють висловити лише припущення [6, с. 4].

Найбільш значущим прямим виправдувальним доказом є алібі, тобто знаходження підозрюваного, обвинуваченого в момент учинення кримінального правопорушення в іншому місці. Алібі може бути встановлено не тільки шляхом прямих доказів, але й побічних. Однак не підлягає сумніву висновок про те, що доки алібі не спростовано, обвинувачення не може вважатись доведеним.

Побічний доказ – це складний двоступеневий (а іноді і багатоступеневий) акт. Побічний доказ спочатку прямо підтверджує якесь проміжне твердження (наприклад, факт погрози, який надходить від особи), а згодом, через це проміжне і друге, кінцеве твердження (наприклад, факт спричинення тілесних ушкоджень тією ж особою) [7, с. 25].

Правила доказування за допомогою побічних доказів можна об'єднати в таку систему: той чи інший факт буде побічним доказом лише у разі його достовірності; визначальним у рішенні покласти побічні докази в основу обвинувачення має бути не кількість, а лише якість; сукупність побічних доказів має становити не хаотичну систему, а ланцюг взаємопов'язаних фактів; сукупність доказів має призводити лише до одного висновку, інакше висновки, зроблені органами розслідування, завжди спричинятимуть законні сумніви в їх достовірності.

Побічний доказ не дозволяє зробити категоричний висновок щодо обставин, що підлягають доказуванню. Наприклад, сліди крові на одязі підозрюваного не дозволяють зробити однозначний висновок про його причетність до вчинення кримінального правопорушення. Доказування на основі непрямих доказів вимагає, щоб кожний проміжний факт був підтверджений декількома доказами. Непрямі докази мають бути зіставлені з іншими доказами, зміст яких спрямований на встановлення того ж факту та пов'язані між собою логічно. Тільки в такому вигляді вони утворюють доказову силу, що дозволяє зробити категоричний та впевнений висновок про винуватість конкретної особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Було б неправильно визначати цінність прямих і побічних доказів, дотримуючись принципу протиставлення їх одне одному. Якщо побічні докази були правильно закріплені та використані, то й висновки в кримінальному провадженні, засновані на них, будуть надійними та достовірними, як і висновки, отримані за допомогою прямих доказів. Взагалі типовою є ситуація доказування, яка заснована на симбіозі прямих і побічних доказів.

Необхідно зауважити, що прямі докази не є кращими від побічних, тому не потрібно переоцінювати прямі докази та недооцінювати побічні. В слідчій і судовій практиці трапляються кримінальні справи, обвинувачення в яких ґрунтується тільки на побічних доказах. І прямі, і побічні докази утворюють не менш достовірний матеріал для вирішення справи по суті. Зокрема, судовий вирок, який ґрунтується на побічних доказах, має таку ж законну силу, як і вирок, що ґрунтується на прямих доказах [5, с. 87].

Шлях доказування за допомогою побічних доказів більш тривалий та складний, ніж за допомогою прямих. Необхідно, по-перше, встановити, чи достовірні факти, які стали відомі слідчому та суду; по-друге, визначити, чи ці відомості стосуються кримінального правопорушення, що розслідується з метою виключення випадкового збігу обставин.

Звичайно, використання побічних доказів у практиці кримінального судочинства є більш складним. Це пояснюється тим, що логічний шлях від побічних доказів до вирішення певного питання, наприклад про винуватість особи, є значно довшим, ніж логічний шлях до вирішення питання через прямі докази. Як влучно зазначається в процесуальній літературі, зв'язок побічних доказів між собою повинен бути таким, щоб вони були ланками одного ланцюга: за випадання

однієї ланки руйнується весь ланцюг, втрачає значення кожен побічний доказ окремо [8, с. 20].

Правила оцінки доказів, передбачені ст. 94 КПК України поширюються, як на прямі, так і побічні докази.

Висновки. Прямий доказ – це пряме бачення факту, побічний же доказ вказує на обставину, що доводиться не прямо, не безпосередньо, але опосередковано.

Під побічними доказами слід розуміти докази, які неоднозначно підтверджують чи спростовують існування обставин, що підлягають доказуванню

Отже, прямі докази щодо певної обставини допускають одне тлумачення, а побічні – декілька. Для того, щоб реальні факти не були підмінені здогадками та припущеннями, необхідно встановити об'єктивний зв'язок побічних доказів між собою та з предметом доказування.

Поділ доказів на прямі та побічні не має на меті встановити чи підтвердити перевагу одних над іншими. І прямі, і побічні докази підлягають ретельній перевірці та оцінці з точки зору допустимості, достовірності, достатності та належності.

Висновки у кримінальному провадженні, отримані за правильного використання непрямих доказів, надійні, як і висновки, отримані за допомогою прямих доказів.

Недооцінювання побічних доказів засновано на невмінні правильно з ними працювати, робити логічні висновки про їх зв'язок із головним фактом.

Тільки грамотні дії органів кримінального переслідування зі збирання, закріплення та використання побічних доказів дозволять уникнути слідчих і судових помилок, сприятимуть реалізації засад кримінального провадження в, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений.

1. Лазарева В. А. Доказывание в уголовном процессе: учебно-практич. пособие / В. А. Лазарева. – М.: Изд-во Юрайт; Высшее образование, 2010. – 343 с.

2. Соловьев А. Б. Доказывание в досудебных стадиях уголовного процесса / А. Б. Соловьев. – М.: Юрлитинформ, 2002. – 71 с.

3. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. – М., 1958. – 703 с.

4. Хмыров А. А. О понятии косвенных доказательств и их значении в расследовании преступлений / А. А. Хмыров. – М., 1964. – 109 с.

5. Стахівський С. М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування / С. М. Стахівський. – К., 2005. – 272 с.

6. Миньковский Г. М. Пределы доказывания в советском уголовном процессе / Г. М. Миньковский. – М., 1956. – 113 с.

7. Соркин В. С. Особенности процессуального доказывания в уголовном судопроизводстве / В. С. Соркин. – Гродно, 2002. – 96 с.

8. Трусов А. И. Основы теории судебных доказательств / А. И. Трусов. – М., 1960. – 176 с.

Ряшко Е. В., Комиссарчук Ю. А. Значение, классификация и правила использования косвенных доказательств в уголовном процессе

Анализируются вопросы относительно значения, классификации и правил использования косвенных доказательств, что является одной из гарантий прав и законных интересов участников уголовного процесса; исследованы основные проблемные моменты относительно классификации косвенных доказательств и их значение, что обусловлено заданием определения их сущности при доказывании в уголовном процессе и достоверного знания о вине лица в совершении уголовного правонарушения. Сосредотачивается внимание на том, что классификационные группы не изолированы друг от друга и не имеют целью обосновать преимущество одних доказательств перед другими.

Ключевые слова: процесс доказывания, прямые доказательства, не-прямые (косвенные) доказательства, основания классификации.

Ryashko O. V., Komissarchuk J. A. Meaning, classification and rules of using circumstantial evidence in criminal procedure

There are various criteria of evidence classification in the science of criminal procedure. Partially they are conceived by scientists, partially they are approved solely by certain representatives, however, notwithstanding the shortcomings while choosing criterion of classification, the whole groundwork in this direction was made in order to discover the meaning and provide for analysis of each of them.

Establishing the facts of criminal offence with the help of circumstantial proof is a complicated and long-term process. In many cases the only mean to establish case circumstances appears to become indirect evidences. Taking into account the abovementioned, the necessity to establish a system of trustworthy well-reasoned summaries lies in the frame of direct as well as indirect evidences.

The classification of criminal procedural evidence into direct and indirect evidence depends on its ground. Although, concerning the question of grounds for classification in the theory of criminal procedure does not exist a common idea. Some scientists presume the basis for classification is the relation between the evidence and fact at issue, others assume it between the evidence and major fact. It seems that the guilt of a person could be constituted with different means depending on the meaning of evidence. The direct evidence ties particular person to the criminal offence. Indirect evidence ties the person not to the fact that criminal offence was committed but to some other circumstantial fact, on the basis of which one can make a conclusion it was committed by the accused.

In case when classification is made on the ground of major fact, we have to admit, that substantial part of evidence will be indirect or otherwise will not be clas-

sified because fall beyond the scope of classification into direct and indirect. It is doubtful that such an approach to evidence classification could be thought as well-reasoned. Finally, we draw to the conclusion that the basis for classification into direct and indirect evidence could not count neither fact at issue nor major fact.

Summing it up, we consider that the basis for classification is a relation between evidence and every concrete circumstance to be proved. The ground for classification into direct and indirect evidence serves the presence or absence of tie between the meaning of evidence and circumstances to be proved.

Key words: evidence procedures, direct evidence, indirect evidence, grounds for classification.

Стаття надійшла 05 травня 2014 р.

УДК 343.133:343.135

**С. О. Сорока,
Р. М. Римарчук**

КРИМІНАЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ У ФОРМІ ПРИВАТНОГО ОБВИНУВАЧЕННЯ: ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ

Розглянуто актуальні питання кримінального процесу, що виникають під час використання правового інституту приватного обвинувачення. Проведення досудового розслідування в кримінальних провадженнях у формі приватного обвинувачення сприятиме швидкому, повному та неупередженому розслідуванню і судовому розгляду цієї категорії справ. З метою забезпечення захисту порушеного права потерпілого в кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення запропоновано розширити участь прокурора.

Ключові слова: кримінальне провадження, потерпілий, приватне обвинувачення, прокурор.

Постановка проблеми. Розвиток України як незалежної, правової держави спрямований на поступову демократизацію суспільства, встановлення правових основ формування державності, дотримання правопорядку і принципу законності. Людина є вищою соціальною та політичною цінністю. Держава покликана утвердити гуманістичні засади, забезпечити і захистити свободу, честь і гідність людини. Так виникає необхідність у розширенні диспозитивних засад осіб, що потрапляють у сферу кримінально-процесуальних правовідносин, особливо в кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення.

Стан дослідження. Окремі аспекти кримінального провадження у формі приватного обвинувачення досліджували такі вчені: В. Воронін, М. Гошовський, О. Кучинська, В. Маляренко, О. Михайленко, М. Михеєнко, В. Навроцька, В. Нор, В. Юрчишин і ін.

Метою цієї статті є розгляд окремих питань кримінального провадження у формі приватного обвинувачення.

Виклад основних положень. Згідно із Кримінальним процесуальним законодавством України, передбачена можливість реалізації функції обвинувачення у публічному та приватному порядку. В. Т. Нор зазначає, що оскільки норми кримінального права реалізуються у кримінально-процесуальній формі (з допомогою кримінального процесу), то переважність принципу публічності (засади державності) для кримінального процесу є неминучою і доцільною. Держава не може бути осторонь того, що нехтуються встановлені нею кримінально карані заборони, – вчиняються кримінальні правопорушення, якими порушуються встановлений правопорядок (у широкому розумінні) і охоронювані її законами права та інтереси громадян чи їх колективних формувань, і віддавати на розсуд останніх – звертатися до держави (її органів) за захистом порушеного права чи утриматися від цього [1]. За вчинення кримінального правопорушення особа повинна бути притягнута до кримінальної відповідальності, тому держава зобов'язала уповноважені нею органи – прокурора, слідчого – в межах їхньої компетенції розпочати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення або в разі надходження заяви (повідомлення) про вчинення кримінального правопорушення, а також вжити передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила (ст. 25 КПК України). Проте, як вказує В. Т. Нор, за вчинення деяких злочинних посягань на права та законні інтереси фізичних осіб законодавець повинен зважати на думку потерпілого щодо притягнення до кримінальної відповідальності і покарання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення [1]. Так, у ст. 25 КПК України виключенням засади публічності є випадки, коли кримінальне провадження може бути розпочате лише на підставі заяви потерпілого. В. Т. Нор зазначає, що так законодавець надає можливість потерпілому від кримінального правопорушення на власний розсуд вирішити питання: чи звертатись йому до держави (суду чи правоохоронних органів) за захистом порушеного права, вимагаючи притягти винну особу до кримінальної відповідальності, чи врегулювати кримінально-правовий спір на

основі взаємопорозуміння або залишити діяння винного без реакції. У таких випадках законодавець надає перевагу приватному (потерпілому) інтересу перед публічним [1]. Інститут приватного обвинувачення є однією з найдавніших форм організації кримінально-процесуальної функції захисту прав і свобод людини, історичною першоосновою зародження та розвитку обвинувачення [2, с. 51]. О. Михайленко зазначає, що приватне обвинувачення виникло раніше від публічного, пройшло у різних країнах складний шлях зародження і розвитку і продовжує удосконалюватися, реформуватися на сучасному етапі державотворення та суспільного розвитку [3, с. 40]. Це стосується й України. Інститут приватного обвинувачення згадувався в Статуті кримінального судочинства 1864 року, отримав подальший розвиток у кримінально-процесуальному законодавстві союзних республік 1922–1927 рр. і Основ кримінального судочинства Союзу РСР, був збережений у КПК 1960 р. і 2012 р. У КПК України 1960 року (ст. 27) було передбачено, що справи про злочини, передбачені ст. 125, ч. 1 ст. 126, ст. 356 КК України щодо дій, якими заподіяно шкоду правам і інтересам окремих громадян, порушуються не інакше як за скаргою потерпілого, якому і належить у такому разі підтримувати обвинувачення. Ці справи порушувались суддею, дізнання і досудове слідство в них не провадилося. У разі примирення потерпілого з обвинуваченим, підсудним справи закривалися. Примирення могло статися лише до виходу суду в нарадчу кімнату до постановлення вироку. Особливістю кримінального провадження у формі приватного обвинувачення, згідно із КПК України, є те, що законодавцем передбачено проведення досудового розслідування за такою категорією справ. Прокурор і слідчий в межах своєї компетенції зобов'язані розпочати досудове розслідування, але підставою в такому випадку є лише заява потерпілого, тобто активна роль належить не прокурору, слідчому, а особі, яка звертається із заявою про вчинення щодо неї кримінального правопорушення. Отже, заява (повідомлення) потерпілого, як правило, є єдиним законним приводом для початку кримінального провадження у формі приватного обвинувачення. Якщо потерпілим є неповнолітня особа або особа, яка визнана в установленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною, або яка через хворобу, фізичні або психічні вади чи з інших поважних причин не може сама подати заяву, її може подати законний представник цієї особи. На нашу думку, означена позиція законодавця є правильною, оскільки коли справи приватного обвинувачення порушувались тільки судом, то виникало багато дискусійних питань щодо

розгляду цих заяв органом дізнання (як правило, міліцією). Особи із заявами про вчинення щодо них злочинів цієї категорії нерідко звертались не в суд, як це було передбачено законом, а до міліції. Органом дізнання, як правило, ухвалювалося рішення про відмову в порушенні кримінальної справи, матеріали осідали в архівах, замість того, щоб бути направленими в суд для розгляду по суті.

Відповідно до ч. 1 ст. 92 КПК України обов'язок доказування обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні (ст. 91 КПК України), крім обов'язку доказування належності та допустимості доказів, даних щодо розміру процесуальних витрат та обставин, які характеризують обвинуваченого, покладається на слідчого, прокурора та, в установленому КПК випадках, – на потерпілого. Цим положенням усунено питання щодо покладення тільки на приватну особу повноти всіх обов'язків обвинувача, яка відповідно до закону не мала повноважень із збирання доказів у зв'язку із відсутністю професійних і інших можливостей. Не врегульовано законодавством було і питання щодо захисту прав потерпілого у разі вчинення щодо нього кримінального правопорушення невідомою особою. Під час звернення потерпілим зі скаргою до суду було передбачено обов'язкове встановлення особи, тобто потерпілий в скарзі мав вказати дані про особу, яка притягується до кримінальної відповідальності. Тобто недосконалість законодавства і не завжди правильна практика його застосування сприяли значному обмеженню прав громадянина щодо захисту його законних прав, порушених учиненням злочинних дій у справах приватного обвинувачення. Проведення досудового розслідування в кримінальних провадженнях у формі приватного обвинувачення сприятиме швидкому, повному та неупередженому розслідуванню і судовому розгляду окресленої категорії справ, сприятиме можливості в кожному випадку встановити особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, щоб притягнути її до відповідальності, а особа, стосовно якої було вчинено кримінальне правопорушення, зможе повною мірою захистити свої порушені права.

Відповідно до ч. 1 ст. 477 КПК України кримінальним провадженням у формі приватного обвинувачення є провадження, яке може бути розпочате слідчим, прокурором лише на підставі заяви потерпілого щодо кримінальних правопорушень, передбачених у п. 1, 2, 3 ч. 1 ст. 477 КПК України. Заяву про вчинення кримінального правопорушення потерпілий має право подати упродовж строку давності притягнення до кримінальної відповідальності. Крім того, у п. 1 ч. 1 ст. 477 КПК України вказаний перелік статей Кримінального кодексу (далі –

КК) незалежно від суб'єкта їх учинення; в п. 2 ч. 1 ст. 477 КПК України вказаний перелік статей КК України, щодо яких може бути розпочате кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення, якщо вони вчинені чоловіком (дружиною) потерпілого; у п. 3 ч. 1 ст. 477 КПК України вказаний перелік статей КК України, щодо яких може бути розпочато кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення, якщо вони вчинені чоловіком (дружиною) потерпілого, іншим близьким родичем чи членом сім'ї потерпілого, або якщо вони вчинені особою, яка щодо потерпілого була найманим працівником і завдала шкоду винятково власності потерпілого. На відміну від КПК України 1960 року, перелік статей, щодо яких може бути розпочато кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення, значно розширений. Позитивним у цьому є те, що особа зможе сама захищати свої порушені права, що повною мірою відповідає вимогам Конституції про те, що кожен має право будь-якими, не забороненими законом, засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (п. 4 ст. 55). Крім того, зменшиться кількість кримінальних проваджень, оскільки вони можуть бути розпочаті тільки за заявою потерпілого, а в подальшому і закриті на підставі угоди про примирення між потерпілим і підозрюваним чи обвинуваченим, що сприятиме спрощенню судового розгляду, відтак – зменшенню обсягів роботи працівників правоохоронних органів і суддєй.

Значимо, що в ч. 1 ст. 27 КПК України 1960 року вказувалось, що справи про злочини щодо дій, якими заподіяно шкоду правам та інтересам окремих громадян, порушуються не інакше як за скаргою потерпілого, якому і належить у такому разі право підтримувати обвинувачення. У КПК України чіткої вказівки щодо цього права потерпілого не зазначено. Так, у ст. 4 КПК України вказується, що винятком із принципу публічності є випадки, коли кримінальне провадження може бути розпочате лише на підставі заяви потерпілого. Про це ж зазначається і в ч. 4 ст. 26 КПК України, де, крім того, вказується, що відмова потерпілого, його представника від обвинувачення є безумовною підставою для закриття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення. У ст. 340 КПК України зазначено, що у разі відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення в суді головуючий роз'яснює потерпілому його право підтримувати обвинувачення в суді. В цьому випадку кримінальне провадження за відповідним обвинуваченням набуває статусу приватного і здійснюється за процедурою приватного обвинувачення. Про процедуру приватного обвинувачення в КПК України не йдеться. Отже, про те, що потерпілий має

право підтримувати обвинувачення, в кримінальних провадженнях у формі приватного обвинувачення законом чітко не визначено. На підставі викладеного вважаємо за доцільне внести зміни до ч. 4 ст. 26 КПК України і викласти її у такій редакції:

«4. Кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення розпочинається лише на підставі заяви потерпілого, якому і належить у такому разі право підтримувати обвинувачення. Відмова потерпілого, а у випадках, передбачених цим Кодексом, його представника від обвинувачення, є безумовною підставою для закриття кримінального провадження».

З викладеного вбачається, що в КПК України законодавець залишив тільки функції обвинувачення у публічному та приватному порядку. Таку функцію обвинувачення, як приватно-публічне, зміст якої полягав у тому, що кримінальна справа порушувалась не інакше як за скаргою потерпілої і закриттю за примиренням сторін не підлягала, законодавець виключив і значно розширив інститут примирення. Відповідно до ч. 4 ст. 56 КПК України потерпілий має право примиритися з підозрюваним, обвинуваченим і укласти угоду про примирення на всіх стадіях кримінального провадження. Укладення угоди про примирення може ініціюватися і потерпілим, і підозрюваним або обвинуваченим у будь-який момент після повідомлення особі про підозру до виходу суду до нарадчої кімнати для ухвалення вироку. Отже, це вказує на те, що за КПК України примиритися підозрюваний з потерпілим можуть не тільки у кримінальних провадженнях приватного, а і публічного обвинувачення, це сприяє розширенню медіації в кримінальних провадженнях. На нашу думку, ця позиція законодавця є правильною, оскільки Україна з перших кроків самостійного державного будівництва прагне посісти гідне місце у світовому та європейському співтоваристві, питання прав людини нині набуває особливої актуальності, тому необхідність гармонізації свого законодавства відповідно до міжнародного має неабияке значення.

Як ми зазначали, в кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення основна роль у реалізації обвинувачення належить потерпілому, тобто саме він має визначити обсяг і характер обвинувачення. Крім того, КПК України не передбачено виняткові випадки, які зазначались у ч. 3 ст. 27 КПК України 1960 року: якщо справа приватного обвинувачення має особливе громадське значення, а також у виняткових випадках, коли потерпілий у такій справі через свій безпорадний стан, залежність від обвинуваченого чи з інших причин не може

захистити свої законні інтереси, прокурор порушує справу і за відсутності скарги потерпілого. Дискусійним у цьому визначенні є поняття «особливе громадське значення». Як зазначає В. Т. Нора, воно чітко не визначено, є оцінювальним положенням (хоча це справи про злочини, що не становлять значну суспільну небезпеку, і законодавець вбачає у цій категорії кримінальних справ приватний інтерес) [1]. Наділення прокурора у виключних випадках правом розпочати кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення також має важливе значення, оскільки саме в таких випадках за певних обставин потерпілий самостійно не в змозі з різних причин (через побоювання, фізичний стан та ін.) повною мірою захистити свої порушені права, тому захистити його права повинна держава в особі прокурора. Відповідно до чинного законодавства участь прокурора у судовому засіданні є обов'язковою, крім випадків, коли розглядаються справи приватного обвинувачення. Закріпивши на конституційному рівні за прокуратурою функцію підтримання державного обвинувачення, держава визначила її важливу роль у захисті прав і свобод людини й громадянина.

Крім того, у ч. 4 ст. 27 КПК України 1960 року передбачалося, що прокурор має право в будь-який момент вступити в справу, порушену суддею за скаргю потерпілого, і підтримувати обвинувачення в суді, коли цього вимагає охорона державних або громадських інтересів чи прав громадян. Таке положення також заслуговує на увагу, оскільки в таких випадках, не маючи достатньої кваліфікації, потерпілий також не зможе повною мірою захистити свої порушені права та інтереси, але звертаємо увагу на те, що говоримо про захист приватних прав, а не державного чи громадського інтересу. Згідно із кримінально-процесуальним законодавством 1960 року, після вступу прокурора в справу приватного обвинувачення вона ставала справою публічного обвинувачення, тобто за примиренням сторін закриттю вже не підлягала. У такому випадку державний інтерес домінує над приватним. На нашу думку, слухна позиція В. Т. Нора, який вказує, що навряд чи є достатньо обґрунтовані підстави обмежувати дію принципу диспозитивності у цій категорії кримінальних справ [1]. Вважаємо, що в такому випадку кримінальні провадження у формі приватного обвинувачення не мають ставати справами публічного обвинувачення. Відповідно, незалежно від того, чи розпочате кримінальне провадження за заявою потерпілого, чи у визначених законом випадках прокурора, а також незалежно від підтримання обвинувачення прокурором чи потерпілим, слід залишити можливість примирення сторін.

Отже, вважаємо за доцільне у кримінальному процесуальному законодавстві більш конкретно розписати процедуру приватного обвинувачення і відповідно до викладеного внести відповідні зміни до ст. 477 КПК України, яку доповнити частинами 2–7 такого змісту:

«2. Заяву щодо кримінальних правопорушень, вказаних у ч. 1 ст. 477 КПК України, також має право подати представник, законний представник потерпілого. У виняткових випадках, коли потерпілий у такій справі через свій безпорадний стан, залежність від обвинуваченого чи з інших причин не може захистити свої законні інтереси, кримінальне провадження може розпочати прокурор, який невідкладно повідомляє потерпілого про розпочате кримінальне провадження. Прокурор додатково роз'яснює потерпілому його право давати показання або відмовитися їх давати і можливість підтримувати обвинувачення в суді в цьому кримінальному провадженні.

3. У кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення право підтримувати обвинувачення належить потерпілому, його представнику, законному представнику, а у виключних випадках – прокурору.

4. Якщо кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення розпочато прокурором, то потерпілий, якому роз'яснені його права, уповноважений:

- а) давати показання і підтримувати обвинувачення в суді;
- б) давати показання, але відмовитися підтримувати обвинувачення і дати письмову згоду на підтримання обвинувачення прокурором;
- в) відмовитися давати показання і підтримувати обвинувачення в суді. У цьому випадку кримінальне провадження підлягає закриттю.

5. Прокурор має право в будь-який момент вступити в справу приватного обвинувачення і підтримувати обвинувачення в суді, коли цього вимагає охорона інтересів чи прав громадян.

6. Кримінальні провадження у разі подачі зустрічної заяви об'єднуються в одне провадження.

7. У разі примирення потерпілого з обвинуваченим, підсудним у кожному випадку кримінальне провадження підлягає закриттю. Примирення може здійснюватися до виходу суду до нарадчої кімнати для ухвалення вироку».

1. Нор В. Т. Публічність і диспозитивність у кримінальному процесі України: суть, пріоритети, взаємодія, сфера дії / В. Т. Нор. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=0&d=319>

2. Шейфер С. А. Проблемы реформирования производства по делам частного обвинения в духе расширения частных начал в уголовном процессе РФ / С. А. Шейфер, Н. Е. Петрова // Государство и право. – 1999. – № 6.

3. Михайленко О. Публічне та приватне обвинувачення. Історія зародження, співвідношення та розвиток / О. Михайленко // Прокуратура, людина, держава. – 2004. – № 3 (33). – С. 36–40.

4. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р. (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>

5. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 т. – Т. 1 / О. М. Бандурка, С. М. Блажівський, С. П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х.: Право, 2012. – 768 с.

6. Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 року / за ред. О. А. Бандурки, Р. О. Куйбіди, М. І. Хавронока. – Х.: Фактор, 2013. – 1072 с.

Сорока С. А., Рымарчук Р. Н. Уголовное производство в форме частного обвинения: дискуссионные вопросы

Рассмотрены актуальные вопросы уголовного процесса, которые появляются во время использования правового института частного обвинения. Проведение досудебного расследования в уголовных производствах в форме частного обвинения будет способствовать быстрому, полному и беспристрастному расследованию и судебному рассмотрению данной категории дел. С целью обеспечения защиты нарушенного права пострадавшего в уголовном производстве в форме частного обвинения предложено расширить участие прокурора.

Ключевые слова: уголовное производство, потерпевший, частное обвинение, прокурор.

Soroka S. O., Rymarchuk R. M. Criminal procedure in a form of private indictment: arguable questions

The article is devoted to the contemporary issues of criminal procedure that arise while applying legal institution of private indictment. In compliance with the legislation on criminal procedure of Ukraine it is envisaged the possibility to enforce the function of accusation in public and private sphere. The principle of publicity dominates in criminal procedure in force, however in case of criminal offenses in the field of legal rights and interests of individuals, the legislator could not stay beyond the interest of complainant as to the imposition of criminal liability and punishment of individual. Private indictment appeared earlier than public; it developed in various countries of the world, and is still improving on the contemporary level of social and state development. According to the code of criminal procedure of Ukraine the peculiarity of criminal procedure in the form of private indictment appears to be the fact that the legislator foresaw the conduction of pre-trial investigation. The prosecutor and investigator within their competence are obliged to begin

pre-trial investigation, but the ground in such a case is solely the claim of a claimant, which reveals his active role in comparison with the prosecutor or investigator. Pre-trial investigation in criminal procedure in the form of private indictment will encourage faster, just and fair investigation and judicial trial of the aforementioned category of cases, possibility in every concrete case to identify a person who committed criminal offense in order to bring him to responsibility and the claimant will be able to protect his violated rights. With the aim to ensure the protection of the claimant in criminal procedure in the form of private indictment we put forward a proposition to broaden the participation of the prosecutor.

Key words: *criminal procedure, claimant, private indictment, prosecutor.*

Стаття надійшла 05 травня 2014 р.

ФІЛОСОФІЯ ТА СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

УДК 340.12

О. М. Балинська

СЕМІОТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗНАКІВ ЄВРОМАЙДАНУ

Події в Україні взимку 2013–2014 років дали ґрунт для дослідження багатьом наукам. Представники семіотики вивчають Євромайдан як феномен сучасної української реальності, що супроводжувався творенням власного понятійно-категоріального апарату, системою символів і знаків. З позиції семіотики права знаковість Євромайдану цілком відповідає теорії виникнення та функціонування знакової інформації. Тут створювалися вербальні (поняття і тексти) та невербальні знаки (образи людей, дій і подій, артефакти і зображення), формувалася власна ідеологія та філософія.

Ключові слова: Євромайдан, знак, символ, семіотика.

Постановка проблеми. Усе наше свідоме життя супроводжується створенням і сприйняттям певних знаків і символів. Знаки – це засоби маркування і знаряддя впорядкування дійсності, адже в людській життєдіяльності вони є абстрактним та узагальненим її відтворенням у проекції на суспільні відносини. Особливим символізмом і знаковістю здебільшого вирізняються найважливіші події зі суспільного життя.

Події, що відбувалися в Україні упродовж не найсуворішої (за погодними умовами), але найважчої (за політичними подіями) цього-річної зими, дали ґрунт для дослідження більшості наук: від політології та юриспруденції – до глибинної психології та семіотики (науки про знаки та знакові системи). На жаль, ці події із настанням весни не завершилися, а лише загострилися та набули нової знаковості, соціальне відлуння якої даватиметься взнаки ще, мабуть, довго.

Узагальнено зимові події прийнято називати поняттям «Євромайдан»*. Науковці (причому не тільки вітчизняні) активно вивчають

* **Євромайдан** (також **Єврореволюція**, **Революція 2013 року**, **Революція гідності**) – національно-патріотичні, протестні акції в Україні, передусім, проти корупції, соціальної нерівності, свавілля правоохоронних органів та сил спецпризначення, а також на підтримку європейського вектора зовнішньої політики України.

цей феномен сучасної української реальності. Найоперативнішими, логічно, були коментарі політологів, економістів, юристів. Натомість предмет, який обрано для дослідження – соціальні знаки, – навпаки, потребує часу, аби набути знакового статусу, певної форми і стати визнаними в суспільстві. Хоча, очевидно, завдяки надзвичайній динамічності подій знаки, які потребують кількасотлітнього періоду формування й становлення, за умов Євромайдану ставали знаками іноді навіть миттєво.

Стан дослідження. Знаки, що виникли безпосередньо на Євромайдані або ж у зв'язку з ним, ще не встигли стати предметом оприлюднених наукових розвідок. Водночас, аналізуючи їх, однозначно вдаватимемось до теоретичних джерел семіотики, зокрема у сфері політики (О. Шейгал) та комунікації (Г. Почепцов), а також опиратимемось на власні дослідження зі семіотики права.

Тож **мета** статті – розглянути й проаналізувати семіотико-правовий аспект знаків українського Євромайдану.

Виклад основних положень. У семіотиці розрізняють дві основні категорії знаків – вербальні (індекси і символи – графічні знаки) й невербальні (індекси, символи й ознаки – умовне відтворення). Усі вони призначені виконувати низку соціальних функцій (номінативну, інформаційну, комунікативну, культурологічну, управлінську, дидактичну, превентивну, заощадження, збереження тощо).

Вербальні знаки є прикладом ціннісно навантаженої лексики, що відображає найважливіші соціальні пріоритети, в ідеалі має певну доктрину держави, репрезентує переконання суспільства і волю більшості громадян.

Одним із можливих підходів до створення типології знаків, що відображають ту чи іншу предметну сферу, дослідниця семіотики політичного дискурсу О. Шейгал вважає класифікацію знаків відповідно до класифікації відображених у них реалій [1, с. 108–111]. За аналогією із запропонованою типологією, а також опираючись на власну референційну класифікацію знакових терміно-понять, що означають сферу правовідносин [2, с. 193–195], можна виокремити чотири основні типи вербальних знаків Євромайдану: 1) суб'єкти; 2) дії; 3) події; 4) філософія та ідеологія.

Одразу ж слід зауважити, що чи то через специфіку обставин, чи через максимально стислий час виникнення й суспільне визнання, але вербальні знаки Євромайдану дуже тісно переплітаються з невербальними, вони «озвучують» їх. Відтак, абстрагуючись від категориза-

ції знаків політичного дискурсу [1, с. 98–104] і типізації невербальних знаків зі сфери правовідносин [2, с. 195–196], можна виокремити: 1) людину як знак (що відповідає зазначеній категорії суб'єктів); 2) поведінкові знаки (що охоплює вказані категорії дій і подій); 3) символічні артефакти; 4) символічні зображення.

Тож не буде помилкою, коли певні категорії вербальних і невербальних знаків аналізуватимуться одночасно, адже це дозволить проаналізувати їх детально.

1. Знаки категорії «суб'єкти» (або людина як знак). У зв'язку зі специфікою революційних подій виокремилися не одиничні типи знакових суб'єктів, а їх дихотомії (протистояння передбачає, як мінімум, дві контраверсійні сили).

Першою і найяскравішою дихотомією Євромайдану є «тітушки» та «ультрас». Термін «*тітушки*» походить від прізвища спортсмена-борця з Білої Церкви Вадима Тітушко, який 18 травня 2013 року напав на журналістів у Києві. Про нього згадали на Євромайдані, коли з'явилися організовані групи молодих чоловіків спортивної статури, які виконували певні дії (здебільшого силового характеру) на замовлення провладних структур. Вікіпедія подає таке визначення: «Тітушки» – це збірна назва найманців, часто люмпенізованих кримінальних елементів, гопників, молодиків, зокрема і спортсменів, яких використовує українська влада для застосування фізичної сили і участі в масових сутичках; зокрема, для перешкоджання діяльності опозиційних активістів та для дій проти вуличних протестів: провокацій, підпалів машин, залякування, побиття та розгону демонстрацій, впливу на процес голосування на виборах тощо [3]. За цією ж електронною адресою розташована чимала стаття, що описує суть феномена «тітушок», тому нема потреби вдаватися до детального аналізу. Однак варто зауважити, що такі статті були відомі українському політико-правовому простору ще задовго до Євромайдану: згадаймо «бригади» радянського періоду; рейдерські захоплення об'єктів власності; замовний силовий тиск з боку В. Януковича на виборчих дільницях під час виборів Президента України у 2004 році тощо.

Зазначимо, що невербальному знаку молодика спортивного вигляду в цивільному одязі з характерною короткою стрижкою та зухвалою манерою поведінки, крім уже названого поняття «тітушки», відповідають вербальні знаки «*товстолобики*» (так їх назвали у Партії регіонів, очевидно, через недостатність інтелекту), «*проститушки*» (з акцентом на продажність їхніх послуг), «*держжинці*» (за співпрацю з

міліцією та спецслужбами, символом яких з початку радянської влади став Ф. Дзержинський), «гонники» (вимагачі, грабіжники, хулігани), «тонтон-макути» (за аналогією з гайтянською міліцією, яка не мала форменого одягу і виконувала особисті вказівки диктатора Ф. Дювальє з вимагання грошей, торгівлі людьми та інше; назва походить від крельської легенди про дядька Тонтонна, який викрадав дітей), «айтімушки» або «віртуімушки» (похідні від «айті» (англ. IT) та «віртуальні» на позначення виконавців хакерських замовних дій). Усі ці мовні знаки доволі влучно відтворюють негативну конотативну характеристику невербального знаку описаного типу суб'єктів.

У семіотико-правовому контексті тітушки – це знак деструкції правового поля. Держава, виконуючи владно-силову функцію, апріорі наділена інструментами насильства (вплив закону, наявність силових структур тощо). Однак режим В. Януковича для здійснення «державно-владного насильства» задіяв ще й інші структури, антиправові чинники. Це руйнує усталені погляди на владу і право як такі, а також деформує суспільну правосвідомість. Або ж, навпаки, якщо правосвідомість суспільства настільки міцна, що здатна підняти громадян на протистояння офіційній владі (як у разі Євромайдану), то поява у політичній сфері такого протиправного явища, як тітушки, спричинила розпад неправового (злочинного) політичного режиму.

На противагу останнім доволі активно протиставили себе українські «ультрас» – організовані групи підтримки спортивних команд (здебільшого футбольні фанати, або скорочено фани). Внутрішнє суперництво представників ультрас різних команд переважно ґрунтується на тих-таки політико-правових протистояннях регіонів чи країн, які представляють ці команди. Однак у період Євромайдану всі ультрас України об'єдналися для протистояння «тітушкам». Про це в офіційній заяві оголосили вболівальники «Дніпра», «Зорі», «Металіста», «Чорноморця» та «Шахтаря»; загалом футбольні фанати «ультрас» Києва, Дніпропетровська, Харкова, Одеси, Донецька, Луганська, Полтави, Сімферополя та Севастополя підтримали Євромайдан і проголосили, що будуть захищати його учасників від тітушок [4]. Відтак, маючи ще зовсім донедавна негативне забарвлення (фанати різних команд часто були учасниками масових конфліктів на стадіонах), знак «ультрас» набув нового суспільного значення – захисників громадян України від силового свавілля тітушок.

Наступна дихотомія знаків – «Беркут» і «Самооборона». Ці знаки представляють більш організовані структури. «Беркут» – це загони

міліції особливого призначення (ЗМОП), що були створені в системі МВС України (на той час – УРСР) у грудні 1988 року, які згодом були реформовані у батальйон міліції швидкого реагування (БМШР «Беркут»), підрозділ міліції швидкого реагування (ПМШР «Беркут») та окремий батальйон міліції особливого призначення (ОБМОП «Беркут»). У грудні 2013 року через участь спецпідрозділу в силовому розгоні Євромайдану його функціонування намагалися заборонити, але відповідний наказ не пройшов обов’язкову реєстрацію в Міністерстві юстиції України; у січні 2014 року діяльність спецпідрозділу легалізували, а в лютому 2014 року його було ліквідовано [5]. Загалом беркутівець – людина в однострої із засобами захисту (шоломом, бронезилетом і щитом) та нападу (гумовим кийком і зброєю з гумовими кулями чи/та бойовими набоями) – став негативним знаком відвертого ігнорування владою бажань народу і його жорстокого силового придушення.

На відміну від «тітушок» бійці «Беркуту» мотивували свої дії якраз правовими підставами: вказували на вірність присязі (ще один правовий знак, про який трохи згодом) та обов’язок виконувати накази легітимної влади. Однак частина з них першими ж порушила правові норми, коли у Криму прийняла громадянство Російської Федерації, зрадивши присязі Україні.

З метою протидії «тітушкам» і «беркутівцям» кияни, а згодом і жителі інших міст самостійно організувалися і створили громадський рух, формуючи загони самооборони. *Самооборона Майдану* – всеукраїнське понадпартійне добровільне громадське формування, що діє на основі самоорганізації, громадянської солідарності та координації діяльності структур різного рівня. До його складу належать активісти Євромайдану, організовані у загони самооборони, які призначені для забезпечення безпеки учасників протестів, підтримання громадського порядку на території, контрольованій активістами, та інших заходів [6]. Семіотико-правове значення загонів самооборони передбачає відповідь українців на неспроможність правоохоронних органів забезпечити громадський порядок і водночас прояв здатності громадян до горизонтальної самоорганізації. Самооборона стала знаком добре організованої і вдало структурованої спільноти, сучасною моделлю козацького війська.

Близькою за значенням до самооборони є громадська організація *«Правий сектор»*, що виникла на початку формування Євромайдану, об’єднавши активістів українських радикальних націоналістичних організацій навколо ідеї усунення «режиму внутрішньої окупації» та

завершення української національної революції [7]. З огляду на крайні радикальні погляди представників цієї організації її часто використовують опоненти як підставних осіб у злочинних діях (наприклад, візитка керівника цієї політичної сили була знайдена у спаленому автомобілі на місці перестрілки біля Слов'янська, коли загинули три місцеві жителі і два нападники, після цього поняття «візитка Яроша» стала інтернет-мемом як пародія на пропаганду російських ЗМІ, які за всіма подіями політичної кризи в Україні 2013–2014 років бачать «руку правого сектора». Тому, попри, здавалось би, чітку національну налаштованість, Правий сектор через інструменти пропаганди російських засобів масової інформації (зокрема й використання згадуваних інтернет-мемів – спонтанного розповсюдження певної інформації всіма можливими способами, що можна вважати своєрідним різновидом вербальних знаків) став прикладом прояву неонацизму і навіть українського фашизму.

Незважаючи на позитив і негатив вказаних дихотомій, серед знакових суб'єктів Євромайдану, на жаль, не виокремилися *знакові постаті*, що свідчить про відсутність в українському суспільстві однотайного лідера і передбачає складність позачергових травневих виборів Президента України. Г. Почепцов щодо цього зауважив: «Майдан у цьому плані може розглядатися як інкубатор нових смислів, які можуть проявитися лише в арсеналі протестності. Якщо лідери опозиції стоять і за посади, то майдан виключно за смисли. В результаті є майдан, є смисли, але немає лідера. Лідера не тільки повинні бачити всі, але й він повинен бачити далі за всіх. Тільки так до нього виникне довіра» [8].

2. *Знаки категорії «дії» та «події» (або поведінкові знаки)*. Поведінкові знаки – це так звані ритуальні дії або події, одним із прикладів яких є вже згадувана церемонія *прийняття присяги*. Зараз не будемо аналізувати важливість і знаковість присягання на вірність Батьківщині й народу, зауважимо лише, що в жодній із присяг нема слів, які зобов'язували б державні озброєні формування захищати владу від народу, а тим більше вбивати громадян держави, адже в демократичній державі народ і є влада.

Знаковими в контексті Євромайдану стали дії на знак протесту, солідарності (чи підтримки), визнання, перемоги тощо.

Зокрема, діями на знак протесту можна вважати такі: створення самого Євромайдану; блокування автомобілістами центральних вулиць Києва; лежачий протест євромайданівців під Генеральною прокурату-

рою; одноденний мовчазний протест Євромайдану; гра піаніста перед кордоном внутрішніх військ біля Адміністрації Президента України як знак протидії насильству влади проти мирних демонстрантів; відмова членів Національної олімпійської збірної команди України Богдани та Олега Мацьоцьких від подальших виступів на Олімпійських Іграх у Со-чі; пікети російських установ та урядових делегацій в Японії; заява про відставку Почесного консула України у Люксембурзі; відра, каструлі та каски на головах євромайданівців як протест проти деспотичних законів, прийнятих у січні; демонстративне виконання у Севастополі національного гімну України курсантами Академії військово-морських сил імені Нахімова в знак протесту проти захоплення влади в Криму росіянами; вареничне «шоу» кримчан у знак бойкоту референдуму та інше. Всі ці дії стали знаковими тому, що їх виконавці демонстрували щось проти-лежне, аніж від них чекали; вони вирізняються силою волі, цілеспрямованістю, впевненістю у правоті власних переконань і бажанням привернути увагу. Деяким із них довелося безпосередньо проявити неабияку відвагу (як-от молоді курсанти-моряки), а деякі мали лише символічний характер (приклад із відрами та каструлями на головах чи з українськими варениками на протывагу російським військам), хоча, зважаючи на стан у державі, такий символізм ґрунтується не тільки на іронії або сарказмі. Про правомірність чи протиправність таких дій говорити не можна, бо деякі з них відверто порушували правові норми (наприклад, блокування вулиць), хоча й не завдали шкоди і не створили загрозу здоров'ю чи життю людей, але саме такі дії найбільш резонансні та змушують реагувати тих, кому були адресовані.

Дії на знак солідарності (чи підтримки) – це, для прикладу, вихід на роботу українців у США у вишиванках; прикрашання будівель у Польщі національними кольорами України; ввічкнення в один час на всіх польських телеканалах пісні «Подай руку Україні» українсько-польської групи «Гагака» та виходу загальнодержавного періодичного видання «Gazeta Wyborcza» з додатком під назвою «Солідарні з Євромайданом»; підсвітка Ніагарського водоспаду та центральної площі в Тбілісі (Грузія) синьою і жовтою барвою; виконання національного гімну України в різних країнах світу; живий ланцюг у Литві; поліція Неаполя зняла каски на знак солідарності з Євромайданом; несанкціонована акція італійського художника А. Раушманна в Берліні – обмотані термофольгою учасники акції пролежали перед Бранденбурзькою брамою кілька годин, символізуючи загиблих у Києві; на знак солідарності з російськомовним населенням львів'яни упродовж одного дня розмовляли російською, а Видавниц-

тво Старого Лева (яке друкує тільки україномовну літературу) пообіцяло видати книгу російською мовою; на знак солідарності з кримськотатарським народом над Львівським Євромайданом підняли національний стяг кримських татар тощо. Ці дії, як і попередні, вирізнялися глибоким символізмом і сприяли зміцненню впевненості у правильному виборі напрямку поведінки. Але водночас такі поведінкові знаки додавали впевненості й іншим однодумцям або й змушували сумніватися чи навіть міняти змінювати опонентів.

Близькими за своєю суттю до знаків підтримки і солідарності є *дії на знак визнання*. Прикладом такого поведінкового знаку може бути вихід на сцену Євромайдану у Львові майже сотні працівників «Беркуту», які встали перед людьми на коліна на знак вибачення за дії співробітників правоохоронних органів під час сутичок у Києві. Семіотико-правовий аналіз цих дій розкриває їх знаковість не лише через публічність виступу силовиків, а радше через демонстрацію мужності визнання неправильності власних дій на захист злочинної влади, а отже, й готовності нести відповідальність за них. Ці чоловіки у спецодязі, схиливши голову перед Євромайданом, визнали державне значення (особливу суспільну небезпеку) протиправних дій своїх колег, визнали свою причетність до структури, що вчинила злочини проти життя і здоров'я людей, і цим визнанням показали хибність власних попередніх дій і правильність дій народу (що згодом підтвердилося подальшою ліквідацією цього спецпідрозділу).

Дії на знак перемоги зазвичай супроводжуються позитивними емоціями та демонструють піднесеність і радість. До таких дій під час Євромайдану належать загальноновизнані рухи (скажімо, підняті вгору вказівний і середній пальці у вигляді латинської літери V) і спеціально виконані дії, особливі вчинки (наприклад, столичні підприємці на знак перемоги загонів мирних протестувальників, яким вдалося зупинити беркутівців і відстояти Євромайдан та своє конституційне право на мирний протест, подарували феєрверк).

Позитивним символізмом вирізняються також *дії на знак пошани*. Але, якщо попередні знакові дії відбуваються (тобто вони динамічні), то знаковість пошани передбачає переважно статику. Навіть створюючи коридор пошани, яким проносили тіла загиблих у Києві під час лютневих масових убивств на вулиці Інститутській, тисячі майданівців, уособлюючи «стіни» цього коридору, завмерли пліч-о-пліч у скорботі за померлими й глибокій повазі до їхньої жертви. Знаком пошани стала також глибоко символічна назва загиблих у ті дні – «Небесна

сотня». Абстрагуючись від радянського знаку «дошка пошани», майже в кожному місті були створені п'єдестали пошани цих героїв Євромайдану, їх проводжали словами пошани, їхнє життя огорнули ореолом пошани. Мабуть, з огляду на потужну знаковість цього моменту, вербальні й невербальні знаки настільки тісно переплелися, що відокремити їх вже неможливо і навіть недоречно.

У цьому контексті доречно знову ж таки звернутися до О. Шейгал, яка, вдало адаптуючи теорію Х. Ласвела, виокремлює два пласти таких знаків: перший («чудесний») об'єднує гімни, прапори, урочисті церемонії, національних героїв і т. д.; другий («символи віри») – конституції, хартії, офіційні декларації тощо [1, с. 105]. Євромайдан і тут запропонував власні знаки. Достатньо згадати символічні пісні, що відображають трагізм втрат («Пливе кача по Тисині», «Мамо, не плач»), прадавню самоіронію українців («Горіла шина, палала», «Вітя, чао») та водночас упевненість і бойовий дух («Стіна», «Брат за брата», «Час дати відсіч», «Разом і до кінця», «Ми прагнемо змін», «Герої не вмирають», «Революція свідомості») та інші. Знаковість Євромайдану відтворювали не тільки українці, хітами стали пісні зарубіжних авторів – «Подай руку Україні» польського гурту «Тарака», «Майдан» білоруса Петра Ключова та «Воїни світла» його співвітчизників «Ляпіс Трубецькой», «Ти моя революція» українців у Німеччині. Повному зазвучала навіть головна пісня держави – гімн України. Не менш символічною є і новітня поезія: одним із яскравих прикладів є вірш Анастасії Дмитрук «Ніколи ми не будемо братами» («Нікогда мы не будем братьями»), який викликав шалений ажіотаж (перегляд в Інтернет-мережі відеопоезії та відеопісні сягав понад чотири мільйони переглядів, що не має аналогу в світі); реакцією була як підтримка (литовські музиканти поклали слова цього вірша на музику, надавши йому особливого звучання, грузини створили ще одну пісню на слова цієї ж молоді поетеси «Поверніть нам наше небо»), так і жорстке обурення, здебільшого росіян («Всі ми друзі, ми брати» Софії Антонової, «Російська відповідь українській дівчині» Наталії Барскової, «Брехливий майдан – брехливі лідери» народно-визвольного руху – загалом є 56 варіантів таких відповідей). Семіотико-правовий аналіз дає підстави вважати, що цей текст спростував міф про міждержавні братні відносини України та Російської Федерації.

Знаковості урочистих церемоній Євромайдану також не бракувало: від щонедільних віче, на які збиралися сотні тисяч людей у всій Україні, та щогодинних богослужінь за мир у державі – до жалобних

процесій зі скандуванням «Герої не вмирають!». Знаковими стала низка акцій: дзеркальна акція Громадського сектора (дівчата тримали дзеркала перед міліціонерами, щоб ті побачили себе і зрозуміли злочинність своїх дій; світло Майдану (всі присутні на Майдані засвітили ліхтарики та мобільні телефони під час виконання гімну України); мирні наміри майдану (дівчата з білими крилами стоять перед солдатами внутрішніх військ, які захищаються щитами). «Чудесної» (за О. Шейгал) знаковості також набула заява Українського католицького університету (м. Львів) з приводу насильницького придушення Євромайдану в Києві, у якій, зокрема, сказано: «Скільки знаків ще потрібно, щоб розпізнати момент очищення і разом з ним те, що і хто є правдивим, а що і хто – фальшивим?! ... Правильно прочитати «знаки часу» – наш громадянський і моральний обов'язок. Нинішній час потребує не еліти, яка цинічно грабує народ, і не месників, які стинають голови ворогам, а тих, хто готовий служити народові, утверджуючи в ньому мир, злагоду і благоденство» [9].

Дії та події спричинили появу *символічних артефактів і зображень*. Наприклад, знаком перемоги та демократії під час Євромайдану став намет як відтворення козацького куреня, сотні, коша, що символізує укріплений табір вільних громадян, об'єднану спільноту з прагненням вільного волевиявлення. Кожна сотня також мала свою символіку – нарукавні пов'язки, прапори з емблемами, на яких використано знакові елементи (зображення ангела справедливості з мечем у руках, медсестри з респіратором і мегафоном чи розгніваного козака, зображення мечів, касок, стиснутого кулака, а також знаків, що відтворюють територіальну належність сотні – леви у львів'ян, гуцульські топирці у майданівців з Карпат та інше). Такі візуальні знаки стали концентратом інформативності в надміру перенасиченому на той час інформаційному просторі України, вони інтерпретували і презентували реальну дійсність.

Можна навіть сказати, що Євромайдан виробив свою *філософію та ідеологію*. Це влучно відтворив А. Нікітін на своїй сторінці у соціальній мережі, проголосивши знак однозначної десяткі (символ нової філософії) не як абстракцію, байдужу до реальності, а як живий орган, що відповідає за актуалізацію кожної людини (а це, на його думку, першочергова справа для всього народу України). Для нього попередня українська влада символізує маніпуляцію, що походить з ментальності Росії і найбільш органічна для рабів. Основне гасло цієї філософії – «вихід зі світу брехні та маніпуляції у світ актуалізації та свободи» [10].

Висновки. Тож загалом можна стверджувати, що Євромайдан в Україні супроводжувався творенням власного понятійно-категоріаль-

ного апарату, власною системою символів і знаків. Бажаючи зберегти цю символіку, музеї оголошують збір різноманітних плакатів, листівок, речей, які згодом стануть експонатами виставок; люди наколюють ці символи у вигляді татуювання на тілі; видавці формують збірки віршів та альбоми фотографій, що не тільки відображатимуть хронологію подій осені 2013 – весни 2014, а й демонструватимуть глибоку сутність цього соціально-політичного феномена сучасної України.

З позиції семиотики права знаковість Євромайдану цілком відповідає теорії виникнення знакової інформації та функціонування знаків у суспільстві. Тут створювалися вербальні (окремі назви і поняття та цілі тексти звернень, віршів і пісень) і невербальні знаки (образи людей, дії та події, артефакти і зображення). Євромайдан із протестної акції переріс у загальнодержавну народну організацію з власною ідеологією та філософією.

1. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса: монография / Е. И. Шейгал. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2004. – 326 с.

2. Балинська О. Семиотика права: монографія / О. Балинська. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – 416 с.

3. Тітушки // Вільна Енциклопедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%96%D1%82%BA%D0%B8#cite_note-D0.B7.D0.B0.D1.8F.D0.B2.D0.B8-49

4. Шуклинов П. Ультрас против титусшек. Почему фанаты выходят на Майдан / П. Шуклинов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://news.liga.net/articles/politics/ultras_protiv_titushek_pochemu_fanaty_vykhodyat_na_maydan.htm

5. «Беркут» ліквідовано // Українська правда. – 2014. – 26 лютого. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/26/70197>

6. Про основні засади організації «Самооборони Майдану»: наказ № 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/samooboronaMaidanu/posts/267245400101004>

7. Правый сектор: боевой отряд Евромайдана // ВВС Украина. – 2014. – 20 января. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/ukraine_in_russian/2014/01/140120_ru_s_right_sector.shtml

8. Почепцов Г. Информационно-коммуникативные технологии в развитии цивилизации / Г. Почепцов // Mediasapiens. – 2014. – 2 февраля. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/27350>

9. Заява Українського католицького університету з приводу провокацій на Євромайдані. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidan.ucu.edu.ua/2013/11/30/рекорат-уку-висловив-протест>

10. Нікітін А. Філософія Євромайдану. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vk.com/maidanukraine>

Балинская О. М. Семиотико-правовой анализ знаков Евромайдана

События в Украине зимой 2013–2014 гг. дали почву для исследования многим наукам. Представители семиотики изучают Евромайдан как феномен современной украинской реальности, сопровождавшийся созданием собственного понятийно-категориального аппарата, системой символов и знаков. С позиции семиотики права знаковость Евромайдана вполне соответствует теории возникновения и функционирования знаковой информации. Здесь создавались вербальные (понятия и тексты) и невербальные знаки (образы людей, действий и событий, артефакты и изображения), формировалась собственная идеология и философия.

Ключевые слова: *Евромайдан, знак, символ, семиотика.*

Balyns'ka O. M. Semiotic and legal analysis of Euromaidan's signs

The events, happened in Ukraine in winter 2013–2014, gave the ground for the research to almost all sciences: from Political science and Jurisprudence – to depth Psychology and Semiotics (a science about signs and sign systems). In general winter events are called «Euromaidan». Scientists (not only home) actively study this phenomenon of modern Ukrainian reality. As a fact, the most operative were the comments of political scientists, economists, lawyers. In return, the subject we have chosen for the research – social signs – needs time to get a landmark status, some forms and become accepted in the society. Although, maybe due to extraordinary dynamism of the events the signs, which need a long-term period of several hundred years of formation and development, became the ones sometimes even instantly under the conditions of Euromaidan.

On the bases of the analysis of semiotic and legal aspect of the signs of the Ukrainian Euromaidan it generally could be claimed that this phenomenon in Ukraine was accompanied with creation of the own conceptual and categorical organ and a system of symbols and signs. To preserve this symbolic the museums announce gathering different posters, letters, things that soon become the exhibits; people make these symbols as tattoos on their bodies; publishers form a collection of poems and albums photos that will not only reflect the chronology of the autumn-spring events of 2013–2014, but also demonstrate deep essence of this social and political phenomenon of modern Ukraine.

From the perspective of semiotics of law Euromaidan symbolic is consistent with a theory of sign information developing and functioning of signs in society. There were created both verbal (some names and concepts and the whole texts of applications, poems and songs), and non-verbal signs (images of people, actions and events, artefacts and images). From the protest action Euromaidan escalated into a national people's organization with its own ideology and philosophy.

Key words: *Euromaidan, a sign, a symbol, semiotics.*

Стаття надійшла 05 травня 2014 р.

РОЛЬ І МІСЦЕ ФЕНОМЕНА СВОБОДИ У ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ ІНДИВІДА

Проаналізовано співвідношення між теоретичним дослідженням загальних тенденцій розкриття змісту свободи особистості й відображенням практичних форм її реалізації у сучасному суспільстві. З'ясування проблем свободи особистості потребує розгляду проблеми індивідуального вибору особистості, різноманітних форм прояву індивідуального в умовах поглиблення міжособистісної взаємодії, місця і ролі індивідуальної свободи в розвитку соціальної системи. Дослідження автором індивідуального та соціального вимірів свободи людини вказує на те, що підґрунтям здійснення свободи є діалектична єдність індивідуального та соціального, що перебувають у постійному взаємозв'язку.

Ключові слова: *особистість, індивідуальна свобода, самореалізація особистості, індивідуальний вибір особистості, феномен індивідуального життя, індивідуальна самореалізація особистості, соціальний вимір свободи.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблем свободи особистості викликана насамперед через розвиток можливостей створення сприятливих умов для її самореалізації в суспільстві. Метою такого процесу є формування цілісної концепції індивідуальної свободи особистості, яка б наповнювалася конкретним змістом, відображала реальну діяльність індивіда як особистості і члена суспільства. Тому в контексті філософсько-правової теорії свободи особливого сенсу набувають проблеми індивідуальної, особистісно зорієнтованої свободи та становлення індивідуального в структурі особистості, розглянутої в умовах трансформації соціальної системи.

Стан дослідження. Різні аспекти феномена «свобода» репрезентують наукові пошуки таких вчених сучасності: Н. Аббаньяно, Д. Белл, І. Берлін, Т. Гадамер, Ю. Габермас, А. Гелнер, Б. Рассел, Е. Левінас, Дж. Ролз, І. Льюїс, В. Нерсесянц, Т. Ойзерман, В. Шинкарук, С. Труфанов, О. Сумін, Ж. Валь, Р. Гайм, Е. Вейль та ін.

Мета статті полягає у дослідженні свободи як можливості індивідуальної самореалізації особистості у світі, її невід'ємного права на вільний індивідуальний вибір життєвих цінностей і світоглядних уявлень.

Виклад основних положень. Теоретично аналізуючи категорію свободи з позицій суспільної свідомості, сучасна філософія творчо розвиває фундаментальні концепції свободи як феномена індивідуаль-

ного та соціального життя. У нинішніх умовах стрімкого розвитку цивілізації роль особистості в соціумі стає все вагомішою. У зв'язку з цим виникає проблема свободи та відповідальності особистості перед суспільством.

У вітчизняному суспільствознавстві попередніх десятиліть людина й особистість розглядалися у контексті суспільних відносин. Тому не випадковим є осягнення людської сутності з позиції її соціальної діяльності як суб'єкта цих відносин.

Людина – істота універсальна, оскільки в узагальненому сутнісному вигляді поєднує в собі нескінченне різноманіття якостей і знаходиться у практичному відношенні до нескінченного світу в цілому. Як істоті родовій, їй загалом властиві особливості всього людства. Разом із тим універсальний і родовий зміст представлений у людині в специфічному, індивідуалізованому вигляді [1, с. 320]. У цьому аспекті ми можемо спостерігати відому тотожність (єдність) сутності світу, роду й індивіда і їх відмінність (суперечність). Принагідно зазначимо, що найважливішим питанням є не проблема первинності індивіда щодо суспільства чи навпаки, а методологічна проблема того, як він інтегрує у соціальне середовище.

Людський рід – це соціальна форма матерії. Тому сама матерія і соціальна дійсність здатна до нескінченного саморозвитку. Людський рід представлений у всьому різноманітті індивідів, які є унікальним вираженням, поєднанням суспільної дійсності загалом. У певному значенні індивід – це суспільство у всій його неоднорідності, але, будучи представленим у специфічній формі, відчужене від себе, тобто таке, що не збігається з собою. Історичний процес багато в чому розкривається як рух індивіда до тотожності з суспільством, власним родом. Через власний розвиток індивід все повніше розкриває свій родовий зміст за допомогою постійного взаємозв'язку з іншими. Рівень розвитку суспільства виражається у єдності індивідів. Діалектика універсального, родового й індивідуального в людській суті є субстанціальним джерелом суспільного розвитку [2, с. 68].

Суспільство виникло як результат нескінченного світового процесу, підсумок і вираження всього різноманіття суперечностей його розвитку, які зосереджувалися у самій людині і в безпосередньому її природному оточенні. Історія, таким чином, розпочинається із становлення, реалізації і ствердження тотожності універсальної, родової й індивідуальної сутності людини. Це супроводжувалося розвитком людської свободи.

З позицій сучасної науки свобода розуміється не тільки як можливість індивідуальної самореалізації особистості у світі, але й як її невід’ємне природне право на вільний, індивідуальний вибір життєвих цінностей і світоглядних уявлень. Вона характеризує сутність людини та її існування, стан і можливість мислити й діяти відповідно до своїх інтересів та бажань. Зауважимо на розгляді двох течій ідеї свободи: з одного боку, буття індивіда, де свобода постає самодостатньою цінністю у вираженні таких онтологічних характеристик, як екзистенційний вибір, індивідуальність, ідентичність тощо, а з іншого – свобода як невід’ємна складова соціального буття людини, що є визначальним елементом побудови сучасних соціальних систем.

З позицій сучасної науки свобода розуміється не тільки як можливість індивідуальної самореалізації особистості у світі, але й як її невід’ємне право на вільний, індивідуальний вибір життєвих цінностей і світоглядних уявлень. Свобода характеризує сутність людини і її існування, стан та можливість мислити і діяти відповідно до своїх інтересів та бажань. Становлення та розвиток індивідуальної свободи зумовлені внутрішніми потребами розвитку, самої особистості і суспільства загалом.

Особистісна свобода знаходиться на межі зовнішньої і внутрішньої діяльності [3]. Її досягнення відбувається шляхом особистісного становлення, пізнання власного «Я», свого внутрішнього та зовнішнього світу. Перш ніж розпочати духовну реалізацію, людина повинна здобути інструмент, за допомогою якого вона зможе реалізуватися в соціумі. Таким інструментом і є сформована зріла особистість та особистісна свобода.

Більшість науковців, які вивчали проблему свободи, вирізняють в ній такі види свободи, як зовнішня і внутрішня. Доволі часто поняття психологічної та особистісної свободи вони вважають синонімічними із поняттям внутрішньої свободи. Однак необхідно зауважити, що категорія особистісної свободи – це не синонім, а один із різновидів свободи внутрішньої. Ототожнювати ці поняття було б не зовсім правильно, оскільки, окрім особистісної, різновидом внутрішньої свободи є духовна чи екзистенціальна свобода. Між особистісною і духовною свободою є істотна відмінність, яка полягає в специфіці їх суті, й у відмінностях прояву та шляхах чи способах досягнення. Окрім того, особистісна свобода реалізується через становлення особистості, духовна – через розкриття сутності людини.

Спроба систематизувати психологічні уявлення про особистісну свободу належить вітчизняному вченому Г. О. Баллу. У своїх працях

він зазначає обмеженість традиційних тлумачень свободи як усвідомленої необхідності і як свободи вибору, а також визначає свободу як сукупність умов (зовнішніх або внутрішніх – якщо мова йде про психологічну свободу), які сприяють гармонійному розгортанню і прояву різнобічних можливостей особистості (зокрема шляхом усунення перешкод для цього). В особистісній свободі Г. О. Балл вирізняє індивідуально-психологічні та соціально-психологічні складові [4, с. 12–17].

Індивідуально-психологічні складові особистісної свободи виокремлює вчений на основі існуючих в особистості двох сторін: ціннісно-мотиваційної, яка охоплює систему істотних для цієї особистості цілей, цінностей і смислів, що визначають спрямованість її діяльності, – й інструментальної, до якої належать засоби реалізації цієї спрямованості, зокрема й фізичні, енергетичні, вольові якості, стиль поведінки, функціональні можливості, знання, способи дій у формі навичок, умінь і стратегій.

У контексті інструментальної сторони вчений виокремлює такі компоненти: уміння саморегуляції діяльності; надання переваги не знанням як таким, а компетентності як здатності індивіда справлятися із завданнями, які перед ним ставить життя, і важливою складовою якої є здатність набувати нових знань і вмінь (зокрема йдеться про компетентний вибір свого життєвого шляху, що передбачає також і достатнє знання самого себе); реалістичне і неупереджене сприймання світу, відкритість новому досвіду і спрямованість на пошук істини, здатність зауважувати різні точки зору, розширяти завдяки цьому своє бачення проблем і, коли є достатні підстави, змінювати свої погляди; характерологічні якості, що сприяють самореалізації особистості, зокрема ті, які відображають її цілісність і гармонійність, вольові якості, такі як мужність, наполегливість, подолання зовнішніх і внутрішніх перешкод, які виникають на шляху реалізації обраних особою цінностей та життєвих стратегій.

Дослідник зазначає, що головною особливістю психологічно-вільної особистості є свідоме використання нею власних інструментальних (фізичних і психічних) властивостей для реалізації своєї спрямованості, а також у подоланні та змінненні тих із них, які такій реалізації перешкоджають [5, с. 3–4].

Щодо соціально-психологічних складових особистісної свободи, то Г. О. Балл виокремлює діалектичну єдність автономії особи та її належності до певної спільноти, як здатність до глибокого духовного зв'язку з іншими; одночасну залученість особи до різних спільнот, яка

поєднує щире піклування про близьких людей з готовністю допомогти незнайомим і з широким (часто планетарним) розумінням своєї місії та відповідальності; пов'язану з повагою до себе здатність поважати інших людей, демократичний стиль спілкування, орієнтацію у встановленні та підтриманні контактів, на сутнісні особистісні якості партнерів, тактовність, повагу до звичаїв та поглядів інших людей, відсутність моралізаторства під час надання їм допомоги тощо; діалектичну єдність оволодіння соціокультурними нормами і критичного ставлення до них, формування власних «особистісних норм».

Індивідуальна свобода особистості – це один із визначальних критеріїв вільного суспільства, важливий показник цивілізаційного підходу до соціуму в його ретроспективі і в перспективному баченні. Однією з провідних рис розвитку сучасного суспільства є значне посилення особистісного та індивідуального підходів до розуміння людського буття, що й актуалізує філософсько-правову проблему індивідуальної свободи. Вільна особистість є основою демократичного суспільства.

Індивідуальна свобода дає можливість діяти відповідно до своїх інтересів і уявлень, створює умови здійснювати власний індивідуальний вибір, володіє максимальною кількістю можливостей для задоволення потреб розвитку і самовираження особистості.

Індивід, його індивідуальна свобода є ключовим елементом суспільного життя. Збереження та зміцнення власного «Я» як гарантія індивідуальної свободи – це особистісна, світоглядна проблема розвитку людського індивіда загалом. Індивід як суспільна істота, котра є носієм колективного (суспільного), може бути самобутньою індивідуальністю, здатною усвідомити і реалізувати власні потреби та інтереси. Індивідуальність – це цілісна особистість, яка характеризується власним ставленням до суспільства і проявляється в самореалізації.

У цій проблематиці можна виокремити метафізичний та соціально-філософський методологічні підходи. Відповідно до першого з них, свобода є формою раціонального ідеалу, що передбачає виокремлення у людині по-різному спрямованих елементів самобутності та визначення індивідуального вибору.

Підхід до вивчення соціально-філософської природи свободи, її сутності дає можливість перейти від ілюстративного використання філософських категорій стосовно реалій українського суспільства до аналізу суспільної дійсності, оскільки його становлення почалось з праць І. Канта та Г. В. Ф. Гегеля. Соціально-філософський підхід ви-

значає пошук умов та можливостей, за яких людина здатна формувати індивідуальну свободу, водночас залишаючись соціальною істотою.

Свобода розглядається як другорядний, хоча й важливий фактор людських відносин. Проте вона не є ні визначальним, ні підрядним явищем і досліджується як елемент соціальної системи, який визначається лише через постійні відносини з усіма іншими її складовими. Свобода, безумовно, формує й визначає соціальну систему в цілому, однак лише поряд з усіма іншими елементами, внесок кожного з яких встановлюється тільки у конкретному випадку, за певних обставин та через відповідні тип, вид та форму взаємодії між ними.

За своєю природою свобода передбачає момент соціальної рівності, оскільки будь-який її носій (група чи суспільний інститут, окремих індивід) стає вільним лише настільки, наскільки він підтримує єдність і свободу всієї суспільної системи (інших індивідів) [6, с. 225]. Таким чином, маємо змогу відмежуватися від інтерпретацій свободи, які розглядаються лише з огляду на певний тип освоєння світу – формалізований, спрямований на відкриття і використання нового у предметному світі, без звернення до соціального змісту цього процесу, без аналізу тих суспільних відносин, що відповідають саме такому ставленню до матеріальних умов буття.

Потреба урегулювати вплив соціалізувальних процесів на окремого індивіда, які є необхідними, становить основу розуміння свободи в її суспільному значенні.

Перша спроба обґрунтувати органічний взаємозв'язок свободи і необхідності належить Б. Спінозі, який визначив свободу як усвідомлену необхідність. Розгорнена концепція їх діалектичної єдності була розроблена Г. В. Ф. Гегелем.

Інтереси людини не завжди збігаються із суспільними. У такому разі особистість під впливом суспільного тиску повинна чинити інколи так, щоб не порушувати інтереси загалу.

Суспільство – це надзвичайно складний і суперечливий предмет пізнання. Воно постійно змінюється, набуваючи різних форм. Тому пошук теоретичних моделей, які б повністю відтворювали природу і сутність свободи людини, її історичного розвитку і механізмів функціонування, триває ще й досі.

Об'єктивне (соціальне) і суб'єктивне (індивідуальне) в людській діяльності перебувають у постійному взаємозв'язку і, як наслідок, передбачають одне одного.

Соціально-історичний суб'єкт, який бере участь у всіх суспільних процесах, вирізняється особливим типом діяльності, спілкування, само-

свідомості. Діяльність людини поєднує в органічне ціле природно-історичний рух суспільства з розвитком індивідів, які становлять соціум. Взаємодія суб'єкта та умов його діяльності може бути представлена як суперечність, що постійно знаходить своє певне вирішення й відтворення у процесі людської діяльності. Взаємозв'язок індивідуального й соціального є загальносистемним, що охоплює весь зміст і форми існування та життєдіяльності людини. Однак цей взаємозв'язок і взаємозалежність можна розглядати з іншого боку, що пов'язано насамперед із певною суперечливістю індивідуального і соціального. Жива, реальна людина має ширший спектр індивідуальних потреб, внутрішніх потенцій, ніж її соціальна сутність. Крім того, індивідуальне більш динамічне, мінливе, рухливе і є у цьому плані менш тривалим явищем, ніж суспільне, яке характеризується стабільністю і тривалістю [7, с. 215]. Ці відмінності індивідуального та соціального є потенційною передумовою для виникнення між ними суперечностей та взаємного відчуження. Постійно прагнучи до вирішення цих суперечностей, соціум усвідомлено чи інстинктивно шукає різноманітні форми їх тотожності. Тому взаємодія індивідуального і соціального є основою ефективного функціонування будь-якої моделі свободи індивіда. Ефективність діяльності суб'єкта залежить від рівня розвитку його свободи, актуальним показником якої є культура, що проявляється у здатності суб'єкта перетворити об'єктивні й суб'єктивні умови у власні шляхи розвитку.

Індивідуальне, як сутнісне визначення суб'єкта, виражає соціальну за своїм походженням і змістом свободу, що проявляється у його свідомій практичній і пізнавальній діяльності, у виборі об'єктів, мети та засобів, способів їх перетворення, у характері організації самої діяльності, способу включення у неї суб'єкта, тобто особистості. Особистість – динамічний творець соціальної дійсності, а не тільки об'єкт впливу суспільних відносин. Таким чином, йдеться про належність індивідуального до соціальної системи свободи, про принцип взаємодії механізмів зовнішньої зумовленості та самодетермінації індивідуальної свободи в контексті життєдіяльності соціуму. Суспільна система буде функціонувати ефективно, самодостатньо, відповідно до того, наскільки активно в її межах буде діяти індивід, реалізовувати, розкривати себе як реальний творець дійсності. А це залежить від того, наскільки свобода індивіда зможе увійти в загальний механізм життєдіяльності соціуму.

Індивідуальна свобода, відображаючи активність суб'єкта, зосереджує у собі ті властивості, які є підсумком його участі в культурно-

історичному процесі. Лише в діяльності соціального суб'єкта та через його вплив реалізується індивідуальна свобода [8, с. 186].

У сучасному світі постійних змін та динамічного розвитку місце та роль індивідуальної свободи у житті соціуму постійно зростають. Проблема індивідуальної свободи постає із самої суті природи людини. Зв'язок між загальною й індивідуальною свободою розкривається через виявлення індивідом своєї індивідуальності. Індивідуальна свобода особистості проявляється так, наскільки вона здатна покладатися на себе у своїх власних рішеннях. Тому прояв індивідуального в ній у такому разі є здатністю реалізації самовираження та самоактуалізації. Становлення та розвиток індивідуальної свободи зумовлені внутрішніми потребами удосконалення власне особистості і суспільства в цілому.

У результаті проведеного аналізу проблематики свободи в контексті взаємодії індивіда та суспільства можна стверджувати, що індивідуальна свобода особистості – важливий феномен не тільки в житті окремого індивіда, а й у побудові якісно важливих соціальних зв'язків з іншими людьми в соціумі.

Дослідження індивідуального та соціального вимірів свободи людини вказує на те, що підґрунтям здійснення свободи є діалектична єдність індивідуального та соціального, що перебувають у постійному взаємозв'язку.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що дослідження проблем свободи особистості потребує розгляду проблеми індивідуального вибору особистості, різноманітних форм прояву індивідуального в умовах поглиблення міжособистісної взаємодії, місця і ролі індивідуальної свободи в розвитку соціальної системи. Життя людини в суспільстві вимагає дотримання загальноприйнятих правил, норм колективної (суспільної) свободи та водночас кожний має право на власний вибір, індивідуальну свободу, яка є необхідною умовою самореалізації особистості. Тому забезпечення соціальних передумов для самореалізації особистості і найперше її прагнення до свободи суспільної й індивідуальної є основною метою демократичного суспільства.

1. Бичко І. В. Філософія: навч. посібник / І. В. Бичко, В. Г. Табачковський. – К.: Либідь, 1993. – Вид. 2-ге. – 576 с.

2. Корякин В. В. Современное производство: к вопросу о перспективах развития / В. В. Корякин // Новые идеи в философии. – Пермь, 2003. – Вып. 12. – Ч. 1. – С. 67–70.

3. Ралько І. М. Проблематика свободи: диференціація понять / І. М. Ралько // Філософія, соціологія, психологія: збірник наукових праць. – Івано-Франківськ, 2008. – Вип. 13. – Ч. 1. – С. 190–204.

4. Балл Г. О. Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие / Г. О. Балл // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18. – № 5. – С. 7–19.

5. Балл Г. О. Внутрішня свобода особи і особистісна надійність у контексті гуманізації освіти / Г. О. Балл // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 9. – С. 1–7.

6. Мухін І. М. Свобода як соціальний феномен (теоретико-методологічні аспекти) / І. М. Мухін // Культура народів Причерномор'я. – 2002. – № 33. – С. 224–228.

7. Надольний І. Ф. Філософія: навч. посібник / І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко. – К.: Вікар, 2000. – 622 с.

8. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія: курс лекцій. – 2-ге вид. випр. і доп. / В. П. Андрущенко. – К.: Генеза, 1996. – 368 с.

Дунас О. И. Роль и место феномена свободы в процессе развития индивида

Проанализированы соотношения между теоретическим исследованием общих тенденций раскрытия содержания свободы личности и отражением практических форм ее реализации в современном обществе. Исследование проблем свободы личности требует рассмотрения проблем индивидуального выбора личности, разнообразных форм проявления индивидуального в условиях углубления межличностного взаимодействия, места и роли индивидуальной свободы в развитии социальной системы. Исследование автором индивидуального и социального измерений свободы человека указывает на то, что основой осуществления свободы является диалектическое единство индивидуального и социального, находящихся в постоянной взаимосвязи.

Ключевые слова: личность, индивидуальная свобода, самореализация личности, индивидуальный выбор личности, феномен индивидуальной жизни, индивидуальная самореализация личности, социальное измерение свободы.

Dunas O. I. Role and place of the freedom phenomenon in the process of individual development

In the article author analyzes the relationship between the theoretical study of general trends in disclosure of the contents of individual freedom and showing practical forms of its realization in today's society. Studies of individual freedom needs to address the issue of individual choice of the individual, the various forms of the individual in terms of deepening interpersonal interaction, the place and role of individual freedom in the development of the social system.

The author believes that individual freedom of the individual is one of the main criteria of a free society, an important indicator of civilized approach to society into its retrospective as well as in a vision. Individual freedom makes it possible to act according to their interests and ideas, creating conditions to carry out their own, individual choice, has the maximum number of opportunities to meet the needs of self-expression and identity.

In addition, individual freedom is a key element of social life. Life in society requires compliance applicable rules, regulations of collective (social) freedom and along with it everyone has a right to his own individual choice, individual freedom is a necessary condition for self-identity. Ensuring social preconditions for self-identity and especially its commitment to freedom as a social and an individual is the primary goal of a democratic society.

The author understands freedom as an opportunity not only to individual self-identity in the world, but also as his inalienable right to a free choice of individual values and philosophical ideas. Freedom characterizes the nature of personality and his existence, status and opportunity to think and act in accordance with his own interests and desires. Formation and development of individual freedom are conditioned by internal needs of the individual and society.

The study of individual and social dimensions of human freedom, that made by the author in this article, indicates, that the basis for the exercise of freedom is the dialectical unity of individual and social, which are in constant relationship.

Key words: *personality, individual freedom, personal fulfilment, personal choice of the individual, the phenomenon of individual life, individual self-realization of the individual and the social dimension of freedom.*

Стаття надійшла 26 лютого 2014 р.

УДК 340.12

О. І. Колич

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА КОНЦЕПЦІЯ У ПРАЦЯХ ПОЛЕМІСТІВ ЛЬВІВСЬКИХ БРАТСТВ

Проаналізовано роль філософсько-правових концепцій у працях діячів львівських братств після прийняття Берестейської унії. Зазначено про історичні та суспільно-політичні передумови створення львівських братств. Окреслено значення братств для українського суспільства кінця XVI – початку XVII століття. Визначено систему філософсько-правових концептів діячів львівських братств кінця XVI – початку XVII століття, проаналізовано їх значення для тогочасного суспільства та актуальність у наші дні.

Ключові слова: *львівські братства, Берестейська унія, філософсько-правова концепція, полемічна література, Стефан Зизаній, Лаврентій Зизаній, «Пересторога», Юрій Розатинець, Кирило-Транквіліон Ставровецький, Іов Борецький, Памво Беринда, Ісайя Копинський.*

Постановка проблеми. Сьогодні у науковій літературі досить широко досліджено питання діяльності львівських братств, братських шкіл та представників братського руху. Наприклад, ми маємо широкі

відомості про найрізноманітніші аспекти діяльності братств: від питань щодо їхнього устрою і до опису діяльності їх представників. Також в історичній літературі багато уваги приділено укладенню та наслідкам Берестейської унії 1596 року, згадується полемічна боротьба. У статті здійснено спробу виокремити основні філософсько-правові концепції у працях полемістів-братчиків, здійснити аналіз цих праць саме з точки зору філософії права.

Стан дослідження. Над дослідженням філософських поглядів у зазначений період працювали Г. І. Волинка, В. І. Гусев, І. С. Захара, В. І. Касьян, В. М. Нічик, І. В. Огородник, І. В. Паславський, Є. А. Подольська, Ю. О. Федів. О. В. Матковська здійснила аналіз діяльності львівських братств, дослідила їхню культуру та традиції. Дослідженням стану розробки проблематики людини в українській філософії в XVI–XVIII ст. займалися І. С. Захара, М. В. Кашуба, О. В. Матковська. Аналізу історії політичної думки в Україні присвячена праця О. І. Юристовського.

Мета статті полягає у дослідженні філософсько-правових концепцій у працях діячів львівських братств в кінці XVI – на початку XVII століть.

Виклад основних положень. Кінець XVI – перша половина XVII століття – це період української історії, який характеризувався розвитком міст, що ставали центрами ремесла, промислів та торгівлі; дедалі вагомішою ставала роль міст і в культурному та суспільно-політичному житті.

Одним із таких центрів був Львів, адже центром суспільно-політичного та культурного життя України цієї доби була Галичина. Її географічне розташування, контакти із західноєвропейською культурою, утвердження католицизму сприяли поширенню передових теорій, провідне місце серед яких займали ідеї гуманізму [15, с. 40]. Таким чином, не оминув Львів і період загострення ідеологічної боротьби проти унії, що відобразилося у відродженні та розквіті полемічної літератури, оскільки у зазначений період богослов'я панувало в усіх галузях розумової діяльності.

Розвиток прогресивних філософських та, зокрема, філософсько-правових ідей на Україні в кінці XVI – першій чверті XVII відбувався у тісному зв'язку із соціально-політичною та релігійною боротьбою, яка розгорнулася після прийняття Брестської унії 1596 року.

За умов розширення панування Речі Посполитої перед українцями постало велике історичне завдання – самозберегтися, вистояти

перед чужоземною експансією. Оскільки в умовах окупаційного режиму ставити питання про відновлення своєї державності було неможливо, розв'язання цього далекоюсяжного завдання пов'язувалося із національно-культурним відродженням, просвітництвом, що мало теж політичний аспект: ішлося про необхідність згуртування української спільноти, члени якої усвідомлювали б свою національну ідентичність на основі таких ознак, як історія походження, територія, мова, культура. Зароджується поняття національної ідеї. Особливо яскраво проявилися актуальні проблеми тогочасного українського суспільно-політичного життя на тлі Берестейської унії 1596 року [15, с. 44].

В цей період в Україні виникають і набувають дедалі більшого суспільного, ідейного та культурного значення своєрідні організації православного населення міст – братства [9].

Братства стали головним осередком опору іноземним поневолювачам, захищаючи економічні, ідеологічні та юридичні інтереси православних, їхню віру, мову, культуру – всі традиції духовного життя. Як відомо, в ті часи ці гасла були ідеологічною формою, в якій відображався не тільки релігійний, але і соціальний та політичний протест, антифеодальний за своїм змістом [9]. Братства виражали національний протест проти польсько-шляхетського панування [13], відстоювали інтереси українців, захищали їхнє право займатися ремеслом та торгівлею, створювати суди, мати громадську казну [9]. Також діячі братств розвивали філософські та філософсько-правові проблеми людини, соціального устрою тощо [13]. Найстарішим і найбільш впливовим було в Україні Львівське Успенське братство, за якого в 1585 році було організовано школу [9]. Також особлива роль належить і Ставропігійському братству, яке впродовж тривалого часу було авангардом усього братського руху в Україні [3, с. 5].

Наприкінці XVI ст. братства найбільше займалися справами культури, а особливо зважали на поширення внутрішньої релігійності та освіти. Львівське братство стало ініціатором заснування братств у всіх містах і містечках Галичини, Волині, Холмщини, Поділля, а також у Литві – серед місцевого православного населення (наприклад, віленське братство) [3, с. 10].

Саме з ініціативи братств у 1586 р. було засновано Львівську братську школу, яка діяла на принципах демократизму, соціальної рівності, поваги до вчителів, товаришкості.

Діяльність Львівської братської школи пов'язана з іменами багатьох тогочасних мислителів та освітян. Слід згадати Лаврентія та

Стефана Зизаніїв, Кирила-Транквіліона Ставровецького, Ісайю Копинського, Климентія Саковича, Іова Борецького, Юрія Рогатинця.

У плеяді полемістів-братчиків одне з центральних місць посідав Стефан Зизаній (1570–1621) – один із засновників Львівської братської школи, її ректор, письменник, мислитель, гуманіст, просвітник, полеміст.

Погляди Стефана Зизанія виділялися найбільшим радикалізмом та демократичністю позицій. Його твір «Катехізіс» був знищений (сучасна наука не має жодного примірника), а С. Зизанія у 1599 році відлучили від церкви [11, с. 34].

Нині можна роздумувати про зміст «Катехізісу» і спрямованість діяльності Стефана Зизанія лише на основі непрямих даних, відповідно до яких можемо стверджувати, що свою проповідь Зизаній вів не сам, а разом з Юрієм Рогатинцем та з кількома братськими священиками. Їхні проповіді були спрямовані передусім проти церкви (католицької і православної), її ієрархії та кліру, з позицій визнання загального священства. Зизаній виступав не лише проти церкви, але й проти королівської влади в Україні. Дії Зизанія викликали злісний протест православних і католиків. Адже вони підбурювали простий народ на повстання, на згуртування та протидію силою соціальному, національному і духовному гнобленню.

Як письменник-полеміст та громадський діяч, Стефан Зизаній репрезентував найдемократичніші кола братського руху, що були налаштовані на найрішучішу боротьбу з гнобителями [4, с. 259–260].

Стефан Зизаній у своїй суспільно-політичній доктрині обстоював основні принципи демократії, природну рівність людей, відокремлення церкви від держави, свободу совісті тощо. Всю свою творчість мислитель присвятив боротьбі за незалежність Батьківщини, за духовно-релігійну самостійність українського народу [1, с. 291].

Найбільш яскраво гуманістичні та реформаційні тенденції, притаманні для початку XVII ст., виявилися у творчості Лаврентія Зизанія, молодшого брата Стефана Зизанія [1, с. 296]. Лаврентій Іванович Зизаній-Густановський був оригінальною особистістю у плеяді представників братського руху: письменник, перекладач, церковний діяч, філософ, відомий гуманіст України, Білорусії, Литви [5].

Найповніше і найсправедливіше оцінив діяльність Лаврентія Зизанія український академік-філолог М. С. Возняк: «Творчість Лаврентія Зизанія і його переклади показують, що він був одним із найосвіченіших людей свого часу» [6, с. 166].

Найповніше філософські погляди Л. Зизанія відображено у його праці «Великий катехізис». Він мав подвійне значення: по-перше, «Великий катехізис» був знаряддям полеміки проти католиків і протестантів, по-друге, – мав слугувати як посібник у процесі вивчення основ православного віровчення для братських шкіл [4, с. 357].

Під час обговорення православними та світськими особами Зизанію було винесено звинувачення в ересі. Після цього Л. Зизаній відмовився від авторства, а його «Великий катехізис» вийшов лише у 1783 р. [1, с. 296].

Написаний у формі запитань і відповідей «Великий катехізис» Л. Зизанія охопив багато цікавих моментів філософської думки. Мислитель обстоював ідею «самовладдя людини», згідно з якою людина є творцем своєї долі. Людина має активно трудитися на благо суспільства глибоким переконанням, що це принесе користь людям, а не зі страху за бездіяльність у потойбічному світі [5].

Під час осмислення суспільного життя автор, як і його сучасники з третього стану, цікавився проблемами рівності. Мислитель виокремлює одночасно існуючу в суспільстві нерівність багатих і бідних, проте не дає однозначної оцінки багатства: залежно від використання воно може бути і добром, і злом [4, с. 361].

Таким чином, у поглядах Лаврентія Зизанія ми можемо простежити низку філософсько-правових принципів, таких як звернення до людини, визнання її найвищою цінністю, формування свідомості людини, зокрема розуміння необхідності суспільно корисної праці, усвідомлення значущості діяльності кожного індивіда на користь суспільства, рівність всіх людей перед Богом. Творчість мислителя просякнута ідеями гуманізму, демократизму та патріотизму.

В кінці 1605 – на початку 1606 року було написано ще один антикатолицький та антиуніатський твір, відомий під назвою від першого її слова, – «Пересторога» невідомого автора.

«Пересторогу» можна вважати пам'яткою не лише української суспільної думки, як стверджує О. Матковська [3, с. 18], а й своєрідної суспільно-політичної точки зору. Наприклад, у творі вказується на те, що причиною занепаду могутньої держави Київської Русі була відсутність налагодженої системи освіти. І саме брак власних шкіл, на думку автора, став причиною денационалізації значної частини українського панства [12, с. 27].

Автор «Перестороги» вказував на відсутність власної системи освіти як на причину відсутності національної ідеї, національної само-

ідентифікації українського народу і, як результат, ополячення та утиски української церкви.

Подібної точки зору дотримується і Юрій Рогатинець (1555–1605). Філософською основою його поглядів було трактування людини як найвищої цінності, досконалого за своєю природою творіння. Концепція визнання людини найвищою цінністю отримала подальший розвиток, і в наш час визнається одним із принципів правової держави та закріплена в Конституції. На перший план мислитель висував ідеали суспільної дієвості та подвижництва [3, с. 40–41].

В ідеях діячів братського руху зазначеного періоду вже простежується тенденція до розвитку елементів гуманістичної культури. Зазначений напрям філософських досліджень є характерним для Кирила Транквіліона Ставровецького (помер у 1646 році). В центрі філософських роздумів діяча – проблема Бога, його відношення до світу і буття [7, с. 39].

Філософська концепція Ставровецького сприяла виробленню нового гуманістичного світогляду, який визнає людину найвищою цінністю у світі, що знайшло відображення у сучасних принципах права більшості демократичних держав. Його творчість просякнута ідеями гуманізму, проте гуманізму християнського, а не ренесансного, тобто такого, в якому джерело гідності та особистої незалежності людини вбачали у Бозі. У центрі уваги мислителя знаходить не видимий світ сам собою, а власне людина.

Ставровецький підсумовує ідеї рівності, братства всіх людей, стверджуючи, що Бог створив людей рівними і єдиними. З ренесансними гуманістами мислителя поєднувало звернення до рідної мови, її захист, використання у своїх публіцистичних та наукових творах [5].

З діяльністю Львівської братської школи, розвитком братського руху, шкільництва та освіти, формуванням української духовної культури, національно-визвольної ідеології тісно пов'язані життя та діяльність Йова (Івана Матвійовича) Борецького, українського церковного, освітнього і культурного діяча [5].

І. Борецький дбав про поширення освіти серед народу, боровся проти польсько-шляхетського панування, турецько-татарської агресії і католицько-уніатського засилля. Він полемізував з уніатами, написавши у співавторстві відому «Протестацію» (1621 р.), в якій висвітлено проблеми переслідування українських православних з боку уніатів [8, с. 314].

Суспільно-політична концепція Борецького зводилася до відстоювання незалежності України, забезпечення збереження національ-

ної, релігійної, культурної та освітньої самотності українського народу, розвитку національної освіти як передумови виховання майбутніх поколінь у душі патріотизму, релігійності та відповідальності за свою батьківщину. Таким чином, проявляючи великий інтерес до соціально-моральних проблем, митрополит Іов Борецький надавав їм суспільно-політичного звучання.

Ім'я Памви Беринди, ще одного представника львівських братств, пов'язано не лише зі Львовом, а й з Києвом, проте саме у Львівській братській школі він сформувався як громадський діяч і науковець-філолог [3, с. 22].

Основна робота мислителя – «Лексикон», який був підготований у зв'язку із потребою розробки української термінології, з необхідністю поширення української мови у книговидавничій справі, діловодстві та школах як мови викладання та навчального предмета. За твердженням спеціалістів він не втратив значення і в наш час [14, с. 19]. Своєю основною роботою П. Беринда переконливо спростував твердження ідеологів католицизму, відповідно до якого слов'янська мова виключалася із мов науки і культури [2, с. 158].

Таке широке звернення прогресивних культурних діячів тогочасної України до рідної мови відбулося тому, що вона вважалася елементом формування національної самосвідомості, демократизації культури [3, с. 26]. Мислитель усвідомлював, що через мову людина усвідомлює свою національну належність, ставлення до національних цінностей, що, своєю чергою, є важливим фактором формування ідеології нації та національної ідеї.

Помітну роль в розвитку української полемічної течії виконав Ісайя Копинський. Найвизначнішим твором І. Копинського є «Алфавіт духовний», який користувався великою популярністю і перевидавався майже 20 раз.

У центрі уваги мислителя була проблема людини, піднесення в ній морального, розумного і духовного начал [2, с. 294]. Однак сама ідея рівності, свободи, співчуття до бідних і гноблених висловлювалася І. Копинським в теологічному дусі, маючи абстрактний характер, хоча, обстоюючи національну незалежність своєї Батьківщини, духовно-релігійну самостійність українського народу, він в основному орієнтувався на простий народ, козацтво [5].

Висновки. Ключовими проблематиками, розвинутими полемістами-братчиками, були: свобода волі, свобода вибору, свобода совісті, право на самовизначення, на рівність всіх людей, повагу до гідності,

визнання людини найвищою цінністю тощо. Зазначені погляди щодо статусу людини є актуальними і сьогодні та закріплені на міжнародному рівні як основні права.

На нашу думку, в кінці XVI – на початку XVII століть поштовхом для розвитку концепції прав людини в Україні було загострення релігійного протистояння і саме утиски батьківської віри дали поштовх до створення цілого пласту релігійної полемічної літератури, у якій порушувалися не лише питання віри, а й питання статусу людини у тогочасному суспільстві, розкривалися гострі політичні, соціальні та національні проблеми. Ідеологічна боротьба була засобом опору іноземним загарбникам, спробою відстояти свої права, свою віру, свій народ. Адже, як справедливо зауважено у праці «Проблеми людини в українській філософії XVI–XVIII ст.», інтерес до проблем людини та різних аспектів її життєдіяльності незмірно зростає у переломні моменти історії суспільства, коли досягає найвищої точки протистояння соціального нового, прогресивного, і старого, реакційного. Таким чином, у XVI–XVII ст., у період першого українського духовного відродження, – епоху діяльності братських шкіл, учених гуртків, Києво-Могилянської колегії інтерес до людини дуже посилюється, антропологічна проблематика стає серцевиною філософсько-теоретичних пошуків [10, с. 4, 7], етична проблема, питання сутності людини, її морального світу, природної і соціальної детермінації її життя посідає чільне місце у філософських поглядах діячів братського руху [3, с. 31].

У працях полемістів-братчиків філософські проблеми буття людини перепліталися із філософсько-правовими концепціями суспільного та політичного устрою. Тут ми простежуємо розвиток ідей національного самовизначення, національної ідентичності, національної ідеї, патріотизму, а також відстоювання економічних прав українців, прагнення до розвитку освіти та освіченості народу, обґрунтування необхідності піднесення культури, активний розвиток ідеї рівності усіх людей, трактування питань власності та майнової нерівності. Розвиток зазначених ідей підтверджує те, що діяльність братств та їх сподвижників була пронизана прогресивними ідеями для тогочасного суспільства. Зазначені ідеї не втратили своєї актуальності і досі, як і не втратили актуальності ідеї демократії, що було характерними для діяльності братських шкіл.

Однією з основних ідей діячів братського руху був їх глибокий патріотизм. Відомо, що категорія патріотизму була піднесена до ступеня героїчного, прекрасного гуманістами Відродження. А ідея честі,

гідності людини була важливим напрямом гуманістичної філософії – «громадянського гуманізму». Основною ідеєю громадянського гуманізму була ідея суспільного блага.

Таким чином, величезний практичний досвід, нагромаджений братствами в XVI–XVII ст., дає підстави стверджувати, що будь-яка суспільна організація важлива тоді, коли метою її діяльності є народна користь, формування почуття патріотизму, побудова такого суспільства та держави, які відповідають певним ідеалам конкретного історичного періоду. Багатоаспектна діяльність Львівського братства наприкінці XVI – у XVII столітті це підтверджує.

1. Вступ до філософії: Історико-філософська пропедевтика: підручник / Г. І. Волинка, В. І. Гусев, І. В. Огородник, Ю. О. Федів; за ред. Г. І. Волинки. – К.: Вища школа, 1999. – 624 с.

2. Захара Й. С. Борьба ідей в философской мысли на Украине на рубеже XVI–XVII в. / И. С. Захара. – К.: Наукова думка, 1982. – 158 с.

3. Матковська О. В. Львівське братство: культура і традиції. Кінець XVI – перша половина XVII ст. / О. В. Матковська; вступ. слово І. В. Паславського; худож. оформл. Л. В. Прийми. – Львів: Каменяр, 1996. – 71 с.

4. Нічик В. М. Гуманістичні та реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.) / В. М. Нічик, В. Д. Литвинов, Я. М. Стратій; відп. ред. В. С. Горський; АН УРСР. Ін-т філософії. – К.: Наукова думка, 1990. – 384 с.

5. Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні: курс лекцій / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К.: Вища школа, 1999. – 543 с.

6. Острозька академія XVI–XVII ст.: енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – 227 с.

7. Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст. / І. В. Паславський. – К.: Наукова думка, 1984. – 128 с.

8. Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVIII ст.): тексти і дослідження / АН УРСР, Ін-т філософії, Ін-т сусп. наук; редкол.: В. І. Шинкарук та ін. – К.: Наукова думка, 1988. – 568 с.

9. Подольська Є. А. Філософія: підручник / Є. А. Подольська. – К.: Інкос; Центр навчальної літератури, 2006. – 704 с.

10. Проблема людини в українській філософії XVI–XVIII ст.: монографія / І. С. Захара, М. В. Кашуба, О. В. Матковська та ін.; відп. ред. М. В. Кашуба. – Львів: Логос, 1998. – 238 с.

11. Старовойт О. Стефан Зизаній / О. Старовойт; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, НАН України. – Львів, 1996. – 106 с.

12. Українська література XVII ст. – К., 1987. – 608 с.

13. Філософія: відповіді на запитання екзаменаційних білетів: навч. посібник – 4-ге вид., перероб. і доп. / В. І. Касьян. – К.: Знання, 2006. – 343 с.

14. Хижняк З. І. Історія Києво-Могилянської академії / З. І. Хижняк, В. К. Маньківський. – К.: КМ Академія, 2003. – 184 с.

15. Юристовський О. І. Нарис історії політичної думки: навч. посібник / О. І. Юристовський. – Львів: ОЛІС-плюс, 2001. – 272 с.

Коліч О. І. Філософсько-правова концепція в трудах полемистів львівських братств

Проанализирована роль философско-правовых концепций в трудах деятелей львовских братств после принятия Берестейской унии. Указано об исторических и общественно-политических предпосылках создания Львовских братств. Очерчено значення братств для українського общества конца XVI – начала XVII века. Определена система философско-правовых концептов деятелей Львовских братств конца XVI – начала XVII века, проанализированы их значение для тогдашнего общества и актуальность в наши дни.

Ключевые слова: львовские братства, Берестейская уния, философско-правовая концепция, полемическая литература, Стефан Зизаний, Лаврентий Зизаний, «Предостережение», Юрий Рогатинец, Кирилло-Транквилион Ставровецкий, Иов Борецкий, Памво Беринда, Исаяя Копинский.

Kolych O. I. Philosophical and legal conceptions in the works of polemicists of Lviv brotherhoods

The article is devoted to the analysis and role of philosophical and legal conceptions in the works of L'viv brotherhoods after the adoption the Union of Brest. Historical and social-political pre-conditions of creation of Lviv brotherhoods are noted. The value of brotherhoods for Ukrainian society at the end of XVI – to the beginning of XVII century is analyzed. The system of philosophical and legal conceptions of L'viv brotherhoods at the end of XVI – to the beginning of XVII century is determined, the significance for contemporary society and their relevance today are analyzed.

The basic philosophy and legal views of polemicists of brotherhoods are mentioned. Stephen Zyzaniy represented humanistic trend, advocated democracy, the natural equality of human beings, the separation of church and state, freedom of conscience, and so on. Throughout his creative thoughts to the struggle for the independence of the homeland, for spiritual and religious autonomy of the Ukrainian people. Lawrence Zyzaniy in his work, too, admitted the man as the highest value. Creativity thinkers imbued with the ideas of humanism, democracy and patriotism. A similar perception of man as the highest value was expressed by Yuri Rohatynets, Pamvo Berynda, Cyril Trankvilion Stavrovets'kyi. Stavrovets'kyi also argued for the establishment of their own education system. The same view is found in the «Perestoroga» by unknown author. About spread of education and care wrote Job Boretskyi. Thinker defended the idea of Ukraine's independence, preservation of ethnic, religious, cultural and educational identity of the Ukrainian people, the development of national education as a prerequisite for the education of future generations in the spirit of patriotism, religion and responsibility for their country.

The focus of another representative of L'viv Brotherhood – Isaiah Kopynsko was on the person's moral, intelligent and spiritual problems.

Problems of human existence with philosophical and legal conceptions of social and political order in the works of the representatives of the brotherhood movement are mentioned. Here we find the development of ideas of national identity, national ideas of patriotism and the economic rights of Ukrainian, desire to develop education and awareness of the people, the active development of the idea of equality of all men.

Key words: *L'viv brotherhoods, The Union of Brest, philosophical and legal conception, polemic literature, Stephan Zyzaniy, Lavrentiy Zyzaniy, «Perestoroga», Yuriy Rohatynets, Kyrylo-Trankvilion Stavrovetskiy, Iov Boretskiy, Pamvo Berynda, Isaya Kopynskiy.*

Стаття надійшла 24 лютого 2014 р.

УДК 007:316.77

С. П. Кость

ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАВОВОГО ДИСКУРСУ З ОЗНАКАМИ ДЕВІАНТНОСТІ У ГАЗЕТНІЙ ПРАКТИЦІ

На основі газетних публікацій проаналізовано причини виникнення та особливості функціонування правового газетного дискурсу з ознаками девіантності, зроблено спробу сформулювати дефініцію поняття «правовий дискурс з ознаками девіантності» та виокремлено основні його ознаки. Зазначено, що журналісти у матеріалах на теми права не повинні пропагувати аморальність у будь-яких її проявах.

Зауважено, що правовий дискурс з ознаками девіантності – це дискурс, який часто виникає через непрофесійне творення правового тексту, яке призводить до дифамації (поширення про особу недостовірної інформації, яка принижує її честь та гідність, завдає шкоди діловій репутації) та появи герменевтичних зміщень у семантиці правового дискурсу, що має непередбачувані наслідки для правосвідомості громадян.

Основні результати дослідження полягають у тому, що семантика правового дискурсу, який набуває ознак девіантності, пов'язана із: надмірною деталізацією опису вчинення злочину, оприлюдненням конфіденційної за режимом доступу інформації; тенденційним висвітленням подій; маніпуляцією громадською думкою; пропагандою спотворених цінностей сучасного життя, негативних, аморальних якостей людей, їхніх дій та вчинків; кон'юнктурністю у доборі правової тематики для газети; протиправністю у застосуванні чорного піару проти конкурентів та ін.

Викладені думки та положення можуть бути використані у практичній діяльності журналістів, працівників PR, юристів задля уникнення продукування правового дискурсу з ознаками девіантності.

Ключові слова: *правовий дискурс з ознаками девіантності, правовий текст, особливості правового дискурсу з ознаками девіантності, комунікативний акт, дискурс.*

Постановка проблеми. В умовах формування правової держави та громадського суспільства проблема становлення та функціонування правового газетного дискурсу набуває особливої актуальності. Текст газетної публікації у багатьох випадках є основою становлення та розвитку людської свідомості. Однак дедалі частіше, звертаючись до газетних текстів на теми права, ми зауважуємо їхню непрофесійність, а часом навіть і девіантність. Проте, на жаль, до сьогодні науково не означені ані поняття «правовий дискурс з ознаками девіантності», ані його особливості та причини виникнення.

Стан дослідження. Питання дискурсу (і лише певною мірою правового) досліджені здебільшого у зарубіжній науці про комунікацію (К.-О. Апель, Ю. Габермас, Г. Лассвел, Г. Маклюен, А. Поляков, І. Честнов, К. Ясперс та ін.).

В українській журналістикознавчій науці це праці І. Гумовської, С. Зархіної, В. Здоровеги, В. Іванова, В. Калужної, С. Квіта, Н. Кожинної, Н. Коваль, Н. Кравченко, О. Кузнецової, В. Кулика, Є. Кучумової, Г. Почепцова, Т. Радзівської, В. Різуна, К. Серажим, С. Сливки, Ю. Сороки, І. Стецули, А. Токарської, А. Трофімової, І. Чудовської-Кандиби, В. Шкляра та ін.

Однак проблема функціонування правового дискурсу у газетах, зокрема правового дискурсу ненормативного характеру, лише фрагментарно опрацьована. Це і вказує на потребу аналізу сучасного функціонування правового газетного дискурсу, який має значний вплив на розвиток сучасних державотворчих і правотворчих процесів.

Мета статті – на основі аналізу публікацій в українській пресі виокремити основні причини виникнення правового газетного дискурсу з ознаками девіантності, сформулювати його особливості та дати визначення.

Виклад основних положень. Визначення поняття правового дискурсу з ознаками девіантності, на нашу думку, варто формувати на підставі визначень терміна «девіантний», що означає відхилення від норми [1, с. 278]. То ж можна запропонувати таку дефініцію: правовий дискурс з ознаками девіантності (суть ознак девіантності досліджуєть-

ся під час розвідки) – це дискурс, який часто виникає через непрофесійне творення правового тексту, яке призводить до дифамації (поширення про особу недостовірної інформації, яка принижує її честь і гідність, завдає шкоди діловій репутації) та появи герменевтичних зміщень у семантиці правового дискурсу, що має непередбачувані наслідки для правосвідомості громадян.

Сутність, понятійний апарат, чіткі визначення цього різновиду дискурсу в науці ще цілковито не сформовані. Отже, зробимо спробу виявити шляхи та причини появи такого виду дискурсу у газетній практиці. До причин виникнення правового дискурсу з ознаками девіантності відносимо: 1) недосконалість прийнятих законодавчих норм; 2) низьку професійну підготовку юристів і журналістів, які взаємодіють на етапі творення газетного дискурсу; 3) притаманну кожному текстові (і правовому) подвійну інформативність і герменевтичну неоднозначність; 4) неоднаковий рівень правової культури громадян; 5) спотвореність розуміння права на свободу слова; права на свободу вираження; 6) поява наслідків професійної деформації окремих журналістів («замовні» матеріали; піар і т. ін.), 7) суб'єктивні психологічні особливості сприйняття ситуації (авторами) та тексту (реципієнтами). Часто несвідоме і некваліфіковане виконання журналістських обов'язків призводить до того, що правовий (за задумом автора) дискурс у газеті набуває виразних ознак девіантності. Переважно це дискурси недалекогоглядного достеменного опису виготовлення наркотичних засобів чи способів їхнього вживання, або способів шахрайства, опису видів грабежів чи способів убивства та ін.

Однак, визначаючи такі види правового дискурсу з ознаками девіантності, зазначаємо, що вони об'єктивно сформовані як непрофесійні такі, що лише певною мірою відповідають безперешкодному функціонуванню текстів як форми вираження свободи слова.

Газета «Експрес» від 8.07.2010 – 15.07.2010 № 72 опублікувала звіт про нараду Президента із представниками силових структур щодо продажу в Україні через комп'ютерні мережі країни широкого асортименту наркотиків. Публікуючи цей матеріал, журналісти вивчили це питання, так би мовити, детальніше – і вже через тиждень описали достеменно із поданням електронних адрес, які наркотичні засоби можна придбати, зазначивши, що від часу проведення наради вони ще й подорожчали! Вся інформація настільки шокує, що й самі журналісти виголосили свої риторичні запитання: «Чи не рекламуємо ми просто ресурси, які можливо придбати?» (Експрес, 8 лип. 2010 року). Так,

рекламують: у врізці жирним шрифтом про те, що на запит Google «видає велику кількість результатів щодо продажу опіуму певного зразка» [Там же]. Крім того, на доповнення сторінки вміщено протиправний дискурс «Цей бізнес – міліцейський». Способом припущення і здогадів описані «діяння» мільйонерів і працівників СБУ, які покривають наркоторговців і ще й самі вирощують рослини, з яких можна виготовити наркотики. Усе це описано без належних аргументів і фактів, припущення, які подаються як дійсність. Така подача інформації суперечить журналістській етиці і українському законодавству.

Недотримання правових норм демократичного суспільства, а також їх незнання та ігнорування спричинили зниження моралі взагалі і моралі працівників ЗМІ зокрема. Як зазначає О. Кузнецова, «ще не всі журналісти усвідомлюють значення свободи ЗМІ в суспільстві як гаранта його демократичної розбудови, не всі розуміють, до чого прагнуть, що відстоюють, в ім'я чого існує свобода ЗМІ» [2, с. 5].

Деякі журналісти безцеремонно втручаються у приватне життя людини, без суду оголошують її злочинцем, не дають висловитися тим, кого критикують, не розділяють факти і оцінки. Багатьом журналістам властива безвідповідальність за обнародовану інформацію, причина якої найчастіше в них: вони не мають достатньої освітньої підготовки, хочуть мати право впливати на інших і не мати обов'язків, не нести відповідальність за свої аморальні матеріали. Вони забувають провідний принцип правового статусу: єдність прав і обов'язків. Таке розуміння свободи ЗМІ руйнує мас-медіа, якщо вони продукують примітивізм, цинізм, вульгарність, підтримують низькі вподобання аудиторії, нехтуючи виховною функцією» [3, с. 5–6].

Правовий дискурс може набути ознак девіантного, коли журналісти не дотримуються своїх професійних цінностей, які ґрунтуються на засадах свободи ЗМІ; соціальної відповідальності журналістів перед читачкою аудиторією і суспільством за зміст своїх повідомлень і достовірність інформації; правдивості і об'єктивності у висвітленні інформації; чесності; порядності.

Наводимо приклади окремих публікацій, які, на нашу думку, можна ідентифікувати як правовий газетний дискурс із ознаками девіантності, взяті зі сторінок деяких газетних видань. Наприклад, у газеті «Високий Замок» від 24 травня 2006 року, як ілюстрація до публікації, розміщена фотографія дванадцятирічної дівчинки – жертви зґвалтування і вбивства. Навряд чи батьками, родичами і знайомими таке втручання у сферу приватного життя буде визнане як законне.

Газета «Експрес» від 28 жовтня – 4 листопада 2010 опублікувала замітку «VAB Банк проти Жанни Самалевської», у якій йдеться про те, що відповідач просить суд скасувати рішення Личаківського районного суду, згідно з яким вона повинна виплатити позивачеві заборговану частку кредиту, а також пеню за протермінування платежів. Цей журналістський матеріал має ознаку девіантного дискурсу, оскільки в ньому не дотримано вимоги про те, що до того часу, поки суд не винесе рішення у справі, ЗМІ не повинні оприлюднювати особисті дані, зокрема імені та прізвища учасників судового процесу.

Це ж видання від 3–10 березня 2011 року в додатку «Львівські новини» під рубрикою «Пригоди» розмістило замітку «Новий наркотик у Львові», у якій розповідається про те, що у Львові затримали чоловіка, який збував новомодний наркотик. Цей текст із ознаками девіантного дискурсу, звичайний кон'юнктурний, оскільки в ньому наведені детальні відомості про те, як називається описаний препарат, де його можна придбати і як його вживають: «Знали, що субутекс популярний у молодіжних компаніях, які відпочивають у нічних клубах... Одну таку пігулку, зазвичай, вживають аж восьмеро осіб: її подрібнюють на порошок, роблять «доріжку» й вдихають носом. Як і інші наркотики, субутекс також стимулює вироблення гормону задоволення – дофаміну» (Експрес, 3 березня 2010 року). Такий дискурс набуває ознак пропагандистського і зацікавлені особи можуть скористатися інформацією у своїх цілях.

Газета «Факты» від 7 листопада 2008 року у статті «То, что тебе надо, ищи в детской песочнице. Если смотреть на дом, то у правого бортика на глубине десяти сантиметров» розповідає про те, що у Чернігівській області правоохоронці розкрили унікальну схему продажу наркотиків з допомогою sms-повідомлень. «Взаиморасчеты производились с помощью sms-сообщений и пополнения счета мобильных телефонов. В Украине такая схема действовала впервые. И так, был номер телефона диспетчера, который знали только самые надежные люди. Тот, кто хотел купить дозу, отправлял запрос sms-сообщением. Потом он должен был купить карточку пополнения счета и передать специальный код все тому же диспетчеру. После этого в ответном sms-сообщении приходила инструкция. Например: «То, что тебе надо, ищи в детской песочнице. Если смотреть на дом, то у правого бортика на глубине десять сантиметров». Тайники делались в самых неожиданных местах: «в корневище третьего дерева слева» в каком-нибудь сквере или в водосточной трубе детского садика» (Факты, 7 лис. 2008 року).

Негативним у цій статті є те, що автор несвідомо надто деталізував схему, за якою працювали наркоторговці, і якою можуть легко скористатися інші соціально незрілі суб'єкти.

У публікації «Усе, як у кіно» (Експрес, 15 чер. 2007 року) проти-правний зміст формується на підставі розповіді про те, як харківський старшокласник, надивившись фільмів жахів, намагався вбити одинадцятирічного хлопчика за сценарієм фільму (Він не просто хотів убити свою жертву. А вбити її, як у кіно, – відрізати ножем голову, а розчленоване тіло покласти в поліетиленовий мішок і закопати. Саме для цього напередодні запланованого вбивства хлопець пішов на ринок. Купив там складаний ніж, велику господарську сумку, два поліетиленові пакети...).

Девіантність цього журналістського матеріалу полягає у тому, що дискурс на правову тематику має патогенний вплив на людей, особливо із нестійкою психікою, емоційно вразливих, психічно нестабільних, а також підлітків, які найчастіше схильні до наслідування чиєсь поведінки.

Правові дискурси також набувають ознак девіантності через використання семантично заниженої, лайливої та образливої лексики. Наприклад, «Причому «конфісковувались» авто (здебільшого «мерси», «тойоти», «бумери») у ... неповнолітньої дитини, пенсіонерки чи психічно хворого» (Високий Замок, 13 чер. 2006 року), «Обезумевшая от ревности женщина позвонила будущим сватам Лины, сообщила, что в «этой семье все бабы гулящие», и посоветовала с ними не связываться», «Но в то же время пришли к выводу, что неконтролируемая ревность сделала из Марты психопатку» (Факты, 15 квіт. 2006 року). Виправданість вживання інвективної лексики у правовому дискурсі пов'язана лише із певними жанровими особливостями, із метою типізації мови героїв.

Зі здійсненого аналізу зрозуміло, що атрибутами правового газетного дискурсу з ознаками девіантності є: надмірно детальний опис учинення злочину, оприлюднення закритої за режимом доступу інформації; неправдиве висвітлення подій; маніпуляція громадською думкою; пропагування негативних, аморальних якостей людей, їхніх дій та вчинків; вживання ненормативної, образливої лексики.

Журналісти у матеріалах на теми права не повинні у будь-який спосіб пропагувати насильство, жорстокість, протистояння, войовничість, поширення порнографії, розпалення різних видів нетерпимості (расової, національної, релігійної), наркоманію, невігластво, алкоголізм, тютюнопаління та інші аморальні якості, звички, вчинки.

Преса є одночасно і творцем, і передавачем ідей демократичного правового суспільства, тому на неї покладено завдання формувати

культуру загальну і правову, зокрема через захист прав і свобод людини. Для успішного виконання цього завдання журналістам необхідно оволодіти правовими засадами діяльності ЗМІ, етичними нормами, принципами права, правилами; знати нормативні документи, що регламентують професійну етику журналістів та юристів; вміти врегулювати комунікативні проблеми у своїй діяльності. Дотримуючись таких вимог, журналісти уникатимуть творення дискурсу з ознаками девіантності, який маніпулює свідомістю громадян і негативно впливає на внутрішній світ людини, особливо молодого, її стосунки з іншими членами соціуму, поведінку, вчинки, а більше зосередять увагу на піднесення морально-правової поведінки читачів газет, формування у них через ЗМІ правових ціннісних орієнтирів та правової культури.

Суб'єкт сприйнятого дискурсу інтерпретує все по-своєму, крізь призму свого соціального досвіду. Автор правового дискурсу змальовує відому йому картину із притаманним йому світобаченням, із властивими для нього оцінними елементами. Проте читач і газета – неоднорідні. Кожний по-своєму розцінює криміногенну інформацію. Підлітки, наприклад, – як заклик до войовничості, до вільної поведінки, до всюдозволеності. Ця ж інформація повністю перекреслює будь-які успіхи правоохоронців в очах населення, налаштовує його на всюдозволеність, безкарність.

Отже, правовий дискурс далеко не ідеальний, якщо журналіст не розуміє його призначення. Якщо акцентується не на встановленні злочинних діянь працівниками правоохоронних органів, а на фіксації самих фактів злочинних дій, то у свідомості читачів виникає враження, що хвиля злочинності наростає, а дії міліції – пасивні. Прикладом може слугувати публікація «Як не поб'ють, то згвалтують» (Експрес, 3 бер. 2010 року), після прочитання якої складається враження, що Львівщина заселена лише злочинцями, вік яких помолодшав, та їхніми жертвами. Такий дискурс програмує зростання злочинності, безкарності, протиправності.

Беззаперечним професійним елементом подібних підходів в інформуванні читачів має бути посилення на початок чи завершення розслідування у тій чи іншій справі, неодмінно із логічним наголосом на професійності/непрофесійності дій представників силових структур, авторитетних високопосадовців. Отож, виконання закону структурної чіткості правового дискурсу дозволяє вдало виокремити об'єкт через створення контрасту інформації і фону, на якому відбувається подія. Буденна і клопітка робота силових відомств повинна виявлятися в інформуванні населення про результативність їхніх дій або їхню неком-

петентність чи корумпованість. Кожний правовий дискурс є виправданим комунікативним актом лише за умови констатації про: неминучість відповідальності за вчинення злочину; активне протистояння суспільства кримінальним злочинцям; громадський спокій і захищеність громадян від злочинного світу.

Висновки. Семантика правового дискурсу, який набуває ознак девіантності, пов'язана із: надмірною деталізацією опису вчинення злочину, оприлюдненням конфіденційної за режимом доступу інформації; тенденційним висвітленням подій; маніпуляцією громадською думкою; пропагандою спотворених цінностей сучасного життя, негативних, аморальних якостей людей, їхніх дій та вчинків; кон'юнктурністю у доборі правової тематики для газети; протиправністю у застосуванні чорного піару проти конкурентів і т. ін.

Викладені думки та положення можуть бути використані у практичній діяльності журналістів, працівників PR задля уникнення продукування правового дискурсу з ознаками девіантності, а також під час викладання дисципліни «Професійна етика журналіста».

Однак сьогодні ще не до кінця дослідженою залишається проблема функціонування правового дискурсу з ознаками девіантності в Інтернет-виданнях.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD): в 27 т. / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.: іл.

2. Кузнецова О. Д. Концепція дослідження правової культури у пресі України / О. Д. Кузнецова // Комунікативна компетентність правників і їх зв'язки з громадськістю: зб. наук. праць. – Львів, 2003. – С. 5–6.

3. Кузнецова О. Д. Професійна етика журналістів: посібник. – 2-ге вид., перероб. і допов. / О. Д. Кузнецова. – Львів: ПАІС, 2007. – 246 с.

Кость С. П. Функционирование правового дискурса с признаками девиантности в газетной практике

На основе газетных публикаций проанализированы причины возникновения и особенности функционирования правового газетного дискурса с признаками девиантности, сделана попытка сформулировать дефиницию понятия «правовой дискурс с признаками девиантности» и выделены основные его признаки. Отмечено, что журналисты в материалах на темы права не должны пропагандировать аморальность в любых ее проявлениях.

Ключевые слова: *правовой дискурс с признаками девиантности, правовой текст, особенности правового дискурса с признаками девиантности, коммуникативный акт, дискурс.*

Kost' S. P. Functioning of legal newspaper discourse with signs of deviance in newspaper practice

On the basis of the newspaper publications the author analysed the causes and peculiarities of the functioning of the legal newspaper discourse with the features of deviance; made an attempt to determine the notion «legal discourse with the features of deviance» and singled out its main characteristics.

The subject of study is the legal discourse with the features of deviance, which is inherent to many newspaper publications. For the text of a newspaper publication in many cases is the basis for the assertion in human consciousness of certain views on the phenomenon of legal reality. Legal discourse with the features of deviance is the discourse often arising due to unprofessional creation of the legal text, leading to defamation (spreading false information humiliating person's honour and dignity, damaging business reputation) and emergence of hermeneutic displacements in the semantics of legal discourse which results in unpredictable consequences in legal awareness of citizens.

The aim of the research is on the basis of publications in the Ukrainian press to highlight the main causes of origin of legal newspaper discourse with the features of deviance, to form its peculiarities and to suggest the definition. In the course of work the bibliographic and descriptive and comparative methods were applied.

The main results of the research are that the semantics of taking deviance features legal discourse is associated with the excessive detail description of the offense, divulge confidential (due to access modes) information; events biased coverage; public opinion manipulation; propaganda of distorted values of modern life, negative, immoral qualities of people, their actions and deeds; selection of legal issues for newspapers for considerations of momentary advantage; unlawfulness in the use of black PR against competitors, etc.

The set forth opinions and statements could be used in the practice of journalists, public relations specialists, lawyers in order to avoid the production of legal discourse with the features of deviance.

Thus, everyone involved in the creation of texts on law, should not in any way promote immorality in any of its manifestations.

Key words: *legal discourse with signs of deviance, legal text, especially the legal discourse with signs of deviance, communicative act discourse.*

Стаття надійшла 31 січня 2014 р.

УДК 340.12 (477)

Н. В. Мельник

**ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕОРІЇ
САМООРГАНІЗАЦІЇ: СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПІДХІД**

Проаналізовано теорію самоорганізації через призму синергетичного підходу. З'ясовано, що одним із центральних понять синергетики є «самоор-

ганізація системи», що в синергетичному аспекті розглядається як процес упорядкування, виникнення або трансформації структур у відкритій системі. Самоорганізація – це один із проявів спонтанних процесів у суспільстві, колективах, групах. Визначено, що синергетика досліджує та пізнає закономірності розвитку процесів самоорганізації, розглядає відкриті та складні системи, до яких належать людина, суспільство, публічна влада та держава.

Ключові слова: синергетика, народ, держава, громадянське суспільство, самоорганізація народу.

Постановка проблеми. Вивчення процесів самоорганізації в синергетиці засноване на сприйнятті і розвитку методологічних традицій не тільки системного підходу, а й матеріалістичної діалектики. Адже, за суттю, ефект самоорганізації є однією з форм процесу само руху матерії, її еволюції від нижчих форм до вищих, яка відбувається через притаманні матерії внутрішніх причин [15, с. 19].

Реалії нинішнього суспільства свідчать про необхідність використання знань сучасної синергетики для подолання «страху» перед невизначеністю (нестабільністю) у ситуації соціального самовизначення. Невизначеність – це не лише факт соціального та економічного буття, а й надзвичайно важлива психологічна проблема, яка впливає також на екзистенціальні переживання людини. Нерішучості та невпевненості кожного дня додають засоби масової інформації, повідомляючи про природні катастрофи, соціальні катаклізми, революції, контрреволюції, фінансові кризи, дефолти і багато іншого, що спонукає до депресії, втрати волі, байдужості, розгубленості [7, с. 7]. Таким чином, питання самоорганізації стає найважливішим.

Стан дослідження. Незважаючи на значні теоретичні розробки щодо розвитку та особливостей формування теорії самоорганізації, на теперішній час залишаються не вирішеними багато питань. Зокрема, не досліджено особливостей теорії самоорганізації через призму синергетичного підходу, що має важливий вплив на формування громадянського суспільства.

Окремі аспекти теорії самоорганізації з огляду на синергетичний підхід розглядалися та аналізувалися вітчизняними та зарубіжними науковцями, серед яких: В. Буданов, Е. Дюркгейм, Л. Євстигнєєва, В. Ільїн, Е. Князева, В. Кремень, В. Кузьменко, С. Курдюмов, Н. Липовська, І. Письменний, Р. Ровинский, В. Романов, О. Романчук, Г. Хакен, К. Шундигов та інші.

Метою статті є дослідження теорії самоорганізації через синергетичний підхід.

Виклад основних положень. Під впливом «Римського клубу» в умовах поглиблення соціального пізнання виник новий напрям – синергетика, яка дає можливість збагатити уявлення про соціальну самоорганізацію, зокрема й на основі процесів індивідуальної самоорганізації. Будучи теорією самоорганізації складних систем, синергетика є сучасною науковою парадигмою еволюції, яка дозволяє сформулювати загальні орієнтири для прогнозування й моделювання соціальних процесів у складних нелінійних системах, до яких належать людина, публічна влада, держава, суспільство в цілому тощо [10].

У другій половині ХХ ст. відбувається справжній «прорив» у розумінні процесів самоорганізації. Утворюється нова пізнавальна парадигма самоорганізації, у контексті якої Г. Хакен у 1970 р. вводить у науковий обіг неологізм «синергетика» для позначення нового міждисциплінарного напрямку досліджень складних систем, здатних до самоорганізації [14, с. 106].

Самоорганізаційні процеси постіндустріального розвитку суспільства корелюють зі становленням постнекласичних наук, до якої належать синергетика як учення про складні, динамічні системи, внаслідок універсального характеру може посісти центральне місце в науковій картині сучасного світу. Адже універсальність синергетики особлива – вона значно глибша, структурніша, ніж інші способи пізнання, оскільки є відображенням еволюції складних, відкритих, динамічних систем [7, с. 32].

За визначенням В. Кузьменка, синергетика – це нова наукова дисципліна, яка вивчає процеси самоорганізації [8, с. 9].

Інші стверджують, що синергетика – це наука про взаємодію як універсальний механізм функціонування та розвитку складних відкритих систем природи і суспільства. Одними з принципових синергетичних завдань є визначення ставлення суспільства до вічних цінностей людини і перспектив збереження стійкості законів природи та фізичних констант. Предмет дослідження синергетики – системна єдність об'єкта і суб'єкта, причому суб'єкт має пріоритетне значення [3, с. 13].

Одним з центральних понять синергетики є поняття самоорганізації системи. Самоорганізація в синергетичному аспекті розглядається як процес упорядкування, виникнення або трансформації структур у відкритій системі. Своєю чергою, самоорганізація – це один з проявів спонтанних процесів у суспільстві, колективах, групах. Самоорганізація виникає як результат цілеспрямованих дій у межах більш широких соціальних систем. Виступаючи як фактор посилення цілеспрямовано-

го керувального впливу, самоорганізація виконує конструктивну роль. Деструктивним чинником вона стає у разі виникнення небезпеки переважаючих другорядних потреб над стратегічними потребами суспільства, індивідуальних, групових, відомчих інтересів над суспільними.

Синергетичний підхід орієнтований на вивчення процесів самоорганізації у відкритті нерівноважності. Відкритість системи – одне з основних понять більшості концепцій самоорганізації. Воно відображає насамперед властивість постійного контакту системи з навколишнім її середовищем. Всяка відкрита система, з одного боку, характеризується відтоком субстанції у зовнішнє середовище, з іншого боку – припливом нових субстанцій із зовнішнього середовища в систему. Саме процес постійної взаємодії та обміну системи і середовища дозволяють першій адаптуватися до навколишніх умов і розвиватися еволюційним шляхом [15, с. 17].

Синергетична концепція запроваджує нову онтологію, нову категоріальну мережу для вивчення процесів, які перебувають у стані нестабільності (нестійкості) і нерівноважності. Все це має принципове значення для методології соціального пізнання в його широкому розумінні. Саме синергетика з її креативно-проблемним підходом до процесів самоорганізації динамічних систем дає можливість застосувати нові ідеї до суспільства. Як зазначав Е. Дюркгейм, «суспільство – не проста сума індивідів, але система, утворена їх асоціацією, що становить реальність, наділену своїми властивостями» [2, с. 493]. До нових властивостей належить урахування економічного, соціокультурного рівня, традицій, етнопсихологічних, ментальних характеристик людей, які утворюють ту чи іншу спільноту. Будь-яка спільнота, об'єднана для вирішення того чи іншого завдання, потенційно має безліч суперечностей і конфліктів.

Важливим для синергетики є те, що вона розглядає складні, відкриті системи, які еволюціонують, розвиваються. Таким є суспільство, його різні підсистеми. Кожний стан соціальної системи біфуркаційний. Саме ця обставина зумовлює різке прискорення всіх процесів самоорганізації суспільства. Зауважимо, що дезорганізаційні (деструктивні) процеси в суспільстві по-своєму природні, об'єктивні й становлять необхідний елемент соціального розвитку. Це зумовлено тим, що навіть в ідеально організованій системі з різних причин накопичуються проблеми, суперечності, які набувають різного рівня інтенсивності. Передбачити і попередити дію всіх руйнівних сил неможливо. Чим більше проблем і суперечностей накопичується в певній соціальній

системі, тим важчим стає управління нею, починається відчуження управлінських структур, посилюються дезорганізаційні процеси, які, досягнувши критичної фази, зумовлюють хаос у системі [7, с. 29].

Роль синергетичного підходу полягає у ствердженні людиною себе як особистості, у її внутрішньому зростанні, самоорганізації. Це можливо за умови демократичної системи соціального управління, яка є джерелом креативності. Відомі розробники теорії синергетики О. М. Князева та С. П. Курдюмов зазначають, що не пов'язана з жорсткими рамками контролю діяльність особистості набуває творчого характеру, вона вибудовує гнучкі структури, які мають потребу в інноваційних та креативних особистостях [5, с. 32].

Синергетика не «винаходить» умоглядні загальні еволюційні закони, а відкриває їх, показує помежові умови їх дії, досліджує конкретні процеси самоорганізації і будує модель, яка дає змогу точно описати і теоретично зрозуміти їх. Ця модель виявляється глибоко змістовною і функціонує в багатьох інших сферах наукового пізнання і дослідження. Синергетичні моделі не містять жодних настанов і не примушують поводитися так, а не інакше. Використання цих моделей допомагає краще зрозуміти внутрішні механізми еволюції, самоорганізації та саморозвитку в природі і суспільстві [6, с. 103].

Виокремлення синергетики як науки, що утворює конкретні моделі самоорганізації, дає змогу зрозуміти механізми міждисциплінарних взаємодій під час дослідження складних, динамічних систем. Термін «міждисциплінарність» часто вживають на позначення характеру синергетики. Водночас підкреслюється її (міждисциплінарності) радикальна відмінність і навіть повна протилежність «дисциплінарному» підходу. Основою такого протиставлення є трактування дисциплінарних досліджень як орієнтованих на предмет, а міждисциплінарних – на метод, відповідно до якого відшуковуються відповідні предметні галузі застосування. Для Г. Хакена синергетика – це «міст» для проведення взаємозв'язку між різними науками, що становить «міждисциплінарне поле досліджень» [14, с. 106]. Отже, дисциплінарні дослідження вирішують завдання, детерміновані уявленнями про предмет, де домінують вертикальні зв'язки від теорії до досвіду і у зворотному напрямі. У міждисциплінарних дослідженнях, навпаки, передбачається, що головне – це горизонтальні зв'язки, знання методу і перенесення методу з однієї науки в іншу. Як зазначає В. Г. Буданов, «синергетика методологічно відкрита тим новим образам і концепціям, які формуються в окремих дисциплінах, і не лише природничо-наукових». Адже вона

історично співвідноситься зі своїми міждисциплінарними методологічними попередниками, що дає їй можливість «толерантно» ставитися до нових методів і гіпотез [1, с. 79].

Синергетика розкриває еволюцію системи на основі принципів самоорганізації, що припускає утворення трансформаційного потенціалу в середині самої системи, у процесі взаємодії її компонентів. Незворотність процесів розвитку і нерівноважність складних систем у певних умовах зумовлюють самоорганізацію природних і соціальних процесів, що забезпечують продуктивні переходи в якісно нові стани, що призводить до народження нового [11, с. 164–165].

Науково-дослідницька програма синергетики, взята з її методологічних функцій, спрямована на пізнання закономірностей розвитку процесів управління та самоорганізації в складній системі соціально-правових комунікацій. У цьому зв'язку не можна погодитися з думкою В. М. Сирих про те, що цей метод зводиться тільки до пізнання випадкових процесів у безпосередній практиці, а тому може використовуватися лише на емпіричному етапі наукового пізнання або під час проведення прогностичних досліджень розвитку держави і права. На теоретичній підставі, де процес пізнання ведеться на рівні закономірного і необхідного, синергетика, як і інші емпіричні методи, буде безсильна [13, с. 125].

Відповідно до синергетичного бачення, людина (в аспекті важкопрогнозованої її поведінки в соціумі) складніша за соціальну групу або суспільство, адже її нелінійність вища. Висока нелінійність означає, що відповідне структурне утворення на своєму рівні організації має більш складний спектр форм, структур і можливих режимів розвитку. Висока нелінійність і цілісність людської індивідуальності втілюється у вільній діяльності людей [4, с. 10]. Водночас людина, як правило, докладає зусиль для здійснення тих дій, які призводять до задоволення його потреб і мають найвищу, на його думку, вірогідність успіху.

За синергетичним підходом, складна система, якою є кожний індивід, здатна сама себе будувати, структурувати та програмувати, необхідно тільки правильно ініціювати бажані тенденції її саморозвитку. Здатність системи до саморозвитку, самовдосконалення з позицій синергетики означає її пристосовуваність до внутрішніх та зовнішніх умов, які постійно змінюються. Для людини важливо самій у собі знайти таку значущу для неї внутрішню мотивацію щодо активної власної самоорганізації, яка сприятиме самореалізації людини в соціумі [10].

Тобто якщо результат не має цінності для людини, вона не буде докладати особливих зусиль для його досягнення, і навпаки, за умов

високої значущості результату людина витратить значно більші зусилля для його досягнення за допомогою високої мотивації.

Мотивація спонукає особу, соціальну групу до активної діяльності, це – процес стимулювання самого себе й інших на діяльність, спрямовану на досягнення індивідуальних і загальних цілей організації. Це позиція, яка змушує людину діяти специфічним цілеспрямованим способом, внутрішній стан, який визначає поведінку особистості. Мотивація обумовлює, на що буде спрямована енергія, активність особи, вибір цілей і способи їх досягнення [9, с. 97]. Як правило, мотивацію пов'язують з дією зовнішніх для людини факторів, а джерелом мотивації вбачають внутрішній світ людини, його потреби, цінності, прагнення. Відповідно мотиви, що спонукають людину до індивідуальної самоорганізації, також знаходяться у межах зазначених факторів.

Але разом із формуванням дієвої системи зовнішніх мотиваційних факторів для виникнення синергетичного ефекту, на наш погляд, слід наполегливо працювати над виникненням вищих духовних потреб, які можуть стати вагомим мотиваційним чинником для особистості. На нашу думку, саме внутрішньомотиваційні чинники можуть додати потужної енергії в процесі спонукання людини до активізації індивідуальної самоорганізації задля їх власної та всебічної самореалізації в суспільстві.

На думку І. Письменного [10], з якою варто погодитися, індивідуальна самоорганізація тісно пов'язана з такими поняттями, як саморозвиток, самовиховання, самовдосконалення та інші, які передбачають систематичну та активну діяльність особистості, спрямовану на формування, розвиток і вдосконалення її позитивних якостей та подолання негативних. Обов'язковими складовими індивідуальної самоорганізації людини є інтелектуальний, емоційний і вольовий розвиток, удосконалення навичок самоконтролю, керування власними думками, почуттями, діями, уміння передбачати перспективні результати своєї діяльності тощо. Водночас індивідуальна самоорганізація відбувається свідомо та переважно на основі власних потреб, цінностей, мотивації тощо. Згідно з теорією американського соціолога А. Маслоу, людина працює для того, щоб задовольняти свої внутрішні потреби. Останньою в ієрархії потреб А. Маслоу є потреба самореалізації – прагнення людини реалізувати свій внутрішній потенціал, виконати своє призначення, що без цілеспрямованої індивідуальної самоорганізації, на наш погляд, є неможливим.

У контексті синергетики соціальне життя спрямоване у майбутнє потоком незворотних змін, одні з яких сприяють життю, а інші йому загрожують, що виникають через зіткнення організації і дезоргані-

зації, екстремальності продукують параметри «порядку» і відповідні їм структури, які впорядковують відносини, але водночас обмежують свободу індивіда. Долаючи цю обмеженість, творчі (креативні) індивіди перетворюють спосіб діяльності, який змінює соціальну організацію, виводячи її на якісно новий рівень. Поточне (зміна поколінь) креативне оновлення компонентів розмикає цикл розвитку системи, долаючи фази застою, деградації і системної кризи. У результаті система залишається відкритою для подальшого становлення, – зазначає В. Л. Романов. Органічну єдність людини і суспільства у креативному розвитку він називає феноменом антропосоціальної синергії [12, с. 65]. Вивчення закономірностей розвитку цього феномена – завдання досить складне, і методологічні установки синергетики дають змогу діяти людському суспільству більш цілеспрямовано й усвідомлено.

Висновки. Отже, дослідивши теорію самоорганізації через призму синергетичного підходу, можна стверджувати, що синергетика досліджує та пізнає закономірності розвитку процесів самоорганізації, розглядає відкриті та складні системи, до яких належать людина, суспільство, публічна влада та держава. Будучи трансдисциплінарною сферою знання, синергетика випереджає розвиток традиційних дисциплін, відкриває інші горизонти подальших досліджень. Саме підходи синергетики до самоорганізації дають можливість застосовувати нові ідеї до суспільства.

Таким чином, для формування громадянського суспільства найпродуктивнішим сьогодні є синергетичний підхід, на основі якого створюється новий стиль мислення і знання, що веде до самопізнання, саморозвитку та самореалізації кожного громадянина.

1. Буданов В. Г. О методологи синергетики / В. Г. Буданов // *Вопр. філософії.* – 2006. – № 5. – С. 79.

2. Дюркгейм Э. О. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. О. Дюркгейм. – М.: Политиздат, 1991. – С. 493.

3. Евстигнеева Л. П. Экономика как синергетическая система / Л. П. Евстигнеева, Р. Н. Евстигнеев. – М.: ЛЕНАНД, 2010. – С. 13.

4. Князева Е. Н. Козволюция: человек как соучастник коэволюционных процессов / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // *Устойчивое развитие. Наука и практика.* – 2002. – № 1. – С. 5–10.

5. Князева Е. Н. Основание синергетики. Человек, конструирующий себя и свое будущее / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М.: КомКнига, 2007. – С. 32.

6. Князева Е. Н. Саморефлексная синергетика / Е. Н. Князева // *Вопр. філософії.* – 2004. – № 5. – С. 103.

7. Кремень В. Г. Синергетика в освіті: контекст людиноцентризму: монографія / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – К.: Педагогічна думка, 2012. – 368 с.

8. Кузьменко В. Л. На порозі Надцивілізації: системний аналіз актуальних проблем сучасності, соціальне прогнозування та футурологія / В. Л. Кузьменко, О. К. Романчук. – Львів: Універсум, 2001. – 152 с.

9. Липовська Н. А. Соціально-психологічний потенціал митників: діагностика та управління: монографія / Н. А. Липовська. – Донецьк: АМСУ, 2005. – 225 с.

10. Письменний І. Індивідуальна самоорганізація посадових осіб органів публічної влади: синергетичний підхід / І. Письменний. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Dums/2009-01/Pismenniy.pdf>

11. Ровинский Р. Е. Синергетика и процессы развития сложных систем / Р. Е. Ровинский // Вопр. философии. – 2006. – № 2. – С. 164–165.

12. Романов В. Л. Креативные аспекты самоорганизации и управления / В. Л. Романов // Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – С. 65.

13. Сырых В. М. Материалистическая диалектика как метод познания права и современность / В. М. Сырых // Современные методы исследования в правоведении. – Саратов, 2007. – С. 125.

14. Хакен Г. Синергетика как мост между естественными и социальными науками / Г. Хакен // Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – С. 106.

15. Шундиков К. В. Синергетический подход в правоведении. Проблемы методологии и опыт теоретического применения: монография / К. В. Шундиков. – М.: Юрлитинформ, 2013. – 256 с.

Мельник Н. В. Особенности исследования теории самоорганизации: синергетический подход

Проанализировано теорию самоорганизации сквозь призму синергетического подхода. Выявлено, что одним из центральных понятий синергетики является «самоорганизация системы», которая в синергетическом аспекте рассматривается как процесс упорядочивания, возникновения или трансформации структур в открытой системе. Самоорганизация – это одно из проявлений спонтанных процессов в обществе, коллективах, группах. Определенно, что синергетика исследует и познает закономерности развития процессов самоорганизации, рассматривает открытые и сложные системы, к которым принадлежат человек, общество, публичная власть и государство.

Ключевые слова: синергетика, народ, государство, гражданское общество, самоорганизация народа.

Mel'nyk N. V. The peculiarities of research of self-organization theory: synergetic approach

The article is devoted to the analysis and the theory of self-organization through the lens of a synergistic approach. It was found that one of the central concepts of synergy is the concept of self-organization system. Self-organization in a

synergistic aspect is seen as the process of ordering, the emergence or transformation of structures in an open system. In turn, self-organization – is one of the manifestations of spontaneous processes in society, groups. Self-organization occurs as a result of targeted actions within broader social systems or processes. Speaking as a factor of strengthening the targeted control action, self-organization plays a constructive role. Destructive factor is in case of prevalence danger of minor demands on strategic needs of society, individual, group and institutional interests over the public. The synergy explores and learns patterns of self-organization processes, considering the open and complex systems that include a person, society, public authorities and the state are determined. It was found that in the second half of the XX century there was a real «breakthrough» in understanding of self-organization processes. It was formed a new cognitive paradigm of self-organization in the context of which H. Haken in 1970 introduced the scientific revolution neologism «synergy» to describe a new interdisciplinary research trend of complex systems capable of self-organization. Others argue that synergy – is a new scientific discipline that studies the processes of self-organization. As a transdisciplinary field of knowledge, synergy with the development of traditional disciplines opens other horizons for future research. This synergetic approach to the self-given opportunity applies new ideas to society. Thus, for the development of civil society the most productive is synergistic approach from which it is possible to create a new way of thinking and knowledge that leads to self-knowledge, self-development and self-realization of every citizen.

Key words: *synergetics, people, state, civil society, self-organization of the people.*

Стаття надійшла 08 квітня 2014 р.

УДК 340.12

**М. М. Олексюк,
С. Ф. Орлов**

ЮРИДИЧНИЙ КОНФЛІКТ: СУТЬ І МІСЦЕ У СУЧАСНІЙ КОНФЛІКТОЛОГІЇ

Проаналізовано питання сутності та проявів юридичного конфлікту як специфічного протиріччя сторін на специфічних засадах. Розглянуто місце юридичного конфлікту у сучасній конфліктології. У визначенні суті юридичного конфлікту зважено на наявне у ньому протиріччя, що реалізується у правовій площині та має чітко праксеологічний характер.

Розглянуто способи класифікації юридичних конфліктів, серед яких найоптимальнішим вважається їх поділ за галузями права.

Доведено важливе значення юридичної колізії як явища, що спричиняє юридичні конфлікти. Аналізуються підходи до питання про юридичні колізії у сучасних вітчизняних правознавчих дослідженнях.

Значна увага приділена суб'єктно-об'єктивній складовій юридичного конфлікту. Визначено мету, засоби та мотивацію такого конфлікту як специфічного правового протистояння.

Ключові слова: *конфліктологія, юридичний конфлікт, юридична колізія, суб'єкт конфлікту, об'єкт конфлікту.*

Постановка проблеми. Питання становлення української державності, розвиток нових трансформаційних процесів, спрямованих на утвердження нових принципів суспільного співжиття, неминуче актуалізує дослідження тих проблем, вирішення яких на суспільно-політичному, правовому та ідеологічному рівнях повинно сприяти побудові нового суспільства, заснованого на засадах законності, демократії та максимального пошанування прав та свобод людини і громадянина. Саме тому проблеми конфліктології, в межах якої окреслено питання про наявні труднощі суспільних процесів, розглядаються причини конфліктів у суспільстві та шляхи їх вирішення, становлять сьогодні особливий інтерес. Важливе місце тут посідають правові аспекти, оскільки через соціальність права юридичні конфлікти є домінуючим різновидом конфліктів у сучасному суспільстві.

Стан дослідження. Проблеми формування та розв'язання конфліктних ситуацій у правовій площині виступають предметом численних наукових досліджень сучасних вітчизняних правознавців, політологів та соціологів. У них вони намагаються сформулювати основні підстави виникнення такого роду явищ, класифікувати їх, обґрунтувати необхідність активного пошуку їх вирішення, і таким чином використати свої висновки для удосконалення суспільно-політичних процесів у сучасній українській державі. Серед таких вчених слід назвати правознавців Ю. Г. Барабаша, С. В. Бобровник, Л. М. Герасіну, А. А. Єзерова, В. М. Кривцову, О. О. Небрат, М. М. Новікову, Н. П. Свириднюк та інших. Сьогодні фактично немає міждисциплінарних наукових досліджень правового конфлікту з позицій не лише правової, але й інших суспільних наук. Саме тому **метою** статті є аналіз юридично конфлікту як явища, котре акумулює у собі проблеми соціально-політичного та світоглядного спрямування.

Виклад основних положень Зважимо на те, що тривалий час триває дискусія щодо визначення правових сутностей та основ конфлікту. В межах цього дискурсу формуються специфічні політико-правові позиції, що дають можливість чіткіше визначити природу юридично-правових аспектів сучасної конфліктології.

Слід зазначити, що ще у середині 90-х рр. XX ст. була сформована точка зору на сутність юридичного конфлікту одним із провідних російських фахівців В. М. Кудрявцевим, який вважав, що цей різновид конфлікту виявляє протиборство сторін за наявності у ньому юридичних елементів. Це «будь-який конфлікт, в якому суперечка так чи інакше пов'язана із правовими відносинами сторін (їх юридичними діями чи станом) і, відповідно, суб'єкти, чи мотивація їх поведінки, чи об'єкт конфлікту має правові ознаки, а конфлікт спричиняє юридичні наслідки» [14, с. 7]. Ця думка відображала проблему конфлікту у сфері права із суто юридично-позитивістських позицій, звужувала можливість аналізу юридично-правового конфлікту у межах функціонування суспільства, обмежувала його розуміння, зводячи предмет аналізу до нормативно визначених позицій.

Подібну позицію займає й інший дослідник проблем юридичної конфліктології Ю. О. Тихомиров, який у вузькому і у широкому розумінні юридичного конфлікту застосовує позитивістський підхід, у першому випадку – це отождоження його з юридичною колізією, у другому – реалізація суперечностей у протиборстві чинних правових норм, актів та існуючих інстанцій [12].

У дослідженнях С. В. Бобровник, яку вважають одним із провідних фахівців вітчизняної юридичної конфліктології, на основі антрополого-комунікативного підходу до питань конфлікту у праві розглянуто суть останнього, який трактується як «стан двостороннього зв'язку суб'єктів, заснований на правовому протиріччі, що характеризується порушенням або перешкодою в реалізації ними інтересів та слугує причиною розвитку або кризи суспільних відносин» [2, с. 6]. Як бачимо, автор намагається подолати позитивістський підхід до визначення поняття юридичного конфлікту, зваживши на значимість суб'єктивно-об'єктивних елементів цього явища. На нашу думку, така позиція дає можливість краще зрозуміти конфліктність права, особливо беручи до уваги його соціальність та те, що воно виражає позицію певних суб'єктів сучасних суспільних відносин. Цікавим видається і авторське визначення конфліктних правовідносин як «зумовленого системою об'єктивних та суб'єктивних факторів різновиду суспільних відносин, предметом яких є соціальні чи моральні цінності, що породжують конфліктні ситуації» [2, с. 7].

Слід зазначити, що у вітчизняному правознавстві стосовно питання самого поняття юридичного конфлікту чіткої позиції ми не спостерігаємо. Насамперед це пов'язано із специфічною сферою особис-

тих інтересів та парадигмальної приналежності дослідників цієї проблеми, часто помітні дискусії стосовно самої назви цього різновиду конфлікту. Адаже чіткого розмежування його «юридичного» чи «правового» боку так і не виявлено. Низка дослідників ототожнює юридичний та правовий конфлікт, інші вважають, що ознакою «юридичності» стає позитивно правовий, нормативний підхід до конфліктологічної проблематики, а «правовий» статус конфлікту вбачає у природноправових тенденціях розвитку права. Але всі дослідники погоджуються у тому, що основне у такого типу конфлікту – це протиборство суперечливих позицій на основі домінування права як елемента соціального.

Наприклад, одним із провідних сучасних дослідників проблем юридичної конфліктології В. М. Кривцовою юридичний конфлікт трактується як «інституційно норматизоване протиборство сторін, викликане протилежністю їх соціально-правових інтересів чи різним ставленням до норм права й цінностей суспільного життя» [6]. Правда ступінь конфліктності у поглядах цього автора суттєво зменшується, адже, на її погляд, «юридичний конфлікт – найбільш цивілізована форма соціального протиборства, яке здійснюється в межах певної правової процедури» [6, с. 8].

Погоджуючись із останнім з зазначених аргументів, у своєму дисертаційному дослідженні Н. П. Свиридюк додає, що юридичний конфлікт «здійснюється в межах певної процедури, його логічною основою є досить чітка й переконлива аргументація, а розв'язання такого конфлікту, як правило, формалізоване і санкціоноване волею держави або принципами і нормами права. Тому юридичний конфлікт у широкому розумінні – це будь-який соціальний конфлікт, що має хоча б один елемент, який характеризується юридичним змістом» [9, с. 7]. Н. П. Свиридюк окреслює позитивну значимість функціонування юридичних конфліктів, здатних сприяти зміні елементів правової системи, законодавства, державно-правових інститутів, допомагати формувати нові правові норми та оновлювати існуючі [10].

У своїх поглядах на суть юридичного конфлікту С. В. Бобровник підкреслює його функціональну та праксеологічну сторони. Розглядаючи явище юридичного конфлікту як специфічну фіксацію проблем у правовій системі та практиці реалізації законів, вона виокремлює основні його функції, що проявляються у площині правової практики. До них належать:

а) відтворення деформацій правової системи або окремих її елементів;

б) свідчення про нормальний розвиток та функціонування державно-правових інститутів;

в) відображення справедливої вимоги нового правового порядку [2, с. 31].

Ті ж ідеї можемо простежити і в іншому дослідженні вітчизняних правознавців, які зазначають, що в межах вирішення юридичних конфліктів реалізуються важливі питання становлення правової практики, і тому зводять практичну значимість вирішення юридичних конфліктів до визначення таких положень:

а) призначення праці юристів полягає не лише у вирішенні соціальних протиріч, а й у здійсненні виховної, освітньої чи навчальної діяльності;

б) професійні юристи виступають стороною, яка для встановлення істини повинна звернутись до компетентної установи;

в) вирішення юридичного конфлікту можливе шляхом застосування спеціально уповноважених суб'єктів;

г) необхідно визнати вплив юридичної науки на стан розв'язання конфлікту [11].

Праксеологічну природу юридичного конфлікту схильні підкреслювати і автори монографії «Проблеми правової конфліктології: феноменологічний, гносеологічний та праксеологічний аналіз». Вони чітко визначають, що сутнісні характеристики юридичного конфлікту виявляються «не в абстрактному соціальному просторі, а в ході юридичної практики, через реальний зв'язок із діючими державно-правовими структурами та механізмами», а для того, «щоб конфлікт набув юридичного значення, в його проблемі (привід, причина, об'єкт, суб'єкти) мають простежуватися наявні правовідносини або ті чи інші правові аспекти, притаманні сторонам конфлікту або їх взаємодії в цілому» [5, с. 19].

На основі досліджень юридичного конфлікту можна визначити такі положення, що виявляють його специфіку:

1) юридичний конфлікт слід трактувати як властивість правової реальності та спосіб зняття правових протиріч, джерело розвитку правової дійсності;

2) юридичний конфлікт виступає формою боротьби за правову справедливість;

3) юридичний конфлікт є індикатором невирішених проблем у правовій системі;

4) юридичний конфлікт повинен здійснюватись раціонально, на основі певних процедур, емоційність може лише спрямувати конфлікт у протиправову сферу;

5) зміст та роль юридичного конфлікту повинні визначатись способами боротьби його суб'єктів.

Таким чином, можемо зробити висновок, що суттю юридичного конфлікту є протистояння, котре реалізується у правовій площині та має чітко виражений праксеологічний характер, оскільки спрямовується на удосконалення діяльнісних проявів правової реальності.

Для розуміння природи юридичного конфлікту як важливого соціально-правового явища необхідно вяснити ті типологічні його ознаки, які дозволяють класифікувати його форми, різновидності та типи. Такий підхід однозначно сприяє виявленню більш широкого спектру проблем, що реалізуються під час вирішення юридичних конфліктів. У вітчизняному правознавстві існує чимало способів класифікації юридичних конфліктів. Наприклад, автори навчального посібника «Юридична конфліктологія» вважають, що «цілком логічно, розробляючи проблеми типології юридичних конфліктів, виходити із загального наукового аналізу та класифікації розмаїття соціальних конфліктів. Існує чимало варіантів типології конфліктів, зокрема поширений поділ за сферами прояву; за ступенем тривалості напруженості; за суб'єктами конфліктно взаємодії; за масштабом; за соціальними наслідками тощо» [15, с. 48].

Свої критерії класифікації юридичних конфліктів подає В. Мадіссон, який вважає, що типологія юридичних конфліктів повинна здійснюватись за галузями права, за структурою норми, що належить конфліктові, за різновидом правозастосовницького закладу, за характером зв'язку з механізмом правового регулювання за формами реалізації права за характерами домінуючих мотивів та ін. [7, с. 41]. Заслужує на увагу і висновок, зроблений вітчизняними правознавцями Л. М. Герасіною та М. І. Пановим, які пропонують визначити особливі критерії юридичних конфліктів та виявляють засади їх класифікації. До них належать: а) галузь позитивного права, у межах якої виникає конфлікт; б) сфера нормотворчості або правозастосування; в) природа і структура норми, яка спричиняє мотивацію конфлікту; г) різновид правозастосовної установи (інститут, орган), з якою пов'язана конфліктна ситуація [5, с. 29].

На нашу думку, класифікувати юридичний конфлікт доцільно за галузями права, що дає можливість краще проаналізувати правову природу такого типу конфліктних відносин, виявити ті характеристики наявних конфліктів, аналіз яких буде забезпечувати з'ясування основних соціально-правових проблем сучасного суспільства. У контексті

цього варто зважити на державно-правовий тип юридичного конфлікту, функціонування та вирішення якого стає особливо актуальним в умовах вітчизняного державотворення та трансформаційних змінах, котрі характеризують суть важливих соціальних процесів. Вітчизняний дослідник цього типу юридичних конфліктів Ю. Г. Барабаш у своєму дисертаційному дослідженні таким чином дає визначення державно-правового конфлікту: «Державно-правовий конфлікт – категорія науки конституційного права під яким слід розуміти гостру форму відкритого протистояння (конфронтацію), яка виникає між декількома владними інститутами, владним інститутом (інститутами) та інститутами суспільства, соціальними спільнотами у зв'язку із завданням шкоди (чи загрози завдання шкоди) авторитету влади, порушенням нормального функціонування державного механізму, суттєвим відхиленням у діях (актах) від існуючої конституційної системи організації публічної влади, ухваленням рішень із порушенням процедури, прагненням суб'єктів політики, ненаділених державно-владними повноваженнями, розширити (змінити) свій політико-правовий статус» [1, с. 4–5].

Ці ж висновки підтримують і автори посібника з юридичної конфліктології: «Надзвичайна значимість конфліктів у державно-правовій сфері зумовлена, по-перше, особливим складом їх суб'єктів (органи державної влади, регіони, політичні сили тощо) і об'єктів (суверенітет держави, територія, повноваження і дії владних органів тощо). У цьому процесі за допомогою правових засобів втілюються нові економічні відносини відбувається реформування політичної системи. Розв'язання цих конфліктів пов'язане із загальнонародними інтересами. По-друге, слід зазначити, що практична діяльність державних органів інколи відбувається при розбіжностях у тактичних цілях та шляхах їх досягнення, в тому числі й при застосуванні різних норм права. Це неминуче призводить до загострення ситуацій, в яких зіштовхуються протилежні інтереси» [15, с. 68–69].

Серед важливих проблем формування та функціонування юридичних конфліктів у сучасному суспільстві окреме питання про сутність та значення у цих процесах юридичної колізії як протиріччя між існуючим правовим порядком і намірами та діями щодо його зміни. Можна стверджувати, що саме юридичні колізії у своєму найгострішому вияві спричиняють юридичні конфлікти. На нашу думку, можна погодитись із визначенням юридичної колізії, поданим у дослідженні С. В. Бобровник: «Юридична колізія – це зумовлена об'єктивними та суб'єктивними чинниками різновид суперечностей у сфері права, сут-

ність якого полягає у наявності розбіжностей між приписами нормативно-правових актів чи актів тлумачення, спрямованих на регулювання однотипних суспільних відносин», зазначає вона [3, с. 33]. Т. В. Шевченко підкреслює значення юридичних колізій для сучасного правотворення, класифікуючи їх за термінами та тривалістю (темпоральні), а також специфічною системою підпорядкованості норм у загальній системі законодавства (ієрархічні) та дає таке означення цього правового явища: «Юридична колізія – різновид юридичних суперечностей всередині правової системи держави, у вузькому розумінні – суперечність між чинними нормами права, з яких необхідно обрати одну для її подальшого застосування» [13, с. 17].

Через взаємодію таких правових явищ як юридична колізія та юридичний конфлікт може бути проаналізована і діяльна сторона юридичного конфлікту, адже ці поняття знаходяться у тісному взаємозв'язку. Низка правознавців взагалі ідентифікують ці поняття як тотожні. Зокрема, Н. П. Свиридчук зазначає, що юридичний конфлікт розуміється як юридична колізія [10].

Інші ж дослідники юридичної конфліктології вбачають у юридичних колізіях засіб, що призводить до формування юридичного конфлікту, вказуючи на їхній доволі потужний потенціал для здійснення правових реформ, реалізації «регулятивного впливу права, забезпечення системності законодавства та підвищення його ефективності» [3, с. 33–34].

Для розуміння природи юридично-правового конфлікту важливо проаналізувати особливості функціонування його суб'єктно-об'єктної складової. Об'єктивна частина цього конфлікту визначається низкою чинників, котрі пов'язані із особливостями соціально-політичних та економіко-правових процесів у суспільстві. Тут ми маємо справу із визначенням явища на інституціональному рівні (організації, інституту), коли під час формування конфліктних правовідносин важливим є статус особи, інтереси та цінності якої закріплюються певними нормами, угодами, договорами і т. ін. Суб'єктами ж конфлікту вступають сторони, чий інтереси та претензії не збігаються та які вступають у конфліктні відносини. Конфлікт обов'язково набуває юридичних ознак характеру у разі, якщо у протиставленні знаходяться юридичні особи або юридична та фізична особа.

Метою юридичного конфлікту є досягнення того ідеального варіанту вирішення проблеми, що влаштовує обидві конфліктуючі сторони, – усунення або вирішення протиріччя, забезпечення справедливості у взаємовідносинах між конфліктуючими сторонами. Для досяг-

нення цієї мети використовуються засоби юридичного конфлікту, котрі неминуче повинні бути юридичними, правовими засобами, до яких слід віднести чинне законодавство, прийняті закони та підзаконні акти, суд, прокуратура і т. д. Важливою є і мотивація юридичного конфлікту, тобто те, заради чого ведеться протистояння, питання про те, які спонукальні чинники його провокують. Найчастіше цей елемент стає правовим у разі, якщо він стосується закріплених у нормах права обов'язків (спадок, власність тощо).

Висновки. Таким чином, юридичний конфлікт виступає специфічним протиборством сторін, за умов якого хоча б один із цих елементів володіє юридичним характером. Він виявляється у різних формах, використовує різноманітні засоби та виконує важливу роль у становленні права, формуванні нових елементів суспільства, сприяючи його трансформації на засадах розвитку.

1. Барабаш Ю. Г. Державно-правові конфлікти на сучасному етапі державотворення: конституційно-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук / Ю. Г. Барабаш; Нац. Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2009. – 35 с.

2. Бобровник С. В. Компроміс і конфлікт у праві: теоретико-методологічне дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 / С. В. Бобровник; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2013.

3. Бобровник С. В. Подолання правових колізій як засіб забезпечення системності та ефективності законодавства / С. В. Бобровник // Правова держава: щорічник наук. пр. – 2003. – Вип. 14. – С. 30–38.

4. Бобровник С. В. Юридичні колізії: сутність, різновиди та шляхи подолання / С. В. Бобровник // Правова держава: щорічник наук. пр. – 2006. – Вип. 17. – С. 29–35.

5. Герасіна Л. М. Проблеми правової конфліктології: феноменологічний, гносеологічний та праксеологічний аналіз: монографія / Л. М. Герасіна, М. І. Панов; АПН України; Ін-т держ. буд-ва та місц. самоврядування. – Х.: Право, 2004. – 112 с.

6. Кривцова В. М. Юридичний конфлікт як феномен правової дійсності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 / В. М. Кривцова; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2005. – 20 с.

7. Мадіссон В. Правова конфліктологія та юридичний конфлікт у приватних правовідносинах / В. Мадіссон // Право України. – 2003. – № 9. – С. 39–44.

8. Юридический конфликт: сферы и механизмы // Юридическая конфликтология / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М., 1995. – Ч. 2.

9. Свиридюк Н. П. Філософсько-правові засади конфліктів у сфері професійної діяльності юриста: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 / Н. П. Свиридюк; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2010. – 17 с.

10. Свиридюк Н. П. Функції юридичного конфлікту / Н. П. Свиридюк // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 45. – С. 86–91.

11. Свиридюк Н. П. Конфлікт як фактор здійснення юридичної діяльності / Н. П. Свиридюк, О. В. Мінченко // Повітряне і космічне право. Юридичний вісник: наукові праці Національного авіаційного університету. – 2012. – № 3. – С. 42–49.

12. Тихомиров Ю. А. Коллизийное право: учебн. и науч.-практ. пособие / Ю. А. Тихомиров. – М., 2003. – С. 230–234.

13. Шевченко Т. В. Юридична колізія: теоретико-правовий аспект / Т. В. Шевченко // Право і суспільство: науковий журнал. – Дніпропетровськ, 2013. – № 3. – С. 13–18.

14. Юридический конфликт: сферы и механизмы // Юридическая конфликтология / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М., 1995. – Ч. 2.

15. Юридична конфліктологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. М. Іванов, О. В. Іванова. – К.: МАУП, 2004. – 224 с.

Олексюк М. М., Орлов С. Ф. Юридический конфликт: сущность и место в современной конфликтологии

Анализируется вопрос о сущности и проявлениях юридического конфликта как специфического противоборства сторон на специфических основаниях. Рассматривается место юридического конфликта в современной конфликтологии. В определении сущности юридического конфликта обращается внимание на имеющееся в нем противостояние, которое реализуется в правовой плоскости и имеет четкий прагматологический характер.

Рассматриваются способы классификации юридических конфликтов, среди которых наиболее оптимальным считается их деление по отраслям права.

Доказывается важное значение юридической коллизии как явления, которое вызывает юридические конфликты. Анализируются подходы к вопросу о юридических коллизиях в современных отечественных правоведческих исследованиях.

Особое внимание уделено субъективно-объективной составляющей юридического конфликта. Определено цель, средства и мотивация такого конфликта как специфического правового противостояния.

Ключевые слова: конфликтология, юридический конфликт, юридическая коллизия, субъект конфликта, объект конфликта.

Oleksyuk M. M., Orlov S. F. Juridical conflict: essence and place in the modern conflictology

The question of the nature and manifestations of conflict as a specific legal contradiction of parties on the basis of specific foundations is analysed. The place of the juridical conflict in modern conflictology is considered.

Lack of precise position of domestic legal scholars about the interpretation of juridical conflict conception, connecting with their specific sphere of private interests and appliance of researchers to the certain scientific paradigm is marked.

The article brings up the means of juridical conflict classification. Among them classification by branch of law supposed to be the most optimal, because it gives opportunity for better analysis of legal essence of juridical conflict.

Important meaning of juridical collision as phenomenon, that causes juridical conflicts is proved. Different approaches to the question about juridical collision in modern domestic science of law are analyzed. Juridical collision is interpreted as the contradiction in the sphere of law that is caused by objective and subjective factors.

The aim of juridical conflict is to attain the ideal version of problem solving, which satisfies both sides of conflict, – removal or solution the contradiction, ensuring the justice of relationships between them. For this goal achievement juridical conflict legal facilities (existing legislation, adopted acts, court of justice, public prosecutor's office etc.) are used.

Also important is the motivation of juridical conflict, for the sake of which confrontation is kept and what stimulating factors provoke it. Mostly this element becomes legal in case if it refers fixed in rules of law obligations (inheritance; property etc).

Key words: *conflictology, juridical conflict, juridical collision, subject of conflict, object of conflict.*

Стаття надійшла 05 травня 2014 р.

УДК 340.12

О. З. Панкевич

ЛІБЕРАЛІЗМ ЯК ОСНОВА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ФІЛОСОФІЇ СУЧАСНОСТІ (ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ)

Проаналізовано причини труднощів визначення поняття лібералізму, який є багатовимірним і таким, що еволюціонує, явищем, своєрідною «мета-ідеологією» сучасності. Розглянуто такі його види, як «класичний», «новий», «економічний», «політичний», «радикальний», «консервативний», «агенціальний», «віртуарний», «лібертаризм». Наголошено, що дослідження лібералізму як політико-правової категорії має значний, та поки ще недостатньо розкритий у вітчизняній науковій літературі, евристичний потенціал.

Ключові слова: *лібералізм, економічний лібералізм, політичний лібералізм, радикальний лібералізм, консервативний лібералізм, агенціальний лібералізм, віртуарний лібералізм, лібертаризм.*

Постановка проблеми. *Під час вивчення конкретних обставин справ і вирішення питань, які з'ясовують конституційні суди та суди загальної юрисдикції, міжнародні судові інстанції (приміром, Євро-*

пейський суд з прав людини, Суд ЄС, Міжнародний суд ООН, Міжнародний кримінальний суд тощо), члени цих органів, безперечно, спираються на певні світоглядні постулати, на ціннісно-ідеологічні основи. Загально визнано, що найбільш поширеним напрямом сучасної політико-правової ідеології є лібералізм, який, як традиційно вважається, обстоює індивідуалістичний підхід до розуміння прав і обов'язків особи у суспільстві.

Проте в сучасній філософсько-правовій думці України (за поодинокими винятками, що радше підтверджують загальне правило) лібералізм практично не був предметом спеціального розгляду. Як особливий ідеолого-правовий підхід, світоглядна й філософсько-правова парадигма, він не ідентифікується, не диференціюється на видові різновиди, його конкретно-історичні особливості та структурні розгалуження переважно не враховуються.

З огляду на зазначене, є підставним стверджувати про актуальність запропонованої публікації.

Стан дослідження. Лібералізм як широкомасштабний та багатовимірний феномен становить предмет зацікавлення представників багатьох суспільних наук – філософів, політологів, правознавців, економістів, соціологів тощо. Різним аспектам цього явища присвятили свої праці чимало вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема: В. Бабкін, Ю. Габермас, К. Гаджиев, М. Гуренко, Р. Дворкін, Д. Кекес, В. Кимліка, А. Колодій, Р. Нозік, Д. Ролз, М. Сендел, Г. Сорока, М. Чорний, В. Шинкарук та ін. Серед українських монографічних видань слід виокремити ґрунтовні дослідження філософів В. Заблоцького [1], О. Сичивиці [2] та політолога Н. Гедікової [3].

Однак, як зазначалося, нині доводиться констатувати відсутність у вітчизняній науковій літературі спеціальних досліджень, присвячених проблемам лібералізму як особливого напрямку політико-правової філософії і водночас її парадигмального підґрунтя. Тому метою статті є спроба його аналізу саме у такому ракурсі.

Виклад основних положень. *Щодо лібералізму, то є труднощі у визначенні цього поняття.* «Обговорення лібералізму мало б розпочинатися з визначення, яке встановлює набір необхідних та достатніх ознак, властивих будь-яким версіям лібералізму», – зазначає Д. Кекес. І продовжує далі: «та оскільки такого набору ознак не існує, то поняття лібералізму стає невловимим» [4, с. 111]. На нашу думку, труднощі під час формулювання цього визначення пов'язані насамперед із такими обставинами.

По-перше, це – багатовимірність лібералізму, яка «знаходить свій прояв у тому, що він водночас репрезентований такими формами: 1) образ і стиль мислення, емоційно-ментальна настанова, світовідношення, аттітюд; 2) форма філософського світогляду; 3) різновид соціальної теорії; 4) форма політичної ідеології (доктрини); 5) сукупність соціальних практик (інновацій, експериментів, емансипацій); 6) соціально-політичний рух» [5, с. 13–14]. У межах цієї публікації нас цікавитиме лібералізм саме як форма філософського, точніше – філософсько-правового, світогляду.

По-друге, змінюваність, еволюційність лібералізму. За словами австрійського філософа Л. фон Мізеса, «сьогодні уже не достатньо формувати своє уявлення про лібералізм, вивчаючи праці його видатних засновників. Лібералізм не є завершеною доктриною або сталою догмою. Навпаки, він є застосуванням наукових теорій до суспільного життя людини» [6, с. 3]. Іншими словами, ліберальні ідеї постійно розвиваються, модифікуються і втілюються у нових формах.

По-третє, лібералізм за тривалий період свого існування та «переможної ходи» перетворився на «супертеорію», «мегадискурс», «метаідеологію». «Метаідеологічність лібералізму полягає в тому, що він ... утворює світоглядне підґрунтя для різноманітних форм і стилів мислення, плідно впливає на філософію та її проблематику, на сам спосіб постановки й вирішення різноманітних «вічних» питань. <...> Лібералізм – осердя емансипаторської метаідеології розвитку, яка ... складає основу головних ідеологічних течій до сьогодні (зокрема, лібералізму в його сучасному розумінні, консерватизму, лібертаризму, соціалізму, анархізму, фемінізму, націоналізму тощо)», – наголошує В. П. Заблоцький [5, с. 10].

Слід погодитися із тим, що «переможна хода лібералізму далеко не означає триумф його стандартизуючої універсальності. Автономія індивіда, особиста свобода та плюралізм ідей (стверджувані лібералізмом) відіграли вирішальну роль у процесі зростаючого урізноманітнення самого лібералізму» [7, с. IX], з огляду на що лібералізм нині «не є монолітною традицією» [8, с. 79]. Іншими словами, чітке, однозначне та повне визначення поняття лібералізму вельми складно (якщо взагалі можливо) дати¹ хоча б з огляду на те, що сьогодні доводиться

¹ Адже нас може влаштовувати, наприклад, таке украй розпливчате формулювання: «лібералізм – це все, що його визнали достеменно ліберальним поважні дослідники, які прихильно ставляться до ліберальних прагнень у всіх їхніх проявах» [9, с. 67].

говорити не про єдиний лібералізм, а радше, за висловом М. Фрідена, про родину лібералізмів [10].

На думку російського науковця Б. Г. Капустіна, «філософські підвалини «членів ліберальної родини» завжди були відмінні аж до непосєднуваності. Історично найважливішими серед них є: 1) вчення про «природні права» людини та «суспільний договір» як фундамент легітимного політичного устрою (Дж. Локк); 2) «кантівська парадигма» моральної автономії ноуменального «я» і такі, що впливають з неї, концепції «правової держави»; 3) ідеї «шотландської просвіти» (Д. Юм, А. Сміт, А. Фергюсон) щодо спонтанної еволюції соціальних інститутів; 4) утилітаризм (І. Бентам, Д. Рікардо, Дж. С. Мілль); 5) «історичний лібералізм», пов'язаний із гегелівською філософією...» [11, с. 393].

Відмінність світоглядних підвалів спричинює те, що «велика родина» лібералізму охоплює доволі значну кількість його різновидів, чисельність, назви і класифікації яких часто відрізняються у працях різних дослідників. Серед згаданих різновидів виокремлюють такі.

Класичний лібералізм і неолібералізм («новий», «сучасний лібералізм»). На нашу думку, критерії розрізнення цих видів лібералізму можна розглядати, принаймні, з двох позицій. З суто формальної точки зору, таким критерієм можуть виступати певні конвенційно визнані хронологічні межі основних етапів розвитку ліберальної філософії, а зі змістовної – особливості ціннісно-ідеологічних парадигм, на яких, власне, й ґрунтується відповідний напрям лібералізму.

Як наголошує О. М. Сичивиця, «ключем до адекватного осмислення сутності, внутрішніх протиріч, перспектив ... ліберального руху в суспільно-політичному житті й у сфері інтелектуальних суспільствознавчих пошуків є *класичний* лібералізм, формування котрого пов'язане насамперед із іменами Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, А. Сміта, І. Канта, І. Бентама та Г. Гегеля» [2, с. 52].

Апологети класичного лібералізму із визнання індивідуальної свободи виводили вимогу невтручання держави в приватне життя громадян, відтворену у відомій формулі «держава – нічний сторож». Така держава повинна і може забезпечити *лише* громадянські та політичні права (права людини «першого покоління»).

Кінець ХІХ ст. знаменує появу так званого «сучасного лібералізму». Специфіку останнього (в межах тривалого існування якого, своєю чергою, виокремлюються якісно відмінні етапи [див. 1,

с. 19–29, 156]) зазвичай вбачають у вираженій соціальній складовій, у зміні позиції щодо ролі держави в забезпеченні й захисті прав громадян, насамперед у розширенні, доповненні каталогу таких прав соціальними, економічними та культурними (правами «другого покоління»). Згідно з позицією Б. Вишеславцева, «криза свободи у світі приводить до пошуку нових засобів її порятунку та розвитку, до усвідомлення недостатності старого класичного лібералізму з його «laissez faire», до виникнення неолібералізму, який затверджує та шукає не тільки свободу від насилля, але й свободи від нужди» [цит. за: 3, с. 50].

Щоправда, низка вчених цілком обґрунтовано розглядає сучасний лібералізм ширше, ніж тільки як «соціальний лібералізм» (або «лібералізм загального добробуту (welfare liberalism)» [12, с. 43]. Наприклад, В. П. Заблоцький надає перевагу терміно-поняттю «глибокий лібералізм», який, на думку науковця, «переосмислює зміст і межі соціальності, уособлює звернення ліберальної теорії до питань біоетики, генетичної суб'єктивності, біополітики й сексуальної політики, зростаючого гіперконтролю тощо. На порядку денному постають питання про кібер- і технолібералізм, біо- і генолібералізм, про Інтернет як «гіперлібералізм» [5, с. 29].

Наведена класифікація зумовлює, на наш погляд, деякі зауваження щодо визначення хронологічних меж існування та назв розглядуваних видів лібералізму. Йдеться насамперед про відсутність у науковій літературі (вітчизняній і зарубіжній) єдиної, узгодженої та загальновизнаної точки зору щодо часових меж виникнення лібералізму. Окрім того, наприклад, О. М. Сичивиця небажання низки дослідників порушувати саме питання про конкретний початок лібералізму в європейській цивілізації вважає «цілком правильною і розумною позицією, особливо з урахуванням ... думки Ф. Енгельса про відсутність в природі fast and hard lines – жорстких і цілком певних розмежувальних ліній» [2, с. 67]. Зрештою, й щодо хронологічних меж між «класичним» і «сучасним» лібералізмами дослідники воліють висловлюватися обережно, говорячи про кінець XIX ст. радше як про «перехідний етап до нової моделі лібералізму» [3, с. 27], або як про початок «трансформацій», які в цілому готують появу «сучасного лібералізму» [1, с. 21]. Окрім того, назва «сучасний» видається не надто коректною, адже, зокрема, «сучасності» зразка XIX ст. і XXI ст. – феномени різнопорядкового гатунку, з відмінними соціальними контекстами й парадигмальними основами.

Економічний та «етичний» (політичний) лібералізм. Видається можливим стверджувати, що критерієм такої класифікації є різні підходи до розуміння зв'язку свободи і приватної власності та їхнього місця в ієрархії цінностей особи й суспільства.

Перший різновид характеризується формулою Л. фон Мізеса: «якщо стисло, в одному слові, виразити програму лібералізму, вона б звучала як *власність*, тобто приватна власність на засоби виробництва... Усі інші вимоги лібералізму походять від цієї основної вимоги» [6, с. 6].

«Етичний» лібералізм стверджує, що зв'язок свободи і приватної власності неоднозначний і не є незмінним у різних історичних контекстах. За словами Б. Кроче, свобода «повинна мати істотність прийняти засоби соціального прогресу, котрі... є різнорідними та суперечливими», розглядаючи принцип *laissez faire* лише як «один із можливих типів економічного порядку» [цит. за: 11, с. 393–394]. Гадаємо, що «економізм» більш характерний для періоду класичного лібералізму, водночас «етичність» є рисою неолібералізму.

Радикальний та консервативний лібералізм. Залежно від того, які засоби реалізації ідеалів лібералізму вважаються прийнятними, вирізняють *радикальний та консервативний лібералізм* [2, с. 63]. Згідно з позицією О. М. Сичивиці, «радикальний лібералізм (іноді його називають *лівим* або *ліворадикальним*) характеризується зовні привабливою ортодоксальністю, «чистотою» своїх принципів і послідовністю дій, але водночас йому притаманна схильність до ігнорування деяких цілком конкретних, хоча й далеко не другорядних, чинників функціонування та розвитку суспільства. Найяскравішим прикладом останнього є так звана *лібералізація цін* на пострадянському просторі. *Консервативний лібералізм*, котрий, на думку С. Матвеева, розпочав формуватися в Росії як реакція на невдачі радикал-реформаторства, характеризуються дуже помітною (з точки зору лібералізму) неортодоксальністю. Він відрізняється від радикального лібералізму тим, які методи і шляхи реалізації ліберальних ідей слід розглядати як припустимі, зокрема вважаючи можливим «перетворити авторитаризм на знаряддя та засіб поглиблення лібералізму» [див. 2, с. 63–64].

Лібертаризм. У науковій літературі превалує позиція, згідно з якою лібертаризм – це не окремих ідеологічний напрям, а особлива,

радикальна течія в «лібералістичній родині»¹. Наприклад, за визначенням О. М. Сичивиці, «лібертаризм – це той самий лібералізм, але найпослідовніший, цільний, очищений від різного роду хитань і протиріч, а його прибічники суть «більшовики» ліберального руху» [2, с. 257].

На думку Д. Боаза, «лібертаризм можна розглядати як політичну філософію, що послідовно втілює ідеї класичного лібералізму, розглядаючи ліберальні аргументи і доходючи висновку, що слід жорсткіше обмежити роль уряду та захищати індивідуальну свободу кожного повніше, ніж це робить класичний лібералізм» [13, с. 41].

Видається, що поняття лібертаризму як складової «родини лібералізмів» тут необхідно «розвести» із іншим поширеним розумінням цього терміно-поняття як «вчення, заснованого на ідеях розрізнення права і закону» (основоположником якого вважають російського вченого В. С. Нерсисянца) [14, с. 484], що обґрунтовує «розуміння права як загальної форми і рівної норми (міри) свободи індивідів» [15, с. 321]. З позицій лібертарного праворозуміння, яке, за словами В. С. Нерсисянца, є «саме строго юридичним підходом (і взагалі мінімальною вимогою будь-якого власне юридичного підходу)» [15, с. 34], право – це «вираження сенсу і принципу правової свободи індивідів і, отже, вихідної основи і відмінної особливості будь-якого права, тобто це лише необхідний мінімум права, те, без чого немає і не може бути права взагалі, у тому числі й правового закону» [15, с. 34].

Агенціальний та віртуарний лібералізм. З уваги на різні уявлення щодо антропологічних основ лібералізму в сучасній політичній

¹ Проте, існує й інша позиція, згідно з якою, «лібертаризм слід вивести за межі ліберальної родини не тому, що він чужий справжньому лібералізмові, хоч яким цей лібералізм може бути, а тому, що можна довести: їхня морфологічна близькість надто мала і утвердження незаперечності лібертаризму відходить від еволюційного шляху, на який ступив лібералізм» [10, с. 110]. Тієї ж точки зору дотримується й Н. П. Гедікова, яка наголошує: «лібертаризм не є різновидом, чи одним із напрямів лібералізму... <...> Це самостійна суспільно-політична течія, сформована на основі світоглядних установок, яка представляє собою політико-правову доктрину, оскільки ставить права людини вище за все, а також містить у собі низку положень з реорганізації суспільства, які передбачають проведення даної процедури у відповідності із законодавчо оформленими нормами поведінки, політичними повноваженнями і обов'язками, визначеними для всіх суб'єктів і інститутів суспільства» [3, с. 174].

філософії, виокремлюють такі два його основні види¹. *Перший* – «агенціальний» лібералізм (згідно з термінологією, запропонованою Р. Флетменом). З огляду на розуміння людини як основного й активно-го «агента» – носія і джерела свободи, розуму та дії, агенціальний лібералізм вважає за неможливе створювати структури й інституції, які нав'язували б самодостатньому агенту якісь «обов'язкові» цінності й моральні норми. Прихильниками агенціального тлумачення лібералізму є такі відомі представники сучасного лібералізму Р. Арон, І. Берлін, Х. Л. Харт, С. Хемпшир, Ж.-Ф. Ліотар та В. Кимліка [5, с. 21–22]. Важливо, що Р. Флетмен убачає необхідність зміцнення агенціального лібералізму в напрямі посилення значення волі у дії агентів (так званий «вольовий (willful) лібералізм»). Коментуючи цю тезу, В. П. Заблоцький зазначає, що «більш-менш життєздатною формою» останнього «виявився *лібертаріанізм*» (курсив мій. – *О. П.*) [1, с. 231–232].

Другий різновид ліберальної антропології обстоює принципово іншу точку зору, а саме – визнання того, що існує певний комплекс цінностей, на яких повинне ґрунтуватися ліберальне суспільство, відповідне виховання і соціалізація. Ці уявлення утворюють (за Флетменом) «віртуарний лібералізм» (від англ. «virtues» – чесноти, моральні цінності). З такої точки зору, суспільство не може керуватися принципами невтручання... Віртуарний лібералізм ґрунтується на необхідності створення і впровадження (через суспільні структури й інституції. – *О. П.*) певної ціннісно-моральної моделі людини, на яку треба орієнтуватися під час виховання. Прихильники такого розуміння лібералізму – Д. Ролз, Р. Дворкін, Ю. Габермас, Д. Раз, С. Македо, Т. Сканлон та ін. [5, с. 22]. Отже, «якщо свобода агенціативного лібералізму припускає плюралізм індивідуальних свобод і змагання особистих воль, – суспільна цілісність в цьому розумінні виростає з спонтанної і непередбачуваної взаємності людської комунікації... Більш скептична і реалістична віртуарна концепція заперечує можливість покладання на «агентів» як джерело і гарантів вільного і стабільного суспільства. Ця

¹ В. П. Заблоцький виокремлює ще й третій вид – так званий «заснований на правах» лібералізм, який «виходить з визнання за людиною базових і невід'ємних прав, що вважаються певним моральним і правовим абсолютом» [5, с. 21–22]. Однак критерії такого виділення у працях шановного філософа [1, с. 234; 4] виглядають доволі нечіткими («розмитими»), такими, що не дають можливості чітко розмежувати цей вид від інших. Методологічні складнощі такого ґатунку є, гадаємо, об'єктивними, а можливо, й нездоланими, з огляду на те, що, на нашу думку, *всі* види лібералізму, по суті, «засновані на правах людини»!

остання точка зору передбачає пошук певних ціннісно-етичних універсалій, які трансформують суспільство у напрямку більшої його досконалості, відповідності «зразкам», «принципам» [1, с. 234]. Слід погодитися із В. П. Заблоцьким, який наголошує, що ці розбіжності «не є другорядними дрібницями – вони без перебільшення торкаються основ ліберального світогляду, самого його осердя. Йдеться про глибинне коріння ліберального порядку: чи вбачати його в самодостатній суб'єктності окремих агентів – чи у певних загальних установах, ціннісних універсаліях, «спільному словнику» (за Р. Рорті)» [1, с. 229]. З огляду на це, гадаємо, є підстави стверджувати, що в той час, як віртуарний лібералізм тісно «змикається» з іншою провідною течією політико-правової думки сьогодення – комунітаризмом, «крайньою» формою прояву агенціального лібералізму є лібертаризм.

Висновки. Видається, що аналіз поняття лібералізму саме як політико-правової категорії має великий, ще нерозкритий у вітчизняній науковій літературі, евристичний потенціал. Це стосується, зокрема, можливих меж її застосування під час аналізу правоінтерпретаційних підходів, використовуваних під час розгляду національними й міжнародними судовими установами конкретних юридичних справ із захисту конституційних прав людини.

Гадаємо, що загалом малопродуктивно буде здійснювати такі розвідки, послуговуючись категорією лібералізму як нібито самозрозумілою, а насправді – «аморфною» у змістовно-смысловому сенсі, позбавленою конкретно-історичного наповнення. Натомість, з урахуванням викладеного значно перспективнішим видається підхід, згідно з яким є сенс говорити про лібералізм лише «із прикметниками», виокремлюючи ті чи інші конкретні його різновиди. І навіть у цьому випадку, вочевидь, слід усвідомлювати, що поза порівняльним аналізом конкретних правових ситуацій та їх юридичних розв'язків відповідне терміновживання неминуче характеризуватиметься певною мірою невизначеності з огляду на значну невизначеність низки засадничих категорій (право, свобода, права людини, демократія, добробут тощо), що ними послуговуються представники окремих різновидів лібералізму.

1. Заблоцький В. П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія: монографія / В. П. Заблоцький. – Донецьк: Янтра, 2001. – 367 с.

2. Сичивица О. М. Либерал-рестрикционизм и архитектоника гармонического мира: историософ.-политолог. трактат / О. М. Сичивица. – Львов: Каменир, 2013. – 1220 с.

3. Гедікова Н. П. Ідейні та політико-правові засади лібералізму: світовий досвід та українська практика (політологічний аспект): монографія / Н. П. Гедікова. – Одеса: Оптіум, 2009. – 330 с.
4. Кекес Д. Зasadничі цінності лібералізму / Джон Кекес // Лібералізм: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Простір, Смолоскип, 2009. – С. 111–133.
5. Заблоцький В. П. Сучасний лібералізм: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук: спец. 09.00.03 / В. П. Заблоцький; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2002. – 35 с.
6. Мізес Л. Лібералізм у класичній традиції / Людвіг фон Мізес // Лібералізм: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Простір, Смолоскип, 2009. – С. 3–19.
7. Від упорядників // Лібералізм: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Простір, Смолоскип, 2009. – С. IX–X.
8. Волдрон Д. Теоретичні засади лібералізму / Джереми Волдрон // Лібералізм: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Простір, Смолоскип, 2009. – С. 68–87.
9. Меннінг Д. Символічна форма лібералізму / Девід Меннінг // Лібералізм: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Простір, Смолоскип, 2009. – С. 53–67.
10. Фріден М. Родина лібералізмів: морфологічний аналіз / Майкл Фріден // Лібералізм: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Простір, Смолоскип, 2009. – С. 88–110.
11. Либерализм // Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; научно-ред. совет: В. С. Степин, А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, А. П. Огурцов. – М.: Мысль, 2010. – Т. II. – 2010. – С. 393–394.
12. Зелцник Ф. Основи комунітаристського лібералізму / Філіп Зелцник // Лібералізм: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Простір, Смолоскип, 2009. – С. 41–52.
13. Боаз Д. Ключові поняття лібертаризму / Девід Боаз // Лібералізм антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Простір, Смолоскип, 2009. – С. 35–42.
14. Бабкін В. Д. Лібертаризм / В. Д. Бабкін // Юридична енциклопедія: в 6 т. / гол. ред. Ю. С. Шемшученко та ін. – К.: Укр. енцикл. – Т. 3: К–М. – 2001. – С. 484.
15. Нерсесянц В. С. Философия права: учебник для вузов / В. С. Нерсесянц. – М.: НОРМА, 2003. – 652 с.

Панкевич О. З. Либерализм как основа европейской политико-правовой философии современности (к постановке вопроса)

Проанализировано причины сложности определения понятия либерализма, который является многомерным и эволюционирующим явлением,

своеобразной «метаидеологией» современности. Рассматриваются такие его виды, как «классический», «новый», «экономический», «политический», «радикальный», «консервативный», «агенциальный», «виртуарный», «либертаризм». Подчеркивается, что исследование либерализма в качестве политико-правовой категории имеет значительный, и пока еще недостаточно раскрытый в отечественной научной литературе, эвристический потенциал.

Ключевые слова: либерализм, экономический либерализм, политический либерализм, радикальный либерализм, консервативный либерализм, агенциальный либерализм, виртуарный либерализм, либертаризм.

Pankevych O. Z. Liberalism as the basis of European political and legal philosophy of modernity (to the statement of question)

The article states that while studying the merits of case and solutions of questions performed by constitutional, general and international courts (such as the European Court of Human Rights, the European Court of Justice, the International Court of Justice, the International Criminal Court, etc.), the members of these bodies, of course, rely on certain ideological principles, values and ideological foundations. It is generally accepted that the most common area of modern political and legal ideology is liberalism, which is traditionally considered as defending individualistic approach to understanding the human rights and responsibilities in society.

However, in today's legal and philosophical thought of Ukraine the liberalism has hardly been the subject of special consideration. It is not identified and differentiated by specific types as a special ideological and legal approach, as well as worldview, philosophical and legal paradigm. Its particular historical features and structural branching are usually ignored.

The proposed publication analyzes the causes of difficulties of the definition of liberalism, which is multidimensional and evolving phenomenon, a «meta-ideology» of modernity. The author states that it is almost impossible to give clear, unambiguous and complete definition of this concept considering that today it is necessary to speak not only about one-and-only liberalism, but rather, in the words of M. Freeden, the «family of liberalism».

The article considers such its key types as «classic», «new», «economic», «political», «radical», «conservative», «agential», «virtuary», «libertarism».

It is emphasized that as a political and legal category, the study of liberalism has a significant and heuristic potential, which is yet insufficiently represented in domestic scientific literature. And here, according to the author, particular attention in future studies should be paid to possible limits of its application in solving specific legal cases, especially by constitutional and administrative courts.

Key words: liberalism, economic liberalism, political liberalism, radical liberalism, conservative liberalism, agential liberalism, virtuary liberalism, libertarism.

Стаття надійшла 01 квітня 2014 р.

ЩОДО ПРИЧИН ВИНИКНЕННЯ ТА ПОШИРЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

Зауважено, що тероризм – складне, небезпечне та складнопрогнозоване явище сучасності, що набуло глобальних масштабів. Досліджено основні суб'єктивні та об'єктивні причини виникнення та поширення тероризму, а також реальні і потенційні чинники, що можуть сприяти поширенню тероризму в Україні. Акцентовано на особливостях деструктивної правосвідомості терористів, що своїми діями руйнівно впливають на суспільну й індивідуальну правосвідомість. Зазначено шляхи мінімізації ризику проявів тероризму у нашій державі.

Ключові слова: *тероризм, терористичні акти, прояви тероризму, глобалізація світової економіки, деструктивна правосвідомість.*

Постановка проблеми. Тероризм – явище, що постійно супроводжує людство, належить до найнебезпечніших і складнопрогнозованих явищ сучасності, які набувають дедалі більшого розмаїття форм і загрозливих масштабів. Терористичні акти спричиняють масову кількість людських жертв, сильний психологічний тиск на більшість людей, тягнуть за собою ворожнечу між державами, провокують війни, недовіру й ненависть між соціальними і національними групами. Події, що відбуваються останнім часом у сучасному світі, свідчать про доволі загрозливу, швидко прогресуючу модифікацію цього небезпечного діяння. Політичні, релігійні, етнічні та кримінальні угруповання майже щоденно вчиняють терористичні акти або злочини терористичного характеру, про які постійно повідомляють ЗМІ. Забезпечення національної безпеки є одним із основних обов'язків державної влади. А тому, встановивши причини виникнення та поширення тероризму, держава визначає напрями профілактики та боротьби із цим загальнонебезпечним явищем, що створює безпосередню загрозу національній безпеці та встановленому правопорядку.

Стан дослідження. Аналіз причин та умов виникнення тероризму, загальна характеристика окремих із них, адміністративно-правові та міжнародно-правові аспекти цього питання стали предметом дослідження таких науковців, як Ю. Авдєєв, В. Вітюк, О. Дмитрієв, С. Ефіров, К. Жарінов, В. Журавель, В. Загладін, О. Здравомислов, І. Ільїнський, Е. Кальницький, В. Канцір, С. Кара-Мурза, В. Ліпкан, Є. Ляхов, Л. Моджорян, Г. Овчинников, Є. Паїн, О. Панарін, Б. Путілін, К. Салімов,

С. Степанов, О. Соловійов, М. Требін, О. Уткін, В. Шевченко, В. Шестаков, В. Крутов, В. Антипенко, І. Корж та ін.

Глибокий аналіз причин виникнення та зростання сучасного тероризму здійснено деякими зарубіжними вченими: Дж. Александером, У. Беком, П. Вілкінсоном, Е. Гідденсом, Л. Девісом, Г. Денікером, Б. Дженкінсом, В. Діні, Ж. Діспо, Ч. Добсоном, Дж. Дугардом, М. Зануну, Д. Карлтоном, К. Кацманом, Р. Клайном, Р. Клаттербаком, М. Креншоу, Н. Кресселем, Б. Крозьє, Р. Купперманом, У. Лакьором та ін. Водночас, потребує детального розгляду та уточнення класифікація причин виникнення та поширення тероризму, а також дослідження реальних і потенційних чинників, що можуть сприяти поширенню тероризму в Україні.

Мета статті полягає у розкритті причин виникнення та поширення тероризму як складного, небезпечного та широкомасштабного явища сучасності, що становить загрозу глобального рівня.

Виклад основних положень. Світовий тероризм перетворився на загальнолюдське лихо, що не знає кордонів. Він становить одну із найсерйозніших загроз для міжнародного миру і безпеки та є головною загрозою фундаментальним правам людини.

«Метастазами тероризму» охоплено практично всі континенти, але найбільше людство непокоїть виникнення передумов терору глобального рівня, що нині спостерігається на Євразійському континенті. Хвиля терористичних актів, що прокотилася останнім часом планетою, вкотре підтвердила відомий постулат, що тероризм не має кордонів [1, с. 22].

Сучасна геополітична динаміка, що певним чином продукує умови для виникнення тероризму та його ескалації, значною мірою визначається соціально-економічними та психологічними причинами.

Близько мільярда людей відлучені від продуктивної праці: 150 млн. осіб – безробітні, понад 700 млн. – частково зайняті, невизначена статистично, але значна кількість людей втягнута у кримінальну діяльність. Мільярд жителів планети – неписьменні (2/3 з них – жінки), приблизно 2 млрд. осіб животіють в антисанітарних умовах. Майже кожний третій житель Землі досі не користується електрикою, 1,5 млрд. осіб не мають доступу до безпечних джерел питної води, 840 млн. осіб, зокрема 200 млн. дітей, голодують або страждають від недоїдання. У бідних країнах щорічно вмирають 14 млн. дітей від виліковних хвороб і 600 тис. жінок із причин, пов'язаних з вагітністю і пологами. Половина всіх випадків дитячої смертності у країнах Африканського континенту зумовлена недостатнім харчуванням [2, с. 11–78].

На тлі деструктивних процесів глобалізації світової економічної системи доволі обгрунтовано передбачається посилення руйнівного впливу глобальної злочинності, корупції в системі державного управління, втрата національного суверенітету і підвищення ролі тероризму, особливо його релігійно-етнічного різновиду.

Сама ж світова фінансова система, що переживає у наш час чи не найбільшу кризу у своїй історії, на думку Д. Львова, перетворилась у глобальний спекулятивний конгломерат, що функціонує не в інтересах розвитку національних економік, зростання промислового виробництва та рівня життя людей, а задля закріплення позицій країн «золотого мільярда» [3, с. 15]. Реальна перспектива складних криз і конфліктів у майбутньому, зокрема збройних, що ґрунтуються на тактиці тероризму, тут також цілком можлива.

Відомий західний соціолог І. Валлерстайн в одній зі своїх останніх робіт зазначив, що «ми живемо в епоху переходу від існуючої глобальної системи суспільного устрою – капіталістичної світової економіки – до іншої або інших глобальних систем. Нема сумніву, однак, що перехідний період буде винятково важким для тих, хто живе в цей час. Це буде період загострення та посилення безпорядків, що супроводжуватимуться, на думку багатьох, руйнуванням звичаєвих цінностей» [4, с. 35].

На думку російського науковця В. Іноземцева, джерела і масштаби нинішніх і потенційних протистоянь визначаються тим, що на порозі ХХІ століття постеконічний лад формується не як самодостатня соціальна система, а як доволі замкнута спільність у межах постіндустріальних суспільств, що породжує два типи конфліктів. З одного боку, країни світового співтовариства, що розвиваються і зіштовхуються з кризою господарства, яка посилюється і обумовлена, насамперед, відсутністю реального попиту на їх продукцію розвинутого світу, об'єднуються в позицію до високотехнологічних, постіндустріальних держав; виникне нова межа, що розділятиме сучасну цивілізацію. З іншого боку, розвинуті країни, що здаються чимось монолітним лише за їх оцінки з погляду громадян «четвертого світу», також будуть уражені зростаючим соціальним розшаруванням, яке відбуватиметься за різними мотивами діяльності представників тієї або іншої соціальної страти. Це може призвести до соціальних конфліктів усередині розвинутих країн, а також спричинити сповільнення становлення постеконічного суспільства або навіть руйнування його внутрішньої логіки [5, с. 16].

Необхідно зазначити, що глобалізація світової економіки, крім відторгнення вже відомих країн і народів так званого «третього» і «четвертого світів», дедалі відчутніше обмежує інтереси середнього класу. Не викликає сумніву те, що в основі тероризму – соціальний конфлікт.

На нашу думку, існує необхідність у контексті цієї статті розглядати тероризм як прояв деструктивної правосвідомості, виявляючи при цьому особливості способу мислення та мотиваційні механізми носіїв такого типу світосприйняття. Аналіз публікацій закордонних і вітчизняних авторів дозволяє зробити висновок, що правосвідомість терористів здебільшого деформована, оскільки ними визнаються тільки їх права та вимоги. До того ж вони позбавляють основних природних прав тих людей, проти яких здійснюється терористичний акт: права на життя, на безпеку, на власний світогляд. Терористи завдають своїми діями руйнівного впливу суспільній та індивідуальній правосвідомості, оскільки підривають віру людини у справедливий правопорядок, надійність правоохоронної системи.

Щоб ґрунтовніше проаналізувати природу та сутність деструктивної правосвідомості, на нашу думку, варто проаналізувати причини тероризму. За всієї умовності будь-якої класифікації його видів, вчені виокремлюють об'єктивні та суб'єктивні чинники, які спричиняють це соціально-політичне явище, що розкриває більші можливості для аналізу тероризму та пошуку шляхів боротьби з ним [6, с. 65–67].

Серед об'єктивних причин цього складного, суперечливого явища сучасного світу насамперед називають:

а) нерозв'язаність соціальних (зокрема територіальних, як, наприклад, конфлікт у Нагорному Карабаху між вірменами й азербайджанцями у 80–90-х роках ХХ століття в СРСР), національних чи релігійних проблем, що мають для конкретної соціальної, національної, релігійної чи іншої групи суттєве значення, пов'язане з її самооцінкою і самосприйняттям, традиціями та звичаями;

б) війна або військовий конфлікт, у межах якого терористичні акти стають частиною воєнних дій (Чеченська війна в Російській Федерації);

в) наявність країн чи соціальних, національних, релігійних чи інших груп, що відрізняються від своїх близьких і далеких сусідів високим рівнем матеріального добробуту й культури і через свою політичну, економічну та військову могутність або інші можливості диктують свою волю іншим країнам чи соціальним групам (відносини США з деякими країнами світу, наприклад, з Іраком);

г) існування, як правило, таємних організацій, зокрема релігійних, сектантських (наприклад, секта в Японії «АУМ Сінріке»), які наділяють себе магічними й месіанськими здібностями, виробляють єдино правильне, на їхню думку, вчення порятунку людства, докорінного покращення його життя, створення ладу загального добра, справедливості й добробуту або вічного порятунку душі тощо;

г) невіршеність економічних і фінансових питань, зниження життєвого рівня, стан психологічного дискомфорту, тривоги й безвихідності, загострене почуття соціальної справедливості, незахищеності;

д) слабкість державної влади, її установ та інститутів, нездатність правоохоронних органів вчасно виявляти і знешкоджувати терористів і тих, хто готує терористичні акти;

е) порушення прав і свобод людини і громадянина представників певної соціальної, національної чи релігійної групи, принизливе, зневажливе ставлення до них, невжиття необхідних заходів для їх економічного та духовного розвитку;

є) порівняна доступність бойового потенціалу тощо.

Серед суб'єктивних причин, що породжують сучасний тероризм, найбільш актуальними вважаються:

а) наявність визнаних (можливо, частково виправданих чи обґрунтованих) владних намагань в окремих осіб (як приклад, Усама Бен Ладен), груп чи організацій (прибічники радикального ісламського фундаменталізму), соціальних спільнот, коли їх намагання суперечать соціальним, релігійним, національним чи іншим групам і нормам моралі і права, що перешкоджають реалізації відповідних намагань;

б) свідомий вибір терористичного насильства для масової пропаганди своїх намагань і якнайбільш ефективної зброї в боротьбі за владу з опонентом (політика більшовицької влади за часів установлення соціалістичного ладу після Жовтневого перевороту 1917 року, діяльність єврейських екстремістських груп «Штерн» та «Ірнун» у визвольній боротьбі з протекторатом Великобританії в Палестині й завоювання політичної незалежності та визнання держави Ізраїль);

в) підтримуване, позитивне ставлення до терористів їх соціально-го оточення, населення, окремих груп; посилення впливу неформальних норм, що криміналізують суспільні відносини, за яких закон припиняє забезпечувати необхідний рівень соціального захисту значної частини населення;

г) зміна понять про порядок і справедливість, утвердження принципів поведінки, у межах яких насильство стає «законним» засо-

бом досягнення політичних та інших цілей (судові процеси 1934–1954 рр. у СРСР над «ворогами народу»; диктатура чорних полковників у Греції, за часів дії якої страчено близько 60 тис. осіб в середині 60-х років ХХ ст.; у 70-ті роки минулого століття під час керівництва КНР Мао Цзедунгом знищено понад 50 млн. громадян; у 80-ті роки в Чилі при Піночеті);

г) звернення до духовної спадщини політичних, релігійних та інших організацій екстремістської спрямованості, у яких культ сили та зброї вважається обов'язковим елементом побуту і способу життя (як це відбувалося у фашистській Німеччині за часів правління А. Гітлера);

д) усвідомлення себе національними й релігійними спільнотами як пригноблених, позбавлених прав і свобод, відчуття необхідності захисту будь-якими засобами;

е) створення образу ворога, що стає об'єднувальним підґрунтям для осіб, схильних до екстремістських дій;

є) бажання продемонструвати іншій соціальній, національній, релігійній групі свою перевагу й одночасно залякати її, руйнування історичних, культурних, моральних, гуманістичних цінностей тощо.

Отож, можемо стверджувати, що у терориста (або групи) виникає «особливий» тип правосвідомості, який передбачає визнання тільки власних прав і нехтування правами інших. Правосвідомість терориста сконцентрована не на правових, а на деструктивних методах вирішення суперечностей. Як зазначає український дослідник В. Остроухов, тероризму, як специфічному різновиду соціальної дії насильства, передує суттєва трансформація морально-світоглядних чинників суспільної та індивідуальної свідомості. Сутність цієї трансформації виявляється в необґрунтованому розширеному уявленні про застосування насильства з боку влади, у зміні світогляду, за яким відбувається поділ людей на «своїх» і «чужих», а також в обґрунтуванні фізичного знищення супротивників, примітивізації суспільних відносин, можливості порушення правових норм і в занедбанні загальнолюдської моралі, месіанських претензій лідерів окремих суспільних груп [7, с. 20].

Як правило, деструктивна правосвідомість виникає не тільки на підставі індивідуальних психологічних настанов, а й на ґрунті тоталітарних ідеологій, релігійних культів, у яких закладені в різних формах ксенофобські ідеї. Зрештою виникають релігійні або політичні деструктивні культу як система світогляду і світосприйняття. В основі їх детермінації містяться етнопсихологічні, релігійні та класові суперечності, пов'язані з конфліктами різних етносів, класів і кон-

фесій. Ядро деструктивних культів становлять зазвичай щирі фанатики, готові помирати заради своїх переконань, а їхня участь у терористичній діяльності стає засобом парадоксальної адаптації до реальної соціальної дійсності.

Можна з чималою впевненістю стверджувати, що терористи мають доступ до багатьох досягнень сучасних наукових технологій і можуть застосовувати їх у своїх злочинних діях. Вони використовують різну інформацію й можливості розгалуженої банківської системи. Існує загроза застосування ними зброї масового ураження, насамперед хімічної та бактеріологічної. Терористи розробляють або використовують існуючі в комунікаційному просторі сценарії використання звичайних, порівняно доступних і дешевих технологічних розробок, застосування яких з руйнівною метою можна порівняти з наслідками війни. Вони здатні вплинути на загальнонаціональний рівень свідомості й «перепрограмувати» націю на неадекватну поведінку (наприклад, зумовити ненависть до окремих осіб, соціальних груп або народів). Деструктивна правосвідомість може поширюватися й серед пересічних громадян під впливом трагічних подій, що призводить до антисоціальної поведінки окремих осіб або суспільних груп.

Терористичні акти стають дедалі старанніше організованими і жорстокими з допомогою найсучаснішої техніки, зброї, зв'язку. У різних регіонах світу політичними і націоналістичними радикалами, котрі взяли на озброєння методи терору задля досягнення своєї мети, організована наявність розгалуженої мережі підпілля, складів зброї та боєприпасів вибухових речовин, які забезпечують структури, фінансові установи. Як прикриття для терористичних організацій, функціонує система фірм, компаній, банків і фондів.

Природа тероризму є дивною сукупністю конспірації і прагнення до широкого висвітлення своїх діянь у засобах масової інформації, щоб вони одержали якомога більший резонанс, вплинули на значну частину населення й за допомогою залякування сприяли впливу на уряди. У цю систему входять і такі дії, як публікація в засобах масової інформації різних маніфестів, декларацій, комюніке, листівок. Це стає невід'ємною складовою терористичних операцій.

Як засвідчує аналіз терористичних акцій, останні здійснювалися здебільшого з використанням прикриття легального характеру. До них слід віднести дипломатичні зв'язки, різні контакти з політичними інститутами держав, політичними партіями та громадськими організаціями. Значну підтримку терористичні організації отримують від реак-

ційних релігійно-політичних сил і рухів, а також мафіозно-кримінальних кланів і груп, що мають міжнародний характер.

Географія сучасного тероризму, на жаль, має тенденцію до постійного розширення. Однією з причин цього стають соціальні суперечності та конфлікти, обумовлені майновим і соціальним розшаруванням. Відтак стає цілком очевидним, що носіями деструктивної правосвідомості найчастіше стають люди, незадоволені своїм соціально-економічним становищем, а тому вони і є більше схильними до протиправної поведінки.

Серед інших реальних і потенційних чинників, що можуть сприяти поширенню тероризму в Україні, необхідно зважати на факти перебування на території нашої держави прихильників терористичних міжнародних організацій, які намагаються поширювати не тільки серед мусульманського населення країни, а й православних християн ідеологію радикального ісламу та тероризму. На підтвердження зазначеного достатньо навести лише один приклад. У 2009 р. Службою безпеки України в м. Ірпіні Київської області було викрито організацію релігійно-екстреміського спрямування під керівництвом імама слов'янського походження [1, с. 23].

Зазначимо, що нині для України існує мінімальний ризик виникнення тероризму, оскільки об'єктивних причин його поширення у нашій країні нема. Проте, не зважаючи на це, Україні притаманні умови, що сприяють проявам тероризму, серед яких можна виокремити: високий рівень злочинності; корумпованість у владних структурах держави; високий рівень безробіття та бідності громадян, невдоволення суспільства, його поляризацію за майновим станом; концентрація на території держави великої кількості об'єктів підвищеної небезпеки, що можуть стати водночас осередками терористичних актів; участь України у багатьох миротворчих операціях; географічна наближеність до держав, де регулярно спостерігаємо хвилю терористичних актів, слабкий контроль за нелегальною міграцією тощо. Також можна зазначити і про відсутність в Україні єдиної Національної антитерористичної стратегії, потребу у прийнятті низки нормативно-правових актів, які б повному або додатково врегулювали важливі для антитерористичної діяльності питання (зокрема, Закону України «Про запобігання проявам екстремізму в Україні», Комплексної цільової програми в боротьбі з тероризмом на певний період, Положення про статус громадян, які постраждали внаслідок терактів тощо). Важливим є прийняття законодавчого акта, який був би присвячений питанням профілактики

тероризму в нашій державі, оскільки у чинному антитерористичному законі цьому питанню не приділено належної уваги. Перелічені чинники підвищують потенціал терористичної загрози для цивільного населення України.

Висновки. Розглянувши причини виникнення та поширення тероризму як складного та небезпечного явища планетарного характеру, а також здійснивши аналіз деструктивної правосвідомості як підґрунтя сучасного тероризму, можна зробити висновок, що цей феномен не є продуктом певної етнічної або релігійної культури, а має універсальне значення. Тероризм – явище інтернаціональне, що не має ні громадянства, ні релігійної ідентичності. Йому властиво набувати різних форм: священної війни, класової боротьби, національного відродження тощо. Однак, які зовнішні атрибути не використовував би тероризм, його суть залишається антигуманною. Його стратегії дискредитують будь-яку ідею, руйнують шляхетні цілі, терор завжди призводить до деградації. Отримані внаслідок дослідження результати в подальшому будуть використані під час вивчення різних підходів до визначення змісту та характеру терористичних загроз, що впливає на формування відповідних заходів протидії. Визначивши низку суб'єктивних та об'єктивних причин виникнення та поширення тероризму, вивчивши тенденції, що впливають на розвиток сучасного тероризму, маємо змогу розробити превентивні заходи щодо запобігання проявам цієї багатоаспектної і надзвичайно небезпечної світової загрози.

1. Крутов В. Концептуальні підходи до проблеми виникнення та поширення екстремізму й тероризму / В. Крутов // Державна політика протидії тероризму: пріоритети та шляхи реалізації: збірник матеріалів круглого столу (21.02.2011 р.). – К.: НІСД, 2011. – С. 22–23.

2. Неклеса А. И. Постсовременный мир в новой системе координат: Глобальное сообщество: новая система координат (подходы к проблеме) / Э. Б. Алаев, В. Я. Белокреницкий и др.; А. И. Неклеса (рук. проекта и отв. ред.). – СПб.: Алетейя, 2000. – СПб., 2000. – С. 11–78.

3. Мартин Г.-П. Западня глобалізація: атака на процвітання і демократію / Г.-П. Мартин, Х. Шуманн; пер. с нем. – М.: Альпина, 2001. – 335 с. – С. 15.

4. Wallerstein I. Utopistics or Historical choices of the twenty-first century / Immanuel Maurice Wallerstein. – N. Y.: The New Press, 1998. – 93 p. – P. 35.

5. Иноземцев В. Л. Расколотаая цивилизация. Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции: науч. изд. / В. Л. Иноземцев. – М.: Academia; Наука, 1999. – С. 16.

6. Деменко А. М. Причини, що породжують тероризм у сучасному суспільстві / А. М. Деменко // Соціально-політичні та соціально-правові проблеми

сучасності: зб. наук. тез (за матер. XV Харків. політолог. читань). – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2004. – С. 65–67.

7. Остроухов В. В. Філософські проблеми дослідження насильства і терору / В. В. Остроухов. – К.: Укр. центр духовної культури, 2000. – С. 20.

Сукмановская Л. М. Относительно причин возникновения и распространения терроризма

Отмечено, что терроризм – сложное, опасное и трудно прогнозируемое явление современности, которое приобрело глобальные масштабы. Исследовано основные субъективные и объективные причины возникновения и распространения терроризма, а также реальные и потенциальные факторы, которые могут способствовать распространению терроризма в Украине. Обращено внимание на особенности деструктивного правосознания террористов, которые своими действиями наносят разрушительное воздействие на общественное и индивидуальное правосознание. Указано пути минимизации риска проявлений терроризма в нашем государстве.

Ключевые слова: терроризм, террористические акты, проявления терроризма, глобализация мировой экономики, деструктивное правосознание.

Sukmanov'ska L. M. About the reasons of origin and distribution of terrorism

Terrorism – is a constant companion of mankind, that belongs to the most dangerous and unpredictable phenomena of our time, receiving more and more various forms and rampant. This article investigates the main subjective and objective reasons for the emergence and spread of terrorism, as well as actual and potential factors that may contribute to the spread of terrorism in Ukraine. The terrorist acts bring a massive amount of casualties, causing severe psychological pressure to most people, entail hostility between nations, provoking war, mistrust and hatred between social and ethnic groups. Political, religious, ethnic and criminal groups commit almost daily acts of terrorism or crimes of a terrorist nature. Ensuring national security is one of the main objectives of the government. Therefore, finding the causes and spread of terrorism, the state determines for itself the field of prevention and fight against this all-dangerous phenomenon that creates a direct threat to national security and established order. Current geopolitical dynamics that somehow produces the conditions for the emergence of terrorism and its escalation is largely determined by socio-economic and psychological reasons. We pay attention to the destructive features of justice terrorists whose actions cause devastating impact on the social and individual justice. Legal awareness is focused not on suicide legal but destructive methods to solve existing conflicts, it involves recognizing only their own rights and disregard for the rights of others. To thoroughly analyze the nature and essence of destructive justice, in our opinion, should refer to the causes of terrorism. With all the conventions of any classification of its kind, researchers distinguish objective and

subjective reasons, which is a socio-political phenomenon that reveals more possibilities for the analysis of terrorism and finding ways to deal with it.

Key words: *terrorism, assassinations, displays of terrorism, globalization of world economy, destructive sense of justice.*

Стаття надійшла 22 січня 2014 р.

УДК 340.12

У. О. Цмоць

ОНТОЛОГІЯ ЮРИДИЧНОЇ ПРАКТИКИ

Розглянуто поняття юридичної практики як філософської правової категорії. Охарактеризовано юридичну практику як різновид соціальної практики та практики як такої. Спроектовано структурні взаємозв'язки, характерні для практики у цілому, на юридичну практику як на сформовану в суспільстві діяльність соціальних суб'єктів, що забезпечує найбільш ефективне і оптимальне досягнення цими суб'єктами бажаного суспільного чи особистого результату.

Ключові слова: *практика, діяльність, юридична практика, онтологія.*

Постановка проблеми. Система філософських категорій – людина, суспільство, буття, суспільна свідомість, виробництво, праця, діяльність, культура, відносини тощо – сприяє філософсько-теоретичному пізнанню суспільства, що, своєю чергою, дає змогу пізнати і зрозуміти, а, можливо, і спрогнозувати майбутнє. «Пізнання суті та тенденції розвитку конкретно-історичного суспільства, по-перше, допомагає правильно поставити конкретну суспільну проблему, і, по-друге, дає орієнтир в науковому пошуку її розв'язання» [1, с. 396]. Юридична практика належить до системи філософських категорій і є частиною культури суспільства. Вивчення матеріалів юридичної практики формує уявлення про конкретні правові ситуації, економіку, політику країни, державний та суспільний устрій в різні періоди її розвитку, соціальне та правове становище населення. Однак, розглядаючи юридичну практику як певний вид суспільної діяльності, дослідники недостатньо розкрили її сутнісний зміст, не висвітлили її як філософську категорію, що охоплює всі рівні наукового пізнання, – онтологію, гносеологію, аксіологію, антропологію та праксеологію.

Стан дослідження. Практично кожен учений-теоретик, який здійснює дослідження у галузі юриспруденції, більшою чи меншою мірою застосовує поняття юридичної практики, оскільки вона є скла-

довою правової реальності і без чіткого її визначення неможливо осмислити та охарактеризувати правову життєдіяльність людського суспільства в цілому.

У розумінні юридичної практики виникають певні розбіжності. Одна група правників під означеною категорією вбачає лише юридичну діяльність (С. Гусарев, О. Тихомиров, І. Дюрягін, В. Кнапп). Представники іншого підходу пропонують юридичну практику розуміти як досвід юридичної діяльності (С. Алексєєв). Ще одна група учених зазначає про юридичну практику як про сформовану в суспільстві діяльність соціальних суб'єктів, яка забезпечує найбільш ефективне і оптимальне досягнення цими суб'єктами бажаного суспільного чи особистого результату з використанням набутого досвіду (О. Зайчук, Н. Оніщенко).

Юридичну практику у правовій системі України досліджував М. Кагадій, який спробував поєднати теоретичну і практичну частини загальної юридичної практики на конкретних прикладах діяльності судових і правоохоронних органів, а також доводив, що «юридична практика є одним із засобів, необхідних для узагальнення юридичної діяльності, реального та об'єктивного світосприйняття» [3, с. 9].

Мета статті – осмислення поняття юридичної практики як філософської категорії, демонстрація певного її бачення, сукупності уявлень (або знань) про те, що таке юридична практика за суттю та змістом, яка мета її існування, соціальна цінність і призначення, у яких формах функціонує, тобто виявлення онтології юридичної практики як одного з філософських аспектів.

Виклад основних положень. Як філософська категорія, юридична практика є носієм певних якісних ознак і предметом мислення, має інформаційно-смысловий вимір.

Розглянемо онтологічний підхід до розуміння феномена юридичної практики, проаналізуємо її загальні соціальні характеристики та внутрішні сутнісні властивості.

Юридична практика як різновид соціально-історичної практики має характерні риси, притаманні будь-якій практиці загалом.

З одного боку, «практика – діяльність людей, що забезпечує існування і розвиток суспільства, насамперед, об'єктивний процес матеріального виробництва, що становить основу життя людей, а також революційно-перетворююча діяльність соціальних спільностей людей і всі інші форми практичної суспільної діяльності, що ведуть до змін світу» [3, с. 397]. Практика – універсальна, предметна, цілеспрямована, активна суспільно-історична людська діяльність. Тобто практика вважається

діяльністю людей, що спрямована на перетворення світу, адже вона цілеспрямована та осмислена, передбачає прагнення одержати конкретний результат і наявність системи засобів, яка використовується для досягнення цього результату. А оскільки людина – субстанція свідомо, суспільна та матеріальна, то і зміни вона здійснює у трьох площинах – матеріально; на певному конкретно-історичному етапі розвитку суспільства та за допомогою і в межах відповідних суспільних відносин і свідомо.

З іншого боку, слід чітко розмежувати практику і діяльність.

«Практика об'єднує діяльність і суспільні відносини в єдине ціле, конкретно-історичний процес. Не протиставлення чи безоглядне ототожнення діяльності та суспільних відносин, а принцип єдності – непорушна методологічна настанова пізнання суспільства як системи» [1, с. 410].

Практику можна розглядати як результат діяльності людей, а діяльність – як «засіб, умову, рушійну силу і джерело формування соціальності» [1, с. 400]. Водночас як філософська категорія діяльність є проявом соціальної активності. Розглянемо це детальніше.

Під діяльністю розуміють процес взаємовпливу людини і навколишнього середовища для досягнення людиною визначеної нею мети відповідно до її потреб. При цьому людина є активною діючою стороною, вона виступає ініціатором змін і їх споживачем, оскільки всі зміни спрямовані для задоволення її потреб. «Людина діє, спираючись на свої знання про предмети та явища, їхні властивості, причинні зв'язки, закономірності, тощо; а сама ці знання вона здобуває, розширює, поглиблює завдяки діяльності» [4, с. 67]. І, проявляючи свою соціальну сутність, тобто, будучи членом суспільства і не існуючи поза ним, обмінюється набутими знаннями з іншими та закріплює їх (ці знання) у колективному досвіді. Отож, діяльність є соціальною.

«Людська діяльність будь-якого роду охоплює: задум, реалізацію і результат. Задум же складається з мети, цінності і плану. Мета відповідає на запитання: що треба зробити?» [3, с. 466].

На сучасному етапі розвитку діяльність як така, крім застосування специфічних професійних та інших навиків, має передбачати узгодженість дій всіх її учасників, готовність до діалогу та налаштування на результат. Лише тоді перетворення навколишнього природного та соціального середовища відповідно до зростаючих потреб людини і суспільства (тобто практичне перетворення всієї суспільної системи) матиме прогресивний, позитивний і творчий характер.

«Із всіх форм діяльності основні – матеріально-виробнича, соціально-політична з перетворення суспільних відносин та інститутів і діяль-

ність із відтворення і розвитку людини. Саме в матеріально-виробничій, політичній, духовній сферах діяльності здійснюється практичне перетворення всієї суспільної системи. Сукупність об'єктивних зв'язків між ними становить суть суспільної системи і визначає закони її існування й розвитку. Суспільні відносини виступають як форми суспільної діяльності, визначають характер, мету, напрям і соціальний зміст суспільної діяльності» [1, с. 401].

Є багато різновидів практики: власне стільки, скільки є форм людської діяльності. Одним із таких видів і є соціальна практика. У процесі її функціонування конкретний соціальний суб'єкт розвивається і змінює суспільство, використовуючи суспільні інститути, організації та установи, впливаючи на систему суспільних відносин. Зокрема соціальна практика охоплює систему правових відносин суспільства, процес і механізм правового регулювання, набуває юридичних властивостей і трансформується у новий самостійний вид соціальної практики – юридичну. У стабільному розвинутому суспільстві, де панує верховенство права, правовідносини між його членами є стабільними, урівноваженими та врегульованими загальноприйнятими нормами. У суспільстві ж, яке знаходиться на перехідному етапі, коли демократичні інститути та інші демократичні елементи співіснують з залишками тоталітаризму та командно-адміністративної системи, учасники юридичної практики можуть або піддаватися надлишковому суб'єктивізму, або лобіювати інтереси певних груп, або тлумачити конкретні нормативно-правові приписи в інтересах конкретних осіб.

Будь-яка практика об'єднує низку складових: 1) те, на що спрямована дія (вплив), матеріальний предмет пізнання і практичного впливу з боку людини, будь-який предмет думки, дослідження, художнього відображення тощо (**об'єкт**); 2) те, що діє, особа, інституція чи специфічне соціальне утворення (наприклад, держава), за якими право визнає здатність бути носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків (**суб'єкт**); 3) те, заради чого здійснюється дія, стан у майбутньому, котрий можливо змінити щодо теперішнього та якого варто, бажано або необхідно досягти, бажана кінцева точка процесу чи дії людини (**мета**); 4) те, що одержують після завершення дії, підсумок, наслідок (**результат**); 5) те, як (послідовність операцій та їх характеристика) здійснюють дію (**спосіб**); 6) те, за допомогою чого її здійснюють (**засіб**).

Отже, практика – це дія суб'єкта на об'єкт із певною метою та застосуванням спеціальних способів і засобів для одержання матеріального результату.

Розглянемо, які структурні взаємозв'язки між цими складовими виникають під час юридичної практики.

Об'єкти – способи життєдіяльності людей, тобто у випадку юридичної практики це – події і дії, що мають юридичне значення; правові відносини, що виникають у сфері функціонування державних інститутів; правові відносини, що виникають між державними органами, фізичними і юридичними особами.

Суб'єкти – органи й установи юридичної спрямованості, їхні службові і посадові особи; учасники: особи, що залучаються до здійснення тієї чи іншої сторони юридичної практичної діяльності. «Суб'єктами юридичної практики виступають члени суспільства, які мають свої потреби, бажають досягти поставлених цілей та вступають для цього у відносини з іншими особами чи соціальними установами» [5].

Виявляючи та використовуючи власне юридичну складову, в структурні взаємозв'язки включаються юридичні дії і операції – зовні виражені соціально перетворювальні акти суб'єктів, що тягнуть за собою певні юридичні наслідки; юридичні операції – комплекс юридичних дій, об'єднаних єдиною метою і спрямованих на вирішення окремого завдання в межах юридичного процесу.

Результат – підсумки юридичних дій, досягнення обраних цілей, їх закріплення у правовому акті-документі (нормотворчому, правозастосовному тощо) певної юридичної форми.

Засоби – юридичні інструменти, за допомогою яких досягається мета (спеціально-юридичні і технічні, матеріальні й інтелектуальні, прості і складні тощо). «Під засобами розуміють допустимі правом предмети і явища, за допомогою яких забезпечується здійснення правової діяльності на досягнення поставленої мети й отримання бажаного результату. Серед правових засобів можна виділити наступні види: загальносоціальні – моральні норми, соціальні правила; технічні – інструменти, прилади тощо; спеціально-юридичні – угоди, правові норми, принципи інше» [5].

Способи – конкретний шлях досягнення мети під час використання засобів і за наявності конкретних умов і передумов (загальносоціальні, юридичні, технічні). Це «певні шляхи досягнення поставленої мети з використанням конкретних засобів за наявності відповідних умов діяльності» [5].

Методи – сукупність способів і засобів, за допомогою яких досягається мета, так званий алгоритм діяльності.

Отож, юридична практика – це вплив учасників юридичної практичної діяльності на правові відносини, що виникають між держа-

вними органами, фізичними і юридичними особами, за допомогою спеціальних дій, операцій та методів з отриманням певних правових наслідків. Юридична практика виконує соціальні функції і зберігає свою цілісність як правове явище. Але, коли з визначенням об'єкта, суб'єкта, мети і результату правового процесу проблем, як правило, не виникає, то за вибору алгоритму дій чи інструментарію досягнення мети можливий значний суб'єктивний вплив учасників зазначеного виду практики через їх мотивацію і моральні засади.

Висновки. Отже, юридична практика – підвид соціальної практики, який охоплює окремих самостійний сегмент у правовій системі суспільства, пов'язуючи в одне ціле правові норми, приписи, суб'єктивні права і юридичні обов'язки, правові ідеї і ухвалені на цій основі рішення та забезпечуючи функціонування й розвиток правової системи держави. У перехідному суспільстві з його багатовекторністю та багатовимірністю, коли держава переживає складний і затяжний період набуття статусу правової та перетворення суспільства в демократичне, наявни недосконала система державного управління та судова система, непрофесійність державних топ-менеджерів, політична корупція та лобіювання певних інтересів у парламенті, відсутність національних лідерів і слабкість інститутів громадянського суспільства, юридична практика, напевне, найбільше зі всіх різновидів соціально-історичних практик, зазнає цих негативних впливів і викликів. І саме тому слід глибоко аналізувати її структурні елементи, складові, взаємозв'язки між ними та вивчати можливості її удосконалення загалом.

1. Філософія: підручник / за заг. ред. М. І. Горлача, В. Г. Кременя, В. К. Рибалка. – Х.: Консум, 2000. – 672 с.

2. Кагандій М. І. Юридична практика в правовій системі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / М. І. Кагандій. – К., 2005.

3. Основи філософських знань: філософія, логіка, етика, естетика, релігієзнавство: підручник / М. І. Горлач, Г. Т. Головченко, І. М. Жилєнкова, В. Г. Кремень. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 1028 с.

4. Філософія: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / за заг. ред. С. П. Щерби. – К.: МАУП, 2004. – 216 с.

5. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

Цмоць У. А. Онтологія юридической практики

Рассмотрено понятие юридической практики как философской правовой категории. Охарактеризовано юридическую практику как разновидность социальной практики и практики в целом. Спроектированы структурные

взаимосвязи, характерные для практики в целом, на юридическую практику как на сложившуюся в обществе деятельность социальных субъектов, обеспечивающей наиболее эффективное и оптимальное достижение этими субъектами желаемого общественного или личного результата.

Ключевые слова: практика, деятельность, юридическая практика, онтология.

Tsmots U. O. The juridical practice ontology

The article deals with the system of philosophical categories – person, society, life, etc. – contributes to the philosophical and theoretical understanding of society. Juridical practice belongs to the system of the philosophical categories and is a part of the culture of the society. Studying the Juridical Practice materials gives impression about the specific legal situation, the economy, policy of the country, the social and legal status of the civil society state.

The designation of the article is comprehension of the concept of juridical practice as a philosophical category.

The juridical practice as a form of social and historical practice has the characteristics inherent in any general practice.

The juridical subject is developed and changing society, during the operation of a particular social practice, using social institutions, organizations and formations and affecting the system of social relations.

Any practice includes a number of components: 1) to whom the action is directed (object); 2) one who acts (subject); 3) the reason for which the action is performed (aim); 4) what is obtained at the end of the action (result); 5) how to carry out the action (method); 6) then by means of what the action is happening (means).

Practice – is the subject of the action on an object with a specific purpose and use of the special methods and means to obtain tangible results.

The juridical practice is a participant's legal impact on the legal relations arising between government agencies, individuals and legal entities with the help of special actions, operations and methods to obtain the legal consequences. Thus, the practice of law performs social functions and retains its integrity as a legal phenomenon.

Also, the juridical practice – a subspecies of social practice, which occupies a separate segment in the legal system of the society, combining into one legal rules, regulations, subjective rights and legal obligations, the legal idea and accepted on the basis of their decisions and ensuring the operation and development of the legal system. The juridical practice in the transitional society undergoes negative influences and challenges. That's why the structural elements that make existing relationships between them and explore the possibility of general improvement should be deeply analyzed.

Key words: practice, activity, juridical practice, ontology.

Стаття надійшла 01 квітня 2014 р.

СУЧАСНА НАУКА ІНОЗЕМНИМИ МОВАМИ

Malgorzata Kuć

PENITENTIARY MEASURES IN POLISH EXECUTIVE PENAL LAW

I. The aims of the execution of the penalty of deprivation of freedom

The Polish Executive Penal Code in its Article 67 §1¹ reads that the execution of the penalty of deprivation of freedom is intended to encourage the convict to cooperate in the process of developing his or her socially desirable attitudes, in particular a sense of responsibility and a need to observe laws and thus refrain from re-offending (Article 67 §1 EPC). According to the 1997 Executive Penal Code, the primary purpose of imprisonment is special prevention. The rationale behind the governmental draft of the Executive Penal Code of 1997 is rested on the Polish tradition of penal law (both of the doctrine and of positive law) as the foundation for the adopted regulations as well as on the provisions of the International Covenant on Civil and Political Rights, and the Minimum Rules for the European Prison Rules, which regard the penalty of deprivation of freedom as enabling the offender to return to society and prevent recidivism². According to Article 67 EPC, serving a sentence of imprisonment is aimed to fulfil the purposes of the penalty with regard to individual impact.

The aims of the execution of the penalty of imprisonment referred to in Article 67 EPC in 1997 do not overlap with those of the 1969 code³. First of all, the 1997 code departs from the rule of subjecting convicts to discipline and rigour as the main methods of influence. This rule formed a theoretical and legal basis for the repressive nature of the penitential system. In

¹ The Act of 6 June 1997 – Executive Penal Code (Journal of Laws No. 90, item 557 as amended), hereinafter «the EPC».

² «Uzasadnienie rządowego projektu kodeksu karnego wykonawczego». In *Nowe kodeksy karne z 1997r. z uzasadnieniami*. Warszawa 1998, 545.

³ Act of 19 April 1969 – Executive Penal Code (Journal of Laws No. 13, item 98 as amended).

addition, the 1997 Executive Penal Code fails to include such components of the severity of penalty that do not arise from the mere fact of isolation and the need to ensure safety in a correctional facility and the protection of society. Changes to the rules of execution of custodial sentence stem from the adoption by the 1997 Executive Penal Code of a different axiology and philosophy of execution than in the 1969 Executive Penal Code¹.

The achievement of objectives of imprisonment provided in Article 67 §1 EPC is possible through the use of specific means of influence over convicts, the main list of which is contained in Article 67 §3 EPC.

The justification of the governmental draft of the Executive Penal Code reads that the rehabilitation process is intended to be the inmate's right or an offer from the executing authority that he or she may accept or reject.

The objective of the penalty of deprivation of freedom is defined as: to allow convicts to return to society and function effectively within the society, prevent recidivism and protect the public from crime.

An important assumption behind the executive penal law in force is the approach to the inmate's active attitude («encouraging the willingness to interact», as Article 67 §1 EPC puts it) as a prerequisite of the effectiveness of imprisonment. The Executive Penal Code abandons the compulsory rehabilitation of convicted adults², instead offering them this opportunity as one of their rights. The author of the code adopted an approach, building on the results of available research, that it is more productive to influence convicted adults through allowing them to decide themselves whether to elect, accept and recognize their responsibility for the effects of the rehabilitation action. The provisions of the executive penal law recognize personal freedom, thus excluding the state's right to undertake compulsory intervention in the personality of a mature person, whose integrity is one of the inalienable rights, in the course of a rehabilitation process. This assumption essentially underlay the resignation from the use of the term «rehabilitation» in defining the objective of imprisonment and demonstrates respect for the dignity of the convicted³.

In light of the justification of the governmental draft of the Executive Penal Code, «to recognize the subjectivity of inmates is among the crucial

¹ Kuć, M., Gałązka, M. *Prawo karne wykonawcze*. 2nd ed. Warszawa 2013, 113.

² Stańdo – Kawecka, B. *Prawne podstawy resocjalizacji*. Kraków 2000, 105.

³ Kuć, M. «Prawo karne wykonawcze – wybrane instytucje». In Guz, T., Głuchowski, J., Pałubská, M. R., eds. *Synteza prawa polskiego od 1989 roku*. Warszawa 2013, 604.

factors in stimulating their activity and a sense of responsibility»¹. Such an assumption demands that the current legal regulations and executive practice put much emphasis on securing the subjective rights of the convicted while respecting the principle of their fulfilment of duties.

Furthermore, another important assumption behind the proper execution of the penalty of deprivation of freedom is that the convicted be allowed to stay in touch with the outside world, the family being the first priority. When drawing up the code, the legislator also strove to «a rational diminishing of the social costs of crime reduction»².

The executive penal law as it is today seeks to «socialize» the execution of penalties and punitive measures, which is achieved by enabling contacts of inmates with the outside world (family, relatives, chaplains of different churches and religious associations, representatives of institutions and associations, access to the press, television, permits to leave the facility temporarily). This area is regulated by Articles 38–43 EPC covering the participation of society in the enforcement of court judgements, aid in social reintegration of convicts and the Victim Assistance Fund and Post-Imprisonment Assistance. Public participation in the execution of custodial sentence plays a role in an attempt to «humanize» the penitentiary system as well as offering various forms of assistance to convicts and their families.

The achievement of the objectives of imprisonment is also regulated in Article 73 EPC pertaining to discipline and order in a correctional facility. The article provides that discipline and order are maintained to ensure safety and pursue the tasks of imprisonment, including the protection of society against crime. The tasks of imprisonment referred to in the quoted regulation should be identified with the objectives of the execution of penalty, and discipline and order should be interpreted as «a general set of orders and bans resulting from: statute, rules of the execution of the penalty of deprivation of freedom or other derivative regulations, or else an order established for a correctional facility or workplace»³.

The objectives of the execution of the penalty of imprisonment are achieved by penitentiary measures that the convicted are exposed to. In prisons and detention facilities, penitentiary measures are applied in any

¹ «Uzasadnienie rządowego projektu kodeksu karnego wykonawczego». In *Nowe kodeksy karne z 1997r. z uzasadnieniami*. Warszawa 1998, 529.

² «Uzasadnienie rządowego projektu kodeksu karnego wykonawczego». In *Nowe kodeksy karne z 1997r. z uzasadnieniami*. Warszawa 1998, 529.

³ Lelental, S. *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*. Warszawa 2012, 335.

system of detention; they aim to achieve the objectives of the execution of the penalty of imprisonment specified in the Executive Penal Code. They take the form of tailored and individualized activities fitting the psychophysical properties of convicted persons or groups. The scope of penitentiary measures depends on the applicable system of detention and the character and type of the facility¹.

The objectives of the penalty of deprivation of freedom specified in the Executive Penal Code are pursued by methods and means falling within the penitentiary activities. The Regulation of the Minister of Justice of 14 August 2003 on the methods of penitentiary influence in correctional facilities and in custody² defines penitentiary influence as a set of methods and measures applied in a correctional facility and intended to encourage convicts to cooperate in the development of socially desirable behaviours (§1(2)(1) of the said regulation). According to the regulation, the facility implements, regardless of the system of detention, penitentiary measures aimed to achieve the objectives of the execution of the penalty of imprisonment (§2(1) of the said regulation). These measures are offered in the form of personalized activities adjusted to the psychophysical properties of convicted individuals and groups (§2(2) of the said regulation). The scope of penitentiary influence over convicts depends on: the system of execution of the penalty of deprivation of freedom and on the character and type of the correctional facility (§2(3) of the said regulation).

Penitentiary measures consist, on the one hand, in reinforcing the positive and teaching new appropriate behaviours; on the other, they are supposed to prevent incorrect behaviour and phenomena. In accordance with §7(1) of the said regulation, when undertaking penitentiary measures, it is necessary to take action that prevents, in particular: mutual demoralization of the convicted, negative manifestations of the criminal subculture, the occurrence of aggressive behaviour, self-aggression, and different types of addiction.

In order to enable such the application of such penitentiary measures, personal and cognitive research is conducted and, if need be, psychological tests (§8 of the said regulation).

¹ § 2 of the Regulation of the Minister of Justice of 14 August 2003 on the methods of penitentiary influence in correctional facilities and in custody (Journal of Laws No. 151, item 1468 as amended).

² Regulation of the Minister of Justice of 14 August 2003 on the methods of penitentiary influence in correctional facilities and in custody (Journal of Laws No. 151, item 1468 as amended).

II. Employment

Pursuant to Article 67 §3 EPC, work plays a crucial role in influencing convicts, especially the work that involves the acquisition of professional qualification. Such a wording of the provision prioritizes employment over other means of influence. Besides the acquisition of professional qualification, the employment of convicts is also intended to be economically beneficial to the convicts themselves as well as to their families and society.

Employment is among the institutions of significance for the execution of the penalty of deprivation of freedom as it serves several types of functions: educational, economic, therapeutic and discipline-oriented. Thus, it occupies an important position not only in the set of penitentiary means designed for the convicted, but also serves a purpose against the backdrop of all the provisions governing the execution of the penalty of deprivation of freedom. This special importance of employment can be attributed to the role that work plays in the rehabilitation of inmates. It aids social reintegration through:

- 1) developing pro-social attitudes and behaviours (especially when attempting teamwork),
- 2) developing a work habit,
- 3) developing a sense of responsibility,
- 4) efficiently used up time, which reduces the occurrence of undesirable action resulting from isolation and idleness: first of all, prison subculture and self-aggression.

In order for the work of the convicted to bring expected results, it needs to adhere to certain principles. An extensive list of rules governing the work performed by convicts can be found in S. Pawela. The author proposes that such a work must be:¹

- 1) productive, i.e. while being prepared for the work, the inmate must feel and understand the need and usefulness of the work,
- 2) so organized as to accommodate the future of the convicted and incorporate such forms and methods of work that will reflect the forms and methods of work that are considered a standard outside prison,
- 3) adequate, if possible, so that it makes the best of the inmate's actual qualification and can be continued when outside prison,
- 4) combined with the learning of a new profession,
- 5) team-based,

¹ Pawela, S. *Prawo karne wykonawcze. Zarys wykładu*. Warszawa 2007, 295–296.

- 6) rewarded the same as the work done outside prison,
- 7) anything but an additional burden for the convicted,
- 8) subject to the same protection as the work performed outside prison.

According to Article 123 §1 EPC, the work of a convict is paid, subject to Article 123a EPC. The terms of remuneration are determined in an agreement concluded by the director of the correctional facility or in a contract made by the convicted. When performing administrative and maintenance functions on the premises of the facility, the remuneration for work is decided by the facility director. The remuneration payable to the convicted employed full-time is so calculated as to reach the level of at least the minimum wage, as set out under separate regulations, when fulfilling the full month working time or completing the monthly work quota (Article 123 §2 EPC).

Prior to the amendment of the EPC in 2003, the work performed by convicts during imprisonment was paid the same as the work done outside prison. It was intended to prevent discrimination against the convicted if compared with employees performing the same jobs outside prison. The changes introduced in 2003 modified the method of calculating the remuneration of the convicted working full-time over the period of one month: it was to reach at least half of the minimum wage, as set out under separate regulations, when fulfilling the full month working time or completing the monthly work quota. This change was intended to make inmate workers more competitive than the labour force outside prison. A convict was a cheaper employee, which was to encourage potential employers to hire them. Another amendment to Article 123 §2 EPC (in the current wording) was forced by a judgement of the Constitutional Tribunal and ensures that working convicts may earn at least the minimum statutory wage. In its judgement of 23 February 2010¹, the Constitutional Tribunal ruled that the use of the word «half» in Article 123 §2 EPC is incompatible with Article 32 and Article 65(4) in conjunction with Article 2 of the Constitution of the Republic of Poland². The judgement entered into force on 9 March 2011.

Exceptions to the rule that the work performed by the convicted is paid (Article 123 §1 EPC) are contained in the following provisions:

¹ Judgement of the Constitutional Tribunal of 23 February 2010 (Journal of Laws No. 34, item 191).

² Constitution of the Republic of Poland of 2 April 1997 (Journal of Laws No. 78, item 483 as amended).

1) provision of Article 123a §1 EPC, according to which auxiliary and maintenance work performed for the organizational units of the Prison Service as well as maintenance work performed for the local self-government which totals no more than 90 hours per month is not paid work,

2) provision of Article 123a §2 EPC, according to which the convicted (upon his or her written consent or at his or her request) may be allowed to perform unpaid public work for public administrative bodies and charity organizations, as well as any auxiliary and maintenance work performed for the organizational units of the Prison Service.

In the case of unpaid work done by the convicted, he or she may be rewarded accordingly (Article 123a §4 EPC).

The employment of convicts is governed by a series of recommendations and directives. One of them, indicated in Article 121 §1 EPC, obliges the prison administration to ensure, as far as possible, that inmates can take on work. In light of the effective Executive Penal Code (unlike pursuant to Article 48(3) of the 1969 Executive Penal Code), a convict is not obliged to demand employment. However, it is the obligation of the prison administration to make every effort to secure employment for the convicted so that they can take advantage of this measure.

The employment of convicts is possible under: a work appointment, contract of employment, contract for a specific work, contract of mandate, tolling arrangement, other legal basis (Article 121 §1 EPC). Employment diversification with regard to convicts, as provided for in the EPC, is there to meet the requirements of the free market economy.

The employment of the convicted requires the approval and observance of terms imposed by the facility director; they ensure the proper course of the execution of the penalty of imprisonment (Article 121 §3 EPC). It is assumed that when giving consent to employment and defining its terms, it is necessary to refer to the provisions of Article 67 §3 EPC (concerning the importance of work as a means of influence over convicts and enhancing the acquisition of professional qualification) and those of Article 122 EPC which lays down the criteria of appointment of an inmate to do a specific work. The facility director defines the terms of employment at the request of the convicted (§5(1) of the Regulation of the Minister of Justice of 9 February 2004 on the detailed rules of employment of convicts¹). Failure to observe the terms of employment set by the director by

¹ Regulation of the Minister of Justice of 9 February 2004 on the detailed rules of employment of convicts (Journal of Laws No. 27, item 242 as amended).

the employer and convict may result in the withdrawal of the work approval (Article 121 §4 EPC). Such a withdrawal can also take place if the operation of the correctional facility, especially its security, is likely to be compromised (Article 121 §5 EPC).

The employment of inmates sentenced to life imprisonment and serving a sentence in the so-called closed-type prison is yet another case that deserves special attention. This type of convicts can perform work only on the premises (Article 121 §10 EPC).

They are instructed on how to perform the assigned work; they are trained in occupational health and safety, fire regulations and the operation of machinery and equipment; they are instructed in the fundamental labour standards and principles and the remuneration rules (Article 122a §2 EPC). The convicted are obliged to demonstrate application and work efficiently, observe discipline and working rules, follow regulations with regard to order, fire hazard and occupational health and safety at work as well as cleaning the workplace and taking care of the machinery and equipment (Article 122a §2 EPC).

From the rehabilitation point of view, it is particularly important to permit work outside prison (at external employers), especially in the final period of imprisonment. It may be regarded as a practical test for the level of social reintegration and, for example, resistance to the temptation of escape. It also facilitates employment after being released – if proven effective, a convict worker can even apply for a job at the same employer. A positive aspect of working outside prison is also the socialization factor which alleviates the burden of isolation.

The identification of the purpose of employment is provided in Article 1(2) of the Act of 28 August 1997 on Employment of Persons Subject to Deprivation of Freedom¹, according to which the employment of inmates should first seek to exert a positive impact on their attitudes and profit-making should be subordinated to rehabilitation.

The question of work is inseparable from the problem of unemployment among the convicted. It is of importance in the overall system of influence over a convict as it poses a risk of developing a demanding attitude related to the satisfaction of basic needs, thus preventing the nurturing of the work habit, a sense of responsibility, etc. This issue is currently (due to the overall level of unemployment, including among convicts) considered a serious penitentiary problem.

¹ Act of 28 August 1997 on Employment of Persons Subject to Deprivation of Freedom (Journal of Laws No. 123, item 777 as amended).

In the light of Article 122 §1 EPC, the following criteria are taken into account in work appointments: profession, occupation, education, interests, personal needs. The optimum solution, as regards the purpose of penitentiary measures, would be to hire convicts for jobs overlapping with their qualification, interests and needs. However, not all these criteria can be taken into account in each case of employment. For this reason, noteworthy is Article 122 §2 EPC which favours the employment to those convicts who are obligated to pay alimony, as well as having a particularly difficult financial, personal or family situation. Of crucial importance are also non-statutory instruments which highlight the need to consider, when appointing convicts to take on specific work, such criteria as: age, sex, the sentence remaining to be served, order and security considerations (§40 of the Regulation of the Minister of Justice of 25 August 2003 on the rules of organization of the execution of the penalty of deprivation of freedom¹).

The significance of employment of convicts is confirmed in the regulations on the penitentiary supervision. Pursuant to these regulations, the penitentiary judge inspects and assesses (§2(1)(9) of the Regulation of the Minister of Justice of 26 August 2003 on the manner, scope and procedure of penitentiary supervision):²

- 1) the use of work as a means of influencing convicts,
- 2) compliance with regulations on time, health and safety at work,
- 3) priority work appointment for convicts obligated to pay alimony and having a particularly difficult financial and family situation,
- 4) the accuracy in determining remuneration for work done.

The convicted who takes on work while serving a sentence enjoys certain rights. These rights cover remuneration and rest from work (Article 124 EPC).

Employment during imprisonment based on honesty, reliability and commitment translates into the prevention of crime. It fills up the time of the convicted, thus reducing the likelihood of negative attitudes and behaviour arising from the participation in a prison subculture. On the other hand, work teaches how to find yourself in the role of an employee and develops the awareness of the connection between the satisfaction of needs (e.g. a

¹ Regulation of the Minister of Justice of 25 August 2003 on the rules of organization of the execution of the penalty of deprivation of freedom (Journal of Laws No. 152, item 1493).

² Regulation of the Minister of Justice of 26 August 2003 on the manner, scope and procedure of penitentiary supervision (Journal of Laws No. 152, item 1496).

need for food, clothing) and the necessity to perform work. This is a key element of social reintegration of inmates.

III. Teaching

Among the applied penitentiary measures, much attention is attached to the education of the convicted. The justification of the governmental draft Executive Penal Code highlights that for hundreds of years teaching has been an undisputed and crucial means of influence and education in prisons, and proper education, especially of younger convicts, is a prerequisite for their prospective social reintegration¹.

In the light of Article 130 §1 EPC, correctional facilities see compulsory education at the elementary and lower secondary level as well as allowing the teaching at secondary level and in vocational courses. Non-statutory regulations indicate that correctional facilities primarily train for elementary and lower secondary education, thus offering general knowledge and professional qualification²). When enrolling inmates for school programmes, the following are taken into account:³ personal motivation, predisposition and the reminding sentence to be served. Inmate's eligibility for education is determined by a penitentiary commission (Article 76 §1(5) EPC). The teaching as such is carried out at schools and life-learning centres organized inside correctional facilities⁴.

Teaching during the execution of the penalty of deprivation of freedom is conditioned by a number of directives and recommendations. One of them says that the priority of participation in lower secondary school and vocational courses is given to inmates without any certified profession, those who will not be able to continue in their profession after being released, and those who are below 21 years of age (Article 130 §3 EPC). A correctional facility is obliged to offer teaching to juvenile inmates allowing for their capabilities and talents (Article 130 §2 EPC).

¹ «Uzasadnienie rządowego projektu kodeksu karnego wykonawczego.» In *Nowe kodeksy karne z 1997r. z uzasadnieniami*. Warszawa 1998, 556.

² § 2(1) of the Regulation of the Minister of Justice of 13 February 2004 on detailed rules and procedures of teaching in correctional facilities (Journal of Laws No. 37, item 337, as amended).

³ § 13 of the Regulation of the Minister of Justice of 13 February 2004 on detailed rules and procedures of teaching in correctional facilities (Journal of Laws No. 37, item 337, as amended).

⁴ § 3 of the Regulation of the Minister of Justice of 13 February 2004 on detailed rules and procedures of teaching in correctional facilities (Journal of Laws No. 37, item 337, as amended).

The literature on the subject emphasizes that teaching in prisons should be considered as important as the employment opportunities. Teaching held in a correctional facility should be integrated (in terms of didactics and curriculum) with the public education system.

A relevant regulation in this regard provides that a convict who has graduated from school or a course receives a graduation certificate or a certificate of completion of the course; the certificate is a standard, commonly accepted template without any indication that the trainee has earned it during imprisonment¹.

The impact of education on the convicted can even be broadened under Article 130 §4 EPC which provides that convicts with limited or no funds receive free course books and teaching aids.

Classes can be held both within the facility and outside it. In the latter case, there are some limitations arising from Article 131 §1 EPC, namely: the need to obtain the facility director's consent, the need to meet the general requirements of public education, good conduct, lack of threat to legal order.

Teaching also involves work in school workshops and professional training (Article 132 EPC). The latter is mandatory if it has been scheduled in the curriculum.

The provisions on penitentiary supervision demonstrate that the monitoring and assessment carried out by the penitentiary judge focuses on the appointment of inmates to take part in general and vocational teaching and the observance of the established rules of training and self-study.²

A convict attending classes is authorized to take advantage of certain benefits such as:

- 1) reduced working time,
- 2) a monthly flat-rate remuneration when a convict, during professional training in a school workshop, is engaged in production,
- 3) priority in employment among convicts who have earned professional qualification.

Teaching during imprisonment is, besides sharing knowledge with inmates, an important educational and therapeutic means of influence.

¹ § 23 of the Regulation of the Minister of Justice of 13 February 2004 on detailed rules and procedures of teaching in correctional facilities (Journal of Laws No. 37, item 337, as amended).

² § 2(10) of the Regulation of the Minister of Justice of 26 August 2003 on the manner, scope and procedure of penitentiary supervision (Journal of Laws No. 152, item 1496).

IV. Educational, cultural and sports activities

To ensure the greatest possible extent of personal development (and this is also true about isolated persons), physical, mental and social activity is needed at different levels.

In the light of Article 135 §1 EPC, correctional facilities furnish adequate conditions for leisure activities by organizing cultural and educational activities, physical education and sports, and by stimulating the social initiatives of the convicted. With this end in view, facilities maintain their own libraries and offer access to audiovisual equipment in day rooms and cells (Article 135 §2 EPC).

Cultural and educational classes may consist in, for example: granting access to radio and television broadcasts, libraries, games and the press, including their purchase at their own expense, as well as participation in day room activities, hobby groups and film screenings.

This list is not closed, consequently, depending on the facility's organizational and financial resources, this offer can be adequately extended. The practice shows, however, that the most common pastimes are the passive watching of TV and video.

Sports and physical education may involve the participation of the convicted in gymnastics classes and sports groups as well as participating in sports tournaments. The first priority is, of course, to help maintain the physical fitness of the convicted.

Article 135 §1 EPC sees cultural, educational, social and sports activities as major and effective time-fillers. Stimulation of convicts by giving them access to books, the press or audiovisual equipment is therefore intended to help arrange «appropriate conditions for leisure activities.» Cultural and educational activities, let alone sports and social involvement, are a counterweight to the sensory deprivation characteristic of isolation in prison; it is further to prevent the emergence of behavioural disorders which may take the form of more or less permanent personality disorders, aggressive behaviour or self-aggression. Sports allow inmates to maintain physical fitness, satisfy the need for movement and neutralize tensions and conflicts.

Cultural and educational activities can be broadened under Article 136 §1 EPC, according to which convicts are allowed to establish teams/groups to carry out cultural, educational, social and sports activities. For this reason, inmates can be authorized to network and cooperate with any relevant associations, organizations and institutions. In particular, they may be allowed to take on work for public purposes or pursue other socially approved goals.

Participation in cultural, educational and sports activities outside the correctional facility depends on the type of prison. In the open-type prison, the convicted may get involved in collective cultural, educational or sports activities organized off the facility by the administration (Article 92(4) EPC) and in organized off-site cultural, educational or sports activities and events (Article 92(5) EPC). In a half-open facility, inmates may participate in collective cultural, educational or sports activities organized by the administration (Article 91(4) EPC). In the case of imprisonment in a closed-type correctional facility, cultural, educational and sports activities are organized within the facility (Article 90(3) IPC).

A correctional facility can also be a venue for cultural, educational, sports and physical education activities organized with the participation of institutions, organizations, associations and other entities and natural persons outside the facility. These classes or activities can be fully or partially paid. Participation is voluntary, and the organization depends on the existing system of imprisonment and the character and type of the facility. Taking advantage of such activities outside or inside prison, yet with the participation of people from outside the prison wall, is, in addition to the typical benefits embedded in their nature, absolutely crucial as it accommodates the need of contact with the outside world, thus mitigating the burden of isolation.

In its list of rewards, Article 138 §1 EPC mentions a more frequent participation in cultural, educational and sports activities. This provision testifies to the indisputable value of such activities in inmates' rehabilitation and social reintegration. On the other hand, Article 143 §1(3) EPC provides for a disciplinary penalty of deprivation of access to certain cultural and educational activities or sports, with the exception of the use of books and the press, for a period of three months.

The Executive Penal Code provides for the appointment of spokespersons from among the convicted with opinion-making and consultation powers with regard to cultural, educational, social and sports activities. To perform tasks associated with cultural, educational, physical culture and sports activities, the facility director may designate convicts who exhibit outstanding attitude and impeccable conduct (Article 136 §2 and 3 EPC).

The provisions on penitentiary supervision seem to corroborate the significance of cultural, educational, social and sports activities as a means of influence over inmates; at the same time, they point out that the control and assessment of the penitentiary judge focuses on, among others, the management of inmates' free time, including, in particular, the organization

of cultural and educational activities, physical education classes and sports as well as stimulating the social activity of the convicted¹.

V. Rewards for the convicted

The provision of Article 67 §3 EPC, when listing the penitentiary measures, omits to include rewards and disciplinary action. However, non-statutory instruments make allowances for other means of influence besides work, teaching, cultural and educational activities and sports, that is, rewards and disciplinary penalties, which are governed by separate provisions of the EPC².

In accordance with Article 137 EPC, a convict displaying good conduct may be rewarded while serving his or her sentence. A reward may also be earned by a convict in order to encourage him or her to alter their behaviour. A reward can be typical («for something», e.g. good conduct, that is, a situation that has already taken place) or motivational, that is, interned «for a purpose» to act as an incentive to improve behaviour to some desired standard. In both cases, the earned reward serves as an important instrument of educational influence over the convicted.

Article 138 EPC provides a list of rewards that may be earned by a convict:

- 1) an additional or longer prison visit,
- 2) authorization for a visit without the supervising prison guard,
- 3) authorization for a visit in a separate room without the supervising prison guard,
- 4) cancellation of all or some disciplinary action,
- 5) material or monetary prize,
- 6) authorization for a meeting without supervision outside prison with a relative or a person of trust, for a period no longer than 30 consecutive hours,
- 7) authorization to leave the correctional facility without supervision for a period no longer than 14 days at a time,
- 8) praise,
- 9) permission to frequent more cultural and educational activities and sports,

¹ § 2(1)(11) of the Regulation of the Minister of Justice of 26 August 2003 on the manner, scope and procedure of penitentiary supervision (Journal of Laws No. 152, item 1496).

² § 39 of the Regulation of the Minister of Justice of 25 August 2003 on the rules of organization of the execution of the penalty of deprivation of freedom (Journal of Laws No. 152, item 1493).

10) authorization to deliver a gift to a person indicated by the convicted,

11) authorization to attend visits in inmate's own clothes,

12) authorization to receive an extra food parcel,

13) authorization to purchase additional food and tobacco products and items authorized for sale inside the facility,

14) authorization to hold a telephone conversation with a person designated by the convict and at the expense of the facility.

A specific category of reward is the permit to leave the facility; such a reward is subject to additional terms set out in Article 139 §1–9 and Article 140 EPC.

A convict taking advantage of such a reward is obliged to promptly report to the police unit having jurisdiction over the area of his or her temporary stay in order to confirm the person's whereabouts (this obligation also applies when the convict changes location) (Article 140 §1–2 EPC). The facility director may require a convict leaving the facility as a reward to behave in a certain manner, and especially stay in the declared area or report to the police more frequently (Article 140 §2 EPC). The time outside prison is not to be deducted from the period of imprisonment, unless the penitentiary judge orders otherwise (this applies to a situation of abuse of trust by a convict – Article 140 §4 EPC).

VI. Disciplinary responsibility of convicts

Judging by non-statutory instruments, disciplinary penalties are also a means of penitentiary influence¹. According to Article 142 EPC, a convict is subject to disciplinary liability for culpable violation of orders or bans under the act, rules or other regulations issued under it, or order maintained in the facility or work place (breach). If the breach meets the criteria of offence, the convict shall be liable to disciplinary action, unless the offence has been committed while outside the plant.

Article 143 §1 EPC provides a list of disciplinary penalties:

1) reprimand,

2) deprivation of all or some rewards or privileges unused by the convicted or the suspension thereof for a period of up to three months,

3) exclusion from certain cultural and educational activities or sports, except for access to books and the press, for a period of three months,

¹ § 39 of the Regulation of the Minister of Justice of 25 August 2003 on the rules of organization of the execution of the penalty of deprivation of freedom (Journal of Laws No. 152, item 1493).

4) deprivation of the possibility of receiving food parcels for a period of up to three months,

5) deprivation of or limitation in purchasing food or tobacco products for a period of up to three months,

6) preventing direct eye contact with the visiting person during visits for a period of up to three months,

7) reduction of remuneration for work payable to the convict by not more than by 25% for a period of up to three months,

8) solitary confinement for up to 28 days.

The penalties involving deprivation of food parcels, purchasing for food and placement in solitary confinement do not apply to pregnant and nursing women or ones taking care of their children at mother and child shelters (Article 143 §2 EPC).

The Executive Penal Code provides for specific limitations in levying the most severe penalty, that is, solitary confinement for up to 28 days (Article 143 §3 EPC). It can be imposed on a convict who seriously violated prison discipline and order. The penalty involves placement in a solitary cell, thus preventing any contact with other inmates. While incurring the penalty, the convict is deprived of the following:

1) visits and payphone,

2) audio-video and computer equipment,

3) direct participation, together with other inmates, in religious ceremonies, religious events and religious education; however, at the request of the convicted, he or she should be allowed to take part in religious services in a manner preventing any contact with other inmates,

4) participation in cultural, educational and sports activities, except for access to books and the press,

5) purchasing food and tobacco products,

6) receiving food parcels over a quarter immediately following the quarter in which the penalty was imposed,

7) participation in education and employment outside the cell,

8) the use of own clothing, shoes and tobacco.

Before the imposition of a disciplinary penalty of solitary confinement, a physician or psychologist issues a written opinion on the penalized inmate's ability to withstand the penalty (Article 145 §3 EPC). The penalty of over 14 days requires the approval of the penitentiary judge (Article 145 §3 EPC). During the execution, a physician or psychologist monitors the inmate's ability to continue the penalty (Article 148 §3 EPC). Also, the

facility director may (in cases justified on family, personal or educational grounds) allow the convicted, while in solitary confinement, to take part in a visit or make a telephone call (Article 148 §4 EPC).

From among an array of regulations under executive penal law, a number of recommendations and directives can be inferred concerning the type and severity of imposed disciplinary penalties (Article 144–145 EPC), namely:

1) disciplinary penalties listed in Article 143 §1(4–8) EPC are imposed by the facility director and other penalties by a person authorized by the director (Article 144 §1 EPC),

2) penalties are imposed (Article 144 §2 EPC) *ex officio* or upon a written request of inmate's supervisor,

3) the decision on punishment should contain a precise description of the violation committed by the convicted person (Article 144 §3 EPC),

4) the decision on imposing the penalty should be made in writing and made known to the convict and other inmates and persons (if justified for exemplary purposes). This rule also applies to the communication of the decision to withdraw, pardon, defer, convert, suspend or terminate a disciplinary penalty (Article 144 §4 EPC),

5) by imposing a disciplinary penalty the degree of culpability and the principle of individualized approach are taken into account, in particular with regard to (Article 145 §1 EPC): the nature and circumstances surrounding the act, attitude to the committed violation, the attitude so far, personality traits and health condition of the convict, correctional objectives,

6) before imposition of the penalty, it is necessary to hear the accused, learn the opinion of the supervisor, and, if need be, of the person requesting the penalty and of other persons, including those giving the testimony as witnesses. The procedure can be carried out with other prisoners present if correctional objectives prevail (Article 145 §2 EPC),

7) before imposing the penalty under Article 143 §1(4–5) of EPC on a convict who, for healthy reasons, is allowed to make additional purchases of food or receive heavier parcels or be on diet, a physician is consulted as to the effects of solitary confinement on the health of the convicted person (Article 145 §4 EPC).

One violation entails one disciplinary penalty. If the convicted has violated more than once before being punished for any of such violations, one but more severe penalty is imposed (Article 146 §1 EPC). Reimposition of a disciplinary penalty must not work as a direct continuation of the same punishment, unless the total duration of imposed penalties

exceeds the anticipated time limit for the duration of this punishment (Article 146 §2 EPC). The Executive Penal Code, in Article 146 §3, provides that, in cases justified by correctional objectives, you may: resign from disciplinary penalty, suspend the execution of the penalty for a period of three months, convert the penalty to a less onerous punishment or offer a pardon.

An important issue in the area in question is the expiration of disciplinary action and its execution. Article 147 §1 EPC follows a principle that a disciplinary penalty may not be imposed if 14 days have passed since the date the supervisor learned about the violation or 30 days since the date of the violation. A disciplinary penalty may not be executed after 14 days of its imposition. A rule governing disciplinary punishment is that the disciplinary punishment is imposed with immediate effect (Article 148 §(1) EPC). However, there are exceptions to the «immediate effect» rule. It is, however, possible for the penitentiary judge to:

- 1) suspend the execution of a disciplinary penalty for the time needed to examine the circumstances justifying its imposition,
- 2) waive the disciplinary penalty because of its groundless character,
- 3) refer the case to the facility director for re-examination.

In addition, the EPC provides for certain cases of withdrawal from the execution of a disciplinary penalty due to health condition of the convicted, which prevents the execution of the imposed penalty in whole or in part (Article 148 §2 GNA). These are: the postponement of penalty, interruption in the execution of penalty, conversion of the imposed penalty into another that the convict, due to health reasons, will be able to accept.

To conclude, it should be noted that Polish executive penal law offers the whole spectrum of penitentiary measures. The convicts serving a penalty of imprisonment may take advantage of various forms of influence, so tailored as to reflect the character and type of the correctional facility in which they serve and also due to the system of the execution of penalty adopted in a given case. Moreover, the diversity of means and methods of penitentiary influence also arises from the need to adopt an individualized approach to the process of the execution of penalty, in accordance with the principle of individualization embedded in the code (Article 67 §2 EPC), so that the influence fitted with the conditions and personality of the convict, thus promising the best results in rehabilitation and reintegration.

However, a serious limitation to the use of the variety of measures and influences provided for by the penal law legislator is underfunding of

the correctional sector¹, which too often impedes the achievement of any penitentiary standards determined by applicable laws.

Legislation:

Constitution of the Republic of Poland of 2 April 1997 (Journal of Laws No. 78, item 483 as amended).

Act of 19 April 1969 – Executive Penal Code (Journal of Laws No. 13, item 98 as amended).

Act of 6 June 1997 – Executive Penal Code (Journal of Laws No. 90, item 557 as amended).

Act of 28 August 1997 on Employment of Persons Subject to Deprivation of Freedom (Journal of Laws No. 123, item 777 as amended).

Regulation of the Minister of Justice of 25 August 2003 on the rules of organization of the execution of the penalty of deprivation of freedom (Journal of Laws No. 152, item 1493).

Regulation of the Minister of Justice of 26 August 2003 on the manner, scope and procedure of penitentiary supervision (Journal of Laws No. 152, item 1496).

Regulation of the Minister of Justice of 14 August 2003 on the methods of penitentiary influence in correctional facilities and in custody (Journal of Laws No. 151, item 1468, as amended).

Regulation of the Minister of Justice of 9 February 2004 on the detailed rules of employment of convicts (Journal of Laws No. 27, item 242 as amended).

Regulation of the Minister of Justice of 13 February 2004 on the detailed rules and procedures of teaching in correctional facilities (Journal of Laws No. 37, item 337, as amended).

Bibliography:

Kuć, M., Gałązka, M. *Prawo karne wykonawcze*. 2nd ed. Warszawa 2013.

Kuć, M. «Prawo karne wykonawcze – wybrane instytucje». In Guz, T., Głuchowski, J., Pałubska, M. R., eds. *Synteza prawa polskiego od 1989 roku*. Warszawa 2013.

Lelental, S. *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*. Warszawa 2012.

Machel, H. *Więzenie jako instytucja karna i resocjalizacyjna*. Gdańsk 2003.

Pawela, S. *Prawo karne wykonawcze. Zarys wykładu*. Warszawa 2007.

Stańdo – Kawecka, B. *Prawne podstawy resocjalizacji*. Kraków 2000.

«Uzasadnienie rządowego projektu kodeksu karnego wykonawczego». In *Nowe kodeksy karne z 1997r. z uzasadnieniami*. Warszawa 1998.

Стаття надійшла 25 грудня 2013 р.

¹ Machel, H. *Więzenie jako instytucja karna i resocjalizacyjna*. Gdańsk 2003, 334–335.

PRINCIPLES OF DISCIPLINARY ACTION

The author suggests to consider disciplinary liability as generic notion, and general and special disciplinary liability can be considered as specific notions. It is stressed that all these types of liability should be based on the principles of legality, validity, expediency, justice, proportionality, inevitability with the mandatory securing the rate of its occurrence and the observance of the presumption of suspect's innocence.

Key words: *administrative liability, disciplinary liability, disciplinary offence, disciplinary penalty.*

Disciplinary liability is based on the corresponding principles that reflect the essence of the legal norms governing the corresponding relations.

These include: the legality of disciplinary liability; the validity of disciplinary liability; the expediency of disciplinary liability; the justice of disciplinary liability; the presumption of suspect's innocence; the rate of disciplinary liability occurrence; the proportionality of disciplinary liability; the inevitability of disciplinary liability.

The legality of disciplinary liability arises from the fact that this liability is only for disciplinary offenses, that is, for guilty wrongful acts. Disciplinary liability may be applied only by bodies and persons vested with appropriate powers. The liability can be used only within the labour legislation limits. Thus, the legislation establishes a comprehensive list of disciplinary penalties, as well as the period during which these penalties may be imposed, and the order of bringing to the disciplinary liability. Moreover, only one disciplinary penalty may be applied for every guilt. This rule is not applied to committing so-called continuing disciplinary offences (truancy, for instance). If the non-fulfilment or improper fulfilment of job duties assigned to the employee continued, despite the imposition of a disciplinary penalty, a new disciplinary penalty may be applied, including dismissal.

Validity is based on the fact that the legal decision and the legal measure of enforcement impact on the employee can only be justified. A justified decision is one based on the examined evidence, taking into account the severity of the offense, the employee identity, systematic violations of labor discipline etc.

O. T. Barabash noted that disciplinary liability should be reasonable and fair. The validity of disciplinary liability lies in the following:

1) imposition of a disciplinary penalty only for actions (inactions), connected with the violation of labor discipline;

2) the application of disciplinary penalties that would not humiliate human dignity and worker's labour honor;

3) the imposition of one penalty for each violation of labor discipline [1, p. 69].

Expediency envisages consideration of the offender's individual properties, previous work, employee's behavior and attitude to work (i.e. strict individualization when choosing a disciplinary penalty) in each case. The law also allows the possibility of early withdrawal of the disciplinary penalty. If new disciplinary sanctions aren't imposed on the employee, the penalty is to be removed after a year period. However, the employer has the right to remove the recovery of the employee before a specified period on his own initiative, at the request of the employee, a supervisor or representative body of employees. In each case, the question on early withdrawal of disciplinary penalty against the employee should be decided from the standpoint of expediency of that action. Removal of the punishment is not considered as such in the future, because the employee is not considered to have disciplinary action. The removed penalty is not considered to be a penalty in the future, because the employee is not considered to have disciplinary action. Moreover, the law allows the possibility of complete liberation of the labor discipline offender from disciplinary penalty, since the use of disciplinary action is a right, but not an obligation of the employer.

The principle of justice fixes the nature of disciplinary sanctions, and while choosing them the employer must take into account the degree of severity of the committed offense and caused harm, the circumstances under which the offense was committed, and the employee's previous work. When determining the type of disciplinary sanction the attention should be paid to the degree of severity of the offense, the circumstances under which it was committed, the caused harm, the offender's previous behavior and admission of guilt, the attitude toward the performance of official duties, the qualification level, etc. The principle of justice prevents from increasing the penalty after considering of the complaint of an employee who has been subjected to it. The principle of justice also includes a requirement to impose one legal punishment for a single offense.

The presumption of innocence is that the employee does not have to prove his guilt to the employer about committing a disciplinary offense. The problem of proving the guilt of the employee is the problem of the employer himself. In order to recognize the wrongful act of the employee as a discipli-

nary offence, the employer must establish the fact of guilt. The only thing that the owner or his authorized body may require from the worker (the offender of labor discipline) is a written explanation of the detected offense. Also according to the Article 7 of ILO Convention № 158 «On termination of employment relations on the initiative of the entrepreneur» in 1982, the employment relations with the worker shall not be terminated for reasons related to his behavior or work, as long as he is not provided the opportunity to prove his innocence, except cases when the employer can't reasonably provide the worker this possibility for the employee [2; 3]. The employee may even refuse to give testimony, and this is the case which requires the act that must be signed by the persons certifying this fact. But the refusal to provide testimony does not prevent the employer to bring workers to disciplinary liability.

The principle of proportionality is distinguished as a permanent legal value of the ratio of measures of a disciplinary penalty and the severity of a committed offence.

Imposing penalties a legislator requires an employer to take into account the severity of the offence, circumstances under which it was committed, the previous behavior of the employee and his/her attitude to work.

The principle of the rate of disciplinary penalties attachment is defined in terms of imposing disciplinary penalties. The employer's delayed reaction on the committed offense reduces the effectiveness of the disciplinary penalty. The disciplinary penalty cannot be applied later than six months from the day of the misconduct, and according to the results of the audit, the revision of financial-economic activities – later than two years from the date of its committal.

In the scientific literature on labor law stands the principle of inevitability of disciplinary liability. This principle is reflected in the fact that any offence should not be neglected by the employer. Maybe this is a lack of conviction or sentence, but always obliged to have an impact in principle of liability, because the latter is a broader measure than punishment, penalty or conviction. It's pointed out of the necessity of the disciplinary action in any case of labor discipline, which in itself is of warning meaning, regardless of whether disciplinary proceedings are realized or disciplinary action based on the personality of an offender and the circumstances of the offense committed won't be applied. However, nowadays sphere of the manifestation of the principle of inevitability of disciplinary liability is significantly narrowed. So how exactly employer has to decide whether to breach in a given case disciplinary sanctions or it's not appropriate. Moreover, even if it is a subject to disciplinary sanctions, it is not necessarily to be completed by

application to the perpetrator of a disciplinary penalty. An employer may just use oral interviews with the offender. So we can't talk about the inevitability of disciplinary liability as a duty of the offender to answer for disciplinary offence committed and suffered from some unpleasant consequences in all cases.

It should be noted that in some cases the employer's right to solve the question of whether to prosecute the offender or not to the disciplinary liability, is limited.

However, the disciplinary responsibility is of inevitable nature, as labor law requires from an employer to apply in some cases disciplinary action to a particular person.

The legal mechanism of disciplinary liability consists of legal regulations providing basis for disciplinary liability, disciplinary sanctions, their imposition order, removal and appeal.

It should be noted that disciplinary compulsion is an extra-judicial, for it is inherent in the widespread use of moral and legal sanctions, it is carried out by the subjects of disciplinary power. If the means of civil legal compulsion can be applied to both individual and collective subjects, then the means of disciplinary compulsion are applied only to physical persons who are not only personalized, but also individualized. There are many sanctions and procedures intended for a certain group of people within its framework [4, p. 348–349].

Taking into account the mentioned above, disciplinary liability may be general and special. Such a division, according to Y. Adushkina conditioned by three grounds:

– firstly, the inclusion of a person in one or another particular type of community;

– secondly, belonging of a citizen to a certain type of organization (for example, it is particularly regulated the liability of employees of enterprises and establishments of the systems of various transport ministries, prosecutors, judges, etc.);

– thirdly, the nature of the functions performed by a person in the given organization.

The responsibility of those employees whose activity is the main content of this organization is especially regulated; they are judges, prosecutors, investigators and others (as opposed to individuals who perform supporting functions in the same organization). «Marked factors, - continuous further the author, - cause (on various subjects) the specific grounds for liability, lists of penalties, hierarchy of disciplinary power, procedural forms

and, therefore, determine the differentiation of disciplinary liability» [5, p. 28–29].

Thus, the *general disciplinary liability* arises on the basis of the Labor Code of Ukraine regulations and work rules. It is spread over the majority of employees, including seasonal and temporary employees who are not covered by the statutes and regulations on discipline and other special regulations. Even in those branches of national economy where there are statutes or regulations concerning the discipline, much of the employees bear general disciplinary liability.

General disciplinary liability under Art. 147 Labour Code of Ukraine suggests two types of disciplinary sanctions: reprimand and dismissal, which are exhaustive.

Special disciplinary liability is provided only for specifically defined categories of employees on the basis of laws and regulations concerning the discipline and special regulations. It is characterized by a special subject of a disciplinary misconduct, specific nature of a disciplinary misconduct, special types of disciplinary sanctions, special procedure for imposing and appealing the disciplinary sanction.

Special subject is the employee who bears disciplinary responsibility according to special normative-legal acts, statutes, regulations, laws.

Special disciplinary liability differs from the general by the following features:

- 1) the persons are liable to its scope;
- 2) regulated by special normative-legal acts;
- 3) the broader content of the disciplinary offence;
- 4) measures of the disciplinary penalty. Thus, for certain categories of the workers, the moral content demands are included in their duties. This applies to judges, prosecutors, public servants, employees, who performs educational functions. Failure to comply with these norms, it is immoral behavior not only during the work, but also in everyday life is the basis for the involvement of the employee to disciplinary action, including dismissal from the office;

- 5) the persons and bodies entitled to apply penalties. The workers carrying disciplinary responsibility in accordance with the statutes, regulations and other legislative acts of the discipline, disciplinary sanctions may be imposed not only by the authority, which is responsible for employment, and higher authorities. The workers occupying elective offices, can only be dismissed by decision of the body which elected them, and only on the grounds provided by the legislation (art 147-1 the Labor code of Ukraine);

6) the application procedure and appeals against penalties.

Summing up the mentioned above, we can formulate definitive apparatus of disciplinary liability: disciplinary liability – is a generic concept, and general and specific disciplinary liability can be regarded as a species concept.

Disciplinary liability is a type of legal liability, which covers the employee's duty both to be responsible to the managing subject or to the authorized body for the disciplinary offense committed by him/her, the essence of which lies in the employee's failure to perform or perform improper the assigned employment or official duties; and to incur disciplinary sanctions provided by the legislation of Ukraine.

General disciplinary liability is a subtype of disciplinary responsibility directed at an employee guilty of nonperformance or improper performance of assigned (by labor legislation, collective and labor agreements) duties resulting in disciplinary sanction, kinds and grounds for the application of which are provided by the Labor Code.

Special disciplinary liability is a subtype of disciplinary liability directed at the legislation defined special subjects who for the committed disciplinary offence bear the punishment within the frames of special regulations providing for more severe disciplinary measures that are implemented by applying special procedures for their imposition.

1. Барабаш О. Т. Дисциплінарна відповідальність робітників і службовців за порушення дисципліни праці / О. Т. Барабаш // Радянське право. – 1974. – № 5. – С. 68–72.

2. Про припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця. Конвенція МОП від 22.06.1982 р. № 158. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

3. Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці № 158 про припинення трудових відносин з ініціативи підприємця: Постанова Верховної Ради України від 04.02.1994 р. № 3933-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 23. – Ст. 166.

4. Бахрах Д. Н. Административное право: учебник / Д. Н. Бахрах. – М.: Изд-во БЕК, 1997. – 350 с.

5. Адушкин Ю. С. Дисциплинарное производство в СССР / Ю. С. Адушкин; под ред. В. М. Манохина. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1986. – 128 с.

Стаття надійшла 05 травня 2014 р.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Рецензія

НАУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

У сучасних умовах державотворення однією з умов ефективної діяльності публічної адміністрації є належне наукове забезпечення її функціонування. Практична діяльність органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та інших суб'єктів владних повноважень щодо застосування заходів дисциплінарної відповідальності потребує наукових розробок і методичних рекомендацій. У зв'язку з цим монографічне дослідження* В. В. Середи є достатньо актуальним. Адже ця праця присвячена важливій проблемі вітчизняної правової науки – теоретичним і практичним аспектам дисциплінарної відповідальності. Незважаючи на окремі наукові дослідження дисциплінарних поступків та юридичної відповідальності за їх учинення, тематика, обрана автором, залишається недостатньо дослідженою.

Характерною особливістю монографії, і на цьому слід наголосити, є концептуальна цілісність дослідження: автор здійснює дослідження від загальних засад дисциплінарної відповідальності – до аналізу проступку як підстави притягнення до дисциплінарної відповідальності та діяльності суб'єктів дисциплінарної відповідальності у публічно-правових відносинах.

Позитивною є спроба уперше в українській правовій науці теоретично обґрунтувати існування публічно-організаційного проступку як винного, протиправного діяння (бездіяльність), яке посягає на встановлені правила перебування (утримання) у спеціалізованих державних установах і закладах, шляхом невиконання режимних приписів і покладених обов'язків, за яке передбачене застосування публічно-організаційних санкцій, що передбачені чинним законодавством.

Обґрунтованим є висновок В. В. Середи про те, що дисциплінарна відповідальність – один із видів юридичної відповідальності, що

* Серед В. В. Природа дисциплінарної відповідальності в адміністративних публічно-правових відносинах: монографія / В. В. Серед. – Х.: Золота миля, 2014. – 412 с.

полягає в обов'язку працівника відповідати перед керуючим суб'єктом або уповноваженим органом за скоєний ним дисциплінарний проступок, сутність якого полягає у невиконанні або в неналежному виконанні працівником покладених на нього трудових чи службових обов'язків, і зазнати дисциплінарних стягнень, передбачених законодавством України.

Схвалення заслуговує думка автора про те, що публічно-організаційна відповідальність – це закріплений у законодавстві і забезпечений державою засіб державного впливу, спрямований на виконання встановлених правил перебування в спеціалізованих державних установах і закладах, покарання порушника за невиконання публічно-правових приписів, якими визначається правовий публічно-правовий режим перебування, що тягне за собою державно-правовий осуд у вигляді правових санкцій. Спеціальними ознаками публічно-організаційної відповідальності є те, що вона: виникає лише за наявності факту порушення правил перебування в державних установах і закладах; передбачає порушення, яке посягає на публічно-правові відносини перебування в спеціалізованих державних установах і закладах; настає, коли наявний склад правопорушення; передбачає примусове позбавлення порушника певних соціальних благ; застосовується до правопорушника посадовими особами установ і закладів, що наділені відповідною юрисдикцією; здійснюється тільки відповідно до процесуальних норм.

Автор надає низку пропозицій і рекомендацій, спрямованих на удосконалення процедури притягнення до дисциплінарної відповідальності. Однією з найбільш цікавих є пропозиція про те, щоб доповнити КУпАП Главою 22А «Порядок передачі адміністративних матеріалів про правопорушення компетентним органам (командуванню військових частин і т. д.) для вирішення питання про притягнення військовослужбовців та інших осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів, до дисциплінарної відповідальності».

Отже, є всі підстави стверджувати, що висвітлені автором пропозиції можуть бути застосовані для розвитку теорії правозастосування, у правотворчій сфері, в практичній діяльності органів публічної адміністрації.

Видається, що у структурі цієї монографії доречно було б виокремити параграф, у якому висвітлити питання теорії та практики публічно-правових відносин у сучасних умовах. Звичайно, охопити всі аспекти дисциплінарної відповідальності у системі адміністративних публічно-правових відносин практично неможливо в одній монографії, що дає сподівання на продовження авторського дослідження цієї проблематики.

Загалом можна стверджувати, що монографія В. В. Середи «Природа дисциплінарної відповідальності в адміністративних публічно-правових відносинах» є завершеною науковою працею, написаною на високому науковому рівні з актуальних проблем сучасного державо- і правознавства. Її результати і висновки можуть бути рекомендовані до запровадження у науковий обіг і навчальний процес підготовки майбутніх юристів.

О. І. Остапенко,

доктор юридичних наук, професор

Захисти дисертацій

23 травня 2014 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 17.127.07 Класичного приватного університету відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук **Басистої Ірина Володимирівни** на тему «Правові основи прийняття і виконання рішень слідчого на стадії досудового розслідування» (спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність). Науковий консультант – доктор юридичних наук, професор Галаган Володимир Іванович, Національний університет «Києво-Могилянська академія», професор кафедри галузевих правових наук.

24 червня 2014 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01 Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук **Ковальчук Зоряни Ярославівни** на тему «Генетично-психологічні засади оптимізації педагогічної взаємодії в освітніх закладах різного типу» (спеціальність 19.00.05 – соціальна психологія, психологія соціальної роботи). Науковий консультант – академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор Максименко Сергій Дмитрович, директор Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.